

**EKONOMİK ENTEGRASYON TEORİSİ ÇERÇEVESİNDE AVRASYA
EKONOMİK BİRLİĞİ'NE ÜYE ÜLKELERİN TÜRKİYE İLE OLAN
TİCARİ-EKONOMİK İLİŞKİLERİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR İNCELEME:
GRAVITY (ÇEKİM) MODELİ**

TÜRKER BATMAZ

(Doktora Tezi)

Eskişehir, 2021

**AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ'NE ÜYE ÜLKELERİN
TÜRKİYE İLE OLAN TİCARİ-EKONOMİK İLİŞKİLERİ
ÜZERİNE AMPİRİK BİR İNCELEME: GRAVITY (ÇEKİM)
MODELİ**

Türker BATMAZ

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

İktisat Anabilim Dalı

DOKTORA TEZİ

Eskişehir

2021

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZI ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Türker BATMAZ tarafından hazırlanan Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Türkiye İle Olan Ticari-Ekonomik İlişkileri Üzerine Ampirik Bir İnceleme: Gravity Modeli başlıklı bu çalışma 18/10/2021 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından İktisat Anabilim Dalında Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Erol KUTLU

Prof. Dr. Prof. Dr.Özcan DAĞDEMİR

Danışman

Üye Prof. Dr. Şaban NAZLIOĞLU

Üye Prof. Dr. Şennur SEZGİN

Üye Prof. Dr. Fusun YENİLMEZ

ONAY

(İmza)

Prof.Dr. Mesut ERŐAN

Enstitü Müdürü

18/10/2021

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Türker BATMAZ

İMZA

ÖZET

EKONOMİK ENTEGRASYON TEORİSİ ÇERÇEVESİNDE AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ'NE ÜYE ÜLKELERİN TÜRKYE İLE OLAN TİCARİ-EKONOMİK İLİŞKİLERİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR İNCELEME: GRAVITY (ÇEKİM) MODELİ

BATMAZ, Türker

Doktora-2021

İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Özcan DAĞDEMİR

Avrasya Ekonomik Birliği (AEB); 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Rusya Federasyonu öncülüğünde "Coğrafi Bölge Esasına Göre" kurulmuş ve resmi olarak 2015 yılında faaliyete geçmiştir. Çalışma doğrultusunda ekonomik entegrasyon teorisinin ortaya koyduğu hipotezlerin AEB için geçerliliği tartışılırken, AEB ile Türkiye arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin seyri incelenmektedir. Bu amaç doğrultusunda çalışmanın ampirik kısmında uluslararası ticaret akışlarını incelemede yaygın olarak kullanılan Gravity (Çekim) modeli aracılığıyla Türkiye ve AEB ilişkileri Birlik öncesi ve Birlik sonrası dönemi ayrı ayrı kapsayacak şekilde karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

Yapmış olduğumuz çalışma sonucunda şu bulgulara ulaşılmıştır. AB benzeri bir ekonomik entegrasyon oluşturmak üzere kurulan AEB'nin henüz idari yapılanmasını tam olarak oluşturamadığı gibi; Birliğin gelişmişlik düzeyi birbirinden oldukça farklı ülkeler arasında gerçekleştirilmiş olması nedeniyle beklenmedik problemlerle karşılaşmaktadır. Ayrıca Birliğin kuruluş amacına yönelik son yıllarda farklı görüşlerin ortaya çıkması ile; Birliğin üye ülkelerin tamamının beklentilerini karşılayamadığı görülmüştür. Rusya Federasyonu bu oluşumdan en büyük ekonomik kazancı sağlarken, Kazakistan'ın büyük ekonomik kayıplarının olduğu gözlemlenmiştir. Birliğin diğer üyelerinden Belarus'un mevcut ekonomik durumunu nispeten koruduğu; Kırgızistan ve Ermenistan'ın toplam dış ticaret hacimlerinin arttığı ancak dış ticaret dengelerinin ise bozulduğu tespit edilmiştir.

Çalışmanın son bölümünde ise Türkiye ile AEB'ne üye ülkeler arasındaki dış ticaretin (2015-2019 dönemi) Gravity Modeli ile test edilmesi sonucunda şu bulgulara ulaşılmıştır. AEB'ye üye ülkelerin gelirlerindeki %1'lik artışın, Türkiye'nin bu ülkelere Birlik sonrası dönemdeki (2015) ihracatında yüzde 5.797 negatif etkisinin olduğu görülmüştür. Yine ülkeler arasındaki mesafenin %1'lik artışı; Türkiye ile AEB'ye üye ülkeler arasındaki ihracatı yüzde 15.04 pozitif yönde etkileyeceği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca AEB'ne üye ülkelerin kişi başına düşen ARGE harcamalarının %1 oranında artması; Türkiye-AEB'ne üye ülkeler arasındaki ihracatı yüzde 6.811 pozitif yönde artıracaktır. Diğer taraftan AEB'ye üye ülkelerin nüfuslarında meydana gelen %1'lik artışın; (2015 sonrasında) Türkiye'nin bu ülkelere olan ihracatını yüzde 3.993 pozitif yönde etkileyeceği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Entegrasyon, Avrasya Ekonomik Birliği, Gravity Modeli

ABSTRACT

THEORY OF ECONOMIC INTEGRATION WITHIN THE FRAMEWORK OF EURASIAN ECONOMIC UNION MEMBER COUNTRIES WITH TURKEY ON TRADE-ECONOMIC RELATIONS ARE AN EMPIRICAL REVIEW: GRAVITY MODEL

BATMAZ, Türker

Doctorate-2021

Department of Economics

Advisor: Prof. Dr. Özcan DAĞDEMİR

Eurasian Economic Union (EEU); After the disintegration of the Soviet Union in 1991, "According to Geographical Region" was established under the leadership of the Russian Federation and officially became operational in 2015. In the direction of the study, the validity of the hypotheses put forward by the theory of economic integration for the EEU is discussed, while the course of commercial and economic relations between the EEU and Turkey is examined. For this purpose, in the empirical part of the study, Turkey and EEU relations were analyzed comparatively, covering the pre-Union and post-Union period separately, through the Gravity model, which is widely used in examining international trade flows.

As a result of our study, the following findings were obtained: The EEU, which was established to create an economic integration similar to the EU, has not yet fully formed its administrative structure, and unexpected problems are encountered due to the fact that the Union has been realized between countries with very different development levels. In addition, with the emergence of different opinions on the purpose of the establishment of the Union in recent years, it was seen that the Union was not able to meet the expectations of all member states. While the Russian Federation provided the greatest economic gain from this formation, it was observed that Kazakhstan had great economic losses. It was determined that while Belarus, one of the other members of the Union, relatively maintained its current economic situation, the total foreign trade volumes of Kyrgyzstan and Armenia increased, but their foreign trade balances deteriorated seriously.

In the last part of the study, the following findings were obtained as a result of testing the foreign trade (2015-2019 period) between Turkey and EEU member states with the Gravity Model: It was observed that 1% increase in the incomes of the member states of the EEU had a negative effect with a rate of 5.797 on Turkey's exports to these countries in the post-union period (2015). Also, it was concluded that 1% increase in the distance between countries would positively affect exports between Turkey and EEU member states at a rate of 15.04. In addition, 1% increase in R&D expenditures per capita of EEU member states would positively increase exports between Turkey and EEU member countries at a rate of 6.811. On the other hand, it was concluded that the 1% increase in the population of the EEU member countries (after 2015) would positively affect Turkey's exports to these countries at a rate of 3.993.

Key Words: Economic Integration, Eurasia Economic Union, Gravity Model

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
TABLolar LİSTESİ.....	xv
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xx
EKLER LİSTESİ.....	xxi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xxii
ÖNSÖZ.....	xxiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK ENTEGRASYONLAR-EKONOMİK ENTEGRASYONLARIN REFAH SEVİYESİ ÜZERİNDE OLUŞTURDUĞU ETKİLER

1.1. Ekonomik Entegrasyon Teorilerine Genel Bakış.....	4
1.2. Ekonomik Entegrasyonların Oluşum Şekilleri.....	11
1.2.1. Tercihli Ticaret Anlaşması	12
1.2.2. Serbest Ticaret Bölgeleri	12
1.2.3. Gümrük Birliği	14
1.2.4. Ortak Pazar	16
1.2.5. Ekonomik Birlik	17
1.2.6. Siyasi Birlik.....	18
1.3. Ekonomik Entegrasyonların Etkileri.....	22
1.3.1. Statik Etkileri.....	23
1.3.1.1. Üretim Üzerindeki Etkisi	24
1.3.1.2. Tüketim Üzerindeki Etkisi.....	27
1.3.1.3. Ticaret Hadleri Üzerindeki Etkisi	28
1.3.1.4. İkinci En İyi Teori.....	29
1.3.2. Dinamik Etkileri	30
1.3.2.1. Ölçek Ekonomileri.....	31
1.3.2.2. Piyasalar Üzerinde Oluşturacağı Etkiler.....	34

1.3.2.3. Teknoloji Üzerindeki Etkisi.....	39
1.3.2.4. Entegrasyonun Kalkınma Sürecine Etkileri.....	42

İKİNCİ BÖLÜM

AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ'NİN KURULUŞ SÜRECİ-NEDENLERİ VE ORGANLARI

2.1. Avrasya Ekonomik Birliğinin Kuruluş Süreci	54
2.2. Avrasya Ekonomik Birliği'nin Kuruluş Nedenleri	58
2.3. Avrasya Ekonomik Birliği'nin Organları.....	61
2.4. Avrasya Ekonomik Birliği'nde Öngörülen İş Birliği Alanları.....	63
2.5. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Sosyal Analizi	65
2.5.1. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Nüfusu	65
2.5.2. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerde Eğitim	67
2.5.3. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerde Sağlık.....	68
2.5.4. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerde İşsizlik.....	71
2.6. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Ekonomik Analizi.....	72
2.6.1. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Gayri Safi Yurt İçi Hasılları.....	72
2.6.2. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerde Kişi Başına Düşen Milli Gelir	75
2.6.3. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Büyüme Oranları.....	77
2.6.4. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Enflasyon Oranları	78
2.7. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Sektörel Analizi	80
2.7.1. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerde Tarım Sektörü.....	80
2.7.2. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerde Sanayi Sektörü.....	85
2.7.3. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerde Hizmet Sektörü.....	91
2.7.4. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerde Madencilik Sektörü.....	96
2.7.5. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerde Enerji Sektörü.....	99
2.7.5.1. Rusya Federasyonu'nun Enerji Kaynakları- Üretim Miktarları	101
2.7.5.2. Kazakistan'ın Enerji Kaynakları-Üretim Miktarları.....	103
2.7.5.3. Belarus'un Enerji Kaynakları-Üretim Miktarları	104
2.7.5.4. Kırgızistan'ın Enerji Kaynakları- Üretim Miktarları.....	105
2.7.5.5. Ermenistan'ın Enerji Kaynakları- Üretim Miktarları	106
2.8. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Kendi Aralarında Yapmış Oldukları Dış Ticaret.....	107

2.8.1. Rusya'nın Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerle İhracatı-İthalatı- Dış Ticaret Hacmi ve Dengesi	108
2.8.2. Rusya Federasyonu'nun Dış Ticaret Hacmi İçinde Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Payları.....	112
2.8.3. Rusya Federasyonu'nun Toplam İhracatı ve İthalatı İçinde Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Payları.....	113
2.8.4. Rusya Federasyonu'nun Toplam İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi.....	115
2.8.5. Rusya Federasyonu'nun Toplam Dış Ticaret Hacmi İçinde İhracatının İthalatını Karşılama Oranı	117
2.9. Kazakistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerle Dış Ticareti.....	118
2.9.1. Kazakistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerle İhracatı-İthalatı- Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi	119
2.9.2. Kazakistan'ın Dış Ticaret Hacmi İçinde Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Payları.....	125
2.9.3. Kazakistan'ın Toplam İhracatı ve İthalatı İçinde AEB Üye Ülkelerinin Payları.....	126
2.9.4. Kazakistan'ın Toplam İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi	127
2.9.5. Kazakistan'ın Toplam Dış Ticareti İçinde İhracatının İthalatını Karşılama Oranı	129
2.10. Belarus'un Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerle Dış Ticareti	129
2.10.1. Belarus'un Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerle İhracatı-İthalatı Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi.....	130
2.10.2. Belarus'un Dış Ticaret Hacmi İçinde Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Payları.....	136
2.10.3. Belarus'un Toplam İhracatı ve İthalatı İçinde Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Payları	137
2.10.4. Belarus'un Toplam İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi	138
2.10.5. Belarus'un Toplam Dış Ticareti İçinde İhracatının İthalatını Karşılama Oranı	140
2.11. Kırgızistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerle Dış Ticareti.....	140
2.11.1. Kırgızistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerle İhracatı- İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi	141
2.11.2. Kırgızistan'ın Dış Ticaret Hacmi İçinde Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Payları.....	146
2.11.3. Kırgızistan'ın Toplam İhracatı ve İthalatı İçinde Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Payları.....	147

2.11.4. Kırgızistan'ın Toplam İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi	149
2.11.5. Kırgızistan'ın Toplam Dış Ticareti İçinde İhracatının İthalatını Karşılama Oranı	151
2.12. Ermenistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerle Dış Ticareti	151
2.12.1. Ermenistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerle İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi	152
2.12.2. Ermenistan'ın Dış Ticaret Hacmi İçinde Avrasya Ekonomik Birliğine Üye Ülkelerin Payları.....	157
2.12.3. Ermenistan'ın Toplam İhracatı ve İthalatı İçinde Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Payları.....	158
2.12.4. Ermenistan'ın Toplam İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi	159
2.12.5. Ermenistan'ın Toplam Dış Ticareti İçinde İhracatının İthalatını Karşılama Oranı	160
2.13. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerde Dış Ticaretin Sektörel Dağılımı (2015-2019 Dönemi).....	161
2.13.1. Rusya Federasyonu Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (2015-2018 Dönemi)	161
2.13.2. Kazakistan'ın Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (2015-2018 Dönemi) ..	166
2.13.3. Belarus'un Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (2015-2018 Dönemi)	169
2.13.4. Kırgızistan'ın Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (2015-2018 Dönemi) ..	173
2.13.5. Ermenistan'ın Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (2015-2018 Dönemi) ..	176
2.14. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin En Çok İhracat-İthalat Yapığı Beş Ülke ve Payları (2015-2019 Dönemi).....	178
2.14.1. Rusya Federasyonu'nun En Çok İhracat-İthalat Yaptığı Beş Ülke ve Payları (2015-2019 Dönemi).....	179
2.14.2. Kazakistan'ın En Çok İhracat-İthalat Yaptığı Beş Ülke ve Payları (2015-2019 Dönemi).....	181
2.14.3. Belarus'un En Çok İhracat-İthalat Yaptığı Beş Ülke ve Payları (2015-2019 Dönemi).....	182
2.14.4. Kırgızistan'ın En Çok İhracat-İthalat Yaptığı Beş Ülke ve Payları (2015-2019 Dönemi).....	184
2.15.5. Ermenistan'ın En Çok İhracat-İthalat Yaptığı Beş Ülke ve Payları (2015-2019 Dönemi).....	186

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'NİN AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ'NE ÜYE ÜLKELERLE ARASINDAKİ EKONOMİK İLİŞKİLER

3.1. Türkiye'nin Diğer Ülkelerle ile Ekonomik İlişkilerinin Seyri.....	188
3.1.1. Türkiye'nin Ülke Gruplarına Göre İhracat ve İthalatının Gelişimi.....	190
3.1.2. Türkiye'nin En Çok İhracat ve İthalat Yaptığı Ülkeler.....	197
3.1.3. Türkiye'nin Diğer Ülkelerle Mal Grupları İtibariyle İhracatı ve İthalatı ...	202
3.1.4. Türkiye'nin Diğer Ülkelerle Sektörler İtibariyle İhracatı ve İthalatı.....	205
3.1.5. Türkiye'nin GSYH'si ve Sektörlerin GSYH İçerisindeki Payları.....	208
3.1.6. Türkiye'de Kişi Başına Düşen Milli Gelir-İşsizlik-Enflasyon ve Büyüme Oranları (2010-2019 Dönemi).....	210
3.2. Türkiye'nin Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerle Ekonomik İlişkileri	212
3.2.1. Türkiye'nin Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelere Mal Grupları İtibariyle İhracatı ve İthalatı	212
3.2.2. Türkiye'nin AEB'ye Üye Ülkelere Sektörler İtibariyle Yapmış Olduğu İhracat ve İthalatı (2015-2019 Dönemi).....	214
3.3. Türkiye ile Rusya Federasyonu Arasındaki Ekonomik İlişkilerin Gelişim Seyri	217
3.3.1. Türkiye ile Rusya Federasyonu Arasındaki İhracat-İthalat, Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi.....	222
3.3.2. Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na Mal Grupları İtibariyle İhracatı ve İthalatı.....	225
3.3.3. Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na Sektörler İtibariyle İhracatı ve İthalatı	228
3.3.4. Türkiye'nin Toplam İhracatı-İthalatı İçerisinde Rusya Federasyonu'nun Payı ve İhracatının İthalatını Karşılama oranı.....	232
3.3.5. Türkiye ile Rusya Federasyonu Arasındaki Yatırım İlişkileri.....	238
3.3.5.1. Enerji Yatırımlarının Boyutu.....	241
3.3.5.2. Müteahhitlik Hizmetleri.....	243
3.3.5.3. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları	244
3.3.5.4. Turizm Yatırımları.....	248
3.4. Türkiye ile Kazakistan Arasındaki Ekonomik İlişkilerin Gelişim Seyri.....	253
3.4.1. Türkiye ile Kazakistan Arasındaki İhracat-İthalat, Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi.....	255
3.4.2. Türkiye'nin Kazakistan'a Mal Grupları İtibariyle İhracatı ve İthalatı	260
3.4.3. Türkiye'nin Kazakistan'a Sektörler İtibariyle İhracatı ve İthalatı.....	264

3.4.4. Türkiye'nin Toplam İhracatı-İthalatı İçinde Kazakistan'ın Payı ve İhracatının İthalatını Karşılama Oranı	268
3.4.5. Türkiye ile Kazakistan Arasındaki Yatırım İlişkileri	270
3.4.5.1. Enerji Yatırımlarının Boyutu	272
3.4.5.2. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları	274
3.4.5.3. Turizm ve Diğer Yatırımlar	279
3.5. Türkiye ile Belarus Arasındaki Ekonomik İlişkilerin Gelişim Seyri	280
3.5.1. Türkiye ile Belarus Arasındaki İhracat-İthalat, Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi	282
3.5.2. Türkiye'nin Belarus'a Mal Grupları İtibariyle İhracatı ve İthalatı	286
3.5.3. Türkiye'nin Belarus'a Sektörler İtibariyle İhracatı ve İthalatı	289
3.5.4. Türkiye'nin Toplam İhracatı-İthalatı İçinde Belarus'un Payı ve İhracatının İthalatını Karşılama Oranı	292
3.5.5. Türkiye ile Belarus Arasındaki Yatırım İlişkileri	293
3.5.5.1. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları	294
3.5.5.2. Turizm ve Diğer Yatırımlar	296
3.6. Türkiye ile Kırgızistan Arasındaki Ekonomik İlişkilerin Gelişim Seyri	296
3.6.1. Türkiye ile Kırgızistan Arasındaki İhracat-İthalat, Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi	298
3.6.2. Türkiye'nin Kırgızistan'a Mal Grupları İtibariyle İhracatı ve İthalatı	301
3.6.3. Türkiye'nin Kırgızistan'a Sektörler İtibariyle İhracatı ve İthalatı	305
3.6.4. Türkiye'nin Toplam İhracatı- İthalatı İçinde Kırgızistan'ın Payı ve İhracatının İthalatını Karşılama Oranı	308
3.6.5. Türkiye ile Kırgızistan Arasındaki Yatırım İlişkileri	310
3.6.5.1. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları	312
3.6.5.2. Turizm ve Diğer Yatırımlar	315
3.7. Türkiye ile Ermenistan Arasındaki Ekonomik İlişkilerinin Gelişim Seyri	316
3.7.1. Türkiye ile Ermenistan Arasındaki İhracat-İthalat, Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi	317
3.7.2. Türkiye'nin Ermenistan'a Mal Grupları İtibariyle İhracatı ve İthalatı	320
3.7.3. Türkiye'nin Ermenistan'a Sektörler İtibariyle İhracatı ve İthalatı	322
3.7.4. Türkiye'nin Toplam İhracatı ve İthalatı İçinde Ermenistan'ın Payı	324

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE- AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ'NE ÜYE ÜLKELER ARASINDAKİ TİCARETİN ANALİZİ: GRAVITY (ÇEKİM) MODELİ

4.1.Çekim Modelinin Tanımı.....	327
4.2. Çekim Modelinin Doğuşu ve Teorik Altyapısı.....	327
4.3. Çekim Modelinde Kullanılan Değişkenler.....	333
4.3.1. Gelir (GSYH) ve Nüfus.....	333
4.3.2. Uzaklık-Mesafe	334
4.3.3. Kişi Başına Düşen Milli Gelir	335
4.3.4. Kukla Değişkenler	335
4.3.5. Diğer Değişkenler.....	338
4.4. Çekim Modeli Literatür Taraması.....	338
4.5. Ekonometrik Yöntem: Panel Veri Analizi	350
4.5.1. Sabit Etkiler Modeli (Fixed-Effects Model).....	352
4.5.2. Rassal Etkiler Modeli (Random Effects Model)	353
4.5.3. Model Seçimi Uygunluk Sınaması: Hausman Testi.....	354
4.6. Türkiye ve Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkeler Arasındaki Dış Ticaretin Gravity (Çekim) Modeli ile Analizi	355
4.6.1. Türkiye'nin Birlik Öncesi Dönemde (2010-2014) Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelere Gerçekleştirdiği Toplam İhracatın Çekim Modeli ile Analizi	356
4.6.2. Türkiye'nin Birlik Öncesi Dönemde (2010-2014) Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerden Gerçekleştirdiği Toplam İthalatın Çekim Modeli ile Analizi	359
4.6.3. Türkiye'nin Birlik Öncesi Dönemde (2010-2014) Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelere Gerçekleştirdiği Mal Gruplarına Göre İhracatın Çekim Modeli ile Analizi.....	361
4.6.4. Türkiye'nin Birlik Öncesi Dönemde (2010-2014) Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerden Mal Gruplarına Göre Gerçekleştirdiği İthalatın Çekim Modeli ile Analizi.....	363
4.6.5. Türkiye'nin Birlik Sonrası Dönemde (2015-2019) Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelere Gerçekleştirdiği Toplam İhracatın Çekim Modeli İle Analizi	365
4.6.6. Türkiye'nin Birlik Sonrası Dönemde (2015-2019) Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerden Gerçekleştirdiği Toplam İthalatın Çekim Modeli ile Analizi	366
4.6.7. Türkiye'nin Birlik Sonrası Dönemde (2015-2019) Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelere Mal Gruplarına Göre Gerçekleştirdiği İhracatın Çekim Modeli ile Analizi.....	368

4.6.8. Türkiye'nin Birlik Sonrası Dönemde (2015-2019) Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerden Mal Gruplarına Göre Gerçekleştirdiği İthalatın Çekim Modeli ile Analizi.....	369
SONUÇ	377
KAYNAKÇA	390
EKLER	423

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Sonra Sovyet Ardılı Ülkeler Arasında Gerçekleştirilen Ekonomik Yapılanmalar.....	57
Tablo 2: AEB'ye Üye Ülkelerin Nüfusları 2015-2019 (Milyon Kişi).....	66
Tablo 3: AEB'ye Üye Ülkelerde Eğitim Harcamalarının GSYH'ye Oranı (%).....	68
Tablo 4: AEB'ye Üye Ülkelerin GSYH'si İçinde Sağlık Harcamalarının Payı (%) 2015-2018	69
Tablo 5: AEB'ye Üye Ülkelerin Ortalama Yaşam Süresi ve İnsani Gelişmişlik Endeksi.....	70
Tablo 6: AEB'ye Üye Ülkelerin İşsizlik Oranları (%) 2015-2019.....	71
Tablo 7: AEB'ye Üye Ülkelerin GSYH'leri (Milyar \$) 2015-2019	73
Tablo 8: AEB'ye Üye Ülkelerin Kişi Başına Düşen Milli Gelirleri (Bin \$) 2015-2019	75
Tablo 9: AEB'ye Üye Ülkelerin Büyüme Oranları (%) 2015-2019.....	77
Tablo 10: AEB'ye Üye Ülkelerin Enflasyon Oranları (%) 2015-2019	79
Tablo 11: AEB Üye Ülkelerinin Tarım Sektöründen Elde Ettiği Gelir ve GSYH İçindeki Payı (%) 2010-2019	80
Tablo 12: AEB'ye Üye Ülkelerde Sanayi Sektörü ve GSYH İçindeki Payları (%) 2010-2019	86
Tablo 13: AEB'ye Üye Ülkelerde Hizmet Sektörü ve GSYH İçindeki Payları (%) 2010-2019	92
Tablo 14: AEB'ye Üye Ülkelerde Madencilik Sektörü Toplam Üretim Miktarları (Ton) En Çok Üretilen Beş Maden ve Tutarları 2014-2018	97
Tablo 15: AEB'ne Üye Ülkelerde Elektrik Enerjisi Üretim Miktarları (Milyon KWh) 2010-2018	100
Tablo 16: Rusya Federasyonu'nun Enerji Üretim Miktarı (quad BTU)* 2010-2018	101
Tablo 17: Kazakistan'ın Enerji Üretim Miktarı (quad BTU) 2010-2018.....	103
Tablo 18: Belarus'un Enerji Üretim Miktarı (quad BTU) 2010-2018.....	104
Tablo 19: Kırgızistan'ın Enerji Üretim Miktarı (quad BTU) 2010-2018	105
Tablo 20: Ermenistan'ın Enerji Üretim Miktarları (quad BTU) 2010-2018.....	106
Tablo 21: Rusya Federasyonu'nun AEB Üye Ülkelerine Yaptığı İhracat (Milyon \$) 2010-2019	108
Tablo 22: Rusya Federasyonu'nun AEB Üye Ülkelerinden Yaptığı İthalat (Milyon \$) 2010-2019	109
Tablo 23: Rusya Federasyonu'nun AEB Üye Ülkeleriyle Toplam Dış Ticaret Hacmi (Milyon \$) 2010-2019.....	110
Tablo 24: Rusya Federasyonu'nun AEB'ye Üye Ülkelerle Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019.....	111
Tablo 25: Rusya Federasyonu'nun Toplam Dış Ticaret Hacmi İçinde AEB'ye Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019.....	113
Tablo 26: Rusya Federasyonu'nun Toplam İhracatı-İthalatı İçinde AEB'ye Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019.....	113
Tablo 27: Rusya Federasyonu'nun Toplam İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dengesi (Milyon \$) 2010-2019.....	116

Tablo 28: Rusya Federasyonu'nun Toplam Dış Ticareti İçinde İhracatının İthalatını Karşılama Oranı (%) 2010-2019.....	117
Tablo 29: Kazakistan'ın AEB Üye Ülkelerine Yaptığı İhracat (Milyon \$) 2010-2019	119
Tablo 30: Kazakistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye ülkelerden İthalatı 2010-2019 (Milyon \$) 2010-2019.....	120
Tablo 31: Kazakistan'ın Avrasya Ekonomik Birliğine Üye Ülkelerle Toplam Dış Ticaret Hacmi (Milyon \$) 2010-2019.....	121
Tablo 32: Kazakistan'ın Avrasya ekonomik Birliği'ne Üye Ülkeler ile Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019.....	122
Tablo 33: Kazakistan'ın Dış Ticaret Hacmi İçinde AEB üyesi Ülkelerin Payları (%) 2010-2019	125
Tablo 34: Kazakistan'ın Toplam İhracatı İçinde AEB'ne Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019	126
Tablo 35: Kazakistan'ın Toplam İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019.....	127
Tablo 36: Kazakistan'ın Toplam Dış Ticaret Hacmi İçinde İhracatının/İthalatını Karşılama Oranları (%) 2010-2019.....	129
Tablo 37: Belarus'un AEB'ne Üye Ülkelere İhracatı (Milyon \$) 2010-2019	131
Tablo 38: Belarus'un AEB'ne Üye Ülkelerden İthalatı (Milyon \$) 2010-2019	132
Tablo 39: Belarus'un AEB'ne Üye Ülkelerle Dış Ticaret Hacmi (Milyon \$) 2010-2019.....	133
Tablo 40: Belarus'un AEB'ne Üye Ülkelerle Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019.....	135
Tablo 41: Belarus'un Dış Ticaret Hacmi İçinde AEB'ne Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019	136
Tablo 42: Belarus'un İhracatı-İthalatı İçinde AEB'ne Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019	138
Tablo 43: Belarus'un İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019.....	139
Tablo 44: Belarus'un Toplam Dış Ticaret Hacmi İçinde İhracatının İthalatını Karşılama Oranı (%) 2010-2019.....	140
Tablo 45: Kırgızistan'ın AEB'ne Üye Ülkelere İhracatı (Milyon \$) 2010-2019....	142
Tablo 46: Kırgızistan'ın AEB'ne Üye Ülkelerden İthalatı (Milyon \$) 2010-2019.	143
Tablo 47: Kırgızistan'ın AEB'ne Üye Ülkelerle Dış Ticaret Hacmi (Milyon \$) 2010-2019.....	144
Tablo 48: Kırgızistan'ın AEB'ne Üye Ülkelerle Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019	145
Tablo 49: Kırgızistan'ın Dış Ticaret Hacmi İçinde AEB'ne Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019	146
Tablo 50: Kırgızistan'ın İhracatı-İthalatı İçinde AEB'ne Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019	148
Tablo 51: Kırgızistan'ın İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019.....	149
Tablo 52: Kırgızistan'ın Dış Ticaret Hacmi İçinde İhracatının İthalatını Karşılama Oranı (%) 2010-2019	151
Tablo 53: Ermenistan'ın AEB'ne Üye Ülkelere İhracatı (Milyon \$) 2010-2019 ...	153

Tablo 54: Ermenistan'ın AEB'ne Üye Ülkelerden İthalatı (Milyon \$) 2010-2019	153
Tablo 55: Ermenistan'ın AEB'ne Üye Ülkelerle Dış Ticaret Hacmi (Milyon \$) 2010-2019.....	154
Tablo 56: Ermenistan'ın AEB'ne Üye Ülkelerle Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019	156
Tablo 57: Ermenistan'ın Dış Ticaret Hacmi İçinde AEB'ne Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019	157
Tablo 58: Ermenistan'ın İhracatı İçinde AEB'ne Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019.....	158
Tablo 59: Ermenistan'ın İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019.....	159
Tablo 60: Ermenistan'ın Dış Ticareti İçinde İhracatının İthalatını Karşılama Oranı (%) 2010-2019	160
Tablo 61: Rusya Federasyonu'nda Dış Ticaretin Sektörel Dağılımı-İhracat ve İthalatındaki İlk Beş Ülke (%) 2015-2018.....	162
Tablo 62: Kazakistan'ın Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı-İhracat ve İthalatındaki İlk Beş Ülke (%) 2015-2018.....	166
Tablo 63: Belarus'un Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (%) ve İhracatında-İthalatında Yer Alan İlk Beş Ülke 2015-2018	170
Tablo 64: Kırgızistan'ın Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (%) 2015-2018.....	173
Tablo 65: Ermenistan'ın Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (%) 2015-2018.....	176
Tablo 66: Rusya Federasyonu'nun En Çok İhracat ve İthalat Yaptığı Beş Ülke 2015-2019.....	179
Tablo 67: Kazakistan'ın En Çok İhracat ve İthalat Yaptığı İlk Beş Ülke 2015-2019	181
Tablo 68: Belarus'un En Çok İhracat ve İthalat Yaptığı Beş Ülke.....	2015-2019
	183
Tablo 69: Kırgızistan'ın En Çok İhracat ve İthalat Yaptığı Beş Ülke 2015-2019..	184
Tablo 70: Ermenistan'ın En Çok İhracat ve İthalat Yaptığı Beş Ülke 2015-2019..	186
Tablo 71: Türkiye'nin Dış Ticaret Hacmi-Dengesi (Milyon \$) 2010-2019.....	189
Tablo 72: Türkiye'nin Ülke Grupları İtibariyle İhracatı (Milyon \$) 2015-2019	192
Tablo 73: Türkiye'nin Ülke Grupları İtibariyle İthalatı (Milyon \$) 2015-2019	194
Tablo 74: Türkiye'nin En Çok İhracat Yaptığı Beş Ülke (Milyon \$) 2015-2019...	198
Tablo 75: Türkiye'nin En Çok İthalat Yaptığı Beş Ülke (Milyon \$) 2015-2019....	199
Tablo 76: Türkiye'nin Mal Grupları İtibariyle İhracat ve İthalatı (Milyon \$) 2015-2019.....	203
Tablo 77: Türkiye'nin Dünya ile Sektörel Bazda İhracatı-İthalatı (Milyon \$) 2015-2019.....	205
Tablo 78: Türkiye'nin Gayrisafi Yurt İçi Hasılası (GSYH)-Sektörlerin GSYH İçindeki Payları (%) 2010-2019.....	208
Tablo 79: Türkiye'de Sektörlerin Büyüme Oranları (%) 2010-2019.....	209
Tablo 80: Türkiye'de Kişi Başına Düşen Milli Gelir-İşsizlik-Enflasyon ve Büyüme Oranları (%) 2010-2019	210
Tablo 81: Türkiye'nin AEB'ne Üye Ülkelere Mal Grupları İtibariyle İhracat ve İthalatı (Milyon \$) 2015-2019.....	213
Tablo 82: Türkiye'nin AEB'ne Üye Ülkelere Sektörler İtibariyle Yapmış Olduğu İhracat-İthalat (Milyon \$) 2015-2019	215

Tablo 83: Geçmişten Günümüze Türkiye ile Rusya Arasında Yapılmış Olan Ticari Anlaşmalar	220
Tablo 84: Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile İhracatı-İthalatı, Dış Ticaret Hacmi ve Dengesi (Milyon \$) 2010-2019.....	223
Tablo 85: Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na Mal Grupları İtibariyle İhracatı ve İthalatı (Milyon \$) 2015-2019.....	226
Tablo 86: Türkiye'nin Sektörler İtibariyle Rusya Federasyonu'na İhracatı-İthalatı (Milyon \$) 2015-2019.....	229
Tablo 87: Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na Toplam İhracatı-İthalatı ve Dış Ticaret İçerisindeki Payı (%) 2010-2019.....	233
Tablo 88: Türkiye-Rusya Federasyonu Arasında Gerçekleştirilen DYSY Miktarları (Milyon \$) 2010-2019.....	247
Tablo 89: Rusya'dan Türkiye'ye Gelen Turist Sayısı (Milyon Kişi) 2010-2019 ...	252
Tablo 90: Türkiye'nin Kazakistan'a İhracatı-İthalatı-Toplam Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019.....	256
Tablo 91: Türkiye'nin Kazakistan'a Mal Grupları İtibariyle İhracat-İthalatı (Milyon \$) 2015-2019	260
Tablo 92: Türkiye'nin Kazakistan'a Sektörler İtibariyle İhracat-İthalatı (Milyon \$) 2015-2019	265
Tablo 93: Türkiye'nin Toplam İhracatı-İthalatı İçinde Kazakistan'ın Payı ve İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%) 2010-2019	269
Tablo 94: Türkiye'nin Kazakistan'a Yapmış Olduğu DYSY (Milyon \$) 2010-2019	277
Tablo 95: Türkiye-Belarus Arasındaki İhracat-İthalat-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019.....	284
Tablo 96: Türkiye'nin Belarus'a Mal Grupları İtibariyle İhracat-İthalatı (Milyon \$) 2015-2019	286
Tablo 97: Türkiye-Belarus Arasında Sektörler İtibariyle İhracat-İthalat (Milyon \$) 2015-2019	289
Tablo 98: Türkiye'nin Toplam İhracatı-İthalatı İçinde Belarus'un Payı ve İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%) 2010-2019.....	292
Tablo 99: Türkiye'nin Belarus'a Yapmış Olduğu DYSY (Milyon \$) 2010-2019..	295
Tablo 100: Türkiye'nin Kırgızistan'a İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019.....	300
Tablo 101: Türkiye'nin Kırgızistan'a Mal Grupları İtibariyle İhracat-İthalatı (Milyon \$) 2015-2019	302
Tablo 102: Türkiye'nin Kırgızistan'a Sektörler İtibariyle İhracatı ve İthalatı (Milyon \$) 2015-2019	305
Tablo 103: Türkiye'nin Toplam İhracatı ve İthalatı İçinde Kırgızistan'ın Payı ve İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%) 2010-2019	309
Tablo 104: Türkiye'nin Kırgızistan'a yapmış Olduğu DYSY (Milyon \$) 2010-2019	312
Tablo 105: Türkiye'nin Ermenistan'a İhracatı-İthalatı-Toplam Dış Ticaret Hacmi ve Dengesi (Milyon \$) 2010-2019.....	318
Tablo 106: Türkiye'nin Ermenistan'a Mal Grupları İtibariyle İhracat-İthalatı (Milyon \$) 2015-2019.....	320

Tablo 107: Türkiye'nin Ermenistan'a Sektörler İtibariyle İhracatı ve İthalatı (Milyon \$) 2015-2019	322
Tablo 108: Türkiye'nin Toplam İhracatı ve İthalatı İçinde Ermenistan'ın Payı (%) 2010-2019	324
Tablo 109: Türkiye'nin Ermenistan'a Yapmış Olduğu DYSY (Milyon \$) 2010-2019	325
Tablo 110: Birlik Öncesi Dönem (2010-2014) Toplam İhracat Modeli Tahmin Sonuçları	358
Tablo 111: Birlik Öncesi Dönem (2010-2014) Toplam İthalat Modeli Tahmin Sonuçları	360
Tablo 112: Birlik Öncesi Dönem (2010-2014) Mal Grubu İhracat Modeli Hausman Test Sonuçları.....	361
Tablo 113: Birlik Öncesi Dönem (2010-2014) Mal Grubu İhracat Modeli Tahmin Sonuçları	362
Tablo 114: Birlik Öncesi Dönem (2010-2014) Mal Grubu İthalat Modeli Hausman Test Sonuçları.....	364
Tablo 115: Birlik Öncesi Dönem (2010-2014) Mal Grubu İthalat Modeli Tahmin Sonuçları	364
Tablo 116: Birlik Sonrası Dönem (2015-2019) Toplam İhracat Modeli Tahmin Sonuçları	366
Tablo 117: Birlik Sonrası Dönem (2015-2019) Toplam İthalat Modeli Tahmin Sonuçları	367
Tablo 118: Birlik Sonrası Dönem (2015-2019) Mal Grubu İhracat Modeli Hausman Test Sonuçları.....	368
Tablo 119: Birlik Sonrası Dönem (2015-2019) Mal Grubu İhracat Modeli Tahmin Sonuçları	368
Tablo 120: Birlik Sonrası Dönem (2015-2019) Mal Grubu İthalat Modeli Hausman Test Sonuçları.....	370
Tablo 121: Birlik Sonrası Dönem (2015-2019) Mal Grubu İthalat Modeli Tahmin Sonuçları	370
Tablo 122: Birlik Öncesi-Sonrası Toplam İhracat Modeli Tahmin Sonuçlarının Karşılaştırması.....	371
Tablo 123: Birlik Öncesi-Sonrası Toplam İthalat Modeli Tahmin Sonuçlarının Karşılaştırması.....	372
Tablo 124: Birlik Öncesi-Sonrası Mal Grubu İhracat Modeli Tahmin Sonuçlarının Karşılaştırması.....	373
Tablo 125: Birlik Öncesi-Sonrası Mal Grubu İthalat Modeli Tahmin Sonuçlarının Karşılaştırması.....	374

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Siyasi Entegrasyonun Analizi	20
Şekil 2: Enerji Kaynaklarının Gruplandırılması	96

EKLER LİSTESİ

KISALTMALAR LİSTESİ

AEB	: Asya Ekonomik Birliği
AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
RF	: Rusya Federasyonu
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
ECO	: Ekonomik İş Birliği Kuruluşu
CIS/BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
SCO	: Şangay İş Birliği Örgütü
CES	: Ortak Ekonomik Alan
EurAsEC	: Avrasya Ekonomik Topluluğu
GB	: Gümrük Birliği
MG	: Milli Gelir
WB	: Dünya Bankası
NAFTA	: Kuzey Amerika Ülkeleri Serbest Ticaret Anlaşması
APEC	: Asya Pasifik Ekonomik İş Birliği
TÜFE	: Tüketici Fiyat Endeksi
ÜFE	: Üretici Fiyat Endeksi
KBMG	: Kişi Başı Milli Gelir
EBRD	: Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası

ÖNSÖZ

Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasıyla birlikte uzun yıllardan beri Birliğin bünyesinde bulunan ülkeler kendi geleceklerini belirlemek için farklı arayışlar içine girmişlerdir.

Bu durum Rusya'nın değişen konjonktür karşısında bölgedeki stratejik çıkarlarını yeniden değerlendirmesini gerekli kılmıştır. 1990'lı yılların başında Batıyla bütünleşme politikalarına öncelik veren Rus yönetimi, gerek bu siyasetin ülke içi gerginliklere sebep olması ve gerekse de Avrupa ve Transatlantik ilişkilerinde güven sorununun aşılammaması nedeniyle paradigma değişikliğine gitmiş ve sonrasında bölgesel entegrasyon sürecine ağırlık veren Avrasyacı bir yaklaşım sergilemiştir. Avrasya Bölgesi'nde Rusya'nın öncülüğünde gerçekleştirilen bu yeni oluşumlardan en önemlileri; Avrasya Ekonomik Topluluğu, Gümrük Birliği ve 1 Ocak 2015 tarihinde resmen faaliyet göstermeye başlayan Avrasya Ekonomik Birliği'dir.

Bu çalışma esas itibarıyla ekonomik entegrasyon teorisi çerçevesinde Avrasya Ekonomik Birliği'ne üye ülkelerin kendi aralarında ve Türkiye ile olan ticari-ekonomik ilişkilerini Gravity Modeli (Çekim Modeli) ile açıklamayı amaç edinmiştir.

Bu noktadan hareketle, geniş bir kaynak taraması ve disiplinli bir çalışma yapılarak, Avrasya Ekonomik Birliği'ne (AEB) üye ülkelerin (2010-2019 dönemindeki) ticari-ekonomik ilişkilerinin gelişim seyri ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca AEB'ye üye ülkelerle Türkiye arasındaki ikili ticari-ekonomik ilişkilerin gelişimi Gravity Modeli (Çekim Modeli) ile test edilerek alternatif çözüm önerileri getirilmiştir.

Böylelikle dört ana bölümden oluşan bu doktora tez çalışmasında, ekonomik entegrasyonların refah seviyesi üzerinde oluşturduğu etkiler, AEB'ye üye ülkelerin sosyo-ekonomik analizi, Türkiye'nin AEB'ye üye ülkelerle ticari-ekonomik ilişkileri ve bu ilişkilerin gelişim seyri (2010-2019 dönemi) Gravity Modeliyle test edilmiştir. Araştırmada, AEB'nin kuruluş nedeni, amacı, Birliğin üye ülkelerin beklentilerini karşılayıp karşılamadığı istatistiki verilerden de yararlanılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Türkiye ile AEB'ye üye ülkeler arasındaki ticari-ekonomik ilişkilerin gelişim seyri de yine istatistiki verilerden yararlanılarak Gravity Modeliyle test edilmiş olup, bu konudaki öneriler gerekçeleriyle birlikte ortaya konulmuştur.

Tezimin bu aşamaya gelmesinde görüş ve düşünceleriyle yakın ilgi ve katkılarını hiçbir zaman esirgemeyen, yine benim akademisyenliğe ilk adımı atmama ve sevmeme vesile olan başta danışman hocam Prof.Dr. Özcan DAĞDEMİR olmak üzere, tez izleme komitemde yer alan çok değerli hocalarım Prof.Dr. Erol KUTLU, Doç.Dr. Hakan ACAROĞLU hocalarıma özellikle tez izleme komitesi esnasında yapmış oldukları katkı ve önerileri için müteşekkirim. Yine tezimin her aşamasında yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen çok değerli hocam Prof.Dr. Şaban NAZLIOĞLU'na ne kadar teşekkür etsem azdır.

İsimleri sona kalmakla birlikte hayatım boyunca büyük fedakârlık gösteren ve beni her zaman destekleyen, yönlendiren annem Şeyma BATMAZ'a, babam Nihat BATMAZ ve kardeşim Asena BATMAZ'a bana sağlamış oldukları katkı ve destekleri için müteşekkirim.

Göstermiş olduğum tüm gayret ve çabalara rağmen tezimde hatalar, eksiklikler olabilir. Tüm hata ve eksiklikler araştırmacıya aittir.

GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılmasının ardından bağımsızlıklarını ilan eden ülkeler, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) çatısı altında bir araya gelerek zor bir geçiş süreci yaşamışlar ve 2000'li yıllara gelindiğinde ise; izlemiş oldukları yeni politikalarla tercihlerini yapmak zorunda kalmışlardır. Bu ülkelerden bazıları (Doğu Avrupa, Orta Avrupa ve Baltıklarda olanlar) tercihlerini AB'den yana yapmış, ilerleyen yıllarda ise Avrupa Birliği (AB)'nin tam üyesi olmuşlardır. BDT bünyesinde yer alan diğer ülkelerden bazıları ise ikili ve bölgesel bağlamda sürdürmüş oldukları siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkilerini gerek değerler/çıkarlar/zorunluluklar çerçevesinde geliştirilen "Karşılıklı Bağımlılık", gerekse bölgenin kendi iç dinamikleri açısından değerlendirmeleri sonucunda; Rusya Federasyonu ile olan ilişkilerine devam etmişlerdir.

Söz konusu geçiş sürecindeki gelişmeleri yakından takip eden Rusya Federasyonu bölgedeki eski gücünü kaybederek yerini ABD, AB, Çin gibi ülkelere kaptırmak istememektedir. Bu nedenle, bir taraftan bölgedeki eski gücünü tekrar elde etmek için, diğer taraftan da Avrasya Bölgesi'ne ABD, AB ve Çin gibi büyük güçlerin girişini engellemek için geliştirdiği "Yakın Çevre Doktrini" politikasını uygulamaya başlamıştır. Bu politika gereği bölgedeki ülkelerle ikili ticari ve ekonomik ilişkilerini geliştirerek; başlangıçta bölgesel entegrasyonu, daha sonraki aşamada ise; tüm Avrasya Ülkeleri'ni tek bir çatı altında toplayacak ekonomik entegrasyonu sağlamayı hedeflemiştir. Rusya Federasyonu bu amaç doğrultusunda bölgedeki ülkelerle hemen hemen her alanı kapsayacak şekilde ikili/çoklu anlaşmalar imzalamıştır.

Avrasya Bölgesi'nde Rusya'nın öncülüğünde gerçekleştirilen ikili anlaşmalar incelendiğinde bunlardan ilkinin; 1991 yılında kurulan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT/CIS) oluşturmaktadır. Bunu takiben Avrasya Ekonomik Topluluğu, Gümrük Birliği, Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü ve Avrasya Ekonomik Alanı gibi çeşitli birlikteliklerin oluşturulduğu görülmektedir. Bunların içerisinde Avrasya Bölgesi'nde ekonomik entegrasyonu sağlamaya yönelik en önemli gelişme; Rusya, Kazakistan ve Belarus arasında imzalan ve 1 Ocak 2010 tarihinde resmen faaliyet göstermeye başlayan Gümrük Birliği Anlaşması ile daha sonra yine Rusya'nın öncülüğünde Kazakistan, Belarus, Kırgızistan ve Ermenistan'ın katılımıyla gerçekleştirilen Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) Anlaşması'dır. AEB 1 Ocak 2015 tarihinde resmen faaliyet

göstermeye başlamış olup esas amacı; üye ülkeler arasındaki ikili ticari ve ekonomik ilişkileri geliştirerek AB benzeri bir ekonomik entegrasyon oluşturmaktır. Birliğin oluşturulmasının bir diğer amacı ise; BDT'ye üye olan diğer bütün ülkeleri bu ekonomik birlikteliğin (AEB) şemsiyesi altında toplamaktır. Ancak başta BDT ülkeleri olmak üzere; diğer birçok ülke yöneticisi ve uzmanın, AEB'nin oluşumuna bakış açısı farklıdır. Birliğin ilerleyen yıllarda ekonomik birliktelikten uzaklaşarak esas itibariyle Rusya'nın eski gücüne kavuşmasını sağlayacak siyasi-askeri birlikteliğe dönüşeceği yönünde ciddi endişeler bulunmaktadır.

Bu çalışmada, Rusya Federasyonu'nun öncülüğünde Avrasya Bölgesi'nde "Coğrafi Bölge Esasına Dayalı" olarak gerçekleştirilmiş olan AEB'nin kuruluş nedenleri, amacı, Birlikten üye ülkelerin beklentileri ve üye ülkeler arasındaki ikili ticari-ekonomik ilişkiler ekonomik entegrasyon teorisi ve teorisinin hipotezleri çerçevesinde detaylı bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmada incelenen bir diğer konu ise Türkiye ile AEB'ye üye ülkeler arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin geçmişten günümüze gelişim seyridir.

Bu amaç doğrultusunda çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; ekonomik entegrasyon teorileri açıklanmaktadır. Bu kapsamda ekonomik entegrasyonların oluşum şekillerinin incelenmesinin ardından, ekonomik entegrasyonların etkilerinin neler olduğu detaylı bir şekilde açıklanmaktadır. İkinci bölümde ilk olarak; Avrasya Ekonomik Birliği'nin kuruluş süreci, kuruluşundaki nedenlerin neler olduğu, birliğin organları ve Birlikte öngörülen iş birliği alanları açıklanmıştır. Daha sonra Birliğe üye ülkelerin sosyal, ekonomik ve sektörel analizi yapılmış son olarak da üye ülkelerin dış ticaretinin geçmişten günümüze gelişim seyri detaylı bir biçimde açıklanmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise; Birlik üyesi ülkeler ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler açıklanmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda Birlik üyesi ülkeler ile Türkiye arasında gerçekleştirilen dış ticaret sektörleri ve mal grupları itibariyle açıklanmıştır. Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde ise; uluslararası ticaret akımlarının incelenmesi ve analiz edilmesinde sıkça kullanılan ve güvenilirliği yüksek olan Gravity (Çekim) modeli aracılığıyla Birlik üyesi ülkeler ile Türkiye arasındaki dış ticaret Birlik öncesi ve Birlik sonrası dönemi ayrı ayrı inceleyerek karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Yapılan analizin ilk bölümünde Birlik öncesi ve Birlik sonrası dönem üye ülkeler ile Türkiye arasında gerçekleştirilen dış ticaret (ihracat-ithalat) ayrı ayrı incelenmiş, diğer bölümünde ise mal grubu bazında

yapılan dış ticaret yine Birlik 6ncesi ve Birlik sonrası d6nemi ayrı ayrı kapsayacak şekilde karşılaştırmalı olarak analiz edilerek sonuç ve 6neriler sıralanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK ENTEGRASYONLAR- EKONOMİK ENTEGRASYONLARIN REFAH SEVİYESİ ÜZERİNDE OLUŞTURDUĞU ETKİLER

1.1. Ekonomik Entegrasyon Teorilerine Genel Bakış

Dünyada küreselleşme süreciyle artan bölgeselleşme eğilimleri, entegrasyon olgusunu uluslararası ilişkilerin vazgeçilmez bir parçası haline getirmiştir. Entegrasyon kelimesi Latince kökenli olup, 16. yüzyılda “İntegratio” yani yenilenme anlamında kullanılmaktadır. Oxford sözlüğündeki anlamı bölümlerin-parçaların bir bütün haline getirilmesi iken, sözlük anlamı ise bütünleşme, kaynaşma olarak tanımlanmaktadır (Machlup, 1975: 1).

Ancak bölümlerin-parçaların bir bütün halinde birleştirilmeleri olarak tanımlanan entegrasyon kavramı hakkında görüş birliği söz konusu değildir.¹ Bu terimin bir süreç mi, durum mu, yoksa her ikisinin birlikte gerçekleştiği bir olgu mu olduğu konusunda bilim insanları arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır.²

Entegrasyonu bir durum olarak görüp değerlendirenlerin başında Amitai Etzioni gelmektedir. Ona göre entegrasyon, farklı devletlerin bir araya gelerek oluşturdukları bir kuruma vermiş oldukları yetkilerle, bu kurumun onlar adına karar verme mekanizmasına sahip olmasıdır. Kurum aynı zamanda bu devletlerin vatandaşları için de siyasi bir kimlik oluşturma yetkisine sahiptir.³

Entegrasyon kavramını duruma yol açan bir süreç olarak değerlendiren teorisyenlerden birisi de Ernst B. Haas'tır. Haas, entegrasyonu farklı ulusal ortamlardaki güce sahip olan politik aktörlerin bağımlılıklarını, beklentilerini ve eylemlerini üye devletler üzerinde yetkiye sahip olabilecek yeni bir merkeze kaydırmaları için ikna edilmeleri süreci olarak tanımlamaktadır (Haas, 1958: 16).

Bu tanımlardan da anlaşılacağı gibi entegrasyon terimi, farklı ulusların siyasi birleşmelerine yönelik olarak bir süreç veya birleşmenin ürünü olarak tanımlanmaktadır (Coulombis ve Wolfe, 1919: 306).

Ancak yukarıda yapmış olduğumuz tanımlar daha çok siyasi entegrasyonu açıklayan tanımlardır. Oysa entegrasyonun siyasi olduğu kadar, ekonomik ve sosyal

¹ Daha geniş bilgi için bkz. Puchala (1971).

² Daha geniş bilgi için bkz. Haas (2008).

³ Daha geniş bilgi için bkz. Etzioni (1962).

boyutları da söz konusudur. Bu nedenle teorisyenler entegrasyonu aktörler arasında gerçekleşen birleşmenin özel ölçümlerle anlaşılabilir herhangi bir düzeyi olarak tanımlamaktadırlar (Keohane ve Nye, 1993: 387).

Literatür incelendiğinde siyasi entegrasyona yönelik pek çok farklı tanım yapıldığını görmek mümkündür.⁴ Ancak çalışmada esas itibariyle ekonomik entegrasyonların, oluşum şekillerini ve etkilerini esas alındığından dolayı diğer entegrasyon şekillerine kısaca değinilecektir.

Ekonomik entegrasyon ifadesi ilk kez Tinbergen (1945) tarafından gündeme getirilmiş ve kullanılmıştır. Tinbergen, Uluslararası İktisadi İş Birliği (International Economic Cooperation) başlıklı kitabında ekonomik entegrasyonu; birleşme, bütünleşme, dayanışma ve iş birliği şeklinde tanımlamıştır. Yine Tinbergen'in (1954) entegrasyonu negatif ve pozitif entegrasyon şeklinde ayrıma tabii tutarak incelediği görülmektedir. Negatif entegrasyonu ülkeler arasındaki serbest ticaretin ve mal akışkanlığına engel teşkil edebilecek tüm kısıtlamaların ortadan kaldırılması süreci olarak tanımlamıştır. Pozitif entegrasyonu ise ülkeler arasında gerçekleştirilecek olan ekonomik entegrasyonun amaçları doğrultusunda kurumsal yapılaşma ve organizasyonların oluşturulması süreci olarak tanımlamıştır (Tinbergen, 1954: 18).

Hoffman (1949) ekonomik entegrasyonu; mallar üzerine konulmuş olan miktar kısıtlamalarına son verilerek, uluslararası ödemeler üzerindeki engeller ile gümrük tarifelerinin tamamen ve süreklilik arz edecek şekilde ortadan kaldırılması olarak tanımlamıştır. Eski OECD başkanı Paul Hoffman'ın yapmış olduğu bu tanımlama, ekonomik entegrasyon kavramının ilk resmi kullanımı olarak tarif edilmektedir (Machlup, 1975: 12).

Ekonomik entegrasyona yönelik yapılan bu tanımlamalarda, ekonomik entegrasyonun gümrük birliği ile özdeş tutulmaması gerektiğine dikkat çekilirken; ekonomik entegrasyon, gümrük birliğinin ötesinde bir anlam içermektedir.⁵

⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Karakaş (2002), İnan (2018).

⁵ Literatürde "Ekonomik Entegrasyonlar Teorisi" adı altında genellikle gümrük birliği ele alınmaktadır. Ancak yapılan çoğu analizde bu durumun serbest ticaret bölgeleri için de geçerli olduğu görülmektedir. Özellikle ticaret yaratıcı ve saptırıcı etkiler her iki entegrasyon şekli için de geçerlidir. Ancak bu etkilerin alacakları boyutları serbest ticaret bölgeleri ile gümrük birliğinde belirleyen öge farklıdır. Gümrük birliğinde bu etkilerin derecesini üye olmayan ülkelere karşı uygulanan ortak gümrük oranı belirlerken, serbest ticaret bölgelerinde yalnızca üyelerin ürettikleri mal ve hizmetlerin sınırlamalardan arındırılması kuralı bu işlevi yerine getirmektedir (Erlat, 1978: 74).

Ayrıca ekonomik entegrasyonlarla bölgeselleşmeyi ve bölgeselciliği benzer kavramlarmış gibi yansıtan tanımların da olduğu görülmektedir. Oysa entegrasyon süreci, genellikle bir bölgenin oluşumuna yol açan yeniden yapılanma iken, bölgeselcilik/bölgeselleşme, coğrafi bütünlüğe sahip ülkeler arasındaki iç bağımlılık olarak tanımlanmaktadır (Ertürk, 1993: 6).

Ertürk (1993) ekonomik entegrasyon süreciyle, bölgeselciliği/bölgeselleşmeyi birbirinden ayırmanın oldukça zor olmasına rağmen, her entegrasyonun daha geniş bölgelerde ekonomik ve politik bir bütünleşme oluşturarak, diğer bölgelere karşı bir ayrımcılık elde ettiğini belirtmektedir. Entegrasyon ve bölgeselleşme ayrımını ise “Ekonomik entegrasyonun küresel çapta gerçekleşme olanağı her zaman söz konusu iken, bölgeselleşme ve küreselleşme ile kavramsal olarak ayrılık oluşturmaktadırlar. Bu nedenle bölgesel entegrasyonlar ikinci en iyi teori olarak değerlendirilebilmektedir”.⁶ şeklinde açıklamaktadır.

Bölgeselleşme ise sermaye, mal ve hizmetlerin belli bir coğrafi alan içerisinde herhangi bir engelle karşılaşmadan serbestçe dolaşmasıdır. Ayrıca katı devlet müdahalelerinin olmadığı toplumsal bir süreç olarak piyasa temelli gelişme gösteren oluşumlardır (Hoshiro, 2013: 2).

Ayrıca bölgeselleşmenin temel aktörleri hükümet dışındaki aktörler olup, bölgeselleşme aşağıdan yukarıya doğru kendiliğinden gelişen bir süreçtir. Bölgeselcilik ise yukarıdan aşağıya doğru gerçekleşen bir süreç olmakla birlikte, devletin politik iradesiyle belirlenmiş olan bir coğrafi alanda resmi düzenlemelerle gerçekleştirilen yapay bir oluşumdur (Hoshiro, 2013: 3-4).

Higott (2007) bölgeselleşmeyi, piyasalarda firma politikaları ve kararlarıyla ortaya çıkan entegrasyon süreci olarak ifade ederken, bölgeselciliği ise; devletler tarafından alınan ortak kararlar sonucunda yürütülen iş birliği projeleri olarak tanımlamaktadır (Higot, 2007: 87).

Bölgeselleşme/bölgeselcilik arasında görülen farklılıklarla birlikte, ekonomik entegrasyon/bölgeselleşme/bölgeselcilik arasındaki farklılıkları açıklayan birçok çalışma mevcuttur. Ayrıca bölgesel entegrasyonlar bu çerçevede ulusal entegrasyonlar ve küresel entegrasyonlar olarak sınıflandırılmışlardır (İnan, 2018: 853)⁷.

⁶ Daha detaylı bilgi için bkz. Ertürk (1993).

⁷ Daha detaylı bilgi için bkz. Masfield ve Milner (1999), Machlup (1977), Wimmer ve Feinstein (2010).

Yukarıda yapmış olduğumuz tanımlardan da anlaşılacağı gibi bölgesel entegrasyonlar ister bölgeselleşme isterse bölgeselcilik şeklinde olsunlar mal, hizmet ve faktör hareketlerinin daha geniş alanlarda herhangi bir engelle karşılaşmadan serbestçe hareket etmelerini sağlayarak, üretimdeki etkinliği ve verimliliği artırmaktadırlar. Bu oluşum ülkelerin refah artışını olumlu yönde etkileyerek kalkınma ve sanayileşme stratejileri için uygun ortam oluşturmaktadır. Oluşturulan bu ortam ülkelerin ticari, ekonomik ve politik etkinlik alanlarının da genişlemesine büyük katkılar sağlamaktadır.

Ekonomik entegrasyonun sistematik bir biçimde geliştirilmesine geçmeden önce tarihi süreç içerisindeki gelişim seyrine kısaca değinecek olursak; ekonomik entegrasyonun Klasik İktisat Okulu'nun öncülük ettiği ve daha sonraki yıllarda ise uluslararası ticaret teorisinde meydana gelen gelişmelerle birlikte ele alınmaya başlandığı görülmektedir. Öte yandan uluslararası ticaret teorileriyle birlikte uluslararası iktisadi sisteme yönelik geliştirilen eleştirilerin de bir parçası olarak değerlendirildiği ifade edilmektedir.

Haberler (1964) yapmış olduğu çalışmada, çağımızın entegrasyonlar çağı olduğuna dikkat çekmektedir. Dünya ekonomisinde meydana gelen 1786-1870 yılları arasındaki gelişmeleri/yaşanan değişimleri 1. Dalga, 1895-1913 yılları arasındaki gelişmeleri ise 2. dalga olarak tanımlarken, bir ekonomik entegrasyon sürecinin yaşandığını ancak Birinci Dünya Savaşı ile İkinci Dünya Savaşı arasında ekonomik entegrasyon yerine, ülkelerin devletçi ve yoğun korumacı politikaları uygulamaları ile ekonomik dezentegrasyon döneminin yaşandığını belirtmektedir. Savaş sonrası dönemde özellikle Avrupa'da meydana gelen yeni gelişmelerle birlikte, yeni bir entegrasyon döneminin başladığını ileri sürmektedir (Tahsin, 2007: 3-6).⁸

Haberler (1964) Klasik İktisat Okulu'nun ekonomik entegrasyonla ilgili olarak herhangi bir teori geliştirmedeğini, ayrıca bu kavramı farkında olmalarına rağmen daha çok dezentegrasyon şeklinde kullandıklarını belirtmektedir (Haberler, 1964: 1-3).

Röpke ve Heilpein gibi liberal iktisatçıların da ekonomik entegrasyonu serbestleşme ile özdeş olarak görmeleri dikkat çekici bir husustur. Röpke'nin entegrasyon terimi yerine önce "dezentegrasyon-çözülme" kavramını kullandığı

⁸ Daha detaylı bilgi için bkz. Tahsin, E. (2007) "Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde AB ve Latin Amerika Entegrasyonlarının Karşılaştırılması", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2007, s.3-6.

görülmektedir. Daha sonra 1942 yılında yayınlamış olduğu “Uluslararası İktisadi Dezentegrasyon” başlıklı kitabında 1700 ile 1914 dünya ekonomisinde bütünleşmenin olduğunu, ancak 1914 yılı sonrasında genel olarak dünya ekonomisinin dağılma içinde olduğuna dikkat çekmektedir. Avrupa’da yaşanan ekonomik entegrasyon olgusunu ise 1914 yılı sonrasında dünya ekonomisinde meydana gelen büyük değişikliklerin ardından ortaya çıkan dağınıklıkları toparlamanın bir aracı olarak tanımlamaktadır (Machlup, 1977: 6).

Bu şekilde yapılan değerlendirmelerden de anlaşılacağı gibi Avrupa’da yapılan entegrasyona yönelik tartışmalar, ekonomik entegrasyon türlerine yönelik değerlendirmeler ile paralellik göstermektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin ilk entegrasyon denemesi olan Avrupa Birliği ise, ekonomik entegrasyon teorisine (EET) yönelik tartışmaların şekillenmesinde önemli bir rol üstlenmiştir.

Ekonomik entegrasyon teorisinin de sistematik bir biçimde geliştirilmesi yine bu dönemde Viner (1950) ile başlamıştır. Viner yapmış olduğu çalışmada, ekonomik entegrasyonların iki temel etkinin oluşumuna yol açacağını ileri sürerek bu etkilerden birisinin ticaret yaratma, ikincisinin ise ticaret saptırma etkileri olduğunu; bu etkilerin içeriklerinin ise statik refah teorisinden kaynaklandığını belirtmiştir.

Viner sonrasında ekonomik entegrasyon teorilerine yapılan katkıları ise dört başlık altında toplamıştır (Erlat, 1978: 70-71):

- Viner’in ekonomik entegrasyona yönelik yorumundan hareketle yapılan katkılar.⁹
- Tüm ülkeleri kapsayacak şekilde genel denge yaklaşımıyla yapılmış olan analizler.¹⁰
- Ülke içinde optimal marjinal koşulların bozulması sonucunda bunları değerlendirmeye yönelik yapılan katkılar.¹¹
- Ülkelerin ekonomik entegrasyona gitmelerinin nedenlerini açıklamaya yönelik çalışmalar.¹²

Söz konusu dört gruptan ilk üç sırada yer alanlar ekonomik entegrasyon kavramına Viner’in başlattığı şekilde yaklaşmış olmalarına rağmen, dördüncü gruptaki

⁹ Daha detaylı bilgi için bkz. Meade (1950), Gehrels (1956), Lipsey (1957), Bhagwati (1971), Melvin (1969), Michaely (1965).

¹⁰ Daha detaylı bilgi için bkz. Vanek (1965).

¹¹ Daha detaylı bilgi için bkz. Floystad (1975).

¹² Daha detaylı bilgi için bkz. Cooper ve Massell (1965).

çalışmaların ise ekonomik entegrasyonu tam anlamıyla farklı bir bakış açısıyla değerlendirdikleri görülmüştür (Çelik, 1992: 8-11).¹³

Bunlardan, Tovias (1991) ekonomik entegrasyon teorilerinin 1950’li yıllara gelinceye kadar farklı aşamalardan geçtiğine dikkat çekmektedir. 1950’de Viner ile başlayan dönemden 1965’e kadar geçen süreçte gümrük birliğinin gerçekleşmesiyle üretim, tüketim, gelir ve dış ticaret akımları üzerinde oluşturduğu etkilerin analiz edildiğini açıklamaktadır. 1965 yılı sonrasındaki ikinci aşama ise, ülkelerin ekonomik entegrasyona başvurularındaki amaçlarının sorgulandığı dönemdir. Bu dönemde ikinci en iyi teoreminin geliştirilmesiyle birlikte ticaret akımlarının bölge bazında serbestleştirilmesi sonucunda ekonomik entegrasyonun olumlu ve olumsuz etkileri dikkate alınmaya başlanmıştır (Tovias, 1991: 58).

1965 yılından günümüze kadar geçen sürede ise entegrasyon anlaşmalarının ülkelerin ticaret hadleri üzerinde oluşturduğu etkiler üzerinde durulmaktadır. Ayrıca ölçek ekonomileriyle birlikte eksik rekabetin etkileri, gümrük birliği teorisinin diğer entegrasyon biçimlerinde olduğu gibi genişletilmesine ve dış ticaretteki tarife dışı engellerin ele alınması konularına yoğunlaşmıştır.¹⁴

Kaydedilen bu gelişmeler sonunda uluslararası iktisat teorisinde özellikle dış ticareti belirleyen kurallar ile ülkeler arasında oluşturulacak gümrük birliği ilişkileri yeniden tanımlanmıştır. Ayrıca büyüme teorisinde meydana gelen gelişmelerle ekonomik entegrasyon teorisinin kapsamı da statik ve dinamik analizlerin dışına çıkmaya başlamıştır. Bu durum başta akademisyenler olmak üzere tüm araştırmacıların eksik rekabet piyasalarını da göz önünde bulundurarak monopolcü rekabet, oligopol piyasalar, dışsal büyüme modelleriyle birlikte tarife dışı engellerin ekonomik entegrasyon teorisine etkilerini ele alan birçok çalışmanın kaynağını oluşturmuştur. Ayrıca ekonomik entegrasyon faaliyetlerinin esas amacının ne olduğu ile farklı tanımların da yapıldığı görülmektedir.

Schiff ve Winters (2003), ekonomik entegrasyon faaliyetlerinin yapılmasının arkasında yatan birçok neden olmasına rağmen ülkeler tarafından resmi olarak genel kabul gören hedeflerin başında yerli ve yabancı sermayeyi ülkede teşvik etmek, daha

¹³ Daha detaylı bilgi için bkz. Çelik, K. (1992) “Ekonomik Entegrasyon Teorileri Açısından Karadeniz Ekonomik İş Birliği Bölgesi’nin Sosyo-Ekonomik Analizi”, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Trabzon, 1992, s. 8-11.

¹⁴ Daha detaylı bilgi için bkz. Tovias (1991).

geniş piyasalara açılmak, rekabet gücünü arttırmak, yabancı üstün teknolojiye erişerek üretiminde yoğun teknolojinin kullanıldığı malların üretimini sağlamak ve bunları ihraç etmek olduğunu vurgulamışlardır (Schiff ve Winters, 2003: 6-10).

Balassa (1961), ekonomik entegrasyonların içsel ve dışsal ölçek ekonomileri, bu ölçek ekonomilerindeki AR-GE sektörüne bağlı daha hızlı bir teknolojik gelişmenin sağlanması, ayrıca gelişmiş ve rekabetin yoğun olarak yaşandığı finans piyasalarıyla bütünleşmenin sağlanması, belirsizliklerin minimize edilerek ekonomik faaliyetlerin düşük sermaye ve maliyetlerle gerçekleşmesine ortam yaratılmasının, ekonomik büyümeyi doğrudan teşvik edeceği görüşünü savunmaktadır.¹⁵

Romer (1993), küreselleşmenin dünya genelinde ekonomik entegrasyonları teşvik ettiğini, bu durumun ülkelerin rekabet avantajı elde etmek istedikleri belirli alanlarda uzmanlaşmalarına zemin hazırladığını belirtmektedir. Ayrıca bu sürecin ülkeler arasında gerçekleştirilen ikili dış ticaret hacimleriyle birlikte yabancı sermaye akımlarını doğrudan etkileyerek ülke ekonomileri üzerinde olumlu etkiler oluşturacağına dikkat çekmektedir (Romer, 1993: 543-573).

Ekonomik entegrasyonların ülkeler arasında yoğun olarak uygulanmaya başlamasıyla birlikte gerek tanımlanmasında gerekse uygulanma alanlarıyla birlikte (ticari entegrasyon, faktör entegrasyonu, sektörel entegrasyon, politik entegrasyon gibi) çok farklı şekillerde analize tabi tutulduğu görülmektedir.

Bunlardan Mydrall'ın (1957) ve Kinderberger'in (1959), ekonomik entegrasyon kavramının sosyal faktörleri de kapsamı gerektiği görüşü o dönemde kabul görmemiştir. Maksimova (1976) ekonomik entegrasyonun derin ve istikrarlı bir şekilde emek iş bölümünün sağlanması süreci olduğunu belirtmektedir. Diğer yandan Machlup (1979) Balassa tarafından ayrıma tabi tutulan ekonomik entegrasyonun (ticari, faktörel, sektörel, politika) yerine birbirine entegre olmuş mal, emek ve sermaye piyasalarının oluşturulmasının çok daha gerekli olduğu görüşünü savunmaktadır (Tahsin, 2007: 7-9).

Ekonomik entegrasyon kavramıyla tartışılan diğer önemli bir konu ise ülkelerin ulusal egemenliklerinin hangi ölçüde kaybedilebileceği endişesidir. Hartog (1953)

¹⁵ Daha detaylı bilgi için bkz. Balassa (1961).

ekonomik entegrasyonu, ülkelerin ulusal egemenliklerinin bir kısmının (kısmi olarak) uluslararası kuruluşlara devredilmesi süreci olarak tanımlamaktadır (Jovanic, 2006 :6).

Ekonomik entegrasyonlara yönelik Neoklasik ekonomik büyüme teorileri arasında da görüş ayrılıkları olduğu görülmektedir. Neoklasik ekonomik büyüme teorisi; büyümeyi dışsal nüfus artışı ve teknolojiye meydana gelen gelişmeyle sınırlı bir olgu olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla ekonomik büyümenin sağlanmasına yönelik uygulanacak olan kasıtlı politikaların uzun vadeli büyümeyi sağlamasının mümkün olmayacağı görüşünü savunmaktadır. Bunlara göre sermaye birikimini artırmaya yönelik çabalar, azalan verimlere bağlı olarak kısa vadeli bir büyüme sağlayabilecektir. Bu çerçevede doğrultusunda ekonomik entegrasyonların üye ülkelere bir takım ticari avantajlar sağlıyor olması, ekonomik büyümeleri üzerinde kalıcı etkiler yaratmayacaktır (İncekara ve Savrul, 2011: 10).

Modern büyüme teorileri ise bölgesel entegrasyon faaliyetlerinin, ülkelerin ekonomileri üzerinde uzun vadeli büyüme sağladığını savunmaktadırlar. Bu durum içsel büyüme teorilerinde de açıklanmıştır. Ekonomik entegrasyonlar sağlamış oldukları ticari gelişme kanalıyla bir defalık kazanç yerine, büyüme oranlarında kalıcı değişiklikler yaratabilmektedirler. Ekonomik büyüme üzerinde oluşturacağı etkiler Neoklasik büyüme modellerine göre nispeten daha düşük seviyede olsa da içsel büyüme modellerinin etkileri uzun vadeli ve daha büyük etkilerdir (Rivera-Batiz ve Romer, 1991:532).

1.2. Ekonomik Entegrasyonların Oluşum Şekilleri

Ekonomik entegrasyon teorisinde geleneksel yaklaşım, gümrük birliği tarifeleri üzerine kurulmuş ve gümrük birliklerinin etkilerini açıklamak üzerinde yoğunlaşmıştır. Ekonomik entegrasyonun oluşum şekilleri ise, Ehocholiades (1990)¹⁶ tercihli ticaret anlaşmaları, serbest ticaret bölgeleri, gümrük birlikleri, ortak pazarlar, ekonomik birlikler ve siyasi birlik olmak üzere toplamda altı başlıktan oluşmaktadır (Çelik, 1992: 13).

¹⁶ Daha detaylı bilgi için bkz. Chocholiades, M. (1994). International Economics, McGraw-Hill International Editions, Singapore, p. 222.

1.2.1. Tercihli Ticaret Anlaşması

Ülkeler arasında gerçekleştirilen tercihli ticaret anlaşması, (Preferential Trading Agreements), en dar kapsamlı ekonomik bütünleşme şeklidir. Bu anlaşma en az iki ülke arasında imzalanmakta ve anlaşmaya konu olan ürün ve hizmetlere yönelik gümrük tarifesi ve kota uygulamalarına son vererek ülkeler arasındaki mal ve hizmetlerin herhangi bir kısıtlamaya tabi tutulmadan alınıp satılmasını kapsamaktadır. Bu şekilde yapılan birleşmede esas amaç taraflar arasında yapılan ticaret hacmini artırarak, uluslararası ticarete engel teşkil eden uygulamaları asgari düzeye indirmektir. Bunlar anlaşmaya taraf olan ülkeler arasındaki ekonomik iş birliğini geliştirmeye yönelik tüm ilişkilerin ekonomik altyapısını ve hukuki zeminini oluşturmak amacıyla yapılan anlaşmalardır. 1932 yılında İngiltere ile Commonwealth arasında oluşturulan Commonwealth Ekonomik İş Birliği Anlaşması bu türdeki ekonomik entegrasyona örnek teşkil eden ilk anlaşmadır (Tokatlıoğlu, 1999: 13-18).

1.2.2. Serbest Ticaret Bölgeleri

Serbest ticaret bölgeleri ülke sınırları içerisinde yer almasına rağmen, gümrük alanının dışında sayılan ve fiziki engellerle ayrılmış olan yerlerdir. Ülke genelinde uygulanan ihracat-ithalat rejimleri veya ticari, sınai, mali düzenlemeler (kanunlar da dâhil) bu bölgelerde ya hiç ya da kısmen geçerlidirler. Ayrıca bu bölgelerde ticari, sınai faaliyetlerin geliştirilmesi için her türden teşvik edici uygulamalar yapılabilmektedir (Seyidoğlu, 2017: 190).

Balassa (1961) serbest ticaret bölgelerini anlaşmaya taraf olan ülkeler arasında daha önce uygulanmakta olan ithalat tarifeleri ve miktar kısıtlamalarının kaldırıldığı, ancak her ülkenin kendi tarife ve miktar kısıtlamasını üye olmayan ülkelere karşı koruduğu düzen olarak tanımlamaktadır (Balassa, a.g.e., s. 2).

NAFTA ve ASEAN çağdaş serbest ticaret bölgelerine örnek teşkil eden oluşumlar arasındadırlar. Bu oluşumda yer alan ülkeler arasında ortak bir pazar oluşmuş olmasına rağmen, bütünleşmenin bu aşamasında faktör hareketlerinden özellikle iş gücünün ve sermayenin serbestçe dolaşımı söz konusu değildir. Ancak bazı istisnai durumlarda serbest ticaret bölgelerinde hizmet ticaretine belli ölçülerde serbest dolaşım hakkı verilebilmektedir (Salter, 2016).

Serbest ticaret bölgelerinde yürütülmekte olan ekonomik faaliyetlerin nitelikleri iki farklı şekilde tanımlanmaktadır. Bunlar; serbest ticaret bölgeleri veya serbest üretim bölgeleri şeklindedir. Birinci grupta yer alanlar daha çok ticaret amaçlı olup, bu bölgelerde stoklanan malların daha sonraki dönemlerde buralardan alıcı ülkelere gönderimi yapılmaktadır. Serbest üretim bölgeleri ise, genellikle hafif sanayi ve montaj işlerinin gerçekleştirildiği yerlerdir. Temel amaç; ülke genelinde uygulanan vergi ve diğer kısıtlamaları söz konusu bölgede uygulamayarak üretimi çekici ve cazip hale getirmektir. Bu uygulama aynı zamanda ülkeye yabancı sermaye girişini teşvik ederek başta bu yörelerde olmak üzere üretimin çekiciliğinin artmasına ve ülkenin ihracatının genişlemesine katkıda bulunmaktadır. Bu nedenlerden dolayı bu bölgelere ihracat işleme alanları da denmektedir. Üretime dönük bölgeler başta sanayileşmekte olan ülkeler olmak üzere son yıllarda daha birçok ülkede oldukça yaygın hale gelmiştir. Bu ülkelerden birisi de kuşkusuz Türkiye olup, sanayi malları üretiminin özendirilmesi ve buna bağlı olarak ihraç gelirimizin artırılması, serbest ticaret bölgelerinin kurulmasındaki temel amaçtır (Seyidoğlu, a.g.e., s. 190-191).¹⁷

Serbest ticaret bölgelerinin sayısı oluşumundan günümüze kadar gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde hızla artış göstermiştir. Ancak sürdürülebilir kalkınma talepleri, yeni sanayi devrimi ve uluslararası üretimin değişen politik ve ekonomik kalıpları nedeniyle zorlukları da artmaktadır.

UNCTAD (2019) dünya yatırım raporuna göre, 2014-2018 yılları arasında dünya çapında serbest ticaret bölgeleri sayısı %26 oranında artarak 5400'e yükselmiştir. Gelişmekte olan ülkelerle birlikte geçiş ekonomilerinin (eski doğu bloku ülkelerinin) %75'ni içeren 140'tan fazla ülkede bu tür bölgelerin oluşturulduğu görülmektedir. Hali hazırda ise boru hatlarının oluşturulduğu 500'den fazla serbest bölgenin oluşumuna yönelik çalışmanın olduğu, ancak bunların henüz bir işleve sahip olmadıkları belirtilmektedir (UNCTAD, 2019: World Investment Report).

¹⁷ Detaylı bilgi için bkz. Seyidoğlu, Halil. a.g.e., s. 190-191. Dünyada serbest ticaret bölgelerinin kuruluş amaçlarını şu şekilde özetlemektedir:

- Sağlanan özendirme avantajlarıyla düşük maliyetle üretim yaparak ihracatı artırmak
- Ülkeye daha çok yabancı sermaye ve teknolojinin girmesine uygun zemin hazırlamak.
- Reel sektörde üretim faaliyetinde bulunanların ihtiyaç duymuş oldukları hammadde ve ara malının engelle karşılaşmadan zamanında tedarikinin sağlanması.
- Diğer ülkelerden gelen malların herhangi bir engelle karşılaşmadan transit geçişinin sağlanması.
- Döviz girdilerini artırarak dış finansman olanaklarından daha fazla yararlanmak.

Yine söz konusu bu rapora göre dünyada en çok serbest ticaret bölgesine sahip olan ilk on ülke ise sırasıyla şunlardır: Çin, Filipinler, Hindistan, ABD, Rusya Federasyonu, Türkiye, Tayland, Dominik Cumhuriyeti, Kenya, Nikaragua.¹⁸

1.2.3. Gümrük Birliği

Serbest ticaret bölgelerinden daha ileri bir birleşme hareketidir. Esas itibarıyla Jacop Viner tarafından geliştirilmiş ve bilime kazandırılmıştır. Tanımı ise şöyledir; birliğe üye olan ülkeler arasındaki mal hareketlerine karşı herhangi bir gümrük vergisi, tarife ve tarife benzeri kısıtlamaların uygulanmadığı, birlik dışında kalan ülkelere karşı ise ortak gümrük tarifesinin uygulandığı bir birliktelik türüdür (Viner, 1950: 43).¹⁹

Gümrük birliğini oluşturan üye ülkeler içerisinde ticaretin serbest bir şekilde gerçekleşmesi için ortak ticaret politikalarıyla birlikte, ortak rekabet kurallarının oluşturulması ve uygulanması gerekmektedir. Ancak gümrük birliğinde, birliğe üye olan ülkeler arasında üretim faktörlerinin serbest dolaşımı söz konusu değildir (Seyidoğlu, 2017: 247).

Gümrük birliği genelde birliğe üye ülkeler arasında bir dizi düzenleme ve kuralları içeren ana anlaşma ile kurulur. Gümrük birliğinin yönetimi önceden belirlenmiş olan kuralların hayata geçirilmesi, herhangi bir uyuşmazlık halinde bunlara çözüm getirilmesi, hükümetler arası veya uluslar üstü düzeyde yasama, yürütme ve yargı yetkileriyle donatılmış olan kurumlara verilmiştir. Bu kurumların organları, yetkileri ve uygulamaları oluşturulan her birlik için farklılık göstermektedir (Omonkulov, 2019: 26).²⁰

Ayrıca birlik üyesi ülkeler, gümrük birliğine üye olmayan ülkelere yaptıkları ithalata ortak gümrük tarifesi uygularlar. Ortak gümrük tarifesinden alınan gümrük vergileri, ortak bir havuzda toplanır. Daha sonra bunlar önceden belirlenmiş olan hasılat dağıtım düzenlemesiyle üye ülkeler arasında paylaşılır. Ortak gümrük tarifesinin özel bir politika düzeniyle yöneldiği zaman içerisinde de birtakım değişikliklerin yapıldığı da görülmektedir.

¹⁸ Detaylı bilgi için bkz. UNCTAD, 2019: World Investment Report, The Challenges and Future of Trade Zones.

¹⁹ Detaylı bilgi için bkz. Viner (1950), a.g.e., s. 43.

²⁰ Daha detaylı bilgi için bkz. Omonkulov, O. (2019), "Orta Asya'da Büyük Güç Bölgeselciliği: Avrasya Ekonomik Birliği, Yeni İpek Yolu ve İpek Yolu Ekonomik Kuşağı Projeleri", Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Çanakkale, 2019, s. 26-27.

Gümrük birliğini serbest ticaret bölgesinden ayıran en önemli fark ise, birliğe üye olan ülkelerin ortak dış ticaret ilişkilerini yürütmek zorunda olmalarıdır. Teorik olarak bu durum dış ticaret konusunda ülkelerin kendi yetkilerinin bir kısmını ulus üstü kurumlara veya belirlenmiş ve yetkilerle donatılmış olan bir komisyona-konseye devredilmesidir. Bu durum çoğu gümrük birliğinin başarısızlıkla sonuçlanmasına ve serbest ticaret bölgesine kıyasla çok fazla tercih edilmemesine neden olmuştur (Dreyer ve Popescu, 2014: 2-3).

Ayrıca Viner (1950), gümrük birliği oluşumlarının serbest ticarete eşdeğer olmadığını belirtmektedir. Bu durumun üyeler arasındaki serbest ticaret ve dünya karşısında korunma anlamına geldiğinin altını çizmektedir. Yine gümrük birliğinin özünde olan serbest ticaret ve korumacılık kombinasyonu ticaret saptırma etkileriyle sonuçlanabilmektedir (Viner, 1950: 43-47).

Gümrük birliklerinin ekonomik etkileri incelenirken, bunların diğer birleşme türlerinin ortaya çıkarmış oldukları etkilerden farklı olmadığı belirtilerek, statik ve dinamik olarak ikiye ayrılmaktadırlar. Statik etkiler; teknolojik ve ekonomik yapıda bir değişimin olmadığı varsayımından hareketle sadece üretim faktörlerinin yeniden dağıtımı dolayısıyla ortaya çıkacak olan etkilerdir. Geleneksel dış ticaret analizleri statik etkiler üzerine yoğunlaşmıştır.

Dinamik etkiler ise, tek bir piyasanın yerine birleşme sonucunda ortak ve daha geniş bir piyasanın oluşmasıyla kaynak arzını ve üretim yöntemiyle birlikte teknolojiyi de değiştiren bir dizi sonuçlar doğurmaktadır. Bunlara dinamik etkiler denmektedir. Ayrıca statik etkiler bir defalık etkiler iken, dinamik etkiler devamlılık gösteren ve çoğunlukla kalkınmayı hızlandıran nitelikli etkilerdir (Seyidoğlu, 2017: 249-251).²¹

Statik etkilerde bir bölge içerisinde engellerin ortadan kaldırılmasıyla, bu bölgeyi oluşturan ülkeler arasındaki dış ticaret hacmi artmakta ve üretim daha etkin ellede toplanmaktadır. Bu duruma gümrük birliğinin ticaret yaratıcı etkisi denir. Bölge içinde gümrüklerin kaldırılıp dışarıya karşı ortak gümrük tarifesi uygulanması bölge içindeki ticaret hacmini artırırken, bölge dışındaki ticareti olumsuz yönde etkileyerek daralmasına neden olmaktadır. Bu etkiye de ticaret saptırıcı etki denmektedir (Seyidoğlu, a.g.e., s. 250).

²¹ Daha detaylı bilgi için bkz. Seyidoğlu (2017), Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama, 2017, s. 249-253.

1.2.4. Ortak Pazar

Ortak pazarlar; sadece ticari kısıtlamalar değil, aynı zamanda tüm faktör hareketlerinin üzerindeki kısıtlamaların ortadan kaldırıldığı bir ekonomik bütünleşme türüdür (Balassa, 1961: 2).

Bölgesel bütünleşmenin bu aşamasında, mal ve hizmetler ile üretim faktörleri ortak pazar içerisinde yer alan tüm ülkeler arasında herhangi bir engelle karşılaşmadan serbestçe hareket etmektedirler. Bu durum bölgesel gelişmeleri etkileyecek türden bazı sorunları da beraberinde getirebilmektedir. Örneğin ortak pazar içerisinde yer alan ülkeler arasında henüz faktör fiyatlarının etkilenmemiş olması nedeniyle, reel sektörde faaliyet gösteren bazı firmalar maliyetlerini aşağıya çekmek amacıyla daha düşük işçilik maliyetine sahip olan bölgelere hareket etmektedir. Emegini arz ederek ücret geliri elde eden işgücü ise serbestleşmenin sağladığı avantajlardan faydalanabilmek için kendisine en yüksek ücretin ödeneceği yüksek maaşlı bölgelere akın etmektedirler. Nitekim Avrupa Birliği ortak pazarının oluşumu sonrasında birliğin diğer üye ülkelerinden Almanya, İngiltere ve Fransa'ya büyük işgücü akımı başlamıştır. Yine Avrupa Birliği'ne daha sonra tam üye olan eski doğu bloğu ülkelerinden, 2000'li yıllardan sonra başta Almanya, İngiltere, İtalya ve Fransa'ya olmak üzere binlerce işçinin göç etmesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Bu durumun aksine, sermaye faktörünün serbestleşmesi ile bu defa sermaye faktörü kendisine daha düşük maliyet avantajı sağlayarak, kısa sürede daha fazla kazanç sağlamak amacıyla ters yönde hareket ederek ücretlerin düşük olduğu ülkelere yönelebilmektedir. (Avrupa Birliği'nin lokomotif konumunda olan ülkelerin bazı üretim tesislerini birliğin yeni üyesi olan Polonya, Çek Cumhuriyeti, Litvanya, Letonya vb. ülkelere taşınması gibi) Ayrıca Çin, Hindistan, Pakistan, Malezya ve Endonezya gibi birçok ülkeye son yıllarda yatırımların bu denli yüksek oranda yapılmasının temel nedeni de söz konusu faktörün serbest hareket etmesi sonucu bunların sağlayacağı avantajlardan yararlanma arzusudur. Ancak bu hareketliliğin ticaret hadleri üzerinde oluşturacağı etkiler, bir ülkeden diğerine veya işgücünün aynı yöndeki hareketlerine göre değişiklik göstermektedir (Mayes, 1983: 88-121).

1.2.5. Ekonomik Birlik

İktisadi birleşme hareketlerinin en ileri şeklidir. Ekonomik birlikler ortak pazarın ötesinde ekonomi, maliye ve para politikalarının koordinasyonunu da beraberinde getirmektedirler. Ekonomik birlikler; ulusal ekonomik politikaların uyumlaştırılması ve politikalardaki farklılıklardan kaynaklanan ayrımcılığa son verilmesi yoluyla, birlik bünyesinde yer alan üyeler arasında faktör politikaları üzerindeki kısıtlamaların tamamen ortadan kaldırıldığı bir birleşme türüdür (Balassa, 1961: 2).

Ekonomik birlikte, üye ülkelerin daha önce bireysel olarak bağımsız bir şekilde benimseyip uygulamış oldukları makroekonomi politikalarındaki serbestileri bir ölçüde birliğe devredilmektedir. Böyle bir aşamanın oluşabilmesi için de tek bir para ve bankacılık sistemi, ortak mali politikalar ve tüm birlik çapında ortak ekonomi politikaları belirleyecek ve uygulayacak ülkeler üstü yetkilerle donatılmış olan organların kurulmuş olması gerekmektedir (Seyidoğlu, 2017: 247).

Yine ekonomik birliğin bu aşamasında, birlik üyesi ülkelerin bu konulardaki kontrolünü sağlayacak merkezi bir otoriteye ihtiyaç duyulmaktadır. Böylece üye ülkeler, aynı ulusun farklı bölgeleri gibi etkili bir şekilde hareket edebilmektedirler (El-Agraa, 1999: 1-2).

Ekonomik bütünleşme hareketinin diğer bir şekli de parasal birliklerdir. Ancak bu birliktelikler ekonomik birlik içinde uygulanabileceği gibi ondan ayrı olarak da uygulanabilir. Parasal birlik; birliğe üye olan ülkelerin ulusal paralarının sabit bir kur üzerinden birbirlerine bağlanmaları ve bu amaç doğrultusunda üyelerin para ve maliye politikalarını birbirleriyle uyumlaştırmasını öngören birlikteliklerdir. Parasal birliklerin daha ileri şekli ise üye ülkelerin kendi ulusal paralarını kullanmayı terk ederek yerine tüm birlik üyesi ülkeler tarafından genel kabul gören ortak bir para biriminin kullanılmasıdır (Avrupa Birliği'nde olduğu gibi). Ancak ekonomik birlikler parasal birliklerden çok daha geniş kapsamlı bütünleşme hareketleridir. Çünkü ekonomik birlikler sadece para ve maliye politikalarının değil, üyeler arasındaki tüm ekonomik ve sosyal politikalarla birlikte faktör hareketlerinin tamamının serbest hareket ettiği bütünleşme biçimleridir. Ayrıca politikaların birbirleriyle uyumlaştırılmasını ve bu uyumlaşma yetkilerinin ise kuruluşlara devredilmesini öngörürler. Günümüzde bu duruma Avrupa Birliği örnek olarak gösterilebilmektedir (Seyidoğlu, 2017: 247).

Ancak, Avrupa Birliği'nde olduğu gibi, günümüze kadar dünyanın hiçbir coğrafi bölgesinde ekonomik birlik aşamasına gelmiş olan başka bir oluşumdan söz etmek mümkün değildir. Ekonomik birlik kurmayı amaç edinen ülkelerin tamamı Avrupa Birliği'ni kendilerine örnek almışlardır. Ancak bunlardan bazıları bu doğrultuda daha hızlı bir yol almak için parasal birliği bir araç olarak kullanmışlardır.

Belirtilmesi gereken bir diğer husus ise; bugüne kadar gerçekleştirilmiş olan birleşme hareketlerinin birçoğunun yukarıda açıklamaya çalıştığımız niteliklere tam olarak sahip olmayışdır. Diğer bir ifadeyle uygulamada bu hareketlerin belirli birtakım özelliklerini alarak farklı bir birleşme çeşidi oluşturmuşlardır. Örneğin serbest ticaret bölgelerindeki gibi mal ticaretinin yanında, ortak pazardaki gibi faktör dolaşımının serbestleştirilmesi girişimleriyle birlikte ortak sanayi projelerini gerçekleştirme düşüncesinin de öngörülmesi gibi (Seyidoğlu, a.g.e., s. 247-248).

Bütünleşmenin ortak pazar ve ekonomik birlik aşamasına gerçekleştirilmiş olması halinde ülkelerin ekonomileri üzerinde oluşturacağı etkileri Omonkulov (2019) şu Şekilde açıklamaktadır: Birincisi; faktörlerin serbest dolaşımı, kaynakların rasyonel bir Şekilde kullanımını sağlayarak verimliliği artıracacağı için geçici bölgesel problemleri ve dengesizlikleri de beraberinde getirerek depresyona yol açabilmektedir. İkincisi mali uyumlaştırma sonrasında tarife dışı ticaret engellerinin eşitlenmiş olması nedeniyle verimlilik artacaktır. Üçüncüsü ise, parasal bütünlüğün sağlanmasıyla, dengesizliklerin nispeten giderilerek ülke ekonomilerinde istikrarı sağlamaya yönelik olumlu gelişmeler öngörülmektedir.²²

1.2.6. Siyasi Birlik

Politik/siyasi anlamda entegrasyon teorileri, ilk aşamada sosyal sözleşme olarak tanımlanmışlardır. Bu tür birliktelikler Thomas Hobbes, John Locke ve Jean Jacques Rousseau gibi filozoflar tarafından yazılmış ve analiz edilmiştir. Bu teoriye göre sosyal sözleşmelerin kurulmasından önce de sosyal ilişkiler mevcuttur (Hobbes, 1958: 13).

Aynı dönemleri Immanuel Kant, bir adım öteye taşıyarak siyasal anlamda küresel bütünleşme fikrini önermiştir (Kant, 1975: 53).

²² Detaylı bilgi için bkz. Omonkulav, a.g.e., 2019, s. 29-30. Mayes, 1983, a.g.e., s. 88-121.

Kant, ülkelerin egemenliklerini tam olarak kullanmayıp yetkilerinin, ülkelerin ortak kararları doğrultusunda oluşturulan ulus üstü kurumlara devredilmesini öngörmüştür. Bu görüş Emery Revers tarafından da benimsenmiş olup, ülkeler arasında barışın devamlılığı için siyasi entegrasyonun bir araç olacağı görüşünü savunmuştur (Reves, 2006: 139-140).

Konuyla ilgili olarak geliştirilen teorilerden de anlaşılacağı gibi siyasi entegrasyonun oluşabilmesi için:

- Siyasi birliği oluşturmak isteyen ülkelerin ortak hedeflerinin olması,
- Belirlenen hedeflere ulaşabilmek için bireysel entegrasyonun sağlanması,
- Küresel entegrasyonların sağlanabilmesi için de küresel siyasi toplulukların oluşturulması,
- Hedeflere ulaşma doğrultusunda yasal çerçevelerin oluşturulması,
- Ulus-üstü yetkilere sahip ortak kurumların oluşturulması gerekmektedir (Ilievski, 2015: 38-50).

Yine Avrupa Birliği entegrasyonu ve iş birliğinin seçkin araştırmacılarından Ernst Haas, birliği şu şekilde tanımlamaktadır: birlikteliğe giden ülkelerin iç politikalarını belirlemede bağımsız hareket edemediği, onların adına karar verme yetkisinin oluşturulan yeni merkezi organlara verildiği birlik türüdür. (Lindberg, 1963: 3).

Emert Revers, Kant ile aynı görüşte olup, dünya genelinde siyasi anlamda birlikteliğin sağlanması için global federasyon teorisini geliştirmiştir (Reves, 2006: 139-140).

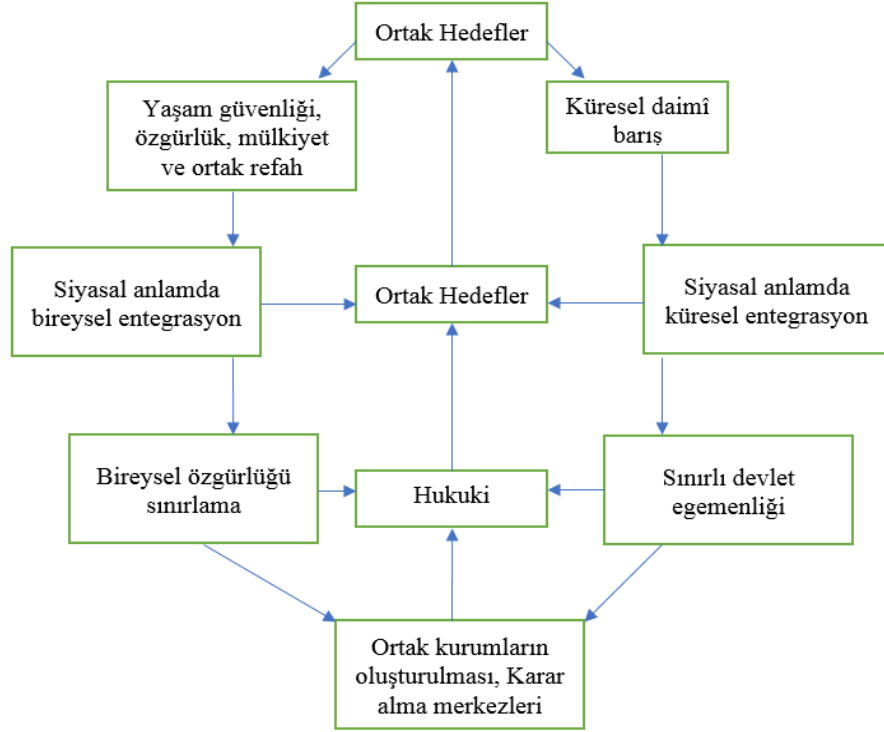
Teorinin amacı dünya genelinde barışın sağlanmasına katkı sağlamaktır. Kant'a göre onların geliştirmiş oldukları bu teorinin amacı içerisinde global entegrasyon bir araçtır. Geliştirilen teorilerin tamamı siyasi birlikteliğin sağlanması içindir. Bunlar şu şekilde ayırt edilebilmektedirler:

- Ortak hedefler (yaşam güvenliği, özgürlük, mülkiyet, sürekli barış),
- Hedeflere ulaşmak için ilk yöntem siyasal anlamda küresel entegrasyonun kurulması,
- Hedefe ulaşmak için ikinci yöntem bireysel özgürlüğün veya devlet egemenliğinin sınırlandırılması, hukuki çerçevesinin oluşturulması,

- Hedefe ulaşmak için üçüncü yöntem, ortak kurumlar kurarak kararların bu kurumlar tarafından verilmesini sağlamak (Ilievski 2015: 34-35).

Yukarıda sözel olarak ifade edilen siyasi birlikteliğin ayırt edici özellikleri Şekil 1’de görüldüğü gibidir.

Şekil 1: Siyasi Entegrasyonun Analizi

Kaynak: Ilievski, Nicola (2015).

Siyasi birlik terimi çok farklı şekillerde tanımlanmakta ve yorumlanmaktadır. Yine siyasi anlamda daha geniş bir entegrasyon sürecinde yer almanın iki farklı şekilde gerçekleştirilebileceği belirtilmektedir. Bunlardan ilki bir sektöre dayanıyor olmasıdır.

Değişkenleri:

- Siyasi entegrasyon,
- Ekonomik entegrasyon,

İkincisi ise; bir coğrafyaya dayanıyor olmasıdır.

Değişkenleri:

- Bölgesel entegrasyon,
- Küresel entegrasyon,

İkinci kategoride yer alan bölgesel ve küresel entegrasyon siyasi ve ekonomik bütünleşmenin ilk kategorisini oluşturmaktadır. Siyasi anlamdaki birlik ile de aynı kapsamda olacaktır (Ilievski, a.g.e., s. 35).

Haas'ın tanımına göre ise siyasi entegrasyon, kendi içinde bir süreçtir ve belirli bir dönemi varsaymaktadır. Bu anlamda statü olarak potansiyel varlığından farklı olup karar verme gücünü yeni merkezi organlara devretme etkinliğini temsil eder. Egemenliğin ulusal düzeyden yeni kurulmuş olan uluslar-üstü kuruluşlara devredildiği birlikteliklerdir. Haas'ın yapmış olduğu tanım yorumlandığında şu sonuç çıkmaktadır: siyasi entegrasyon sürecinin iki bağımsız değişkeni vardır. Bunlardan birisi dönem; diğeri ise egemenlik delegasyonudur.

El-Agraa (1999), bütünleşmenin bu aşamasını tam siyasi birlik olarak adlandırmaktadır. Ona göre birliğe katılmış olan ülkeler tam olarak bir ulus haline gelmektedirler. Tam egemenlik siyasi bütünleşmenin sağlanması için gerekli olan ulus üstü otoriteye paralel, ülkelerin egemenlik haklarını koruyabilmeleri için, ortak parlamento ve diğer yetkili siyasi kurumların oluşturulmaları büyük önem taşımaktadır (El-Agraa, 1999: 35).

Daniel Brau ve Michele Ruta (2011) ekonomik ve siyasi bütünleşmeyi birbirlerinin tamamlayıcıları olarak görmektedirler. Ekonomik bütünleşmenin siyasi entegrasyona eşlik etmediği durumda daha az inovasyon ve daha düşük seviyede büyümenin olacağı görüşünü savunmaktadırlar (Brou ve Ruta, 2011: 1143).

Siyasi birlik iktisadi birleşmenin en son halkasıdır. Seyidoğlu (2017) siyasal birleşmeyle iktisadi birlik arasında yakın bir ilişkinin olduğunu çoğu kez siyasal birleşmeye giden yolun iktisadi birleşmeden geçtiğini belirtmektedir. Örneğin 1870'te Bismarck, Almanya'nın siyasal birliğini 1834 yılında Alman prenslikleri arasında kurulan Zollverein sayesinde gerçekleştirmiştir (Seyidoğlu, 2017: 256).²³

Seyidoğlu (2007) siyasi birliği; ülkelerin para ve maliye politikalarının uyumlaştırıldığı, ekonomik konularda olduğu gibi güvenlik ve savunma gibi konularda da birlikte hareket edilerek kamunun satın alma işleriyle birlikte işletme hukuku ilkeleri, ortak rekabet kuralları, insanların serbest dolaşımıyla faktör hareketlerinin

²³ Detaylı bilgi için bkz. Seyidoğlu (2017).

tamamının serbestleştirdiği ve yetkilerin ulus-üstü organlara devredildiği birliktelikler olarak tanımlanmaktadır (Seyidoğlu, a.g.e., s. 257).

Seyidoğlu (2007) ekonomik birlik ile siyasi birlik aşamasını ayırmanın zor olduğunu bu nedenle birçok araştırmacının siyasi birlik aşamasına değinmeyerek son aşamayı iktisadi birlik olarak değerlendirdiklerini ifade etmektedir. Ancak bir bütünleşme sürecinin siyasi birlik aşamasına ulaşabilmesi için ekonomik birliktelikte olduğu gibi bazı elverişli şartların bulunması gerekmektedir. Bunları şu şekilde özetlemek mümkündür:

- Ortak siyasal ve hukuki değerlerle birliktelikte uygulamaların varlığı,
- Kültürel alanda görece homojenite,
- Oluşturulacak iş birliklerinin basit düzeylerden başlatılması,
- Üyeler arasında ileriye yönelik ortak bir amaç yoğunluğunun olması,
- Ekonomik-parasal birlik şartlarını düzenleyen ortak yapılar ve bu ortaklığı hareket ettirecek mekanizmaların oluşturulması,
- Gelişen iş birliği sürecinin tüm ülkelerin yararına olduğunu ortaklıktan elde edilen kazancın eşit ve karşılıklı sorumlulukların da yine orantılı olması,
- Birlik içindeki tüm faaliyetlerden, olgu ve olayların gelişiminden üyelerin haberdar edilmesini sağlayacak mekanizmaların oluşturulması.

1957 tarihli Roma Anlaşması uzun dönemde ekonomik birliktelik sağlandıktan sonra AB'yi siyasi birliktelik durumuna getirmeyi amaç edinmiştir. Maastricht Anlaşması'nın göstermiş olduğu doğrultuda da bu konuda çalışmalar yapılmış ve Avrupa Anayasası taslağı hazırlanmıştır. Ancak AB'de 2005 yılında yapılan halk oylamasının sonucunda Avrupa Anayasası'nı önce Fransa daha sonra ise Hollanda reddetmiştir. Ayrıca birliği temsil edecek sembollerin kullanımından kaçınılmıştır. 31 Ocak 2020'de İngiltere'nin AB'den tamamiyle ayrılması sonucunda ise, siyasi birlikteliğin bundan böyle Avrupa'da sağlanmasının oldukça zor olduğu görülmüştür.

1.3. Ekonomik Entegrasyonların Etkileri

İktisadi birleşme hareketleri, birleşmeye giden ülkeler arasındaki ticari kısıtlamaların kaldırılmasını gerektirdiğinden dolayı bu tür gelişmeler dünya ticaretinin serbestleştirilmesi veya küreselleşme yolunda atılmış olan ilk adımlar olarak değerlendirilmektedirler. Ancak ekonomik bütünleşmeye giden ülkelerin

bütünleşme içinde yer almayan ülkelerle yapmış oldukları ikili ticaret üzerindeki kısıtlamaların devam ettirilmesinden dolayı tam anlamıyla bir serbestleşme sağlanamamaktadır.

Çalışmanın bu kısmında iktisadi birleşme hareketlerine örnek olarak gümrük birlikleri ele alınarak bu tür hareketlerin ekonomik etkileri incelenecektir. Gümrük birliğinin incelenmesinin nedeni, bu etkilerin benzerlerinin bütün birleşmeler için geçerli olmasından dolayıdır (Seyidoğlu, 2017: 249).

Ekonomik entegrasyon teorisinde geleneksel yaklaşımın da öncelikle gümrük birliği tarifeleri üzerine kurulduğu ve gümrük birliğinin etkileri üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir (Viner, 1950: 42-50).

Gümrük birliğinin doğurmuş olduğu etkiler statik ve dinamik etkiler olmak üzere ikiye ayrılarak ekonomik entegrasyonun etkilerini ortaya koyması bakımından da bugün hala veri olarak alınabilmektedir.

Bu durumu Tovias (1991) ekonomik entegrasyon teorisinin farklı aşamalardan geçtiğine atıf yaparak şu şekilde açıklamaktadır: 1950’li yıllarda Viner ile başlayan ve 1965’e kadar devam eden dönem, gümrük birliğinin gerçekleştirilmesiyle birlikte bunun üretim, tüketim ve ticaret akımları üzerinde oluşturduğu etkilerle analiz edilmiştir. 1965 sonrası dönemde ise ülkelerin ekonomik entegrasyona hangi amaçla başvurduklarının sorgulandığı, ikinci en iyi teori yaklaşımının geliştirildiği ve ticaretin bölge bazında serbestleşmesiyle bunun ülke ekonomileri üzerinde oluşturacağı etkilerin dikkate alınmaya başladığı dönemdir. 1965’ten günümüze kadar olan dönem ise ülkeler arasında gerçekleştirilmiş olan entegrasyon anlaşmalarının ticaret hadleri üzerinde oluşturacağı etkilerle birlikte ölçek ekonomileriyle eksik rekabetin etkilerinin incelendiği, gümrük birliği teorisinin diğer entegrasyon biçimlerine yaygınlaştırılmasına ve teorisinin belirsizlikler ile tarife dışı ticaret politikası araçlarının da ele alındığı konulara yoğunlaştığını belirtmektedir (Tovias, 1991: 58).

1.3.1. Statik Etkileri

Gümrük birliğinin statik etkileri teknoloji düzeyinin ve ekonomik yapının sabit kaldığı varsayımından hareketle sadece üretim faktörlerinin yeniden dağıtımıyla ortaya çıkacak olan etkileri ifade etmektedir. Geleneksel dış ticaret teorilerinin daha

çok statik etkiler üzerine yoğunlaştığı görülmekte olup, bu etkiler süreklilik göstermeyen ve bir defada ortaya çıkan etkilerdir (Seyidoğlu, 2017: 240-250).

Gümrük birliğinin oluşmasıyla birlikte üretim, tüketim ve ticaret hadleri üzerinde ortaya çıkacak olan değişimler statik etkilerin kapsamında ele alınarak incelenmektedir. Bu yaklaşımda, oluşturulan entegrasyonla etkin kaynak dağılımının refah artışı olarak tanımlanmasıyla birlikte, daha çok tam istihdam, büyüme ve gelir dağılımının etkileri üzerinde durulmaktadır.²⁴

Esas itibariyle gümrük birliğinin etkileri ilk kez Viner (1950) çalışmasında görülmektedir. Bu çalışmada gümrük birliğinin statik etkileri kapsamında ticaret yaratıcı, ticaret saptırıcı kavramlarının ilk kez Viner tarafından kullanıldığı ve literatüre kazandırıldığı görülmektedir. Yine bu çalışmada gümrük birliğinin dinamik etkilerini analiz ederken de benzer şekilde yeni kavramlarla birlikte farklı etkilerin incelendiği görülmektedir.²⁵

1.3.1.1. Üretim Üzerindeki Etkisi

Viner'in (1950) gümrük birliğinin temelini oluşturan çalışmasından sonra birçok araştırmacının da benzer şekilde araştırmalar yaparak konuyu farklı bir bakış açısıyla değerlendirdikleri görülmektedir.²⁶

Ayrıca gümrük birliğinin ticaret hadleri üzerindeki etkileri ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkiler olarak ortaya çıkmakta olup, bu etkiler aşağıda açıklanacaktır.

Ticaret Yaratma Etkisi: Entegrasyona giden ülkeler arasında gümrük vergisi ve tarifelerin kaldırılması sonucunda bu ülkeler arasındaki dış ticaret hacmi genişlemekte ve üretim daha etkin ellerde toplanmış olmaktadır. Buna gümrük birliğinin ticaret yaratıcı etkisi denmektedir. Kaynakların, ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüklere sahip oldukları alanlarda kullanılabilmesine olanak sağlanması nedeniyle dünya refahı üzerindeki etkisi olumlu yönde olmaktadır.

²⁴ Detaylı bilgi için bkz. Seyidoğlu (2017), Salvatore (1998).

²⁵ Gümrük birliğinin üretim üzerindeki etkileri için bkz. Tahsin (2007), s. 16-18, Çelik (1992). S. 17-35.

²⁶ Detaylı bilgi için bkz. Balassa (1961), Robson (1993), Meade (1950).

Ticaret Saptırıcı Etkisi: Gümrük birliğinin kurulması sonrasında en verimli üreticinin birliğin dışında kalması ve birliğe üye olan ülkelerin bu ülkeden yapmakta oldukları ithalatı durdurmalarıyla ortaya çıkmaktadır. Böyle bir durumda ithalat en verimli ülkeden birliğe üye olan ve daha az verime sahip olan ülkeye kaymış olmaktadır. Böyle bir durumda kaynakların verimliliği göreceli olarak daha düşük seviyede olacağından dolayı, dünya refahı üzerinde azaltıcı etki yaratacaktır (Seyidoğlu, 2017: 250-253).

Ticaret saptırıcı etkiyi Ertürk (1950) Şu Şekilde tanımlamaktadır: Gümrük birliği kurulmadan önce daha düşük bir maliyetle arz kaynağından yapılan ithalatın söz konusu kaynağın birliğin dışında kalmasından dolayı birlik içinde yer alan ve daha yüksek maliyetle üretim yapan ülkeden ithalatın yapılması sonucunda ortaya çıkan etkidir (Ertürk, 1993: 19).

Bu durumda gümrük birliğinin dünya refahı üzerindeki net etkisi doğurduğu ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkilerin göreceli büyüklüğüne bağlı olup, eğer ticaret yaratıcı etki ticaret saptırıcı etkiden daha büyük oranda gerçekteymiş ise oluşturulan gümrük birliğinin kaynak verimliliklerini artırarak dünya refahını yükseltecektir.

Gümrük birliğini bu iki statik etkisi daha yakından incelendiğinde ticaret yaratıcı etkinin refah üzerinde oluşturduğu kazançlar iki bölümden oluşmaktadır.

- Birincisi: yüksek maliyetle üretim yapan ülkede yerli üretimin azalması nedeniyle ortaya çıkan kazançlar ki bunlara üretim kazançları denmektedir.
- İkincisi: düşük fiyata bağlı olarak ortaya çıkan tüketici rantındaki artışı gösteren tüketim kazançlarıdır.

Bu iki etki toplam ticaret yaratıcı etkinin doğurduğu refah artışını ifade etmektedir (Seyidoğlu, 2017: 250).

Refah Üzerindeki Etkisi: Gümrük birliğinin statik etkileri ilk kez 1950'li yıllarda Kanadalı iktisatçı Jacop Viner tarafından incelenmiştir. Viner'in konuyla ilgili olarak yapmış olduğu analizlerinde gümrük birliğinin serbest ticaret doğrultusunda bir adım olmakla birlikte her zaman dünya refahını artırmayabilir Şeklindeki açıklaması ikinci en iyi teorisi düşüncesinin gelişmesine büyük katkılar sağlamıştır. Viner'in yapmış olduğu bu açıklama aynı zamanda iktisadi birleşmeler teorisi alanındaki ilk adımı oluşturmuştur. Ancak Viner gümrük birliğinin yalnızca üretim etkileri üzerinde

durmuştur. Tüketim etkileri üzerinde ise daha sonraki yıllarda Meade incelemeler yapmıştır.

Viner ticaretin yaratılmasıyla birlikte refahın artacağı veya ticaretin sapsmasıyla birlikte refahın azalacağı konusunda net bir açıklama yapmadığından dolayı gümrük birliğinin oluşturulması sonucunda bunun ülkelerin refahı üzerinde artış mı yoksa azalış mı getireceğiyle birlikte ortaya çıkacak olan artış ve azalışların koşulları ve bunların nasıl ölçüleceği tartışmalarını da başlatmıştır (Çepni, 1998: 27).

Seyidoğlu (2017) yukarıda yapılmış olan açıklamalardan gümrük birliğinin refah üzerinde oluşturacağı etkilerini belirleyecek olan bazı faktörleri şu şekilde sıralamıştır:

- Eğer malı en düşük maliyetle üreten ülke birliğe katılmış ise ticaret saptırıcı etki ortaya çıkmayacaktır. Oluşturulacak birlik içerisinde bir malı en düşük maliyetle üretecek olan bir ülkenin yer alma olasılığı birliğe katılmış olan ülke sayısı ile artmaktadır.
- En düşük maliyetle malı üreten ülkenin birliğe dâhil olmadığı durumda dahi, ortak gümrük tarifelinin yeterince düşük seviyede tutulması hainde ticaret saptırıcı etki önlenemez.
- Yine her iki etkinin birlikte ortaya çıktığı durumlarda bile gümrük birliği sonrası ortaya çıkacak olan bu refahın etkilerinin hacmini değiştirecek olan çeşitli faktörler vardır. Bunlardan birisi birliğe üye olan ülkelerle birlik dışında kalan ülkelerin fiyatları arasındaki göreceli farklılıklardır.
- Gümrük birliği kurulmadan önce eğer bir mal hiçbir ülke tarafından üretilmiyor ise bu malla ilgili olarak ne bir ticaret yaratıcı ne de ticaret saptırıcı etki ortaya çıkar.
- Birliği oluşturan ülkeler coğrafî olarak birbirine ne kadar çok yakın olurlarsa ticaret yaratıcı etki o derecede artış gösterecektir.
- Yine birlik üyesi ülke ekonomilerinin birleşme sağlanmadan önce tamamlayıcı veya rekabetçi olmaları da büyük önem arz etmektedir.²⁷

Bu tanımlamalardan da anlaşılacağı gibi üye ülkelerin arasındaki rekabetin büyüklüğü birleşmeden sağlanacak kazancın da büyük olacağını göstermektedir.

²⁷ Tamamlayıcı ekonomi: Eğer iki ülkede gümrüklerle korunan endüstriler birbirlerinden farklıysalar bu ekonomilere tamamlayıcı ekonomiler denir.

Rekabetçi Ekonomiler: İki ülkede gümrüklerle korunan endüstriler birbirinin benzerleri ise bu ekonomilere de rekabetçi ekonomiler denir.

Çünkü tarifelerin kaldırılmasıyla beraber bölge içerisinde en yüksek maliyetle mali üreten ülkeden, en düşük maliyetle üreten ülkeye doğru üretim etkin ellere kaymaktadır. Ancak tamamlayıcı ekonomiler arasında gerçekleştirilecek büyük bir ticaret yaratıcı etki söz konusu değildir (Seyidoğlu, 2017: 253).

Gümrük birliğinin statik etkilerinin yalnızca ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkilerden ibaret olmayıp konu bundan çok daha geniş bir kapsamı içermektedir. Örneğin gümrük birliğinin kurumasından sonra bölge içerisinde verimli üreticilerle rekabet edemeyen firmalar endüstriyi terk etmek zorunda kalacaklardır. Yine bunlardan bir kısmı kendi aralarında anlaşarak birleşme yoluna gideceklerdir. Bu birleşmeler rekabeti azaltarak yeni bir takımın oluşmasına neden olacaklardır. Nitekim bu durum AB’de görülmüş olup, bununla ilgili ortak bir rekabet politikası oluşturulmuştur.

Ayrıca korumacılık altında her iki ülkede üretimi gerçekleştiren malların büyük ölçüde birbirleriyle örtüştüğü durumlarda gümrük birliği sonrasında iki ülke arasında daha etkin olan ülkenin, birliğin tamamı için üretim yapmaya başlayacak olması kaynak dağılımındaki etkinliği arttıracaktır. Bunun tersi, korumacılık altında ise, gümrük birliği sonrasında öteki ülkelerden biri en ucuz kaynak aleyhine piyasayı ele geçirecek ve kaynak dağılımındaki etkinliği azaltabilecektir (Lipseý, 1960: 497).

1.3.1.2. Tüketim Üzerindeki Etkisi

Ülkeler arasında gerçekleştirilen ekonomik entegrasyonların önemli bir halkasını oluşturan gümrük birliği ve gümrük birliğinin tüketim üzerinde oluşturacağı tüketim etkileri ilk kez Meade (1950) Lipsey (1960), Gehrels (1956), Cooper ve Massel (1965), Vanek (1965) tarafından incelenmiştir.

Viner (1950), gümrük birliğinin üretim üzerinde oluşturacağı etkileri ele alarak incelemiş, gümrük birliğinin tüketim üzerindeki etkileri ve mallar arasındaki ikamelerin yok sayılması ve arz esnekliklerinin sonsuz olduğu varsayımı ile ticaret hadlerinin etkisi analize dâhil edilmemiştir.

Meade ise, refah varsayımını göz önünde bulundurarak mallar arasında ikamenin olacağını varsaymış, ayrıca sabit maliyetler varsayımını da yumuşatmıştır (Ertürk, 1993: 13).

Meade, Gehrels ve Lipsey (1960) ülkeler arasında gümrük birliği kurulmasından sonra malların fiyatlarında hissedilir derecede bir değişim olacağını belirtmektedirler. Özellikle ithal malların tüketiminde meydana gelebilecek artışlar karşısında talep esnekliğinin sıfır olduğu varsayımını gerçekçi bulmamaktadırlar. Bunlara göre gümrük birliği sonrasında nispi fiyat değişiklikleri sonrasında malların birbirleri yerine ikame edilmesi etkisi veya malların tüketimindeki ikame etkisinin ortaya konması Lipsey (1960) göre gümrük birliği teorisinde ikinci önemli gelişmeyi oluşturmuştur (Tahsin, 2007: 23).

Lipsey (1960) bir mala gümrük vergisinin konulması halinde, bu malın fiyatının yükseleceğini belirtmektedir. Entegrasyon sonucunda gümrüklerin kaldırılması ve azaltılması halinde iç piyasada fiyatlar düşecektir. Bu durum hem ticaret saptırıcı hem de ticaret yaratıcı bu malın piyasa fiyatının düşmesinden dolayı ortaya çıkmaktadır. Söz konusu talep esnekliği sıfırdan büyük ise ucuzlayan maldan daha çok talep edilecektir. Yani tüketim etkileri ortaya çıkacaktır.

Ayrıca birleşmenin refah üzerinde oluşturacağı etkiler sadece ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkiler dikkate alınarak belirlenemez. Bunların yanı sıra tüketim etkilerinin de dikkate alınması gerekmektedir.

Gümrük birliğinin oluşması sonucunda, gümrük vergilerinin kaldırılmasıyla malların fiyatı düşmektedir. Eğer ticarete konu olan malların talep esneklikleri sıfırdan büyük ise, ucuzlayan mala yönelik talep artış gösterir ve ticaret hacmi genişler. Bunun sonucunda da tüketim etkileri ortaya çıkmaktadır. Ayrıca birlik içerisindeki hareketliliğin artması ekonomideki nispi fiyatların da değişmesine neden olmaktadır. Böylece gümrük birliğinde ticaretin yaratılması ve işleyen ticaretin yön değiştirmesi etkileri gibi tüketimden kaynaklanan olumlu ve olumsuz etkiler ortaya çıkmaktadır. Bu etkiler:

- Fiyatların düşmesinden kaynaklanan tüketici kazançları,
- Kaynak verimliliğinin yükselmesinden doğan refah artışları,
- Ticaretin yön değiştirmesinden ortaya çıkan kayıplardır (Manisalı, 1971: 39).

1.3.1.3. Ticaret Hadleri Üzerindeki Etkisi

Gümrük birliğinin ticaret hadleri üzerinde oluşturacağı etkileri iki başlık altında incelemek mümkündür. Bunlardan birincisi bir bütün olarak birlik açısından

etkiler, ikincisi ise tek bir üye açısından oluşturacağı etkiler şeklinde incelenmektedir. Ticaret hadleri ülkeler arasındaki iş bölümünün doğuracağı refah artışlarından her ülkenin ne kadar pay alacağını belirlemektedir (Üstünel, 1960: 42).

Eğer kurulacak olan gümrük birliği, birlik üyesi ülkelerle birlikte üçüncü ülkelerin ticaret hadlerini de değiştiriyorsa hem birliğin hem de birlik dışında kalan ülkelerin refah seviyeleri bu durumdan etkilenecektir. Gümrük birliğinin ticaret hadleri üzerindeki etkileri ise üç nedenden dolayı ortaya çıkmaktadır:

- Entegrasyonun fiyat yapısında meydana getireceği değişimlerden dolayı,
- Birliğin pazarlık gücündeki değişimlerden dolayı,
- Gümrük birliğine üye ülkelerin ödeme bilançolarını denkleştirmek amacıyla başvurmuş oldukları tedbirlerden dolayı (Üstünel, 1960: 43).

Gümrük birliğinin ticaret hadleri üzerinde oluşturacağı etkinin tek bir ülke açısından değerlendirilmesini Üstünel (1960) şu şekilde açıklamaktadır: birliğe üye olan ülkeler arasındaki engellerin ortadan kaldırılmasıyla birlikte bölgesel ticaretin optimum seviyeye ulaşması, ülkelerin tamamının aleyhine olacak şekilde sonuçlar doğurabilir. Çünkü gümrük birliği öncesine nazaran reel olarak daha yüksek fiyatlı ithalata yol açan ticaret saptırıcı etki, ithalatta birliğe yönelen ülkelerin ticaret hadlerini aleyhlerine çevirecektir. Normalde birliğe üye olan her ülke ithalatının belirli bir kısmını üye ülkelere karşılayacağından dolayı hepsinin ticaret hadlerinde aleyhte gelişmeler olacaktır (Üstünel, 1960: 82-83).²⁸

1.3.1.4. İkinci En İyi Teori

Vinel (1950) yapmış olduğu çalışmada gümrük birliğini, dünya ticaretinin önündeki engellerin ortadan kaldırılması yönünde bir hareket saymakla birlikte; bu birliğin her zaman dünya refahını artırmayacağını savunmaktadır. Dünya refahındaki artış ancak ticaret yaratıcı etkinin ticaret saptırıcı etkiden büyük olması durumunda gerçekleşir. Bu fikir daha sonraki yıllarda ikinci en iyi teorisinin temelini oluşturmuştur (Çelik, 1992: 27).

Lancaster ve Lipsey (1960), Kraus (1972) yapmış oldukları çalışmalarında Lipsey'in görüşü doğrultusunda gümrük birliği teorisinin özünü oluşturan ticaret

²⁸ Detaylı bilgi için bkz. Çelik (1992).

yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkilerin ikinci en iyi teorisinden üretilebileceğini belirtmişlerdir (Lipsey, 1960: 15).

Lencester ve Lipsey geliştirmiş oldukları bu teorilerinde gümrük birliğinin oluşturacağı tüketim etkilerini de dikkate almışlardır. Küresel bağlamda tam rekabete dayalı serbest ticareti en iyi olarak tanımladıkları görülmektedir. Bunlara göre, ticarete tarifelerin uygulanması ulaşılabilecek refah maksimizasyonunu tarifelere bağımlı kılacaktır. Gümrük birliği ise serbest ticareti artırıcı yönüyle refah seviyesini yükseltici, bölge dışında uygulanan ortak tarifelerden kaynaklanan koruma unsurları yönüyle ise refah azaltıcıdır. Bu yönleri itibarıyla gümrük birliği küresel serbest ticaretin oluşturduğu birinci en iyiye göre ikinci en iyidir. İkinci en iyi, ideal olan serbest ticaretten uzaklaşmayı ancak en iyiden bir sonraki iyi durumunu açıklamaktadır (Ertürk, 1998: 16).

Literatür incelendiğinde ikinci en iyi teorisine yönelik yapılmış olan birçok çalışmanın olduğu görülmektedir. Bunlardan birisi olan Karluk (2002) göre ise; serbest ticaret ve tam rekabet, sosyal maliyet-özel maliyet ve sosyal fayda ve maliyetleri farklılaşmaktadır. Bu çerçevede gümrük birliği serbest ticarete doğru atılmış bir adımdır. Birlik içinde serbest ticaret genişlemektedir. Ancak birlik dışı ticarete korumacılık hâkimdir. Dolayısıyla tam rekabetin geçerli olmadığı ortamlarda ticaretin serbestleştirilmesi üretim ve tüketimde Pareto optimumunu sağlamaz. Birinci en iyi gerçekleşmez ise bu farkı en fazla küçülten durum ikinci en iyidir (Karluk, 2002: 251-252).

Ayrıca ikinci en iyi teori bugün yalnızca uluslararası ekonomi için değil genel ekonomi için de büyük önem taşımaktadır. Teori aynı zamanda marjinal toplumsal maliyet ile fayda arasında farkı azaltan her politikanın ekonomik etkinliği artıracığı anlamında da yorumlanmaktadır.

1.3.2. Dinamik Etkileri

Ekonomik entegrasyon teorisinde dinamik etkilerin çok farklı şekillerde analiz edildiği görülmektedir. Günümüzde genelde yeni büyüme teorileri ve yeni dış ticaret teorilerindeki gelişmelere bağlı olarak ele alınıp değerlendirildiği gibi, kalkınmayla aynı anlama geldiğini ve ülkelerin üretim olanakları eğrisini daima yukarı kaydırıcı etki olarak tanımlayanlar da vardır (Çelik, 1992: 36).

Üye ülkelerin ekonomik yapılarında, üretim kapasitelerinde, kaynak verimliliklerinde köklü değişiklikler meydana gelmektedir. Bunlar zaman içinde ulusal geliri, ülkelerin kalkınma hızını ve ekonomik refahı yakından ilgilendiren değişimlere neden olmaktadır. Ayrıca çoğu iktisatçıya göre gümrük birliği teorisinin esas önem arz eden yönü statik etkiler olmayıp, dinamik etkilerdir. Ülke ekonomilerine sağlayacağı yararları da dış ticaretin dinamik yararlarına benzetmektedirler (Seyidoğlu, 2017:254).

Gümrük birliğinin dinamik etkileri kavramını ilk ele alan, bu kavramı tanıtan ve bu alandaki araştırmalara yeni bir boyut kazandıran araştırmacı Scitovsky (1956), gümrük birliğinin sağlamış olduğu yararların ülkeler arasında artan rekabet nedeniyle etkin ticaret uygulamalarından doğabileceğini açıklamıştır.

Balassa (1961), Cooper ve Massel (1965) yapmış oldukları çalışmalarında gümrük birliğinin dinamik etkileri kavramına yeni bir boyut kazandırmışlardır. Balassa çalışmasında ekonomik entegrasyonun dinamik etkilerini temelde oluşacak piyasalarda büyük ölçekli ekonomilerle birlikte teknolojik değişimin yanı sıra, entegrasyonların pazar yapısı ve üretimde verimlilik artışı sağlayacağını; ancak yatırım faaliyetlerinde bazı risk ve belirsizlikleri de oluşturacağını belirtmektedir (Balassa, 1961: 117).

Gümrük birliğinin dinamik etkileri üzerinde öncelikle 1960'lı yıllardan itibaren birçok çalışmanın yapıldığı görölmektedir. 1980'li yıllardan itibaren ise küreselleşmenin de etkisiyle büyük piyasaların oluşumuyla, bu piyasaların verimlilik ve büyüme hızları, sermaye birikimleri, yatırımlar, istihdam ve üretimin yeniden dağılımı üzerinde oluşturacağı etkiler üzerine birçok çalışmanın yapıldığı görölmektedir.

1.3.2.1. Ölçek Ekonomileri

Uluslararası ticaretin gerçek yapısını açıklamada karşılaştırmalı üstünlüklerin yeterliliği hakkında uzun zamandan beri süregelen tartışmalar bulunmaktadır. Standart teori açısından ne sanayileşmiş olan ülkeler arasındaki yoğun ticaret, ne de farklılaştırılmış olan ürünlerin karşılıklı ticaretinin yaygınlığı çok büyük önem arz etmemektedir.

Gümrük birliğinin dinamik etkilerini analiz etmede en çok ölçek etkisinden yararlanılmaktadır. Ölçek etkisinin tanımı ise genel olarak: gümrük birliği ile genişleyen piyasaların ölçek ekonomisinden yararlanıp yararlanmayacaklarının analizinin yapılması şeklinde ifade edilmektedir. Sağladığı yararları ise küçük piyasalarda gerek firmaların gerekse endüstrilerin elde edemedikleri yararları daha büyük piyasalara geçilmesi halinde elde etme olanaklarının ortaya çıkmasıdır. Bu durumda ölçek büyüklüğü ve verimlilik artışının sağlanacağı varsayılmaktadır (Ertürk, 1993: 77).

Ölçek ekonomilerinin tanımı ise; bir firma ya da endüstride üretim kapasitesi ölçeği genişledikçe üretimdeki artış oranının maliyetlerdeki artış oranından daha yüksek olması sonucunu doğuran etkiler şeklinde ifade edilmektedir. Ölçek ekonomisinin oluştuğu durumda uzun dönem ortalama maliyetler azalan bir seyir izlemektedirler. Ayrıca ölçekten kazançlar içsel tasarruflar şeklinde de tanımlanmaktadır (Ertürk, 1993: 42).

Ancak, üretimde etkinliği bilen firmanın içinde bulunduğu koşullara göre ölçeğini de ayarlaması gerekmektedir. Maliyetlerin düştüğu verimliliğin arttığı bu durumda kullanılan girdi oranından daha fazla çıktı elde etme olanağı doğmaktadır (Ertürk, 1993: 47).

Ekonomik entegrasyonun gerçekleşmesiyle, genişleyen piyasalarda firmalar ölçek ekonomilerinden faydalanmaktadır. Üretimde kullandıkları girdiler arasındaki katsayının değişmemesi şartıyla, artan girdilerin karşılığında daha fazla çıktı elde edebilmektedirler. Ancak bu durumun sağlanabilmesi için üretim fonksiyonunun da değişmesi gerekmektedir. Üretim fonksiyonundaki değişme verimliliği artırmaktadır. Ortalama maliyet eğrisi ise azalan maliyetler sonucunda sağa ve aşığıya doğru kaymaktadır (Karluk, 2002: 259).

Yukarıda ekonomik entegrasyonların oluşmasıyla birlikte genişleyen piyasalarda firmaların ölçek ekonomilerinden yararlanarak büyük kazançlar sağlayabilecekleri açıklanmıştır. Ölçek ekonomileri: geniş çaplı üretimin sağlamış olduğu tasarruf olarak da tanımlanmaları nedeniyle, kendi içerisinde içsel ekonomiler ve dışsal ekonomiler olmak üzere ikiye ayrılmaktadırlar.

İçsel Ekonomiler: Ekonomi literatüründeki tanımı: firmanın üretim ölçeği arttığında ortalama maliyetlerinin düşmesi şeklindedir. Çok büyük miktarlarda mal üretmeyi planlayan firmalar gelişmiş teknolojileri kullanarak birim başına maliyeti aşağıya çekebilmektedirler. Ancak aşırı uzmanlaşmanın olumsuz etkileri sonucunda bu olumlu yöndeki tasarrufların tersine dönebileceği de unutulmamalıdır (Dinler, 1994: 298).

Diğer taraftan içsel ekonomilerin oluşumunu engelleyecek birtakım etkenler de söz konusudur. Bunlar:

- Ülkeler arasındaki gelenek, görenek, kültür ve dil gibi farklılıklar ile hükümetlerin izlemiş oldukları farklı politikalar, farklı para birimleri ve ölçü sistemleri gibi yapay engeller,
- Ulaşım olanaklarının yeterince gelişmemesinin yaratmış oldukları engeller,
- Kullanılmaya başlanacak olan modern tekniğin bölgesel şartlara uyarlanabilmesi ve bu tekniği kullanabilecek nitelikli iş gücü ile teşebbüs gücünün bulunmasında karşılaşılabilecek engeller,
- Piyasalarda aktif rekabetin olması,
- Monopolcü ve oligopolcü düzenlerin hala varlığını devam ettiriyor olması,
- Üretimde optimum ölçekli tesislerin oluşması için gerekli finansman olanaklarının yetersizliğinin ortaya çıkardığı engeller ve bu engellerin tamamı içsel tasarrufların ortaya çıkışını engellemesi (Çelik, 1992: 40).

Dışsal Ekonomiler: Diğer konularda olduğu gibi dışsal ekonomilerin ne anlama geldiği, oluşmasının sağlayacağı yararlar ile ortaya çıkışında bazı engellerin olduğuna yönelik farklı görüşlerin olduğu görülmektedir. Bunlardan El-Agraa (1999), dışsallığı, dışsal ekonomilere sahip olan bir firmanın ya da endüstrinin belirli spesifik veya genel maliyetlerden elde etmiş olduğu maliyetsiz kazanç ve kayıplar şeklinde tanımlamaktadır.

Balassa (1961) dışsallığı; dışsal ekonomilerin firma ve endüstri bazında ortaya çıkarmış olduğu farklılıklar olarak tanımlamaktadır. Dışsallıkları bu yönleri itibariyle firmaların özel faydasıyla, sosyal faydası arasındaki bir sapma olarak görmektedir. Ayrıca endüstriler arasındaki bağlantıların sağlanması açısından da dışsal ekonomilerin önemli bir yere sahip olduğunu belirtmektedir. Diğer yandan dışsallıklar ortaya çıkış şekillerine göre ikiye ayrılmaktadırlar. Bunlardan birincisi, zaman

içerisinde meydana gelen değişimlerin ekonomi içerisinde doğrudan piyasa mekanizmasına bağlı olmadan nicelik ve niteliğinde ortaya çıkan değişimlerdir. Örnek olarak teknolojik bilgi seviyesinde meydana gelen artışlar verilebilmektedir. İkincisi ise, doğrudan piyasa mekanizmasına bağlı olarak ortaya çıkan dışsallıklar ki bunlara nakdi dışsal ekonomiler de denilmektedir. Bu tür ekonomiler piyasalardaki toplam arz ve toplam talep sonucunda fiyatlarda görülen değişimler neticesinde oluşmaktadır. Bunlara firmalar arasındaki girdi-çıkı ilişkileri ile ara mal ve tüketim malları arasında görülen ilişkiler örnek olarak verilebilmektedir (Balassa, 1961: 145).²⁹

Ayrıca dışsallığın gelişebilmesi için endüstri içindeki şartlar azalan maliyetler ile çalışmalıdır. Ekonomi içerisindeki üretim faktörlerinin arz esnekliklerinin uygun durumda olmaları gerekmektedir. Çünkü dışsallığın oluşturulmasında içsel ve dışsal ekonomiler birbirleriyle doğrudan bağlantılıdır. Faktör arzının yüksek olması ise optimum ölçek seviyesine ulaşmayı kolaylaştıracaktır (Tahsin, 2007: 41).

Dışsal ekonomilerin oluşmasına engel teşkil eden etmenler ise içsel ekonomilerin oluşmasına engel olan nedenlerle aynıdır (Çelik, 2012: 41).

1.3.2.2. Piyasalar Üzerinde Oluşturacağı Etkiler

Ekonomik entegrasyonların piyasaların yapısı üzerinde oluşturduğu oluşturacağı etkiler geçmişte olduğu gibi günümüzde de tartışmalara konu olmaktadır. Bu tartışmaların bir kısmı ekonomik entegrasyonun piyasalarla birlikte büyümeye, teknoloji transferine, rekabetin artmasına, ülkeler arasındaki ticaret ve yabancı sermaye yatırımlarının teşvikine vs, olumlu yönde etkide bulunacağını savunurken, aksine ekonomik entegrasyonun monopol gücünü artıracığını ve beraberinde uluslararası kartelleri ortaya çıkaracağı görüşünü savunanlar da vardır (Balassa, 1961: 163).

Entegrasyonun Rekabeti Artırma Etkisi: Ülkeler arasında gerçekleşen ekonomik entegrasyon faaliyetlerinin arkasında birçok neden yatmakla birlikte ülkeler tarafından resmi olarak genel kabul gören hedeflerin başlıcaları şunlardır: yerli ve yabancı sermaye çekimini teşvik etmek, daha geniş piyasalara ulaşarak rekabet gücünü

²⁹ Detaylı bilgi için bkz. Tahsin (2007), Çelik (2012) ve Atamer (2004).

artırmak, yabancı teknoloji ve yatırımlara istikrarlı bir şekilde erişim sağlamaktır (Schiff ve Winters, 2003: 6-10).

Balassa (1961) ekonomik entegrasyonların içsel ve dışsal ölçek ekonomileri bu ölçek ekonomilerindeki AR-GE'ye bağlı olarak daha hızlı teknolojik gelişme, gelişmiş rekabet ve finansal piyasalardaki bütünleşme nedeniyle azalmış belirsizlik, ekonomik faaliyetlerin genişlediği ve düşük sermaye maliyeti için daha elverişli bir ortamın sonucunda ekonomik büyümeyi teşvik ettiği görüşünü savunmaktadır.

Küreselleşmenin ekonomik entegrasyonları teşvik ettiğini, ekonomik entegrasyonların ise ülkelerin rekabet avantajı elde etme isteğine bağlı olarak belirli alanlarda uzmanlaşmaları gerektiği tezini savunmaktadır (Romer, 1993: 543-573).

Yine ekonomik entegrasyonların piyasalar üzerinde oluşturacağı etkilere yönelik yapılmış olan çalışmalardan By (1953) yapmış olduğu çalışmada piyasalarda kartelleşmeye ihtiyaç olduğu görüşünü savunurken, Timbergen ise uzmanlaşmanın beraberinde rekabeti getirdiği tezini savunmaktadır.

Scitovsky (1958) çalışmasında rekabetin tanımının yanlış yapıldığını, ekonomik entegrasyonla birlik içinde artan rekabetin yararlı olduğu görüşünü savunmaktadır. Balassa (1961) entegrasyonun bölge içerisinde rekabeti artırmasıyla ölçek artışı ve rekabeti artırmasının aynı anda gerçekleşebileceğini belirtmektedir (Tahsin, 2007: 49).

Diğer taraftan ekonomik entegrasyonla birlikte rekabetin etkin olduğu ekonomilerde kaynakların da etkin olarak kullanımı sağlanmış olmaktadır. Rakip malların fiyatları düşerken, pazardan daha büyük pay almak isteyen firmalar üretmiş oldukları malların kalitelerini artırmak, fiyatlarını ise düşürmek zorunda kalacaklardır. Bunun yolu ise üretimde emeğin yerine yoğun sermayenin kullanılmasından geçmektedir.

Piyasa ekonomisinin vazgeçilmez ilkesi olan tam rekabet piyasası; piyasaya giriş çıkışta herhangi bir engelin olmadığı, ayrı cins ve türde binlerce çeşit mal ve hizmetin üretildiği herhangi bir kısıtlama olmaksızın üretilen bu malların pazarlandığı bir piyasadır. Diğer bir taraftan söz konusu malı talep edenlerin zevk ve tercihleri vardır. Tam rekabet ilkesi tüketicilere sunulmuş olan binlerce aynı cins ve türdeki mal-hizmet arasından kendileri için en uygun olanı seçme olanağı vermektedir (Sabır, 2002: 10).

Piyasalardaki rekabetin fonksiyonel olarak işleyebilmesi için gereken işlevler şu şekildedir:

- Rekabet tüketicilerin ihtiyaç duyduğu mal-hizmetlerin nitelik ve nicelikleri bakımından üretilmesini sağlamalı,
- Rekabetin üretim faktörlerini minimum girdi kullanarak maksimum çıktıyı elde edecek şekilde en verimli olabilecekleri alanlara yönlendirmeli,
- Rekabetin aşırı fiyat artışını önleyici ve fiyatlar seviyesinde istikrarı sağlayıcı olmalı,
- Rekabetin çok yüksek karları önleyerek elde edilen gelirin toplumun tamamını kapsayacak şekilde adaletli bir şekilde dağılımı sağlanmalı,
- Rekabet teknolojik gelişmeyi teşvik ederek hızlandırmalıdır.

Bu fonksiyonların yerine getirildiği bir rekabet süreci fonksiyonel rekabet olarak adlandırılmaktadır. Bu bağlamda rekabet politikasının başarısı bu fonksiyonların yerine getirilmesiyle doğrudan bağlantılıdır (Sabır, 2002: 9-10).

Ekonomik entegrasyonla birlikte tam rekabet şartlarının geçerli olduğu ekonomilerde ülkelerin birbirleriyle daha fazla ikili ilişkide bulunmasına engel teşkil eden etmenler ortadan kaldırılınca mal ve faktör mobilizasyonu öncekine göre artış göstermektedir. Ulaşım giderlerinin sıfır olduğu varsayımıyla üretim faktörlerin marjinal verimliliklerinin eşit olacak şekilde dağılımını sağlayacaktır. Bu durum aynı zamanda üretim açısından da etkinliği artıracaktır. Ekonomik entegrasyon oluşturan ekonomilerin birbirleriyle rakip ekonomi olmaları entegrasyon içi rekabeti artırır. Rekabet kendisinden beklenen fonksiyonel rekabet işlevi daha kolay bir şekilde yerine getirebilecektir (Atamer, 2004: 44-45).

Ekonomik entegrasyon sonrasında firmaların ölçek ekonomilerinden yararlanmaları sonucunda optimum ölçek dışı firmalar piyasanın dışına çıkarken, verimli çalışan, rekabet gücü olan yeni teknolojiye hâkim büyük ölçekli firmalar piyasada kalacaklardır. Ancak firmalar arasındaki yoğun rekabet ve kullanacakları teknolojik ölçeğin bir sınırının olmaması firmaların ekonomik sınırlarının teknolojik sınırın ötesine geçebilir. Dolayısıyla bu durum entegrasyon sonucu rekabeti sınırlayıcı bir unsur olarak karşımıza çıkabilir. Ekonomik entegrasyon bir taraftan rekabeti artırıcı yönde etkide bulunurken diğer yandan rekabeti kısıtlayıcı yönde yapılanmalara da neden olabilmektedir.

Entegrasyonun Rekabeti Sınırlandırıcı Etkisi: Gümrük birliği teorisi, gümrük birliğine üye olan bir ülkenin uluslararası piyasalardaki rekabet gücünün nasıl etkilendiği konusunda tam bir öngörüye sahip değildir. Ancak bu konuda yapılmış olan çalışmalar sonucunda iki farklı görüşün olduğu görülmektedir. Birincisi Myrdal (1959) tarafından öne sürülen kutuplaşma teorisi³⁰ iken, diğeri ise yakalama paradigmasıdır (Vergil ve Yıldırım, 2006: 3).

Diğ er yandan ekonomik entegrasyon sonucunda gelişmekte olan ülkelerle gelişmiş olan ülkeler arasındaki entegrasyonla gelişmişlik farkını azaltıcı (yakalama) etki ortaya çıkıyorsa, entegrasyonla endüstri içi ticaret oranı arasında pozitif bir ilişki ortaya çıkmalıdır. Bir başka ifadeyle ülkeler arasındaki benzer malların ticaretini artırmaktadır.³¹

Ancak gelişmiş olan ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasında oluşan entegrasyon durumunda tüm mal gruplarında endüstri içi ticaretin artış göstermesi beklenemez. Entegrasyonla birlikte gelişmekte olan ülkeler sermaye ve teknoloji eksikliklerini daha maliyetsiz olarak karşılama fırsatını elde etmiş olurlar. Bunun sonucunda gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasındaki ticarete sermaye yoğun mallar, ileri teknoloji malların endüstri içi ticaret oranlarını artıracığı yönündedir (Vergil ve Yıldırım, 2006: 3).³²

³⁰ Bu teoriye göre az gelişmiş ülke ile gelişmiş ülke arasında gümrük birliğinin gerçekleştirilmesi, az gelişmiş olan ülkeler arasından sakıncalar oluşturmaktadır. Bu sakıncalardan ilki gelişmekte olan ülkenin sanayisi başta olmak üzere diğ er ekonomik göstergelerinin birçoğ u gelişmiş olan ülkenin sanayisi başta olmak üzere rekabet edebilecek düzeyde olmamasıdır. İkinci sakınca ise az gelişmiş olan ülkedeki emeğ in ve sermayenin daha yüksek kazanç elde etmek için gelişmiş olan ülkeye akın etmesidir. Kutuplaşma teorisine göre gümrük birliğinin hem rekabet gücü yüksek olmayan sektörlerin hem de sermaye ve nitelikli emek gerektiren sektörlerin rekabet gücünü olumsuz yönde etkilemesi beklenmektedir. Yakalama paradigması ise bazı koşullar altında ekonomik entegrasyonların entegrasyona giden ülkeler arasındaki gelişmişlik farkını yakalayabileceğ i tezini savunmaktadır. Koşullardan en önemlisi ülkeler arasındaki gelişmişlik düzeyi ile ilgili olanıdır. Eğer ekonomik entegrasyona giden ülkeler arasındaki gelişmişlik düzeyleri düşük seviyede ise iraksama ortaya çıkmaktadır. Fakat ekonomik entegrasyona giden ülkeler gelişmiş-sanayileşmiş ülkelerden oluşuyorsa büyük ihtimalle yakınsama ortaya çıkmaktadır. Eğer entegrasyon gelişmiş olan ülkelerle, gelişmekte olan ülkeler arasında gerçekleşiyor ise kesinlikle gelişmekte olan ülkenin gelişmiş ülkeye/ülkelere yakınsayacağı belirtilmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. Vergil ve Yıldırım (2006), Venables (1999), Seyidoğ lu (2017).

³¹ Ülkeler arasındaki bu tür ilişkileri inceleyen çalışmalar için bkz. Balassa (1966), Balassa ve Bouwens (1987), Glubel ve Loyd (1975), Drabek ve Greenway (1984) yapmış oldukları çalışmalarda ekonomik entegrasyonun birlik üyesi ülkeler arasındaki ticarete endüstri içi ticaret oranının arttığını belirtmektedirler.

³² Konuyla ilgili olarak Lahman (2000) çalışmasında Grubel-1-Loyd endeksini kullanarak 1989-1997 yılları için AB-Türkiye arasındaki sanayi malları ticaretinde endüstri içi ticaretin boyutlarını incelemiş olup sonucun beklenildiğ i gibi çıktığı görüşmüştür.

Ayrıca literatürde rekabet gücünü ölçme konusunda tam bir mutabakat söz konusu olmasa da temelde üç yaklaşımın kullanıldığı görülmektedir bunlar:

- Makroekonomik yaklaşım,
- Mikroekonomik yaklaşım,
- Ticaret Yaklaşımlarıdır.

Gerek bu yaklaşımlar gerekse kutuplaşma teorisi ve yakalama paradigması detaylı bir şekilde incelendiğinde entegrasyonla birlikte ülkeler arasında rekabetin bazı alanlarda doruk noktalara çıktığı görülürken, bazı alanlarda ise rekabeti kısıtladığı görülmektedir.

İsveçli iktisatçı Gunnar Myrdal tarafından geliştirilen kutuplaşma teorisi bu durumu açıklamaktadır. Bu teoriye göre farklı gelişmişlik düzeyine sahip ülkelerin mal ve faktör hareketlerinin serbestçe dolaşımının olduğu bir iktisadi gruba katılmaları durumunda serbest piyasa düzeni bu ülkeler arasındaki gelişmişlik düzeyindeki dengesizlikleri artırır. Bu yönde kümülatif hareketler ortaya çıkar, zengin olan ülkeler iyice zenginleşirken, fakir olan ülkeler de iyice yoksul duruma düşerler (Seyidoğlu, 2017: 259-260).

Ülkeler arasındaki tarihsel nedenlerle veya yalnızca rastlantı gibi etkenlerden dolayı gelişim farklılıklarının olması, entegrasyonu oluşturan gelişmiş ülkelere rekabet üstünlüğü başta sağlarken, gelişmekte olan ülkelerin rekabetinin ise sınırlı olduğu görülmektedir.

Entegrasyon bir taraftan piyasalarda rekabetin artmasını sağlarken, diğer taraftan firmaların ölçek ekonomilerinden yararlanarak ölçeklerini büyütmesini sağlamaktadır. Bunun sonucunda ortaya çıkan büyük piyasalar önceleri kuramadıkları endüstrilerin kurulmasını ve ölçek açısından yapamadıkları büyük yatırımları da yaparak ölçeklerinin büyümesini sağlamış olmaktadır.

Ölçek büyüklüğü, bazı endüstrilerde firma sayılarının azalmasına neden olmaktadır. Bunun anlamı şudur: başka firmaların endüstriye girmesi oldukça zorlaşmış olup, ölçek büyüklüğüne sahip olmayan firmaların endüstriye girişleri dolaylı yollardan engellenerek rekabet sınırlandırılmasına gidilmiştir (Ülken, 1974).

Perroux (2017), entegrasyonun piyasa üzerinde oluşturacağı etkiler ve bunların sonuçlarını analiz ettiği çalışmasında gümrük birliğinin doğuracağı sonuçları şu şekilde ifade etmiştir:

- Birlik içi faktör mobilitesinin derecesi birliğin toplam reel gelir artışını belirlemektedir.
- Gümrüklerin kaldırılması sonucunda maliyetlerin düşmesi ve ticaretteki artıştan her katılımcı ülke eşit şekilde yararlanamayacaktır. Üretim ve ticaret potansiyeli zayıf olan ülkelerin birlik içindeki ticaret oranlarının artırılması sağlanmalıdır.
- Birliğin meydana getireceği kutuplar, oligopollerin stratejileri, hâkim ticari ve mali merkezler birliğin fırsatı olarak görülmelidir.
- Birlik kurulduktan sonra yapısal uyumun sağlanması zorunludur.
- Gümrük birliğinin başarılı olabilmesi için iktisadi birliğin oluşturulması gerekmektedir.

Ekonomik entegrasyonun olduğu büyük piyasalarda, küçük firmaların piyasaları terk etmeleriyle sayıları azalan büyük ölçekli firmalar piyasa üzerindeki hâkimiyetlerini devam ettirmek için rekabeti kısıtlayıcı ortam yaratmaktan kaçınmazlar. Küçük ve orta ölçekli firmaların piyasaya girişlerini engellemek için şu yöntemlere başvurumaktadırlar:

- Kartel anlaşmaları yapmak (piyasada faaliyet gösteren rakip firmaların bir araya gelerek üretim seviyesini, fiyatları ve pazarları paylaşarak rekabeti kısıtlayıcı anlaşmalar yapmak),
- Yatay birleşmeler,
- Piyasa hakimiyetinin kötüye kullanılmasını sağlamak (Atamer, 2004: 47).
- Piyasa hâkimiyetinin kötüye kullanılması, piyasa fiyatının oluşmasında firmaların malın üretim maliyeti yerine, üretim miktarı kararlarıyla piyasa fiyatını belirleme yoluyla firma karlılığının artırılmasını sağlayan yapılanma şeklidir.

Entegrasyon sonucunda ortaya çıkan bu piyasalar, eksik rekabet piyasalarıdır. Bunlar: monopol, oligopol, duopol, triopol vb. üretici ve tüketici sayısı bakımından farklılıklar gösteren piyasalardır (Atamer, 2004: 48).

1.3.2.3. Teknoloji Üzerindeki Etkisi

1750 sonrası her ulaştırma türünde bir makineleşme dönemi olarak tanımlanabilir. İki anlamlı yenilik, 18. yüzyılın sonlarına doğru deniz ve demiryolunun etkinliğini artıran buhar makinesinin icadıyla başlamıştır (Candemir, Yücel 2001: 17).

Diğer taraftan geçen yüzyılın sonu ve yeni bin yılın başlangıcını betimleyen olaylar, teknolojik yenilikler, teknolojik ilerleme ve küreselleşme süreciyle ortaya

çıkan bölgesel oluşumlar sürecinde uluslararası ticareti sınırlayan engellerin kaldırılması olmuştur. Bu gelişmelerin katkısıyla dünya ekonomisinde gelişmeler sürekli bir etkileşim içerisinde birbirlerinin büyüme-gelişme sürecini beslemişlerdir.

Küreselleşmenin etkin olduğu günümüzde başarılı bir bütünleşmeyi etkin kılan unsurların başında teknolojiye meydana gelen hızlı değişimin büyük payı vardır. Bölgesel entegrasyonların yaygınlık kazanmaya başladığı 1960'lı yıllardan itibaren uluslararası ulaşımda ana değişim alanları da bu yönde gelişerek başta telekomünikasyon, ticaretin küreselleşmesi, daha etkin dağıtım sistemleri ve hava ulaşımının büyük çapta ilerlemesi şeklinde sayılabilir. Özellikle telekomünikasyondaki hızlı gelişim finans ve hizmetler kesimindeki gelişmeye büyük katkı sağlayarak, ulaştırma bağlantılı işlem maliyetlerini azaltmıştır.

Teknolojideki bu değişimle birlikte yenilik faaliyetleri ekonomik büyümenin ve verimlilik artışının güçlü göstergelerini oluşturmaktadır. Küreselleşme ve akabinde ortaya çıkan bölgesel oluşumlarla birlikte dünya ülkeleri arasındaki rekabetin artması, teknolojik yeniliklerin geliştirilmesini ve sürekli değişime uyum sağlamasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Bu nedenle ülkelerin AR-GE çalışmalarıyla birlikte yeni teknolojilerin icatçısı, uygulayıcısı ve geliştiricisi olmadıkları takdirde ekonomik büyümelerini sağlayamayacakları her ülke tarafından bilinmektedir (Erdil ve Şahin, 2015: 2).

Nitekim sanayileşmiş ülkelerle birlikte hızla gelişen yeni iş yatırımları, yenilikçilik ve üretkenlik için verilen teşvik kalitesiyle doğrudan ilgilidir. Ayrıca araştırma ve geliştirmeye yönelik yatırım yapmak, yenilikleri keşfetmek, verimliliği artırmak ve teknolojik atılımlar geliştirmek için işletmeleri yönlendirmeye başlamışlardır (Kutbay ve Öz, 2017: 332).

Ancak gerek AR-GE teşvikleri gerekse dış piyasalarda söz konusu malın ilk icatçısı, ilk ihracatçısı olacak şekilde bu tür teşviklerin büyük çoğunluğu gelişmiş-sanayileşmiş olan ülkeler tarafından gerçekleştirilmektedir. Çünkü bu ülkelerin AR-GE için bütçelerinden ayırmış oldukları paylar oldukça yüksek seviyelerde iken, geri kalmış ve gelişmekte olan ülkelerin bütçeden ayırdıkları paylar oldukça düşük seviyelerde seyretmektedir. Dolayısıyla malın ilk icatçısı da gelişmiş olan bu ülkeler olmaktadır. Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü (OECD)'nin 2017 yılı verilerine göre OECD ülkelerinin AR-GE için bütçeden ayırdıkları pay ortalama %2,4

seviyesindedir. Diğer bir ifadeyle OECD lkeleri, toplam GSYH'lerinin ortalama %2,4'ünü AR-GE faaliyetleri için harcamaktadırlar. AB ülkelerin ise ortalama %1,97, İsviçre'nin %3.37, İsveç %3.33, Japonya %3.21'lik payla AR-GE harcamalarında dünya sıralamasında en st sırada yer alan ülkelerdir. OECD'ye ye olan ülkeler arasında Őili %0,4, Türkiye ise %1 ile en az AR-GE harcaması yapan ülkelerdir (OECD, 2017 Raporu).

Dolayısıyla malın ilk icatçısı ve ihracatçısı ve düşük maliyetle üreterek rekabet üstünlüğünü ele geçiren ülkeler de sanayileşmiş olan ülkelerdir. Söz konusu ülkelerin gerçekleştirmiş oldukları bir entegrasyon durumunda da benzer durum geçerli olmaktadır. nk entegrasyonu oluşturan ülkelerin tamamı eşit büyüklükte gelişmişlik düzeyine sahip değillerdir. Burada da yine birliğin gelişmişlik seviyesi yüksek olan ülkeler tarafından yeni teknolojiler icat edilmekte ve üretime koŐulmaktadır. Üretimde maliyeti minimize ederek rekabet üstünlüğünü sağlayıp, pazardaki en yüksek payı da yine gelişmiş ve sanayileşmiş olan ülkeler almaktadırlar. Ancak bu anlamda ekonomik entegrasyonlar özellikle entegrasyon içerisinde yer alan gelişmekte olan ülkelerin birtakım dezavantajlarını ortadan kaldırarak arzu ettikleri sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyine yardımcı olmaktadır. Ayrıca ye gelişmekte olan ülkeler, entegrasyonla ölçek ekonomilerinden faydalanma ve üretimdeki rekabet avantajını kendi lehine dönüŐtürerek kazanç sağlayabilecek konuma gelebilmektedirler (Kyambalesa ve Houngnikpo, 2006: 6-7).

Öte yandan gelişmekte olan ülkelerin birçoğu teknoloji üreticisi konumunda olmadıkları gibi, AR-GE için de btçelerinden yeterince pay ayırmadan yüksek teknolojiyle üretilmiş olan birçok malı çok daha düşük fiyatla kullanma hakkına sahip olabilmektedirler. Ayrıca entegrasyonun içerisinde yer almaları, bu ülkelerin AR-GE ve teknoloji olmadan rekabet edemeyeceklerini daha iyi anlamalarını, dışarıdan teknoloji edinmelerini geliŐtirecek yeni dış ticaret politikaları benimseyip izlemelerini zorunlu hale getirecektir. Ayrıca yeni teknolojilerin üretimde etkin kullanılması için AR-GE'ye btçeden daha fazla pay ayrılması yönünde hkmetlere doğrudan baskı oluŐturabileceklerdir.

Özellikle entegrasyonla içsel büyümede yenilikler, ekonomik büyüme için temel oluşturmaktadır. Günümüzde emek yoğun üretim teknikleri terk edilirken, iş gücü de yeni teknolojilerin üretilmesine yönlendirilmektedir. Bu etki yenilik teŐvikini artırarak büyümeyi de hızlandırmaktadır (Grossman ve Helpman, 1991 : 4-5).

1.3.2.4. Entegrasyonun Kalkınma Sürecine Etkileri

Ekonomik entegrasyonların ülkelerin kalkınma süreçlerini nasıl ve hangi yönde etkilediğine yönelik açıklamalara geçmeden önce, kalkınma iktisadının tanımı ve ortaya çıkış şeklinin açıklanması önem arz etmektedir. Kalkınma; ekonomik yapının başarılı bir şekilde dönüşümü olarak kabul edilmekte olup, kaynakların tarımdan sanayiye kaydırılması bu dönüşümün temel özelliğini oluşturmaktadır (Chenery, v.d., 1986: 9).

Dünya kalkınma örgütünün ortaya çıkışı, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin en önemli fenomenidir. Ayrıca Birleşmiş Milletler Örgütü, III. Dünya'nın kalkınma problemleriyle ilgilenmek için oluşturulan zaman birimleriyle, kalkınma kültürünün aktif şekilde gelişmesine katkı sağlayacak kalkınma projeleri geliştirmiştir. Hatta 1960'lı yılları kalkınma on yılı olarak ilan etmişlerdir. 1990'lı yılların sonuna gelindiğinde ise OECD ülkelerinin de kalkınma faaliyetlerinde yer almaları için kurulmuş olan 2500'ün üzerinde uluslararası kalkınma organizasyonunun varlığı, bu ilginin boyutunu göstermektedir (Luo, 2000: 157-158).

II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise iktisatçılar, sona eren kolonyal sistemin geride bıraktığı 3. Dünya ülkeleri olarak adlandırılan coğrafyadaki yoksulluk ve geri kalmışlığa bu dönüşümü sağlayarak çözüm bulma konusunda büyük ilgi duymaya başlamışlardır. Söz konusu ilginin şekillenmesinde ve teorik bir içerik kuşanmasında Ortodoks analize olan inancın zayıflamasının yanı sıra Keynesyen görüşün başarısı, Harrod/Domar'ın büyüme teorisi çalışmaları, kapalı bir ekonomide tüketimi bastırma ve ağır sanayiye yatırım politikaları izlenerek yüksek büyüme hızı elde etmiş olan Sovyetler Birliği'nin tecrübesi de dâhil, birçok faktörün etkili olduğu görülmüştür.³³

Günümüzde ise başlıca teori grupları şunlardır; Neo-Klasik Teoriler, yapısal denge bozuklukları teorileri, radikal ve Marxist teoriler.

Birçok iktisatçı ve sosyal bilimci ülkeler arasındaki gelir farklılıklarının kökeninde kurumların ve devletlerin izlemiş oldukları politika farklılıkları üzerinde hem fikirdirler. Nitekim kalkınma iktisadının da farklı devlet politikalarına yönelmesi bu nedenledir. İzlenen politikalardan ilki; ihracata dayalı sanayileşme politikası,

³³ Detaylı bilgi için bkz. Şenkal ve Bülbül (2007). Kalkınma İktisadı ve Sosyal Yapılar, Piyasa ve Sosyal Yapıların Çözünürlüğü, Çalışma ve Toplum Dergisi, 2007/4, s. 91-116.

ikincisi; ithal ikameci politikalar ve üçüncüsü de bu ikisinin arasında yer alan dengeci kalkınma stratejisidir (Chenery, v.d., 1986: 312-313).

İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar hemen hemen her ülkenin korumacı politikalar izlediği bilinmektedir. Bunun nedeni, yerli sanayiye dış rekabete karşı korumak ve ithal mallar üzerinden alınan gümrük vergisi ve tarifelerden elde edilen geliri hazineye aktararak gelir sağlamaktır. Bu gelirle dış açıkları kapatmak ve yerli yatırımlar yapmak temel amaçtır. Ancak korumacılığın ülkelerin gelişmesinde beklenen katkıyı sağlayamayacağı düşüncesi 1950'li yıllarda ülkeleri arayışa itmiştir. Viner (1950), yapmış olduğu çalışmada gümrük birliğinin önemine vurgu yaparak sığ ve dar piyasalar yerine geniş piyasaların oluşturulmasının önemini ortaya çıkarmıştır. Ülkelerin kendi aralarında oluşturacakları gümrük birlikleri ve entegrasyonlarla, oluşturdukları büyük piyasalarda rekabetin artması sonucunda iş bölümü, uzmanlaşma ve verimliliği yükselten, teknolojik gelişmeyi hızlandıran ve refahı artıran bir sürecin ekonomik kalkınma ve büyüme üzerinde büyük etkiler oluşturacağı fikri genel kabul görmüştür. Bu konudaki çalışmalar hızla artarak gümrük birlikleri ve entegrasyonların hızla oluşumuna temel teşkil etmiştir. Ayrıca ekonomik entegrasyonun zaman içerisinde yapılacak olan yatırımların dağılımında da değişikliklere yol açacağı belirtilmektedir.

Yine entegrasyonların dinamik refah etkileri kalkınma ile aynı anlama geldiği için üye ülke ekonomilerinin üretim olanakları eğrisini sürekli olarak yukarı kaydırıcı etkiler olarak tanımlanmaktadır (Çelik, 2012: 36).

Ülkeler birlikte hareket etmenin sağlayacağı avantajlardan yararlanarak, üçüncü ülkelere karşı bir güç elde etmek için ekonomik entegrasyonu seçmektedirler. Nedenleri; genişleyen piyasalar sayesinde ölçek ekonomilerinin avantajlarından yararlanmak, farklı endüstrilerde pozitif dışsallık sağlamak, üretim faktörlerinin serbest dolaşımının sağlanmış olmasıyla daha çok verim elde etmek ve piyasaların daha rekabetçi olmalarıyla birlikte bu durumun refah üzerinde oluşturacağı olumlu etkilerden yararlanmaktır (Hepaktan ve Çınar, 2011: 69).

Ancak ekonomik entegrasyonla üye ülkelerin entegrasyondan sağlayacağı kazançların da eşit olmayacağı bilinmektedir. Birliğe üye olan gelişmiş ülke, oluşumdan daha büyük kazançlar elde ederken, düşük gelirli ülkelerin daha küçük çapta bir kazançla yetinmek zorunda kaldıkları görülmektedir. Bu durum birlik üyesi

lkeler arasında da zaman zaman tartişmalara neden olmaktadır. Ancak birlik mevzuatı göz önünde bulundurularak sorunlar karşılıklı diyalog yoluyla çözüme kavuşturulmaktadır.

Cooper ve Massel (1965), tamamlayıcı ekonomi niteliğindeki gelişmekte olan ekonomilerin kendi aralarında daha başarılı bir entegrasyon oluşturabileceklerini belirtmektedirler. Yazarların yapmış oldukları analize göre; gelişmekte olan ülkelerin katıldıkları ekonomik entegrasyonların ticaret ve tüketim etkilerinden ziyade, dinamik etkileri üzerinde durdukları görülmektedir. Zira gelişmekte olan ülkeler açısından temel sorun yapısaldır. Bu tip ülkeler, katıldıkları bölgesel entegrasyon oluşumlarından yapısal sorunlarının çözüme kavuşturulmasını beklerler. Gümrük birliğı katılımcıların büyük pazara ulaşmasını sağlamaktadır. Ayrıca kalkınma için de gereken fonlar sağlanıyorsa yani; birlik yeleri için sanayileşme ve istihdamın yanında, yeterince sermaye yaratıyorsa gelişmekte olan ülkeler için yararlıdır. Bu ekonomiler arasında kurulacak entegrasyonlar, eksikleri tamamlama ve ekonomik kalkınmayı gerçekleştirme amacında olduğundan büyük ölçüde tamamlayıcılığa ihtiyaç duyulmaktadır (Atamer, 2004: 51).

Meier (1960) göre ise; gümrük birliğıne giden ülkelerde yeni üretim bileşkesi meydana gelecektir. Büyüyen pazar nedeniyle daha rasyonel ölçeğe ulaşılmasıyla, etkin ve yüksek kapasiteli üretimle birlikte reel gelir artışı oluşacaktır.

Ekonomik entegrasyonların ülkelerin kalkınmaları üzerinde oluşturacağı etkilere yönelik olumlu görüşlerle birlikte, olumsuz yönde etkileyeceğıne dair görüşler de mevcuttur. Bunlar; küreselleşmeyle bağlantılı olduğı ülke vatandaşlarına iktisadi bütünleşmenin potansiyel ve gerçek faydalarını sunmasına rağmen bu insanların büyük bir oğunluğı için fayda değil, yeni birtakım sorunlara da neden olacaktır. Bunlar; cretler, işsizlik, faydanın bütünleşmeye giden ülkeler arasında dengesiz dağılımı, düzenleyici rekabeti, sermaye ve emek arasındaki dengesiz pazarlık gücündeki etkiler hakkındaki sorunları içermektedir. Bu sorunların büyük bir kısmı önemli araştırma konuları arasında yer almaktadır (Liemt, 1989: 436).

Yeni kalkınma teorileri ise; uzun vadeli büyümenin insan faaliyetlerinden ve hükümetler tarafından planlanan ekonomik politikalardan etkilendiğini ortaya koymakla birlikte bu teorilerde AR-GE harcamaları bilim ve teknolojiadaki gelişmeleri teşvik edici politikalar genel kabul görmüştür. Bu alanlardaki gelişmeler ise bir ülkenin

ekonomik kalkınmasının ve rekabet gücünün değerlendirilmesinde temel ölçüt olarak ele alınmıştır. Çünkü bu yatırımlar, inovasyon, sermaye birikimi ve insan kaynaklarının geliştirilmesi gibi farklı kanallar vasıtasıyla ekonomik büyüme ve kalkınmayı etkilemektedir (Kutbay ve Öz, 2017: 334-335).

Sonuç olarak ekonomik entegrasyonlar, çeşitli darboğazları gidererek ülkelerin kalkınmasına olumlu yönde katkı sağlayacaktır. Bu darboğazlar şunlardır:

Dar Piyasalar Darboğazı: ekonomik entegrasyon bölge içerisinde serbest ticaretin başlamasıyla, ticaret sapması ve ticaret yaratımı etkisiyle birçok mala karşı olan talep artış gösterir. Bu durum bölge içerisinde ticaret hacminin artmasına neden olur. Talep artışı ise birliğe üye olan ülke girişimcileri açısından dar, sığ ulusal piyasalar yerine daha geniş piyasalarda faaliyet gösteren işletmeler anlamına gelmektedir. Entegrasyonla talep artışı ortaya çıkmıştır. Mevcut talebi karşılamak için eksik kapasite tam kapasiteyle çalışmaya başlamıştır. Bu durum beraberinde yeni yatırımların yapılmasını ve üretim hacminin artırılmasını zorunlu hale getireceğinden dolayı kalkınma olumlu yönde etkilenmiş olacaktır.

Döviz Darboğazı: ekonomik entegrasyona giden ülkeler ihtiyaç duydukları her türlü mal ve hizmetin ithalatını daha önce gelişmiş olan ülkelere sağlamaktadırlar. Ekonomik entegrasyonla birlik üyeleri daha önce dışarıdan ithal etmiş oldukları mal ve hizmetleri artık birbirlerinden almaya başlayacaklardır. Bu durum bölgeye yabancı sermaye akımını hızlandıracaktır. Birlik üyesi ülkeler ticaret hadlerini birliğin lehine çevirdikleri ölçüde döviz kaynakları genişleyecektir.

Nitelikli İşgücü Darboğazı: Ekonomik entegrasyonla birlikte yabancı sermaye girişinin artması, nitelikli işgücünü beraberinde getirebilmektedir. Ayrıca mevcut nitelikli işgücünün birlik içerisinde daha rasyonel bir biçimde dağılmasına olanak sağlayabilmektedir.

Tasarruf Darboğazı: Ekonomik entegrasyonların yukarıda ifade edilen darlıkların giderilmesi yönünde çok büyük etkiler yaratmazlar. Ancak yabancı sermaye birliğe yönelikçe yabancıların yapmış oldukları tasarruflardan yararlanma olanağı doğacaktır (Çelik, 1992: 51).

Ekonomik entegrasyonla kalkınma arasındaki ilişkinin incelendiği bu bölümde entegrasyonların kalkınmayı hızlandırma bakımından sadece bir potansiyel

oluşturdukları, bu potansiyelden yararlanmanın yolu ise ülkelerin izleyecekleri istikrarlı ve rasyonel politikalara bağlı olduğu söylenebilir.

Yatırımlar Üzerindeki Etkileri: Gümrük birliğinde ekonomik entegrasyonlar nedeniyle doğrudan yabancı sermaye yatırımlarında ortaya çıkacak olan artışın, birliğin dışında kalan ülkelere geleceği beklentisi vardır. Birlik dışında kalan ülkelerin gümrük birliğine üye olan ülkelere yatırım yapmak istemelerinin nedenleri; birlik içinde uygulanan tarifelerin yeniden artırılmayacağı yönünde yatırım yapmak isteyenlere güvence vermesidir. Gümrük birliğinin oluşturulmasıyla ticaret saptırıcı etkinin birlik üyelerinin diğer ülkelere yapmış oldukları ithalatı azaltması, birlik üyesi ülkeler arasında gerçekleştirilen ticaret hacmindeki artışı gören birlik dışındaki yatırımcıları cezbetmesi, birliği oluşturan üye ülkelerin ekonomilerindeki istikrar ve verimlilik seviyesindeki artışlar, istihdam olanaklarının hemen hemen her alanda ortaya çıkması, gelir ve sermayenin marjinal etkinliğinin artış göstermesiyle birlik içindeki üretim faktörlerinin kullanım isteğinin yabancı yatırımcıları teşvik etmesi şeklinde özetlenebilir (Temiz, 2009: 127).

Entegrasyonla birlikte oluşan büyük piyasa koşullarının dışsal ekonomilere neden olması entegrasyondan sağlanan yararları artırmaktadır. Bu bağlamda mal, hizmet ve sermayenin bölge içerisinde herhangi bir engelle karşılaşmadan serbest bir şekilde dolaşımı, en az tarife kadar ucuzluğu malın nihai kullanıcılarına sağlamaktadır. Bol faktöre sahip olan entegrasyon üyesi ülke, faktör kıtlığı çeken üye ülkenin bu kıtlıktan dolayı ortaya çıkmış olan üretim ve verimlilikteki düşüklüğünü ortadan kaldırmış olmaktadır. Bu durum teknoloji için de aynı şekilde düşünülebilir. Entegrasyonla ortaya çıkan geniş pazar ekonomideki risk ve belirsizlik ortamını minimize ederek karlılığın artmasına neden olur. Sanayilerin bölge içinde entegrasyona girişmeleri ise verimlilik ve büyüme üzerinde pozitif etkiler doğurur. Ayrıca sanayideki büyüme faktör talebini artıracığından dolayı gerek faktör fiyatları gerekse gelirlerde artış görülecektir. Bu da sanayideki talep artışını doğuracaktır. Bütün bu gelişmeler genişleyen iç piyasa nedeniyle yabancı yatırımları da cezbederek bu tip yatırımlarla yönetim, üretim, pazarlama tecrübeleriyle teknoloji gelişecek ve yerli firmalar için dışsal ekonomiler sağlayacaktır (İncekara, 1995: 84).

Caves (1974) ev sahibi ülkeye yabancı yatırımların entegrasyonla birlikte giriş yapması daha ileri teknoloji ve yeni iş olanaklarının ortaya çıkacağını belirtmektedir.

Ev sahibi ülkenin ise bu olanaklara ek olarak rant elde edecek ve kardan da pay alacağını eklemektedir.

Ayrıca ekonomik entegrasyonun bir diğer etkisi de yatırımların belli bir alanda toplanması şeklinde ortaya çıkmış olmalarıdır. Ölçek etkisiyle birlikte büyük piyasa etkisi sonucunda yatırımların dağıtılmasında ortaya çıkmış olan bu değişiklik, yatırımların belirli bölgelerde toplanmasını da beraberinde getirmektedir (Tahsin, 2007: 43).

Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları (DYSY) Üzerindeki Etkileri: İktisat biliminin ortaya çıkışından günümüze kadar büyüme, gelişme ve sosyal refahın artırılması olguları sürekli dikkatleri üzerine toplamış, politika yapımcıların birincil hedefi olarak bu kavramların öne çıkması bu alanlardaki çalışmaların yoğunluk kazanmasına sebep olmuştur. Büyüme olgusunun sürekli vitrinde olması nedeniyle geliştirilen çok farklı büyüme teorileri, büyümenin kaynağı olarak yatırımlara dikkat çekmektedir. Bir ekonomide özellikle reel sektöre yönelik bir yatırım yapılmıyorsa büyümeden söz edilemeyeceğini belirtmektedirler. Yatırımların kaynağı olarak ise ulusal tasarruflar gösterilmektedir. Bir ekonomide tasarrufların artması, yatırımların da çarpan etkisiyle çoğalmasına neden olacaktır. Bu durum sürdürülebilir büyümeyi sağlayacaktır. Tasarrufların yetersiz olması beraberinde yatırımların azalmasına neden olacağı gibi; ekonomik büyümeyi de kesintiye uğratacaktır (Batmaz ve Tunca, 2005:1).

Tasarruf en basit tanımıyla milli gelirin tüketim harcamalarından arta kalan kısmıdır (Bocutoğlu, 2015: 221). Özellikle gelişmekte olan ülkelerde ulusal tasarrufların çok düşük seviyelerde olması bu ülke ekonomilerinin büyüme süreçleri önündeki en büyük engeli teşkil etmektedir. Yetersiz tasarruf beraberinde yetersiz yatırımları ve düşük seviyedeki büyüme oranlarını beraberinde getirmektedir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası sermaye akımlarının yaygınlaşması ve bu dönemde yabancı yatırımların gittikleri ev sahibi ülkenin ekonomik büyüme ve performansına yaptıkları olumlu katkılar bu sermaye akımının daha da popüler bir nitelik kazanmasına yol açmıştır.

Doğrudan yabancı sermaye yatırımları: bir ülkede bir firmayı satın almak veya yeni kurulan bir firma için kuruluş sermayesini sağlamak veya mevcut bir firmanın sermayesini artırmak yoluyla o ülkede bulunan firmalara yapılan ve kendisiyle birlikte

teknoloji, işletmecilik bilgisi ve yatırımcının kontrol yetkisini de beraberinde getiren yatırımlardır (Karluk, 1984: 405).

OECD ise DYSY'yi; şahıslar ya da şirketler tarafından oluşan yabancı bir yatırımcının şirketleşmiş ya da eşiti bir işletmede şirket bünyesinin en az %10 oranında temsil gücüne sahip olunan yatırımlar arasında tanımlamaktadır (Batmaz ve Tunca, 2005:1).

DYSY'nin tanımından da anlaşılacağı üzere, ülkeler arasında yapılacak olan sermaye transferlerinden bir piyasa işlemi olmadan bir ülkeden diğerine aktarılması şeklinde olmaktadır. Böylece yabancı sermayenin iki boyutu ortaya çıkmaktadır. Birincisi, sermaye yatırımı olarak dışarıdan içeriye doğru bir fon akımı, ikincisi ise, ortak olarak firma yönetiminde söz sahibi olmaktır. Ülkenin sermaye piyasalarının gelişmişlik düzeyine bağlı olarak sanayileşmiş olan ülkelerde birinci nokta ön plana çıkarken, dış fon aktarımları sağlam kurumsal temele oturmamış, zayıf çeşitlenmemiş sermaye piyasalarına sahip olan veya bu tür piyasalara hiç sahip olmayan ekonomisi zayıf olan ülkelerde ise ikinci nokta ön plana çıkmaktadır.³⁴

Ancak küreselleşmede olduğu gibi doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına da kuşkuyla yaklaşılmaktaydı. Acaba bahsedildiği gibi giriş yaptığı ülkelerin teknoloji transferini, ölçek ekonomilerini kullanmaları gibi faktörlerle ekonomileri üzerinde pozitif dışsallıklar yaratacaklar mıydı? Giderek artan küreselleşme süreciyle yabancı yatırımların yaptığı olumlu katkılar, daha önce bu yatırımlara kuşkuyla bakan birçok ulusal ekonomiye de sınırlarını giderek açmaya ve daha fazla doğrudan yabancı sermaye yatırımını nasıl çekebiliriz sorusu üzerine eğilmelerine yol açmıştır.

Kuşkusuz bu noktada en önemli rolü bölgesel ekonomik entegrasyonlar oynamıştır. Aynı zamanda ekonomik entegrasyon teorisinin üzerinde en fazla yoğunlaştığı bu oluşumlar üye ülkelerin kendi aralarındaki gümrük vergisi, tarifesini ve tarife benzeri diğer kısıtlamaları kaldırıp ticareti serbestleştirirken, birlik dışındaki ülkelere de ortak gümrük tarifeleri uygulamaktadırlar (Yıldırım ve Dura, 2007: 147).

Gümrük birliğinin yatırımları teşvik edici etkisi iki şekilde ortaya çıkmaktadır. Birincisi, gümrük birliğinin etkisiyle milli gelirden ortaya çıkan artışlar tasarrufları ve dolayısıyla yatırımları artırmaktadır. İkincisi ise, gümrük birliğinin doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının yeri ve büyüklüğü üzerinde değişikliklere neden olmasıdır.

³⁴ Daha detaylı bilgi için bkz. Batmaz ve Tunca (2005).

Gümrük birliğinin gerçekleşmesi sonucunda ortaya çıkan dinamik etkiler içinde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarındaki artış ve azalışlar, statik ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkilerde olduğu gibi refahı artırıcı ya da azaltıcı olarak tanımlanabilmektedirler. Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının artmasıyla ortaya çıkan yatırım yaratma etkisi tersi durumda ortaya çıkan yatırım saptırma etkisinden büyükse bunun sonucunda dinamik refah yaratma etkisi ortaya çıkacaktır (Halıcıoğlu, 1997: 16).

Gerek ekonomik entegrasyonlar gerekse gümrük birlikleri sonucunda mal ve hizmetlerin serbest dolaşımı sonucunda bunların üye ülke vatandaşlarının alım gücü ve refahında görülen değişimlerin benzeri doğrudan yabancı sermaye yatırımları için de söylenebilir. Konuyla ilgili yapılmış olan birçok uygulamalı çalışmada küreselleşmenin de etkisiyle ortaya çıkan bölgesel oluşumlar sonucunda ülkelere doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının girişi üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.³⁵

Ancak ülkelere giriş yapan yabancı sermayelerin bir kısmı doğrudan yabancı sermaye yatırımı şeklinde olmayıp, dolaylı yabancı sermaye yatırımı (portföy yatırımlar) şeklinde ise bu tür sermaye girişleri büyüme yerine küçülmeyi, refah yerine krizlerin oluşumunun temel nedenleridir.³⁶

Ancak küreselleşmeyle birlikte özellikle gelişmekte olan ülkelerin artan doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile gelir eşitsizliklerinin de arttığı görülmektedir. Dağdemir (2008) yapmış olduğu çalışmada gelişmekte olan 54 ülkeyi kapsayan yatay kesit analizleri sonucunda bu durumu net bir şekilde açıklamıştır. Çalışma aynı zamanda gelişmekte olan ülkeler arasındaki kişi başına düşen gelir düzeyi yüksek ülkelerin artan gelir eşitsizlikleri yaşadıklarını göstermektedir. Bununla birlikte Kuznets'in ters U hipotezini destekleyen ilişkinin zayıf olduğunu saptamıştır. Çalışmada ayrıca küresel ekonomiyle bütünleşmeye çalışan gelişmekte olan ülkelerde gelirin yeniden dağılımı politikalarının önemini koruduğu tespit edilmiştir.³⁷

³⁵ Daha detaylı bilgi için bkz. Halıcıoğlu (1997), Holland ve Pain (1998), Martin ve Turrion (2003).

³⁶ Portföy yatırımlarının tanımı ve etkileri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Batmaz ve Tunca (2005).

³⁷ Daha detaylı bilgi için bkz. Dağdemir, Özcan (2008). "Küreselleşmenin Gelişmekte Olan Ülkelerde Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkileri". İktisat, İşletme ve Finans Dergisi, 23(265), s 114-129.

İstihdam Üzerindeki Etkileri: Sosyal, ekonomik ve kültürel değişimlerin temel belirleyicisi ve aynı zamanda bu değişimlerden ilk olarak etkilenen ana unsur insan faktörüdür. Günümüzde benimsenip uygulanan ekonomik sistemlerle birlikte gerçekleştirilen küreselleşme ve akabinde ortaya çıkan bölgeselleşme oluşumlarıyla birlikte teknolojiye meydana gelen bu hızlı değişimler birlikte üretimde insan yerine robotlar ve otomasyon ekipmanlar ikame edilerek işgücünün profili ne kadar değişirse değişsin insan faktörü her zaman üretim ve ekonominin temel unsuru, belirleyicisi olmaya devam edecektir (Savaşır, 1999: 61-62).

Ancak dünya genelinde meydana gelen bu hızlı dönüşüm beraberinde birtakım yenilikleri de getirmeye başlamıştır. Çünkü yeni oluşumlar tüm dünyada üretim ve tüketim anlayışını etkilemiş ve değişmesine neden olmuştur. Dolayısıyla bu değişim süreciyle birlikte teknolojiye meydana gelen hızlı ilerleme ve bilgi toplumuna geçiş üretim biçimlerini ve istihdamı da doğrudan etkilemiştir. Dünya genelinde gelir dağılımında ortaya çıkan dengesizlikler, finansal krizler, istihdamda ortaya çıkan dönüşümler tüm dünya genelinde küresel süreçte yaşanan önemli sorunlardan sadece bir kısmını oluşturmaktadır. Neo-Liberal dönüşüm sürecinin ivme kazandırdığı küresel-bölgesel oluşumlar 1980'li yıllardan itibaren uluslararası ticarete yönelik üretimin önem kazanmaya başlamasıyla birlikte sermayenin sınır tanımaksızın ulus ötesi şirketler vasıtasıyla mobilitelerinin artması, ulusal iş gücü piyasaları üzerinde kayda değer dışsal etkiler yaratmışlardır (Şenses, 2003: 161).

Dünyada meydana gelen bu hızlı değişim sürecinden ulusal iş gücü piyasaları ile sosyal ve istihdam politikalarının bağımsızlığı giderek önemini kaybetmeye başlamıştır. Ülkeler arasında sermaye dolaşımının artmasıyla birlikte sermaye ve emek kullanımı açısından küresel olanakların sağladıkları avantajla en verimli emeği seçebilme şansı doğmuştur. Zaten sermaye de kendisine minimum maliyetle işgücü istihdamı sağlayabilecek alanlara hareket etme eğilimindedir. Küresel ve bölgesel süreçte üretimi minimum maliyetle gerçekleştirmek için uluslararası iş bölümüne gidilerek üretim sürecinde farklı işler, farklı ülkelerdeki işgücü piyasalarına dağıtılmaya başlanacaktır. Böylece yüksek nitelikli işgücü gerektirmeyen malların üretimi ücretlerin düşük seviyede olduğu az gelişmiş ülkelere yönlendirilmektedir. Bu durum gelişmekte olan ülkeler açısından emeğin yoğun olarak kullanıldığı yüksek nitelik gerektirmeyen istihdam ve üretim artışı anlamına gelmektedir. Diğer taraftan entegrasyon süreciyle birlikte vasıflı işgücünün mobilitesi artış gösterip iş bulmada

herhangi bir güçlkle karşılaşmadığı gibi, daha yüksek ücretlerle istihdam edildiği gibi, nitelsiz işgücünün işsizlik oranı yükselmekte ve ücretleri de yoğun rekabet nedeniyle düşmektedir (Selamoğlu, 2002: 34).

Gürel (2001) küreselleşme-bölgeselleşme süreci bilgi toplumunun ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Bu sürecin zeminini oluşturan teknolojik gelişmeler ise işgücü açısından düşük ve yüksek vasıflı işgücü şeklinde iki farklı sonucu ortaya koymaktadır (Selamoğlu, 2002: 34).

Özellikle 1980 sonrasında dünyada yaşanan bu hızlı değişim sürecinde işgücü piyasalarında da bu hızlı değişim yaşanmış olup, iş ve işgücü profiline varıncaya kadar etkilenmiştir. Yeni iş ve işgücü profiline özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- Vasıflı işgücünün önemi artış gösterirken, vasıfsız olan ve enformasyon teknolojisine uyum sağlayamayan iş ve işgücü önemini yitirmektedir.
- Yüksek beceri gerektiren teknik yönü ağır basan işlerde artış görülmektedir.
- Kalite, bilgi ve beceriye sahip olan işgücünün önemi her geçen gün artarken, fiziksel sermayenin önemi azalmaktadır.
- Ülkeler arasındaki sermaye hareketlerinin artmasıyla birlikte firma birleşmelerinde meydana gelen ulus ötesi çok uluslu şirketler önem kazanmakta olup, bunların lisan bilen, teknik donanıma sahip işgücünü tercih ettikleri görülmektedir.
- Fiziksel sermaye ile beşerî sermayenin uyumu önem arz etmeye başlamıştır.
- Bilgi, beceri ve sahip olduğu donanımı ortaya çıkaran işgücü önem kazanmaktadır.
- İşgücünün bilgi-becerisi yanında teknolojiyi absorbe edebilecek beceri düzeyine sahip olması gerekli görülmektedir.
- Kolektif çalışma beceri ve yeteneğine sahip olan işgücünün önemi artmaktadır.
- Bilek gücüne dayalı insan gücünden ziyade, yaratıcı, iş geliştirme üzerine yeni fikirler ileri sürebilen, daima öğrenme ve araştırma güdüsüne sahip olan, yaratıcı ve esnek fikirli işgücüne gereksinim duyulmaktadır.

Pazarlamanın önemi her geçen gün biraz daha artmaktadır. Satış becerisi ve yeteneği yüksek olan işgücü büyük önem taşımaktadır (Yahşi, 2007: 31).

Entegrasyonların istihdam seviyesi üzerinde oluşturacağı etkiler ülkeden ülkeye farklılıklar gösterecektir. Entegrasyon içinde yer alan gelişmiş-sanayileşmiş ülkeler yukarıda ifade edilen iş ve işgücü profiline uygun özelliklerin birçoğuna

entegrasyon öncesinde sahip olması nedeniyle birliğin yeni üyesi olan gelişmekte olan ülkelere oranla baştan beri büyük avantajlara sahip olmaktadır.

Çelik (1992) çalışmasında, entegrasyonların istihdam seviyesine etkilerini üyelerin içinde buldukları istihdam durumuna bağlı olacağına, bunların biri veya birkaçı eksik istihdam seviyesinde ise aşağıda belirtilecek olan nedenlerle istihdam seviyelerini yükseltebileceklerini belirtmektedir.

- Entegrasyonlar ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkilere yol açtıkları ölçüde üye ülkelerin ihracatları karşılıklı olarak yükseltilmektedir. Efektif talepteki artış, ihracat sektöründen başlayarak işsizliği azaltabilecektir.
- Birliğe üye olan ülkeler arasındaki engellerin ortadan kaldırılması, üye ülkelerin ürünlerinin birbirlerinin piyasalarında bol miktarda ve aynı zamanda daha düşük fiyatla satılmasına yol açarak ortalama tüketim eğilimlerinde ve efektif talep seviyelerinde artışlara neden olacaktır.
- Genişleyen pazarlar ve sürüm olanakları, sermayenin marjinal etkinliğini artırarak, efektif talebin bir bölümünü oluşturan yatırım harcamalarının artmasına neden olacaktır. Gerek yerli gerekse yabancı müteşebbisler artan talebi karşılamak için yeni yatırımlara girişeceklerdir. Yapılan her yeni yatırım işsizliğin azalmasına neden olacaktır.

Yoğunlaşma-Kutuplaşma Etkisi: Yoğunlaşma veya kutuplaşma etkisi; birliğe üye olan ülkelere birisinde veya ülke içerisinde özel bir bölgede göreceli ya da mutlak olarak ticari yoğunluğun yaratılması ya da üretim faktörlerinin o bölgede toplanma eğiliminde olması anlamına gelmektedir (El-Agraa, 1999: 45).

Gümrük birliklerinin oluşturulması ile yoğunlaşma etkisi arasında bir nedensellik ilişkisinin olup olmadığına yönelik farklı görüşler mevcuttur. Bunlardan ilki Myrdal (1957) tarafından ortaya atılmıştır. Myrdal'a göre zaman içerisinde faktör gelirlerinin eşitleneceği varsayımının tam aksine, sermayenin bölgeler arasındaki dolaşımının ulusal ve bölgesel gelirle birlikte refah farklılıklarını daha da artırdığını belirtmiştir. Ancak bu durumu gümrük birliği çerçevesinde değerlendirmemiştir (Tahsin, 2007: 44).

Al-Agraa (1999) yoğunlaşma etkisinin gümrük birliğinin ticaret yaratıcı etkisi sonucu oluşabileceği gibi, birlik içindeki bir bölgenin ya da ülkenin çeşitli sosyal ve ekonomik nedenlerle bir cazibe merkezi haline gelerek birliğin diğer bölgeleri veya

Ülkelerin ekonomik durumlarının nispi veya mutlak olarak dne neden olması Şeklinde tanımlamaktadır.³⁸

Robson (1993), bölgeler arasındaki gelimilik farkının entegrasyon öncesinde de mevcut olabileceğini belirterek, entegrasyonla yoğunlaşma arasında doğrudan bir ilişkinin olamayacağını savunmaktadır. Elkan (1976) ise, coğrafi olarak merkezde yer alan ülkelerin entegrasyonun dinamik ve statik etkilerinden daha çok yararlanırken, merkez dışında kalan ülkelerin, bu durumdan zarar gördüğünü belirterek, entegrasyonun yoğunlaşma etkisinin belirgin bir Şekilde ortaya çıktığı sonucuna ulaşmıştır (Halıcıoğlu, 1996: 45).

Sonuç olarak entegrasyonlarla birlikte gümrük birliği oluşturan ülkeler ile birliğin dışında kalan diğer ülkeler arasında ortaya çıkacak olan ekonomik gelimilik farklılıklarına ek olarak gümrük birliği içerisinde de benzer bölgesel eşitsizliklerin oluşabileceği görülmektedir. Bunlar; sanayi merkezlerinin belli bölümlerde yoğunlaşması, firma ye da belirli sektörlerin belirli bölgelerde yoğunluk kazanması, yabancı sermayenin belli ülkelere akın etmesi ve yine verimliliği yüksek, nitelikli işgücünün belli bölge ve ülkelerde toplanması Şeklinde sıralanabilir.

³⁸ Daha detaylı bilgi için bkz. Ali. M. El-Agraa, Economic Integration Worldwide, London, Macmillan Press 1997, s. 87.

İKİNCİ BÖLÜM

AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ'NİN KURULUŞ SÜRECİ-NEDENLERİ

VE ORGANLARI

2.1. Avrasya Ekonomik Birliğinin Kuruluş Süreci

Avrasya kelime olarak; “Avr” ve “Asya” (Avrupa-Asya) sözcüklerinin birleşiminden oluşmuş, büyük bir alanın adı olarak tanımlanmaktadır. Avrasya alanının siyasi tarihi ise çok eskilere dayanmaktadır. Avrasya, tarihin her döneminde güçlü devletler tarafından ele geçirilmek için büyük mücadelelere sahne olmuş bir coğrafyadır. Bu coğrafya aynı zamanda eski dünyanın merkezi olduğu için de tüm dinlerin, felsefi konularla birlikte birçok düşüncenin, bilimin ve aynı zamanda diğer birçok alanının da doğmasına, gelişmesine büyük katkıların sağlandığı bir bölgedir (Ağır, O. ve Ağır, Ö., 2017:110).

Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) bölgesel ekonomik entegrasyonlar arasında yeni oluşturulmaya çalışılanlardan birisidir. İdeolojik açıdan bakıldığında, bu büyük ölçekli uluslararası proje, Mart 1994'te Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in Moskova Devlet Üniversitesi'nde yaptığı bir konuşmada fikir olarak doğmuştur. Bu konuşmasında Nazarbayev, ekonomik konulara net bir şekilde odaklanan bir Avrasya Birliği yaratma ihtiyacını vurgulayan, bu konuda çığır açan bir entegrasyon paradigmasını sunmuştur. Pratik anlamda, başlangıç noktası ise 2007 yılıdır.

Bu düşüncenin hayata geçirilmesi yaklaşık 20 yıl sürmüş ve süreçte bazı hatalar da yapılmıştır. Bu süre zarfında Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) birçok defa parçalanma tehlikesi ile karşılaşmıştır. Bu noktada teknolojik uyumu sağlamayı ve güç sistemlerini korumayı başaran Ulaştırma ve Elektrik Enerjisi Endüstrisi Konseyleri kritik rol oynamıştır. Yine de bir dizi nesnel sebepten ötürü bir organizasyon olarak, BDT yalnızca “medeni bir boşanma” sağlamayı başarmıştır.

1995'te entegrasyon birliğinin çekirdeğini oluşturan üç ülke “Troyka” (Belarus, Kazakistan ve Rusya) Gümrük Birliği Anlaşmasını imzalamıştır. Bu araç, ekonomik aktörler arasındaki ticaretin önündeki engelleri ortadan kaldırdığı gibi, malların serbest dolaşımını da sağlamıştır. Ayrıca taraflar arasında iyi niyete dayalı rekabeti sağlamada da büyük rol oynamıştır (Vinokurov, 2010).

2000 yılına gelindiğinde beş devlet Avrasya Ekonomik Topluluğu'nu (EURASEC) kurmuş ve bu kuruluşun himayesinde yüzden fazla anlaşma imzalanmıştır. Dahası, EURASEC, 2006-2010'da gerçekleşecek girişimler için kurumsal bir sıçrama tahtası olarak görülmüştür. Dolayısıyla, Gümrük Birliği Komisyonu teknik olarak bir EURASEC organı olarak faaliyetini sürdürmüştür. EURASEC, 1 Ocak 2015'te Avrasya Ekonomik Birliği'nin kurulmasıyla eşzamanlı olarak feshedilmiştir.

2003 yılında ise Belarus, Kazakistan, Rusya ve Ukrayna Cumhurbaşkanları arasında "Tek Ekonomik Alan" yaratmak için bir anlaşma imzalanmıştır. Ancak 2004'te Turuncu Devrim bu girişime son vermiştir. Ekim 2007 yılında ise Rusya, Belarus ve Kazakistan Cumhurbaşkanları Gümrük Birliği'nin (GB) kurulmasına ilişkin anlaşmayı imzalamışlar, ayrıca iki yıllık bir uygulama planını da onaylamışlardır. Buradaki amaç, karşılıklı ticarete malların serbestçe dolaşımını kolaylaştırmak, üçüncü ülkelerle ticaret için elverişli koşulları yaratmak ve ekonomik entegrasyonu genişletmektir. Bunu takiben 2010 yılında gümrük tarifesi yürürlüğe girmiştir. Bu başarı kısmen de olsa, üç ülkeyi entegrasyon çabalarını hızlandırmaya teşvik eden ekonomik krizden kaynaklanmaktadır.

2011 yılında ise gümrük birliği, ortak bir gümrük bölgesinde faaliyet gösteren ve ortak gümrük tarifesini kullanan ekonomik temsilcilerle birlikte tam kapasiteyle çalışmaya başlamıştır. 1 Ocak 2012 yılında CU, Tek Ekonomik Alanın (SES) düzenleyici temelini oluşturan ve on yedi anlaşmadan oluşan bir paketle tamamlanmıştır. Bu anlaşmalar, makroekonomik politikaların koordinasyonundan tutunuz, işgücü göçüne kadar, "Troyka" içindeki ekonomik yakınlaşma sürecinin temelini oluşturan bir dizi kilit konuyu ele almaktadır.

1 Ocak 2015 tarihinde ise Avrasya Ekonomik Birliği Anlaşması yürürlüğe girmiştir. Ermenistan'ın 2 Ocak 2015'te ve Kırgızistan'ın da 8 Mayıs 2015'te AEB'ye üye olmaları ile üye sayısı beşe yükselmiş, Ağustos 2015 tarihinde ise birlik son haliyle yürürlüğe girmiştir (Vinokurov, 2017: 54-70).

Ayrıca Avrasya'nın alan itibariyle nereyi ve hangi ülkeleri kapsadığına yönelik sorulara ise; sadece Rusya-Kafkasları bünyesinde bulunduran bir alan olmadığını, bununla birlikte bölgenin tanımını yapan kişilerin siyasi, sosyal, ekonomik, askeri bakış açılarına göre farklı alanları kapsadığına yönelik farklı açıklamaların yapıldığı

görülmektedir. Avrasya'nın kapsadığı alanı Çeçen şu şekilde tanımlamaktadır; Avrasya'yı geniş ve dar anlamda olmak üzere iki başlık altında tanımlamak mümkündür. Geniş anlamda “Avrasya kavramının, bütün Avrupa ve Asya kıtasını yani dünyanın ana karasını” ifade ettiğini belirtirken; dar ve gerçek anlamda Avrasya'yı Avrupa ve Asya'nın birleştiği bölge” olarak tanımlamaktadır (Çeçen, 2007:23).

Avrasya bölgesinin kapsadığı sınırların nerelerden ibaret olduğuna yönelik sorulara ise yine Çeçen'in ifadesiyle bu alan; “Viyana hattından başlayarak, Avrupa'nın doğusu ile Balkanlar, Karadeniz, Kafkasya, Anadolu, Orta Asya Avrasya kıtasının bölgeleri olarak tanımlanmaktadır”. Yukarıda ifade edilmeye çalışılan bütün bölgeleri içine alan bu geniş alan, coğrafya dilinde ve dünya politik tanımlamasında Avrasya olarak ifade edilmektedir (Çeçen, a.g.e.,24).

Belirli bir süre ABD'nin ulusal güvenlik danışmanlığı görevini yürütmüş olan Brzezinski'ye göre ise Avrasya; dünyada küresel üstünlük mücadelesinin oynandığı bir satranç tahtasına benzetilerek şöyle tanımlanmaktadır. “Avrasya yer kürenin en büyük kıtası olmakla birlikte jeopolitik olarak bir eksenidir. Avrasya'ya hükmeden bir güç, dünyanın en ileri ve ekonomik olarak en verimli üç bölgesinden ikisini kontrol edecektir. Avrasya Bölgesi dünya GSMH'sinin %60'nı oluşturan ve dünyanın bilinen enerji kaynaklarının dörtte üçüne sahip olan bir bölgedir” (Brzezinski, 2005: 61).

1990'lı yıllardan itibaren ise dünyada yaşanan hızlı değişim süreci başta Sovyetler Birliği'nin hâkimiyetindeki bölgede olmak üzere; Avrupa'da, Balkanlar'da, Kafkasya'da Orta Asya ve Ortadoğu'daki tüm ülkeleri kapsayacak şekilde hemen hemen her alanda (siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik, askeri vb.) dengelerin bozulmasına neden olmuştur (Kocaoğlu, 1996: 39).

Sovyet coğrafyasında ortaya çıkan boşluğu doldurmak, ortak sorunların artmasının önüne geçmek amacıyla bölgede hala hâkim güç konumunda bulunan yeni adıyla Rusya Federasyonu (RF), 1992'den itibaren yoğun bir şekilde bölgesel kuruluşlar oluşturma çabası içine girmiştir. Bu kapsamda dördü birliğin dağılmasından sonra, biri ise Ekonomik İş Birliği Kuruluşu (ECO)'nun dağılmasından önce 1985 yılında kurulmuş ve 1992'de Sovyetlerin dağılmasının ardından bazı ülkelerin bu birliğe katılımıyla üye sayısı sekize çıkan bu oluşumla toplamda beş önemli ekonomik yapılanma anlaşması oluşturulmuştur (Karluk, 2015: 332).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Sovyet ardılı ũlkeler arasında oluşturulan ekonomik yapılanmaların oluşturulduğu tarihler, ũye ũlkeler ve anlaşmaların içerikleri (Tablo 1)'de ũz olarak sunulmuştur. Yapılan anlaşmalar içerisinde en yenisi ve aynı zamanda en kapsamlısı ise Avrasya Ekonomik Birliği Anlaşması (AEB) anlaşmasıdır.

Tablo 1: Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Sonra Sovyet Ardılı ũlkeler Arasında Gerçekleştirilen Ekonomik Yapılanmalar

Anlaşmanın Adı, Yapıldığı Tarih	Anlaşmaya ũye ũlkeler	Anlaşmanın İçeriği ve Amacı
1-Ekonomik İş Birliği Kuruluşu (ECO) 1985 yılında imzalanmıştır.	Tũrkiye, İnan ve Pakistan tarafından Avrasya'da kurulmuş olan bir anlaşmadır. 1992'de Azerbaycan, Kazakistan, Tũrkmenistan, Tacikistan ve Afganistan'ın katılımıyla ũye sayısı sekize çıkmıştır.	Bŕlgesel ekonomik iş birliğini geliştirmek amacıyla 1964 yılında İstanbul'da bir bildiri yayınlanarak temeli oluşturulmuş bir anlaşmadır.
2-Bağımsız Devletler Topluluğu (CIS) 8 Aralık 1991 tarihinde imzalanmıştır.	Beyaz Rusya, Rusya Federasyonu, Ukrayna arasında; Bleovejskaya Puşsa'da imzalanan Minsk Anlaşması'yla kurulmuştur.	Sovyetler Birliği'nin dağılmasına karar verilen bir anlaşmadır. Bu anlaşmanın sonucunda daha ŕnce birliğe dâhil olan ũlkelerin her birisi bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardır.
3-şangay İş Birliği Kuruluşu (SCO) 1996 yılında şangay'da imzalanmıştır.	Çin Halk Cumhuriyeti, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan tarafından imzalanmıştır. 15 Haziran 2001'de Özbekistan'ın katılımıyla ũye sayısı 6'ya çıkmıştır.	ũyeler arasında ekonomik, gŕvenlik ve kŕltŕrel iş birliğini gŕlendirmeyi ŕngŕrmektedir. Bu birliğe Afganistan, Hindistan, İnan, Moğolistan ve Pakistan gŕzlemci ũlke; Beyaz Rusya, Sri Lanka ve Tũrkiye diyalog ortağı ũlkelerdir.
4-Ortak Ekonomik Alan (CES) 19 Eylŕl 2003 tarihinde Yalta'da imzalanmıştır. 20 Eylŕl 2004 tarihinde ise onaylanmıştır.	Beyaz Rusya, Kazakistan, Rusya ve Ukrayna arasında imzalanmış olan bir anlaşmadır.	Anlaşmaya ũye ũlkeler arasında serbest ticaret bŕlgesi kurulmasını, mal, hizmet ve sermaye akışının ŕnŕndeki engellerin ortadan kaldırılarak; ortak gŕmrŕk ve ticaret politikalarının uygulanmasını amaç edinmiş bir anlaşmadır.
5-Avrasya Ekonomik Birliği (EURASEC)'in 6 Ocak 1995'te Rusya ile Beyaz Rusya arasında imzalanan Gŕmrŕk Birliği Anlaşmasıyla sŕre başlamış olup; 1 Ocak 2015 tarihinde ise resmen faaliyet gŕstermeye başlamıştır.	Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Ermenistan ve 7 Ekim 2005 tarihinde Özbekistan'ın Birliğe dâhil olmasıyla ũye sayısı 6 idi. 2008 yılında Özbekistan'ın ũyeliđini dondurmasıyla hali hazırda ũye sayısı beş olan bir anlaşmadır.	Birliğe ũye olan ũlkeler arındaki ikili ticari ve ekonomik ilişkileri geliştirerek AB benzeri bir ekonomik entegrasyon oluşturmayı amaç edinmiş olan bir anlaşmadır. Birliğin uzun vadedeki diğer amacı ise; BDT ũyesi olan diğer bŕtŕn ũlkeleri bu ekonomik birlikteliğin şemsiyesi altında toplamaktır.

Kaynak: Karluk, 2015, a.g.m., s.338-339'dan yararlanılarak tarafımızdan oluşturulmuştur.

Ekonomik entegrasyonun halkalarından birisini oluşturan Avrasya Gümrük Birliği Anlaşması'nın amacı; kısa dönemde birliğe üye devletleri ekonomik yönden eskiden olduğu gibi bir araya getirmek iken; uzun dönemde ise, Bağımsız Devletler Topluluğu'na üye diğer ülkeleri (BDT/CIS) aynı çatı altında toplama arzudur (Batmaz, 2017: 73-116).

Oluşturulan AEB esas itibariyle Rusya'nın yeniden Orta Asya'daki ayağı olarak değerlendirilmektedir. Ekonomik birleşmelerdeki sorunlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, oluşturulan bu birlikteliğin ekonomik yönünden ziyade siyasi yönünün daha ağır bastığı açıkça görülmektedir (Karluk, 2015:330).

2.2.Avrasya Ekonomik Birliği'nin Kuruluş Nedenleri

Avrupa ve Pasifik olarak adlandırılan tarihi, coğrafi ve ekonomik açılarından birbirinden farklı, birbirleriyle sürekli rekabet halinde olan üç büyük jeoekonomik alandan oluşan dünya sisteminde, Sovyetler Birliği 1990'lı yılların başından itibaren benimseyip hayata geçirmeye çalıştığı glasnost (açıklık/şeffaflık) ve perestroyka (yeniden yapılanma) düşüncesiyle değişim sürecini başlatmıştır (Şanlı, 2008:20).

Değişim sürecinin mimarı 11 Mart 1985 yılında Komünist Partisi Genel Sekreterliği görevine atanan Mihail Gorbaçov'dur. Gorbaçov'un, Sovyetler Birliği'nin uzun yıllardan beri savunduğu ve kendi bünyesinde uyguladığı gibi, beraberinde birçok ülkenin de benimseyip uygulamasını istediği (doğrudan ve dolaylı baskılarla) sosyalist sistemin sonuna gelindiğini, bu mevcut sistemle bünyesinde bulunan birçok ülkenin yükünü Sovyetlerin tek başına kaldıramayacağını anlamış olması büyük rol oynamıştır. Bu nedenle birliğin bünyesinde bulunan ülkelerin ayrılması, 8 Aralık 1991 tarihinde Bağımsız Devlet Topluluğu (CIS) Anlaşması'yla Minsk'te Beyaz Rusya, Rusya ve Kazakistan ile Ukrayna'nın da imzalamaları sonucunda kararlaştırılmıştır (Progonati: 2015:109).

Süreç önce sosyalizmin restorasyonu şeklinde başlamış olsa da zamanla kapitalizmin hayata geçirilmesi şekline dönüşmüştür. Bu durum 1990 yılında ülkede büyük ekonomik krizin patlak vermesiyle başta ulusal gelirdeki düşüşle birlikte; ülkenin bütün makroekonomik göstergelerinin beklenmedik bir şekilde düşmesine ve kıtlık yaşanmasına neden olmuştur. Bu durum sadece Rusya'da değil, bu sistemin içinde yer alan ülkelerin tamamında görülmüştür. Bu oluşum Sovyetler Birliği'nde

Komünist Partisi'nin parçalanmasına neden olurken, Mihail Gorbaçov'un otoritesini de yok etmiştir. 1990 Şubat ayında parti anayasayı değiştirerek ülkede çok partili hayatın önünü açmış, 1991 yılına gelindiğinde ise Marksizm ve Leninizm'in ilkelerinin savunulmadığı Komünist Parti ile rejim tabanını tamamen kaybederek yıkılmıştır. Rejimin yıkılmasıyla Sovyetler Birliği'nin bünyesinde bulunan ülkeler de artık Rusya ve Sosyalist Sistem'in bünyesinde yaşamak istemediklerini belirterek her birisi 1992 yılından itibaren bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardır (Canşen, 2011:80).

1992 yılından itibaren Sovyetler Birliği'nden ayrılan ülkeler başlangıçta bir boşluk içinde bulunmuş olsalar da arayışlarını devam ettirmişlerdir. Aynı durum Rusya Federasyonu (RF) için de söz konusudur. Ancak, RF başlangıçta tüm gelişmelere hiç müdahil olmadan seyirci kalmış olsa da Amerika'nın önderliğinde tek kutuplu bir dünyanın gerek Rus entelektüel kesimi gerekse Vladimir Putin tarafından kabul görmesi mümkün değildir. Bu nedenle Rusya Federasyonu Avrasya coğrafyasında yer alan eski Sovyet ardılı ülkeleri (1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren) kapsayan yeni oluşumları hayata geçirmeye çalışmıştır. Bu oluşumların içerikleri ve amaçları yukarıda Tablo 1'de özetlenmiş olup; bunlardan sonuncusu olan AEB'nin kuruluş nedeni ise farklı bakış açılarıyla aşağıda özetlenmeye çalışılmıştır.

Dugin; Avrasya Ekonomik Birliği'nin kuruluşunu siyasi açıdan ortaya konulmuş alternatif bir proje olarak değerlendirmektedir. Ünlü bilim adamı Brezenski tarafından kaleme alınmış olan "Avrasya için Jeostrateji" başlıklı makalede ise birlik için; "Rusya'nın dağılmasının ardından bu parçaların ve BDT Ülkeleri'nin mevcut düzendeki üç büyük jeoekonomik alana dâhil edilip, bu yolla nüfuslarına etkinlik kazandırılmaya çalışılmıştır" ifadesini kullanmıştır (Dugin; 2003).

Dugin'in bu kısa ve öz tanımlamasından da anlaşılacağı gibi, Sovyet ardılı ülkelerin nüfuslarına etkinlik kazandırabilmelerinin tek yolu üç büyük jeoekonomik alan olarak tanımlanan; Rusya, Çin ve Batı Ülkeleri'yle oluşturulabilecek ekonomik oluşumlar içinde yer almalarıdır. Aksi takdirde BDT ülkelerinin tek başlarına bir güç ve potansiyel oluşturamayacaklarına açıklık getirmektedir. Dugin'in yapmış olduğu bu açıklama aynı zamanda Avrasya bölgesindeki yeni ekonomik, siyasi, sosyal, kültürel ve diğer alanlardaki oluşumların da hızlanmasının kaçınılmaz olduğuna işaret etmektedir.

AEB'nin kuruluş nedenini Kireyev ise şu şekilde açıklamaktadır; Rusya Federasyonu ve BDT'nin içine düştükleri mevcut durumdan kurtulmalarının tek yolu, Avrasya Birliği'nin kurulmasından geçmektedir. Dolayısıyla bu tür faaliyetlerin Avrasya Bölgesi'nin jeoekonomik alanlar dışında dördüncü bir alan olarak dünya genelinde ekonomik, siyasi, kültürel ve beraberinde diğer birçok açıdan yeni bir oluşum içerisine girdiğini gösterdiği için bu birlik kurulmuştur ((Kireyev, 2003:199).

Athur ve Oğuzlu ise AEB'nin kuruluş nedenini şu şekilde ifade etmektedirler; Rusya, eskiden kendisine bağlı olan ülkeler bağımsızlıklarını ilan etmiş olsalar bile; Rusya için önemini her zaman muhafaza etmekte olan bu ülkelerin gerek AB bünyesinde gerekse NATO gibi uluslararası oluşumların içinde yer almalarını istememektedir. Putin izlemiş olduğu dış politikasıyla NATO'nun genişlemeye yönelik izlemiş olduğu politikaya sıcak bakmadığı gibi, muhalifler de benzer görüşü benimseyerek eski SSCB Ülkeleri'nin NATO bünyesinde yer almalarını arzu etmemektedirler. AB'nin bünyesine tam üye olarak katılmış olan Baltık Ülkeleri'ni takiben Ukrayna ve Gürcistan'ın da NATO'ya katılması olasılığını düşünen Rusya bu durumu kendi güvenliğine yöneltmiş bir tehdit olarak görmeye başlaması sonucu her iki ülkeye de müdahalede bulunmuştur. Ayrıca AEB gibi ekonomik oluşumlara katılmaları için başta Ukrayna'nın olmak üzere konumunu yeniden gözden geçirmesini istemiştir (Ağır, 2017: 23-42).

Nazarbayev'e göre ise; birliği oluşturan ülke halklarının refah seviyelerini artırmak için sahip oldukları potansiyelleri birleştirdiklerini, birleşimi gerçekleştirirken de AB'yi örnek aldıklarını AB'nin ve diğer ekonomik birlikliklerin deneyimlerinden yararlanacaklarını, gerek Rusya'nın gerekse Belarus ve Kazakistan'ın Avrasya Bölgesi'nde yeni bir ortaklık biçimini ortaya koyduklarını, böylece bölgede mal, hizmet, sermaye ve işgücünün her hangi bir engelle karşılaşmadan dolaşabileceğini, söz konusu üç ülkenin sahip olduğu 140 milyon nüfusu ve bu günkü rakamlarla 40 trilyon dolara tekabül eden dünya doğal kaynaklarının dörtte birine (1/4) sahip olduklarını; bu yeni oluşan AEB'nin yeni fırsatları ve ortaya çıkacak olan krizlerinde birlikte daha kolay çözüme kavuşturulabileceklerine vurgu yaparak bundan böyle; halklar arasında güçlü dostluk ve komşuluk ilişkilerinin daha da gelişmesine büyük katkılar sağlayacağını ifade etmiştir (Nazarbayev, 2015).

AEB'nin kurulmasına yönelik yine Putin'in yapmış olduğu bir başka açıklamaya göre; Putin Avrasya Ekonomik Birliği için, Avrupa Birliği'ne rakip olarak oluşturulmuş bir birliktelik şeklindeki değerlendirilmeleri doğru bulmayarak her iki oluşum arasında (AB-AEB) başta ticari, ekonomik alanlarda olmak üzere dengeli ortaklıkların oluşması halinde; bütün kıtayı kapsayacak şekilde gerek jeopolitik açıdan gerekse jeoekonomik açıdan olumlu yönde büyük değişimlerin yaşanmasına neden olabileceğini belirtmiştir (Adomeit, 2012: 1-2).

Dugin'in AEB'nin kurulmasına yönelik bir başka yaklaşımı ise; Rusya'nın eskiden olduğu gibi şimdi de eski Sovyet ülkeleri üzerindeki hâkimiyetini güçlendirmek istemesi ve bu devletlerin tekrar Rusya'ya olan bağımlılıklarını artırmak istemesi şeklindedir. Ayrıca bugün Rusya Federasyonu'nun bölgesel entegrasyonu sağlamaya çalışırken, tekrar imparatorluk planları yaptığını ancak önceki imparatorluğu çöküşe sürükleyen nedenlerden ders alınması ve aynı hataların tekrar etmemesinin önemine vurgu yapmaktadır. Dugin'in dikkat çekmeye çalıştığı diğer önemli bir husus ise; komşu bölgelerde yer alan deniz sınırlarına ve müttefik bloklara sahip olunmasının yanı sıra bölgenin özelliklerinin dikkate alınması gerekliliğidir (Dugin, 2010:48).

AEB'nin kuruluş nedenlerine yönelik yapılan açıklamalar tâbi ki bunlardan ibaret değildir. Literatür incelendiğinde daha birçok farklı açıklamanın yer aldığını görmek mümkündür. Ancak AEB'nin kuruluş nedenine yönelik yapılan açıklamaların büyük bir çoğunluğu birliğin ekonomik boyutu üzerine yönelik olup, siyasi boyutuna yönelik fazla bir açıklamanın yapılmaması ise dikkat çekicidir. Oysa ekonomik entegrasyonların en son halkası siyasi birlikteliktir. Bu birliktelik Rusya Federasyonu tarafından şiddetle istenmesine rağmen, AEB'ye ülkelerin tepkisine neden olacağından dolayı şimdilik gündeme getirilmemektedir.

2.3.Avrasya Ekonomik Birliği'nin Organları

AEB, AB'yi örnek almış olması nedeniyle AB'de olduğu gibi AEB sözleşmesinin sekizinci maddesinde bu birliğin organları belirtilmiştir. Bunlar; AEB Yüksek Konseyi, Hükümetler Arası Konsey, Avrasya Ekonomik Komisyonu, Örgütün Yüksek Mahkemesi ve Sekretaryası olup, bu organların üstlenmiş oldukları görevlerin dağılımları ise aşağıda belirtildiği gibidir.

Avrasya Ekonomik Birliği Yüksek Konseyi; Birliğin temel organıdır. Üye ülkelerin devlet başkanları ve başbakanlarından oluşmaktadır. Konsey yılda en az bir kez toplanır. Birliğin stratejisinin belirlenmesinin yanında, birliğin diğer üst düzey yetkilileri ile, bunların yetkilerinin belirlenmesi görevini üstlenmiştir. Ayrıca birlik organları tarafından çözülemeyen problemlerin çözümlerini sağlayan yetkilere sahiptir. Yüksek Konsey kararlarını oy birliği ile almakta ve bu kararların uygulanmasını sağlamaktadır (Dagavar: 2014).

Entegrasyon Komitesi; Örgütün sürekli çalışma organıdır. Birliğe üye ülkelerin başbakan yardımcılarında oluşmaktadır. Görevi konsey toplantıları için gündem maddelerinin hazırlanması, konsey tarafından alınan kararların uygulanması ve denetimlerinin yapılmasını sağlamaktır. Bu konseydeki kararların geçerli olabilmesi için en az üçte iki oy çokluğunun sağlanması gerekmektedir (Primbayev ve Ganiyev, 2010:83).

Avrasya Ekonomik Komisyonu; Bu komisyon örgütün sürekli çalışan organıdır. Gümrük birliğinin sağlanmasının ötesinde AEB'ye üye ülkelerin ekonomilerini tek çatı altında toplamak amacıyla Şubat 2012 yılından itibaren faaliyet gösteren uluslar üstü yetkilere sahip düzenleyici bir kuruluştur. Birliğe üye olan her ülkeden üç üye olmak üzere, toplamda on iki üyeden oluşmaktadır. Komisyon kararlarının ise oy çokluğu ile alınmasının yeterli olduğu bir komisyondur. Ayrıca komisyon üyelerinin her birisi bir oy hakkına sahiptir. Komisyonun başkanı yüksek konsey tarafından belirlenir ve dört yıllığına ataması yapılır. Konseyin merkezi Moskova'da olup, bünyesinde bulunan yirmi üç birimle faaliyetini sürdürmektedir (Ağır, 2014: 31).

Birliğin Yüksek Mahkemesi; AEB'ye üye olan ülkeler arasında alınan kararların uygulanmasının yanı sıra birliğe üye ülkeler arasında ortaya çıkan (ticari-ekonomik ilişkiler de dâhil olmak üzere) anlaşmazlıklara çözüm getiren yargı organıdır. Merkezi Beyaz Rusya'nın Minsk şehrinde bulunmaktadır.

Avrasya Ekonomik Birliği Sekreteryası; Konsey ve entegrasyon komitesi faaliyetlerinin organizasyonunu sağlayarak birliğin organları arasındaki bilgi akışını sağlamakla görevlendirilmiştir (Batmaz, 2017:73-116).

AEB'nin organları incelendiğinde birebir olmasa da AB'nin organlarıyla paralellik arz ettiği görülmektedir. Öte yandan AEB'nin amacına yönelik farklı

görüşler olup, AB’de olduğu gibi Rusya’nın esas itibariyle bu birliktelikle siyasi entegrasyonu hedeflediğine yönelik görüşlerle birlikte bunu reddeden değerlendirmeler de bulunmaktadır. Nazarbayev’in bu konudaki görüşü; AEB’nin AB’de olduğu gibi bir siyasi entegrasyon hedefinin olmadığı; esas hedefinin birlik üyesi ülkeler arasında ticari-ekonomik ilişkileri geliştirmek ve ticaretin önündeki engelleri ortadan kaldırarak; bir an önce ekonomik entegrasyonu sağlamak olduğu şeklindedir (Tüysüzoğlu, 2014).

Ancak AEB’nin Nazarbayev’in ifade ettiği gibi bir ekonomik entegrasyon olarak kalıp, siyasi birlikteliğe dönüşmeyeceğine yönelik söylemler şimdilik ağırlığını koruyor olsa da önümüzdeki beş-on yıl içinde bu birlikteliğin boyutlarının nasıl bir şekil alacağını şimdiden tahmin etmek oldukça zordur. Bunun en bariz örneklerini son on yıl içinde dünya genelinde yaşanan değişimlerde de görmek mümkündür.

2.4.Avrasya Ekonomik Birliği’nde Öngörülen İş Birliği Alanları

AEB fikri ilk olarak Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev tarafından 1994 yılında Moskova Devlet Üniversitesi’nde yapmış olduğu konuşmasında dile getirilmiştir. Böyle bir birlikteliğin oluşturulması ile bölgede yer alan ülkeler için tutarlı ve devamlılık arz eden ekonomik politikaların oluşturulması ve çok fonksiyonlu bir devletler birliği modeli geliştirilmesini önermiştir. Oluşturulacak AEB ile bölgesel refahta artış meydana gelirken aynı zamanda bölgenin güvenliği de sağlanmış olacaktır (Primbayev ve Ganiyev, 2010:82).

Ortak ekonomik alan oluşturulması amacıyla ortaya atılan bu fikir, 2000 yılında Rusya, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında imzalanan “Avrasya Ekonomik Topluluğu” anlaşması ile hayata geçmiştir. 6 Ekim 2007 tarihinde ise Duşambe Zirvesi’nde AET resmen kurulmuş olup, kurucu ülkeler arasında ise Rusya, Kazakistan ve Belarus yer almaktadır. Söz konusu zirvede alınan kararlarla birliğe üye ülkeler arasında malların serbest dolaşımını sağlayacak, serbest ticaretin önündeki engelleri ortadan kaldıracak, ticaretin gelişimini sağlayacak ve üçüncü ülkelere karşı ortak gümrük tarifesi uygulanacak şekilde gümrük birliği kurulması kararı alınmış ve bu karar 1 Ocak 2010 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Böylece birliğe üye olan ve birliğin hayata geçmesini sağlayan üç ülke arasındaki ilk iş birliği anlaşması hayata geçmiştir. Aralık 2010 yılında ise yine üç ülke arasında entegrasyonun bir sonraki adımı olarak

değerlendirilen “Ortak Ekonomik Alan” kurulmak üzere 17 maddeden oluşan bir karar alınarak Ocak 2012 tarihinden geçerli olmak üzere birliği oluşturan ülkeler arasında mal ve hizmetin serbest dolaşımının yanı sıra sermaye ve işgücünün de serbest dolaşımını sağlayan anlaşma imzalanmıştır (Denizci ve Marangoz, 2019: 416).

Nihai hedef olarak AEB'nin kurulması benimsenmiş olup, 2015 yılında ise Ermenistan ve Kırgızistan'ın Birliğe katılımı ile üye sayısı beşe çıkmış ve birlik resmen kurularak faaliyet göstermeye başlamıştır. 2015 yılından itibaren ise AEB'ye üye olan ülkeler arasındaki iş birliği alanları genişletilerek daha birçok farklı alanda (eğitim, sağlık, enerji üretimi ve güvenliği, tıp alanında ortak ilaç ve tıbbi malzeme üretiminin sağlanması gibi) iş birliği anlaşmaları imzalanmıştır (Tuymebayev, 2015:16).

Ayrıca birliğe üye ülkeler arasında diğer ülkelere karşı kabul edilen koordinasyonlu politikaların izlenmesi, bölgede makro ekonomik istikrarın sağlanması, dijital alanlarında yenilikçi çözümlere yönelik iş birliklerinin oluşturulması ve bunların geliştirilmesi, üye ülkeler arasında endüstriyel ortaklığın genişletilmesinin yanında, ulaşım alt yapısının iyileştirilmesi başlıca iş birliği alanlarını oluşturmaktadır. Birliğe üye olan ülkeler kendi aralarında bu iş birliği alanlarını gerçekleştirirken, dünyadan soyutlanmadan, karşılıklı çıkar ve menfaatler doğrultusunda diğer ülkelerle de iş birliklerinin geliştirilmesini amaç edinmişlerdir. Bu iş birliği alanlarını gerçekleştirirken de tüm dünyanın kabul ettiği uluslararası hukukun ve kanunların belirlediği esaslara, ilkelere uyarak bunları gerçekleştirmeyi amaç edinmişlerdir (EEC, 2019:5-7).

AEB'ye üye ülkeler birlik kurulduktan sonra sadece kendi aralarında değil diğer ülkelerle de ortak iş birliği anlaşmaları imzalamaya başlamışlardır. Bunlardan ilki 2016 yılında birlik üyesi ülkelerle Vietnam arasında ortak ticaret bölgesinin oluşturulmasına yönelik imzalanan anlaşmadır. Ayrıca 17 Mayıs 2018 yılında Astana Forum'unda İran ile serbest ticaret bölgesinin oluşturulmasına yönelik yapılmış olan anlaşma da mevcuttur. Yine AEB'ye üye ülkelerle Çin arasında Astana Forum'da yapılmış olan iş birliği anlaşması bunlardan bazılarıdır. Bu anlaşmayla Çin ve birlik üyesi ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi yanında mevzuatların tamamının yeniden düzenlenmesi, gümrük birliğinin oluşturulması, e-ticaretin geliştirilmesi, fikri mülkiyet haklarının oluşturulması sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca dış ticaretteki yeni yapılanmalarla birlikte ticaret hacminin artırılması, dış ticaretteki

prosedürlerin ortadan kaldırılması amaçlanarak iş birliği anlaşması imzalanmıştır (EEC, 2019:7).

AEB'ye üye olan ülkelerin önümüzdeki beş yıl içinde gerçekleştirmeyi planladıkları iş birliği alanları ise şu şekildedir:

- Birinci öncelik mal ve hizmetler için ortak pazarlar oluşturmayı ve mevcut muafiyetleri ortadan kaldırmaya yönelik çalışmaları tamamlamak; bunu yaparken de ortak gümrük tarifesi uyumunun yüksek düzeyde tutulmasını sağlamak.
- Mal belgelendirme kurallarından özel ithalatçı statüsüne kadar kalan yüzlerce NTB'yi (Ulusal Elektronik Tebligat Sistemi) metodik olarak ortadan kaldırmaya /birleştirmeye devam etmek.
- Makroekonomik (özellikle para politikalarını) verimli bir şekilde koordine etmek. (Böyle bir koordinasyon olmadan, yeni gelişmekte olan entegrasyon birliğinin “ekonomik dokusu” çözülebilir.)
- Son olarak çok sayıda serbest ticaret alanı ile ticaret ve ekonomik iş birliği anlaşmalarının düzenlenmesi sağlamak.

Bunlar, iki önemli ticaret ve yatırım ortağı için geçerlidir. Bunlardan ilki Çin'dir. Çin-Rusya anlaşması için elverişli bir siyasi arka plan zaten oluşturulmuş ve çalışmalar 2016'da başlamıştır. AEB politikaları gerçekçi bir şekilde Çin “İpek Yolu Ekonomik Kuşağı” politikalarıyla uyumlu hale getirilebilmektedir. İkinci kilit ortak ise Avrupa Birliği'dir (AB). Bu durumda, şu anda mevcut olan tek seçenek bir ön uzman değerlendirilmesi olup, gerçek ilerleme ancak mevcut durumdan sonra mümkün olacaktır (Vinokurov, 2017: 58).

2.5. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Sosyal Analizi

2.5.1. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Nüfusu

AEB'ye üye ülkelerin nüfusları incelendiğinde, Rusya Federasyonu'nun diğer sosyoekonomik göstergelerin tamamında olduğu gibi, nüfus bakımından da birlik içerisindeki üstünlüğünü koruduğu görülmektedir. Ülkeler nüfus büyüklüğü bakımından incelendiğinde; Rusya en çok nüfusa sahip ülke olarak öne çıkarken, sırasıyla Kazakistan, Belarus, Kırgızistan ve son olarak Ermenistan ise Rusya Federasyonu'nun ardından gelmektedirler.

Tablo 2: AEB'ye Üye Ülkelerin Nüfusları 2015-2019 (Milyon Kişi)

ÜLKELER	2015	2016	2017	2018	2019
RUSYA	144,096,870	144,342,396	144,496,740	144,478,050	146,780,720
KAZAKİSTAN	17,542,806	17,794,055	18,037,776	18,272,430	18,395,700
BELARUS	9,489,616	9,501,534	9,498,264	9,483,499	9,475,600
KIRGIZİSTAN	5,956,900	6,079,500	6,198,200	6,322,800	6,389,500
ERMENİSTAN	2,925,553	2,936,146	2,944,809	2,951,776	2,957,731

Kaynak: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?end=2019&start=2015> (23.05.2021)

AEB'nin kurulduğu 2015 yılından itibaren 2019'a kadar geçen sürede birlik üyesi ülkelerin toplam nüfuslarında meydana gelen değişim incelendiğinde Kırgızistan nüfusunun 2015 yılına göre 2019 yılında %7,26 arttığı görülmektedir. Nüfus artış oranı bakımından Kırgızistan'ı %4,86 ile Kazakistan, %1,86 ile Rusya Federasyonu ve %1,09 ile Ermenistan takip etmektedir. Beşinci ve son sırada yer alan Belarus'un nüfusunda ise son beş yıl içerisinde bir artış olmadığı gibi %0,14 oranında gerilemenin olduğu görülmektedir.

Tablodaki veriler incelendiğinde AEB'ye üye ülkelerden en çok nüfusa sahip olan Rusya Federasyonu'nun (2019 yılı itibariyle 146.780.720 kişi) nüfus artış hızının artan bir seyir göstermeyip stabil kaldığı, hatta son iki yıldır küçük de olsa azalış eğilimine girdiği görülmektedir. Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu, şayet önlem alınmaz ise 2050 yılına gelindiğinde Rusya Federasyonu'nun nüfusunun 1/3 oranında azalabileceğini öngörmektedir.

Ülkede yaklaşık yüz farklı ulustan insan yaşamaktadır. Bunların %81'ini Ruslar oluştururken, geri kalanın %3,7'sini Tatarlar, ¼'ünü Ukraynalılar, %1,1'ini Bozkurt'lar, %1'ini Çuvaş'lar ve geri kalanını da diğer uluslar oluşturmaktadır. Rusya'da toplam nüfusun %73'ü şehirlerde, %27'si köylerde yaşamaktadır. Ülke nüfusunun stabil kalmasının, hatta azalmaya başlamasının sebebi hayat şartlarının gittikçe zorlaşması, dışarıya verilen göç ve insanların gelir düzeylerinin sadece bir veya en fazla iki çocuğa bakabilecek seviyede olduğu düşüncesidir. Bu durum, kırsal kesimde yaşayan kadın başına düşen çocuk sayısının ortalama 1.5, şehirde ise 1.25 olmasından da anlaşılmaktadır.

AEB üye ülkeleri arasında Rusya Federasyonu'ndan sonra en çok nüfusa sahip ülke ise Kazakistan'dır. Kazak nüfusundaki artış hızının en önemli nedenlerinden birisi olarak, Kazak hükümetinin diğer ülkelerde bulunan Kazak vatandaşlara ülkelerine dönmeleri için uygulamış olduğu teşvik edici çalışmalar gösterilebilir.

Devletin geri dönüş yapan vatandaşlarına ev temin etmesi, iş kurması için gereken sermaye konusunda teşvik vermesi ve büyük kolaylıklar sağlaması, ayrıca çocuk sayısına bağlı olarak devletin sağlamış olduğu çocuk yardım parası (hatta 5 çocuk yapan kadınların emekli sayılması) gibi kolaylıklar, ülke nüfusunun artmasında önemli rol oynamıştır.

Ülkede nüfusunun %56,6'sını Kazak'lar oluştururken, %28'ini Ruslar ve geri kalan kısmını da diğer ülkelere mensup (Alman, Yunan, Koreli, Kırgız vb.) vatandaşlar oluşturmaktadır (Kazakistan Ülke Raporu, 2020).

Belarus, nüfus bakımından AEB'ne üye ülkeler arasında Kazakistan'ın ardından üçüncü sırada yer almaktadır. Ülke, 1 Nisan 2008 tarihinde 9.527.985 nüfusa sahipken 2019 yılında bu rakam 9.475.600'e gerilemiştir. Nüfustaki bu düşüşün sebebi ölüm oranındaki artışın, doğum oranından daha fazla oluşu ve bunun yanında ülke vatandaşlarının diğer ülkelere göç etmesidir. Ülke nüfusunun %83,7'sini Beyaz Ruslar, %8,3'ünü Ruslar, %3,1'ini Polonyalılar, %1,7'sini Ukraynalılar oluştururken, kalanını da diğer etnik gruplar oluşturmaktadır (Belarus Ülke Raporu, 2016).

Kırgızistan ise nüfus bakımından birlik üyesi ülkeler arasında dördüncü sırada yer almaktadır. Ülke nüfusunun %73'ünü Kırgızlar, %15'ini Özbekler, %6'sını Ruslar oluştururken geri kalan kısmını ise diğer etnik gruplar oluşturmaktadır. Ayrıca ülke nüfusunun %60'tan fazlası kırsal kesimde yaşarken, nüfusu Belarus'un aksine artış gösteren bir ülkedir (Kırgızistan Ülke Raporu, 2020).

AEB'ye üye ülkeler arasında en düşük nüfusa sahip Ermenistan'ın nüfusu satabil bir yapıya sahiptir. Nüfusun %98,1'ini Ermeniler oluştururken, %1,2'sini Yezidler, %0,4'ünü Ruslar, %0,1'ini Süryaniler ve %0,1'ini Kürtler oluşturmaktadır. Ülkedeki nüfusun artmamasının sebebi ise ülkenin dışarıya vermiş olduğu aşırı göçtür (Türkiye Cumhuriyeti, Dış İşleri Bakanlığı, 2020).

2.5.2. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerde Eğitim

Beşerî sermayenin kaynağı olan eğitim, ülkelere nitelikli işgücü sağlayarak ekonomik kalkınmanın lokomotifini görmektedir. Diğer taraftan ise insani gelişmeye, sosyal refaha ve toplum hayatına yaptığı katkılarla da yaşam kalitesini artırarak sosyal kalkınmayı da olumlu yönde etkilemektedir (Günkör, 2017: 14).

Günümüzde ise beşerî sermaye, hızla değişen dünyanın en önemli üretim faktörlerinden birisi haline gelmiş durumdadır. Çağdaş toplumların tamamına yakını gelmiş oldukları durumu ülkelerinde beşerî sermaye için yapmış oldukları yatırımlara borçludurlar. Tüm bu bilgilerin ışığında eğitim ile ekonomik kalkınma-büyüme arasında çok güçlü ve doğrudan bir ilişkinin olduğu açıktır. Hatta birçok bilimsel çalışmada artık eğitim için yapılan harcamalar “yatırım” olarak ifade edilmektedir. Beşerî sermaye ve kalkınma-büyüme arasındaki bu ilişkinin netlik kazanmış olmasıyla eğitim ve buna yönelik yapılan yatırımların önemi tüm ülkelerde artmaya başlamıştır. Söz konusu durum nitelikli işgücü sağlamanın dışında, üretimde kullanılmakta olan diğer faktörlerin de önemini azaltmaya başlamıştır. Bu nedenle ülkelerin eğitim düzeylerini ve niteliğini mutlaka artırmaları gerektiğine ve bu durumun kalkınmanın kaynağını oluşturduğuna yönelik görüş birliği söz konusudur (Taş, 2007: 21).

Ancak gelişmiş olan ülkelerin tamamı mevcut gelirlerinin önemli bir kısmını eğitim yatırımlarına aktarırken, diğer geri kalmış ve gelişmekte olan ülkelerin ise eğitim için yeterince yatırım yapmadıkları görülmektedir. AEB’ye üye olan ülkelerde eğitim harcamaları için ülke bütçelerinden ayrılan paylar aşağıdaki gibidir.

Tablo 3: AEB’ye Üye Ülkelerde Eğitim Harcamalarının GSYH’ye Oranı (%)

ÜLKELER	RUSYA	KAZAKİSTAN	BELARUS	KIRGIZİSTAN	ERMENİSTAN
	4,69	2,75	4,79	6,02	2,70

Kaynak: <https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS?end=2018&locations=RU-AM-BY-KG-KZ&start=2015> (23.05.2021)

AEB üye ülkelerinin bütçelerinden eğitim için ayırdığı paylar incelendiğinde en yüksek payın Kırgızistan’da olduğu görülmektedir. Ancak ülkelerin GSYH büyüklükleri dikkate alındığında, trilyon dolar tutarındaki GSYH’si ile Rusya Federasyonu’nun eğitim için bütçesinden ayırdığı payın çok daha fazla olduğu görülmektedir. Oran olarak karşılaştırıldığında Rusya Federasyonu ve Belarus’un birbirine çok yakın seyrettiği görülürken, Ermenistan ise bütçesinden eğitim için ayırdığı %2,7 ile birlik içerisinde eğitim harcamasının en düşük seviyede yapıldığı ülke olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.5.3. Avrasya Ekonomik Birliği’ne Üye Ülkelerde Sağlık

Ülkeleri sosyoekonomik açıdan birbirleriyle karşılaştırırken kullanılan ölçütlerden bir diğeri de kuşkusuz ülkelerin sağlık hizmetlerinin düzeyidir. Sağlık

hizmetlerinin istenilen seviyeye getirilmesi için bu alana bütçeden aktarılacak kaynakların yeterli düzeyde olması yanı sıra etkin kullanımı da büyük önem arz etmektedir (Işık ve Karaman, 2019: 350).

Ülkeler açısından sağlık harcamalarının artması hem hane halkı hem de hükümetler için büyük bir endişe haline gelmiştir. Dünyada ülkelerin sağlık için yapmış oldukları harcamaların miktarını belirlerken benimsenmiş olan yöntem; ülke GSYH'sinden ayırmış oldukları pay ile ölçülmektedir (Ke vd., 2011).

Anderson ve Hussey (2011) kişi başına düşen ortalama gelir seviyesi şeklinde de ifade edilen, ülkelerin refah seviyeleriyle birlikte zenginlik düzeylerinin sağlık harcamalarıyla doğrudan orantılı olduğunu ifade etmektedir. OECD raporuna göre (2011), ülkelerin ekonomik büyümelerinin de üzerinde GSYH'deki sağlık harcaması paylarının, tüm dünyada yaşanan/yaşanmakta olan krizlerin önemli sebeplerinden birisi olduğu belirtilmektedir.

AEB'ye üye ülkelerdeki sağlık sektörünün durumu ise diğer ülkelerden bazı yönleriyle farklılıklar göstermektedir. Şöyle ki; birlik üyesi ülkelerin bağımsızlık öncesi dönemde tüm harcamaları SSCB tarafından karşılandığı için o dönemde ülkeler açısından çok büyük farklılıklar söz konusu değildir. Ancak her ülke bağımsızlığını ilan ettikten sonra bu durum ülkelerin sahip olduğu gelir ve diğer makroekonomik göstergelerinin büyüklüğüne göre farklılıklar göstermeye başlamıştır. Bu durum birlik üyesi ülkelerin GSYH'si içinde sağlık harcamalarının payında da görülmektedir (Tablo 4).

Tablo 4: AEB'ye Üye Ülkelerin GSYH'si İçinde Sağlık Harcamalarının Payı (%) 2015-2018

ÜLKELER	2015	2016	2017	2018
RUSYA	5,29	5,26	5,34	5,31
KAZAKİSTAN	3,04	3,42	3,12	2,92
BELARUS	6,06	5,91	5,76	5,64
KIRGIZİSTAN	7,14	6,41	6,18	6,53
ERMENİSTAN	10,11	9,95	10,36	10,02

Kaynak: <https://data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.CHEX.GD.ZS?end=2018&locations=RU-AM-BY-KG-KZ&start=2015> (23.05.2021)

Tablo 4 incelendiğinde Birlik üyesi ülkeler arasında GSYH'sinden sağlık harcamaları için ayrılan payın en yüksek olduğu ülke olarak %10 ile Ermenistan ilk sırada gelmektedir. Ermenistan, her ne kadar eğitim harcamalarında birlik içerisindeki en düşük paya sahip olan ülke olsa da sağlık harcamalarında birliğe liderlik eden ülke

konumundadır. Ermenistan'ı sırasıyla %6,5, %6, %5,3 ve %3,2 ile Kırgızistan, Belarus, Rusya Federasyonu ve son olarak da Kazakistan takip etmektedir.

Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi ülkelerin sahip oldukları nüfus ve GSYH'lerini göz önünde bulundurduğumuzda gruptaki en büyük sağlık harcamasının ve en iyi sağlık hizmetinin verildiği ülke sıralaması değişmektedir. Böyle bir sıralamada Rusya Federasyonu ilk sırayı alırken sırasıyla; Belarus, Kazakistan, Kırgızistan ve Ermenistan Rusya Federasyonu'nun ardından gelmektedirler.

Birlik üyesi ülkelerin GSYH'lerinden sağlık harcamaları için ayırdığı paylar yukarıda açıklanmıştır. Tablo 5'te ise birlik üyesi ülkelerin ortalama yaşam süreleri ve insani gelişmişlik endeksleri 2015-2019 dönemini kapsayacak şekilde verilmiştir.

Tablo 5: AEB'ye Üye Ülkelerin Ortalama Yaşam Süresi ve İnsani Gelişmişlik Endeksi

AEB Üye Ülkelerinin Ortalama Yaşam Süreleri					
Yıllar	Rusya Fed.	Kazakistan	Belarus	Kırgızistan	Ermenistan
2015	71.18	71.97	73.62	70.65	74.46
2016	71.65	72.41	73.82	70.95	74.64
2017	72.45	72.95	74.12	71.20	74.79
2018	72.66	73.15	74.17	71.40	74.94
2019	73.08	73.18	74.22	71.60	75.08

AEB Üye Ülkelerinin İnsani Gelişmişlik Endeksi					
Yıllar	Rusya Fed.	Kazakistan	Belarus	Kırgızistan	Ermenistan
2015	0.809	0.806	0.814	0.690	0.768
2016	0.815	0.808	0.815	0.691	0.766
2017	0.820	0.815	0.819	0.694	0.769
2018	0.823	0.819	0.823	0.696	0.771
2019	0.824	0.825	0.823	0.697	0.776

Kaynak: World Bank, Human Development Reports
<https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN?end=2019&start=2014>
<http://hdr.undp.org/en/indicators/137506> (23.05.2021)

Tablo 5 incelendiğinde Birlik üyesi ülkeler arasında en uzun yaşam süresine sahip olan insanların 75.8 yaş ortalamasıyla Ermenistan'da olduğu görülmektedir. İnsani gelişmişlik sıralamasında ise Kazakistan 0.825 ile ilk sırada yer alırken, arkasından Rusya, Belarus, Ermenistan ve son olarak da 0.776 ile Kırgızistan gelmektedir.

2.5.4. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerde İşsizlik

IMF (2019) raporuna göre; 2017 yılında dünyada yaşanan ve 2018 yılının başlarında da devam eden güçlü büyümeden sonra, 2018 yılının ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan olumsuz gelişmeler sonucunda dünya ekonomisindeki büyüme oranlarında düşüşler meydana gelmiştir. Bu gelişmeler arasında en önemlisi Çin ekonomisinin yaşadığı istikrarsızlığı toparlamaya yönelik düzenleyici girişimlerinin gerek kendi ekonomisinde gerekse dünya ekonomisi üzerinde yol açtığı sıkılaşıma ve ABD ile girmiş oldukları ticaret savaşının yarattığı ihracat düşüşüdür. Dünyanın en büyük ekonomisi konumundaki Euro Bölgesi'nde yaşanan endişelerin yarattığı ekonomik düşüş de buna eklenince ülkeler arasındaki güven unsuru da yara almıştır. Güven kaybı gelişmekte olan ülke ekonomilerinde yabancı kaynağa erişim sıkıntısını da beraberinde getirince ülke ekonomilerinin de hemen hemen tamamında yavaşlama görülmüştür (Eğilmez, 2018).

Bu gelişmeler sonucunda 2018 yılının ikinci yarısından itibaren dünya ekonomisindeki büyüme 2001-2010 yılları arasında %3,9 iken, 2011-2018 yılları arasında %3,6'ya gerilemiştir. Bu arada IMF'in dünya ekonomisinde büyüme oranı beklentisi 2019'da %3,3 olup, 2019 yılında gelişmiş olan 39 ülke ekonomisinin büyüme ortalaması %1,8 iken, gelişmekte olan 155 ülke ekonomisinin ortalama büyüme oranı ise %4,4 civarında seyretmiştir (IMF, 2019).

Dünyada son on yıldır yaşanan krizler, gelişmiş ülkeler arasındaki ticaret savaşları, güven krizleri ve son olarak 2019'da baş gösteren Covid-19 virüs salgını büyümeyle birlikte hemen hemen tüm ülkelerin makroekonomik göstergelerinin düşmesine neden olmuştur.

Ülke ekonomilerinin büyüme rakamlarında görülen bu düşüşler, doğrudan istihdamı da etkileyerek işsizlik oranlarının artmasına neden olmuştur. Söz konusu olumsuz gelişmeler Birlik üyesi ülkeleri de doğrudan etkileyerek, bu ülkelerde de işsizliğin artmasına neden olmuştur.

Tablo 6: AEB'ye Üye Ülkelerin İşsizlik Oranları (%) 2015-2019

ÜLKELER	2015	2016	2017	2018	2019
RUSYA	5.57	5.55	5.21	4.84	4.49
KAZAKİSTAN	4.93	4.96	4.90	4.85	4.80
BELARUS	1.00	5.84	5.65	4.76	4.16
KIRGIZİSTAN	7.56	7.21	6.89	4.53	3.10
ERMENİSTAN	18.26	17.61	17.70	18.89	17.7

Kaynak:<https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.NE.ZS?end=2019&start=2015> (23.05.2021)

Birlik üyesi ülkelerin 2015-2019 yılları arasındaki işsizlik oranları incelendiğinde, işsizlik oranının 2015 yılında en yüksek olduğu ülke %18,2 ile Ermenistan iken, en düşük işsizlik oranına sahip olan ülkenin ise %1 ile Belarus olduğu görülmektedir.

2019 yılında ise; işsizlik oranının en yüksek olduğu ülke %17,7 ile yine Ermenistan, en düşük olan ülke ise %3,1 ile Kırgızistan'dır. İkinci sırayı %4,8 ile Kazakistan, üçüncü sırayı %4,49 ile Rusya, dördüncü sırayı ise de %4,16 ile Belarus izlemiştir.

Kırgızistan'da işsizliğin özellikle 2019 yılında bu denli düşük olmasının nedeni halkın %60'ından fazlasının kırsal kesimde ikamet etmesi ve nüfusun büyük kesiminin tarım ve hayvancılıkla uğraşıyor olması nedeniyle işsiz sayılmamalarından dolayıdır. Benzer durum Rusya dışındaki tüm ülkeler için de geçerlidir. Günümüzde bu ülkelerdeki işsizlik oranları %20'nin üzerinde seyrettiği tahmin edilmekte olup istatistiklere yansıtılmamaktadır. İşsizliğin bu denli yüksek olmasının nedeni olarak ise; bu ülkelerde istihdamın ana kaynağı olan sanayi ve hizmet sektörlerinin tam olarak gelişmemiş olması gösterilebilir. Özellikle son iki yıldır Covid-19 virüsünün de etkisiyle işsizlik oranlarının diğer ülkelerde artış gösterdiği gibi, Birlik üyesi ülkelerin tamamında da benzer artışlar yaşanmıştır.

2.6. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Ekonomik Analizi

2.6.1. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Gayri Safi Yurt İçi Hasılları

2008 Küresel Krizi sonrasında merkez ekonomilerin krizi atlattıkları için izlemiş oldukları genişletici para politikaları ve sıfır faiz sermaye artışı en çok gelişmekte olan ülkeleri olumlu yönde etkilemiştir. Bu durum Küresel Kriz sonrasında özellikle gelişmekte olan ülkelerin büyümesinin ana faktörü olarak ortaya çıkmıştır. Ancak 2013 yılından beri gelişmekte olan ülkelere devam eden ekonomik durgunluk, bu olumlu görünümü tersine çevirmiştir. Toplam talebin azalması, düşen emtia fiyatları ve finans piyasalarındaki oynaklık ile ekonomik büyümedeki yavaşlama dünya çapında etkisini göstermiştir. Gelişmiş olan ülkelere ise önceki yıllara oranla büyüme ve işsizlik rakamlarında olumlu gelişmeler görülmüştür. Bu ülkelerin ekonomileri 2015 yılında ılımlı bir büyüme göstermiş ve ABD gibi emek piyasası oldukça güçlü

olan gelişmiş ülkelerdeki iç talepte görülen artışlar bu iyileşmeyi daha etkin kılmıştır (World Bank, Global Economic Prospect, 2016).

Ayrıca Euro Bölgesi'nde genişleyen krediler ve işsizlik oranlarındaki azalışlar da dikkat çekicidir. 2016 yılında ise dünya ekonomisinin lokomotifi konumundaki gelişmiş ülkelerin büyüme performansları başta FED'in izlemiş olduğu para politikası nedeniyle yavaşlamıştır. Bu durum beraberinde Çin Borsası'nın 2015 yaz ortalarında çöküşüne, Amerikan para politikasındaki daralmanın yarattığı etkilerle birleşince gelişmekte olan ülkeler için daha büyük oranda finansal volatiliteye neden olmuştur. Buna bağlı para birimlerinde yaşanan amortismanlar, borç para almanın maliyetini yükselterek ticaret sektörü başta olmak üzere diğer sektörlerle birlikte ülkelerin GSYH'lerini, milli gelirlerini büyüme rakamları ile enflasyon ve işsizlik oranlarını da doğrudan etkilemiştir (TOBB, Ekonomik Rapor: 2018).

2015 öncesinde dünya ekonomisinde gerçekleşen bu gelişmeler etkisini sonraki yıllarda da göstermeye devam etmiştir. Bu gelişmelerden etkilenen ve payına düşeni alan ülke gruplarından birisi de kuşkusuz AEB üye ülkeleri olmuştur. Dünya ekonomisinde meydana gelen son değişimlerin Birlik üyesi ülkelerin GSYH'leri, kişi başına düşen milli gelirleri, enflasyon ve büyüme oranları üzerinde oluşturduğu etkilerin her birisi aşağıda ayrı başlıklar halinde analiz edilmiştir. Bunlardan birisi olan GSYH miktarlarındaki değişimlerin seyri tablo 7'de görüldüğü gibidir.

Tablo 7: AEB'ye Üye Ülkelerin GSYH'leri (Milyar \$) 2015-2019

ÜLKELER	2015	2016	2017	2018	2019
RUSYA	1.356.836	1.280.521	1.579.293	1.657.290	1.637.892
KAZAKİSTAN	184.388.	137.289	162.887	172.941	170.326
BELARUS	56.329	47.703	54.723	59.643	62.572
KIRGIZİSTAN	6.678	6.813	7.703	8.093	8.261
ERMENİSTAN	10.553	10.546	11.527	12.433	13.444

Kaynak:<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?end=2019&start=2015> (23.05.2021)

2010-2015 arasında gelişmiş ülkelerin uygulamış oldukları genişletici para politikaları Birlik üyesi ülkelerin GSYH'sini de etkilemiştir. Bu dönemde 2015 yılından itibaren baş gösteren ticari savaşlar ve başta ABD'de FED'den beklenen faiz indirimlerinin gecikmesi, tüm dünyadaki güven kaybı, sermaye akışının beklenen

düzeyleerde gerçekteşmemesi reel sektör üzerinde büyük olumsuzluklara neden olmuştur. Bu arada petrol fiyatlarında görülen düşüşler, ihraç geliri petrol-doğal gaz vb. ürünlere bağılı olan ülkelerin GSYH seviyelerini doğrudan etkileyerek, ciddi oranlarda düşüş yaşanmasına sebep olmuştur (World Bank, 2016).

Bu durum petrol ihracatçısı diğere ülkelerle birlikte başta Rusya Federasyonu olmak üzere Birliğin diğere petrol-doğal gaz ihracatçısı konumundaki Kazakistan'ın ve Belarus'un da GSYH'sinin 2016 yılında düşmesine neden olmuştur. Kasım 2016'da petrol fiyatlarının %8,4 düşmesiyle ruble %2,4 değere kaybına uğramıştır. 30 Kasım 2016'da OPEC'in ülkeler arasında yapmış olduğu anlaşmayla petrol fiyatları yeniden %19,9 oranında artış göstermiştir. Ayrıca ABD'deki başkanlık seçimlerinin ardından ABD'de enflasyon oranlarının yükselmesi ve ABD Merkez Bankası'nın faiz oranlarını artıracakğı yönündeki beklentiler nedeniyle rublenin %6,3 oranında değere kazanması Rusya'nın 2017 ve 2018 yıllarında GSYH'siyle birlikte kişi başına düşen milli gelirini ve büyüme oranını artırırken, enflasyon oranının da düşmesini sağlamıştır (World Bank, 2016).

Dünya piyasalarında yaşanan bu gelişmeler Rusya'da olduğu gibi Birliğin diğere ülkelerinin de GSYH'leri başta olmak üzere, milli gelirlerini, büyüme oranlarını ve enflasyon oranlarını da doğrudan etkilemiştir.

Birlik üyesi ülkelerin GSYH'leri ülke bazında incelendiğinde; Rusya'nın 2015 yılındaki GSYH'si 2016 yılında %5,93'lük gerilemeyle 1.280 milyar dolar olarak gerçekteşmiştir. 2017-2018 yıllarında ise rublenin değere kazanması, petrol fiyatlarının yükselmesiyle birlikte ülke GSYH'si 2015 yılına göre sırasıyla 2017'de %16,44, 2018'de %22,19 ve 2019 yılında da %20,79'luk artış göstermiştir.

Kazakistan'ın GSYH'sinde meydana gelen değışim incelendiğinde ise 2015 yılında ülkenin GSYH'si 184.388 milyon dolar iken; bu rakam 2016'da %25,5 düşüşle 137.289 milyon dolar seviyesine gerilemiştir. 2017 yılında ise (2015 yılına göre) %11,66, 2018 yılında %6,20 ve 2019 yılında da %7,62'lik bir düşüşle 170.326 milyon dolar olarak gerçekteşmiştir. Bu düşüşün en önemli nedenlerinden birisi; ülkenin gümrük birliğı anlaşmasını imzalamış olmasıdır. Mal, hizmet ve sermayenin sıfır vergiyle AEB'ye üye ülkeler arasında dolaşıma çıkması, hemen hemen her alanda Rusya ile rekabet edemeyecek konumda olan Kazakistan'ın tüm makroekonomik göstergelerini olumsuz yönde etkilemiştir.

Belarus'un GSYH'si 2015 yılında 56.329 milyon dolar iken bu rakam 2019 yılında %9,97 artarak 62.572 milyon dolar seviyesine çıkmıştır. Ancak Rusya'da olduğu gibi Belarus'un da GSMH'si 2016 yılına gelindiğinde 2015 yılına göre %18,08 gerilemiş olmasına rağmen 2017 yılından itibaren Belarus ekonomisinin toparlanmaya başladığı görülmektedir.

Kırgızistan'ın GSYH'si ise Birliğin diğer üyelerinden farklı bir gelişim seyrine sahiptir. Ülkenin GSYH'si 2015 yılında 6.678 milyon dolar iken bu rakam 2016'da yaklaşık %2'lik bir artışla 6.813 milyon dolara yükselmiştir. 2019 yılında ise ülkenin GSYH'si 2015 yılına göre %19,16'lık bir artışla 8.261 milyon dolara yükselmiştir. Ülkenin GSYH'sinde diğer ülkelerde olduğu gibi düşüşün olmamasının sebebi; diğer ülkelere oranla dış piyasalara kapalı olmasının yanı sıra petrol-doğal gaz ve diğer değerli madenlerin üreticisi olmayışıyla birlikte, dış borcunun fazla olması nedeniyle genelde denk bütçe politikası izlemeye çalışmasıdır.

Ermenistan'ın GSYH'sindeki gelişmelerin seyri ise Kırgızistan'a benzemekte olup, 2015 yılında 10.553 milyon dolar olan GSYH'si, 2016'da küçük bir düşüşle (%0,9) 2017 yılından itibaren tekrar yükselen bir seyir izlemiştir. 2019 yılında ise (2015 yılına göre) %21,5 oranında artış göstererek 13.444 milyon dolara yükselmiştir.

Ermenistan GSYH'sinin 2018-2019 yıllarında artış göstermesinin asıl nedeni ise son yıllarda Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası'ndan almış olduğu büyük kredilerle birlikte Rusya'nın yardımlarına büyük ölçüde bağımlı hale gelmiş olmasıdır. Ayrıca ülkenin enerji sektörü tamamen Rusya tarafından işletilmektedir.

2.6.2. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerde Kişi Başına Düşen Milli Gelir

AEB'ye üye olan ülkelerin GSYH'sinde meydana gelen değişimlere neden olan etkenler doğrudan bu ülkelerin milli gelirine, büyüme ve enflasyon oranlarına da etki etmektedir. Birlik üyesi ülkelerin kişi başına düşen milli gelirlerinin gelişim seyrinin gösterildiği Tablo 8 incelendiğinde ülkelerin GSYH'lerinde meydana gelen değişimlere paralel bir durumun ortaya çıktığı gözlenmektedir.

Tablo 8: AEB'ye Üye Ülkelerin Kişi Başına Düşen Milli Gelirleri (Bin \$) 2015-2019

Ülkeler	2015	2016	2017	2018	2019
Rusya Fed.	9,261	8,722	10,750	11,289	11,162
Kazakistan	10,435	7,662	8,970	9,401	9,139
Belarus	5,941	5,022	5,757	6,283	6,603
Kırgızistan	1,132	1,131	1,254	1,293	1,292

Ermenistan	3,529	3,524	3,868	4,187	4,527
-------------------	-------	-------	-------	-------	-------

Kaynak:<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?end=2019&start=2015> (23.05.2021)

Birlik üyesi ülkelerin kişi başına düşen milli gelirleri incelendiğinde Kazakistan'ın 2015 yılında 10.435 dolar ile ilk sırada olduğu görülürken, Rusya Federasyonu 9.261 dolarla ikinci sırada yer almaktadır. Belarus 5.941 dolar ile üçüncü, Ermenistan 3.529 dolar ile dördüncü sırada yer alırken Kırgızistan'ın ise 1.132 dolarla son sırada yer aldığı görülmektedir. 2016 ve onu takip eden yıllarda ise kişi başına düşen milli gelirin en yüksek olduğu ülke Rusya iken, ikinci sırayı Kazakistan almıştır. Diğer ülke sıralamaları ise 2015 yılındaki sıralama ile aynı kalmıştır.

Birlik üyesi ülkelerin kişi başına düşen milli gelirleri ile GSYH'lerinde yaşanan düşüşte 2016 yılı belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu düşüşün sebebi ise, ABD Merkez Bankası FED'in faiz oranlarında yapacağı değişikliğe yönelik açıklamalarını geciktirmesi ve petrol-doğal gaz ve bunlardan elde edilen ürünlerin fiyatlarında uluslararası piyasalarda görülen büyük orandaki düşüşlerdir. Bu durum Birlik üyesi ülkelerde başta Rusya Federasyonu olmak üzere, Kazakistan ve Belarus'un toplam gelirin büyük kısmının petrol, doğal gaz ve petrol ürünlerinin ihracatından elde ediliyor olması nedeniyle; bu ülkelerdeki kişi başına düşen milli gelirin de doğrudan düşmesine neden olmuştur.

2016 yılının son aylarından itibaren petrol-doğal gaz fiyatlarının artış göstermeye başlaması ile söz konusu üç ülke başta olmak üzere diğer ülkelerin de kişi başına düşen milli gelirlerinde artışlar görülmeye başlamıştır. 2019 yılında ise Birlik üyesi ülkelerin kişi başına düşen milli gelirleri 2015 yılına göre artış göstermiştir. Bu artışın en yüksek oranda gerçekleştiği ülke %28,27'lik oranla Ermenistan olurken, Ermenistan'ı %20,5, %14,13 ve %11,4 ile sırasıyla Rusya, Kırgızistan, Belarus takip etmiştir. Kazakistan'ın ise 2015 yılına göre kişi başına düşen milli geliri 2019 yılında %12,41 oranında bir düşüş göstermiştir.

Birlik üyesi ülkelerin kişi başına düşen milli gelirlerindeki değişimlerin nedenleri incelendiğinde; Ermenistan'ın kişi başına düşen milli gelirindeki artışta en önemli rolü IMF ve Dünya Bankası'ndan almış olduğu krediler oynamıştır. Ayrıca son yıllarda enerji sektöründe tamamen Rusya'ya bağımlı hale gelmiş olması bu durumun görülme nedenleri arasında sayılmaktadır. İkinci sırada yer alan Rusya'nın kişi başına düşen milli gelirindeki artışın sebebi; özellikle 2017-2018 ve 2019'da petrol ve doğal gaz fiyatlarının dünya piyasalarında yüksek fiyatlardan işlem görmesidir.

Kırgızistan'ın ise elindeki doğal kaynakları önceki yıllara oranla daha fazla işleyerek diğer ülkelere ihraç etmeye başlamasının yanında, Birlik içindeki gümrük birliğinin avantajıyla ihtiyaç duyduğu malları diğer Birlik üyesi ülkelerden düşük fiyatlarla temin etmeye başlaması, ülkede kişi başına düşen milli geliri artırmıştır. Belarus'un ise petrol ürünlerinin fiyatlarındaki 2017 yılından sonra görülen artışla birlikte; Rusya dışındaki Batı ülkeleriyle de dış ticaret yapmaya başlamış olması kişi başına düşen milli gelirin artmasında önemli rol oynamıştır.

Birlik üyesi ülkeler arasında gerek GSYH gerekse kişi başına düşen milli gelir bakımından 2015-2019 döneminde düşüşlerin görüldüğü tek ülke Kazakistan olmuştur. Böyle bir sonuç ülkenin AEB'ye üye olmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Kazakistan ekonomisinde görülen bu düşüşlerin başlıca nedenleri arasında gümrük birliği anlaşmasıyla birlikte gümrük vergilerinin sıfırlanması ve başta Kazak tüketicilerin tercihlerini Rus mallarından yana kullanmış olmaları gösterilebilir. Bunun sonucunda ise Kazakistan'ın dış ticareti ithalat lehine değişim göstermeye başlamıştır. Petrol ve doğal gaz gelirlerinin azalması, ülke harcamalarının artmasıyla birlikte; halkın ithal mallara olan talebinin de artması bu durumun başlıca sebepleri arasındadır. Ayrıca ülkede sanayi sektörünün yeterli düzeyde olmayışı, dış piyasalarda rekabet edebilecek düzeylerde mal üretmemesi, yine katma değeri yüksek yoğun teknoloji gerektiren malları üretemeyip sürekli ithal etmesi diğer önemli etkenler arasındadır.

2.6.3 Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Büyüme Oranları

Geleneksel büyüme modelleri, ülkeler arasındaki büyüme farklılıklarını tanımlarken genelde ülkelerin sahip oldukları sermaye birikimi üzerinden açıklama yapmaktadırlar. Yeni büyüme teorilerinde ise bu farklılıklar açıklanırken yeni faktörler de eklenmektedir. Bunların arasında ülkelerin dış ticaret hadleri, sahip oldukları coğrafi konumlar, sosyal-beşerî sermayeleri, kültürel zenginlikleri ve sahip oldukları kurumların etkileri en önemli faktörler olarak görülmektedir (Umutlu, vd., 2011: 352).

Yeni büyüme teorilerinden hareketle Birlik üyesi ülkelerin büyüme oranlarındaki farklılıkların değişim seyri Tablo 9'da gösterilmiştir.

Tablo 9: AEB'ye Üye Ülkelerin Büyüme Oranları (%) 2015-2019

ÜLKELER	2015	2016	2017	2018	2019
RUSYA	-1.973	0.194	1.826	2.536	1.342

KAZAKİSTAN	1.2	1.1	4.1	4.1	4.5
BELARUS	-3.83	-2.526	2.532	3.149	1.222
KIRGIZİSTAN	3.876	4.336	4.74	3.758	4.507
ERMENİSTAN	3.2	0.2	7.5	5.2	7.6

Kaynak: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2019&start=2015&view=chart> (23.05.2021)

Birlik üyesi ülkelerin büyüme oranlarının gösterildiği Tablo 9'daki veriler incelendiğinde; 2015 yılında ülke sıralamasında Belarus %3,83, Rusya ise %1,97 oranında küçülmüştür. Belarus ve Rusya'nın aksine Kazakistan, Ermenistan ve Kırgızistan'ın ise sırasıyla %1,2, %3,2 ve %3,87 büyüme oranını yakalayan ülkeler olduğu görülmektedir. Birlik üyesi ülkelerin büyüme oranlarının diğer yıllardaki değişim seyri incelendiğinde ise sadece Belarus'un 2016 yılında %2,52 küçüldüğünü, onun dışındaki tüm Birlik üyesi ülkelerin 2019 yılı sonuna kadar pozitif büyüme rakamlarına sahip olduğu görülmektedir. Ancak büyüme oranlarının seyri de ülkelere göre değişiklik arz etmektedir. Ermenistan 2015-2019 yılları arasında ortalama %4,75 ile en yüksek büyüme oranına sahip ülke olarak öne çıkmaktadır. Ermenistan'ı sırasıyla Kırgızistan %4,23, Kazakistan %3, Rusya %0,78 ve Belarus %0,54 ile takip etmektedirler. Birlik üyesi ülkelerin son beş yıllık büyüme ortalamalarında görülen bu gelişim seyri ülkelerin GSYH'lerindeki gelişmeyle doğrudan bağlantılı olup, özellikle petrol-doğal gaz ve petrol ürünleri ihraç eden Rusya, Kazakistan ve Belarus'un bu ürünlerin fiyatlarında meydana gelen düşüşlerden doğrudan etkilendikleri ve bunun söz konusu ülkelerin büyüme oranlarını da doğrudan olumsuz yönde etkilediği görülmektedir.

2.6.4. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Enflasyon Oranları

İktisat literatüründe enflasyon, mal ve hizmet fiyatlarının genel seviyesinde yaşanan sürekli artış olarak tanımlanmaktadır. Enflasyon sadece bir veya birkaç mal-hizmetin fiyatlarında değil ortalama olarak bir tüketicinin kullanmış olduğu tüm mal ve hizmetlerin fiyatlarında meydana gelen değişiklikleri kapsamaktadır. Genellikle bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde değişim olarak ifade edilen enflasyon, mal ve hizmet sepeti içinde bulunan öğelerin ortalama fiyatlarında bir yıl boyunca yaşanan değişim göz önünde bulundurularak hesaplanmaktadır. Mal ve hizmet sepeti ise bir ülkedeki enflasyon oranının hesaplanabilmesi için belirli bir dönem boyunca fiyatları takip edilen mal ve hizmet kalemlerinin toplamına verilen isimdir (Merkez Bankası, 2013: 6).

Ayrıca bir ülkede enflasyon oranı artarken bazı mal ve hizmetlerin fiyatları düşebilmektedir. Aynı şekilde enflasyon oranı düşerken bazı mal ve hizmetlerin fiyatlarında artışlar da yaşanabilmektedir. Yine enflasyon ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki birçok iktisatçı tarafından araştırma konusu yapılmış olmasına rağmen teorik çalışmalarda olduğu gibi uygulamalı çalışmalarda da fikir birliği söz konusu değildir (Yapraklı, 2007: 290).

Enflasyonun tanımı, hesaplanması ve büyüme ile arasındaki ilişkilere yönelik bu ön açıklamalardan sonra Birlik üyesi ülkelerdeki enflasyon oranlarının 2015-2019 yılları arasındaki gelişim seyri Tablo 10'da görüldüğü gibidir.

Tablo 10: AEB'ye Üye Ülkelerin Enflasyon Oranları (%) 2015-2019

ÜLKELER	2015	2016	2017	2018	2019
RUSYA	15,53	7,042	3,68	2,87	4,47
KAZAKİSTAN	6,65	14,56	7,43	6,03	5,24
BELARUS	13,53	11,83	6,03	4,87	5,59
KIRGIZİSTAN	6,50	0,38	3,17	1,54	1,13
ERMENİSTAN	3,73	-1,40	0,97	2,52	1,44

Kaynak: <https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?end=2019&start=2015&view=chart> (23.05.2021)

Birlik üyesi ülkelerin enflasyon oranlarının gelişim seyri incelendiğinde, 2015 yılında en yüksek enflasyon oranına sahip olan ülkenin %15,53 ile Rusya olduğu görülmektedir. İkinci sırayı %13,53 ile Belarus alırken, üçüncü sırayı %6,65 ile Kazakistan, dördüncü sırayı %6,50 ile Kırgızistan ve beşinci sırayı da %3,72 ile Ermenistan almaktadır. 2016 yılında ise Rusya'daki enflasyon oranı 2015 yılına göre %50'nin üzerinde düşüş gösterirken, Kazakistan'da tam tersi %100'ün üzerinde bir artış olduğu görülmektedir. Belarus'un enflasyon oranı 2016 yılında (2015'e göre) %14,3 düşüş gösterirken Kırgızistan ve Ermenistan'ın enflasyon oranları ise %0,38 ve %-1,40 olarak gerçekleşmiştir.

Birlik üyesi ülkelere Kazakistan'ın enflasyon oranının 2015 yılına göre 2016 yılında bu denli yükselişinin sebebi; yukarıda ifade ettiğimiz gibi gümrük birliği anlaşması ve bunun sonucunda Rusya başta olmak üzere Birliğin diğer ülkelerinden yapılan yüksek miktarlardaki ithalattır. Benzer durum Belarus için de geçerlidir.

Söz konusu Birlik üyesi ülkelerin 2015-2019 yılları arasındaki beş yıllık enflasyon ortalamaları incelendiğinde; Belarus %8,37 ile Birliğin en yüksek enflasyon oranına sahip ülkesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Belarus'u %7,98 ile Kazakistan, %6,71 ile Rusya, %2,54 ile Kırgızistan ve son olarak %1,45 ile Ermenistan takip etmektedir.

Avrasya Ekonomik Birliği üye ülkeleri arasında büyüme ve enflasyon oranları arasındaki ilişki incelendiğinde ise ikisi arasında doğru yönlü bir ilişkinin varlığından söz edilememektedir.

2.7. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Sektörel Analizi

2.7.1. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerde Tarım Sektörü

AEB'ye üye olan ülkelerde tarım sektörünün gelişim seyri incelendiğinde ise diğer tüm alanlarda olduğu gibi tarım sektöründe de en büyük üretim alanıyla birlikte, en çok üretimin yapıldığı ve bunun karşılığında da tarım sektöründen en çok gelirin elde edildiği ülkenin Rusya Federasyonu olduğu görülmektedir.

Rusya'da gıda, emtia ihracatı artık silah sevkiyatından daha değerli hale gelmiş ve ülkeye 2019 yılında 25 milyar doların üzerinde bir ihraç geliri sağlamıştır. Rus tarım alanları dünyanın toplam tahıl ihracatının %10-13'ünü ve küresel buğday ihracatının da %20-23'üne yakın kısmını oluşturmaktadır. Ancak ülke gıda işletme endüstrisinin büyük ölçüde gelişmemiş olması nedeniyle rafine gıdaların çoğunu diğer ülkelerden ithal etmektedir (Arc, 2020: 1).

Rusya Federasyonu aynı zamanda dünya ormanlarının da %20'sine (yaklaşık 885 milyon hektar) sahip olan bir ülkedir. Ormancılık sektörü ülkenin önemli gelir ve istihdam kaynağını oluşturmaktadır. Ormancılık sektörünün GSYH'deki payı %1,19 iken, ihracat içerisindeki payı da %1,9'dur (Yaroshenko, 2015: 22-23).

Rusya balıkçılık vb. alanlarda da dünyada en çok su ürünleri üretimi yapan ülkeler arasında Çin, Endonezya, Hindistan ve ABD'den sonra beşinci sırada yer almaktadır. 2019 yılı itibariyle denizler ve iç sulardan toplamda 4.869 milyon ton balık avı ve üretimi yapmıştır (FAO, 2019).

Rusya'nın ve diğer Birlik üyesi ülkelerin tarım sektöründen elde etmiş olduğu gelirler ve ülke GSYH'si içindeki payları ise Tablo 11'de görüldüğü gibidir.

Tablo 11: AEB Üye Ülkelerinin Tarım Sektöründen Elde Ettiği Gelir ve GSYH İçindeki Payı (%) 2010-2019

Yıllar	Rusya Fed.	Kazakistan	Belarus	Kırgızistan	Ermenistan
2010	50,991,688	6,677,716	5,087,948	836,531	-
2011	64,461,504	9,610,086	4,941,708	1,026,679	-
2012	64,615,416	8,919,665	5,340,890	1,100,032	1,902,000

2013	68,627,490	10,656,944	5,142,792	1,073,691	2,050,215
2014	69,202,998	9,586,303	5,755,770	1,099,203	2,098,075
2015	52,809,046	8,685,704	3,547,218	939,002	1,817,614
2016	49,031,394	6,254,406	3,290,611	874,424	1,728,561
2017	55,941,254	7,534,592	4,140,506	963,989	1,728,457
2018	56,305,901	7,883,531	3,956,124	965,675	1,736,925
2019	58,616,709	8,113,809	4,279,711	1,022,150	1,639,144
(%) GSYH					
2010	3,3	4,5	8,8	17,4	-
2011	3,1	4,9	8,0	16,5	-
2012	2,9	4,2	8,1	16,6	17,9
2013	2,9	4,5	6,8	14,6	18,4
2014	3,3	4,3	7,3	14,7	18,0
2015	3,8	4,7	6,2	14,0	17,2
2016	3,8	4,5	6,8	12,8	16,3
2017	3,5	4,5	7,5	12,5	14,9
2018	3,3	4,3	6,5	11,6	13,9
2019	3,4	4,4	6,7	12,0	11,9

Kaynak: World Bank,

https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.CD?end=2019&name_desc=false&start=2012 (27.02.2021).

Rusya'nın 2010 yılında bu sektördeki toplam üretim değerinin yaklaşık 51 milyar dolar olduğu görülmektedir. GSYH içindeki payı ise %3,3'tür. 2015 yılında ise bu rakam %3,56 artış göstererek 52.809 milyon dolara yükselmiştir. Tarım sektörünün ülkenin GSYH'si içindeki payı da %3,8 olarak gerçekleşmiştir. Rusya'nın AEB üyesi olmasının ardından (2015) aradan geçen beş yılın sonunda 2019'da tarım sektöründeki toplam üretim değeri %10,99 artarak 58.616 milyon dolara, sektörün GSYH'deki payı ise küçük bir artışla %3,4'e yükselmiştir.

Kazakistan'da tarım sektörü ve gelişim seyri 2010-2019 yılları arasındaki dönemde AEB'ye üye diğer tüm ülkelerden birçok yönüyle farklılıklar göstermiştir. Kazakistan, Orta Asya'da Türk Cumhuriyetleri içerisinde en büyük yüz ölçümüne ve tarımsal alana sahip olan ülke konumundadır. Ayrıca yüz ölçümü bakımından (2.724.900 km²) dünyada dokuzuncu sırada yer alması, topraklarının %40'ının çöl olmasına (%23'ünü yarı çöl, %20'sini bozkır, %7'sini ormanlar ve %10'unu da dağlar oluşturmaktadır.) rağmen beklenen değerlerin çok altında tarım ürünü üretmesi bu sektörde kendisini geliştiremediğinin açık göstergesidir (Timor, v.d, 2018: 235).

Kazakistan'da tarım sektöründeki gelişmeler esas itibariyle 1998-2010 yılları arasında yapılan yeni reformlarla gelişmeye başlamıştır. Son on yıl içinde ise bu reformlar sonucunda tarım ürünü üretim miktarı dört kat artarken, ihracatı da üç kat artış göstermiştir. Ayrıca ülkede tarım ürünlerinin toplam ekili alanların ürünlere göre dağılımı incelendiğinde; 2016 yılı itibariyle ilk sırayı 21.493 hektarlık alanla tahıl ve baklagiller, ikinci sırayı 3.485 hektarla yem bitkileri, üçüncü sırayı 2.035 hektarla patates oluştururken beşinci sırayı 145.6 hektarlık ekim alanıyla sebzeler oluşturmaktadır. Bitkisel üretim miktarında tahıl ve baklagiller 2016 yılı itibariyle 20.634 tonluk üretimle ilk sırada yer almaktadır (Timor vd., a.g.m., s: 245).

Kazakistan'da tarım sektörü içerisinde ormancılık ve balıkçılıktan elde edilen gelir oldukça düşük düzeylerde seyretmektedir. Ancak tarım sektörü içerisinde hayvancılık ve hayvansal üretim bakımından ülke Birlik üyesi diğer ülkeler arasında Rusya'dan sonra ikinci sırada yer almaktadır. Bu durum ülkenin gerek sahip olduğu büyük ve küçükbaş hayvan sayısı bakımında gerekse hayvancılık ürünlerinin üretimi bakımından oldukça büyük bir potansiyele sahip olduğunu göstermektedir. İstatistiki verilere göre ülkedeki büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayıları 2016 yılı itibariyle sırasıyla 6.413 ve 18.184'tür. Yine 2016 yılı verilerine göre ülkede üretilen et miktarı 961 bin ton iken süt üretim miktarının da 5.341 ton dolaylarında olduğu tahmin edilmektedir (İsakov ve Medeu, 2007).

Kazakistan'da tarım sektörünün son on yıldaki gelişimi incelendiğinde 2010 yılında ülkede üretilen tarım ürünlerinin toplam değeri 6.677 milyon dolardır. Bu sektörün ülke GSYH'si içindeki payı ise %4,5 seviyesindedir. 2015 yılına gelindiğinde ülkede tarım sektörünün toplam üretim değeri %30 artış göstererek 8.685 milyon dolar olarak gerçekleşirken ülke GSYH'si içindeki payı da küçük bir artışla %4,7 olarak gerçekleşmiştir. Kazakistan'ın Birliğe üye olması ve hemen akabinde gümrük birliği anlaşmasının imzalanmasının ardından aradan geçen beş yıllık süre sonunda ise ülkenin GSYH'sinde tarım sektörünün oranında büyük bir değişiklik olmamasına rağmen; tarım ürünlerinin toplam üretim değeri %6,58 gerileyerek 8.113 milyon dolara düşmüştür. Bu düşüşün en önemli nedeni gümrük vergilerinin Birlik üyesi ülkeler arasında sıfırlanmasıyla birlikte tüm tarım ürünlerinin serbest dolaşımı sonucunda talebin önemli kısmının Rusya ve Kırgızistan başta olmak üzere diğer ülkelerin mallarına kaymış olmasıdır. Ayrıca bu ürünler için gerekli hammadde fiyatlarının sürekli artışına rağmen, ürün fiyatlarındaki artışın beklentilerin altında

gerçekleşmesi üreticileri olumsuz yönde etkileyerek tarımsal üretimden uzaklaşmalarına neden olmuştur.

Belarus'un tarım sektörü incelendiğinde ise dalgalı bir gelişim seyrine sahip olduğu görülmektedir. Bunun temel nedenleri arasında tarım sektöründe yapılan reformlarla ülkede geleneksel kolektif-devlete ait çiftliklerin tarım arazilerindeki payının 1991'de %94 iken, 2015 yılında bu oranı nispeten düşürülüp (%86) tarım arazilerinin halka tahsis edilmesine rağmen tarımsal üretimde ve toprak verimliliği yönetiminde modern tarım ekipmanlarının eksikliği, tarımsal üretimdeki teknik bilgi yetersizliği üretimin düşük olmasının başlıca nedenleridir.

Belarus'un yüz ölçümü içerisinde tarımsal alan 2015 yılı itibariyle 8.632 kha'ye tekabül etmektedir. Tarımsal üretim içerisinde bitkisel üretimin payı %55, hayvancılık ve buna bağlı hayvansal ürünlerin payı ise %45 seviyesindedir. Tarımsal üretimin içinde buğday 745 kha en büyük üretim alanını oluştururken; bunu sırasıyla tritikale 528 kha, arpa 552 kha, çavdar 328 kha, yulaf 152 kha, şalgam 414 kha, patates 310 kha, şeker pancarı 106 kha ve keten 48 kha³⁹ ile takip etmektedir (Kynetec Group Reports, 2016).

Belarus'taki hayvansal ürünlerin üretimi ise 2015 yılına gelinceye kadar düzenli artış göstermiş olsa da 2015 yılından itibaren gerek bitkisel ürünlerin gerekse hayvansal ürünlerin üretimi önemli ölçüde düşmüştür. Hayvansal ürünlerin üretimi 2000 yılında 598 bin ton, süt üretimi 4.490 ton, yumurta 3.288 adet, bal 3.100 ton iken yün üretimi 184 ton olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu ürünlerin 2013 yılındaki üretim miktarları ise sırasıyla şu şekildedir: Et 1.172 ton, süt 6.640 ton, yumurta 3.961 milyon adet, bal 2.752 ton iken yün üretimi ise 96 tona gerilemiştir (Bashimov, 2016: 93).

Belarus'un tarım sektöründeki gelişmelerin seyri incelendiğinde; 2010 yılında toplam üretimin 5.087 milyon dolar tutarında gerçekleştiği, GSYH içindeki payının da %8,8 olduğu görülmektedir. 2015 yılında ise tarımsal üretimin %30,3 düşüş göstererek toplam üretim değerinin 3.547 milyon dolara, GSYH içindeki payının ise %6,2'ye gerilediği görülmektedir. Ülkedeki tarımsal ürünlerin üretim değerinin 2017 yılında diğer yıllara oranla küçük de olsa bir artış göstermiş olsa da 2018 yılında tekrar düşüş yaşadığı ancak 2019 yılında, (2015 yılına göre) %20,6 oranında artış gösterdiği

³⁹ Kha: 1 Kha= 10.000 m².

görülmektedir. 2019 yılı itibariyle tarım sektörünün GSYH içindeki payının da %6,7'ye çıktığı görülmektedir.

Kırgızistan'da tarım sektörünün gelişim seyri incelendiğinde ise (2010-2019 yılları arasında) bölgede yer alan diğer ülkelere göre sahip olduğu geniş dağlık alanları ve modern tarım tekniklerinin üretimde kullanılmayışı nedeniyle üretimdeki düşük verim, ülkeyi diğer ülkelere kıyasla dezavantajlı duruma sokmuştur.

Ancak Çin ile sınır komşusu olması, ülkenin kapılarını her geçen gün dünyaya daha fazla açmaya başlamış olması ve Çin'in Kırgızistan'ı bir geçit ülkesi olarak kullanmaya başlaması başta tarımsal ve hayvansal ürünler olmak üzere ülkenin dış ticaret hacminin artışında etkili olmuştur (Pehlivanoglu, F ve Güneş, İ. 2008: 785).

Kırgız ekonomisinin büyük bir kısmını tarım ve hayvancılık sektörü oluşturmaktadır. Üretilen başlıca tarımsal ürünler; tütün, pamuk, patates, sebze ve meyvelerdir. Ayrıca ülkede hayvancılık ve hayvansal ürünlerin üretimi de büyük önem arz etmektedir. Ülkenin toplam ihraç gelirlerinin büyük bir kısmı da bu ürünlerin ihracatlarından sağlanmaktadır. Tarım sektörünün ülke GSYH'sine sağladığı katma değer %37 ve istihdamdaki payının da 1/3 olmasıyla tarım ve hayvancılık sektörü ülke ekonomisinin lokomotifi konumundadır (Elemanova, 2015: 74).

Ancak tarım sektörünün gerek GSYH içindeki payı gerekse istihdamdaki payı 2010 yılından itibaren düşüş göstermeye başlamıştır. Ülkede tarımsal ürünlerin üretimi bakımından hububat üretiminde, buğday üretimi toplam üretim hacminin %50'ye yakın kısmını oluşturmaktadır. Diğer ürünler ise sırasıyla patates, sebze-meyve ve şeker pancarıdır. Ülkenin yüksek ve kırsal kesimlerinde ise hayvancılık üretimi yapılmaktadır. Ülkede zirai üretimin sadece %5'i devlete ait işletmelerde yapılırken %95'inin özel ve aile şirketleri tarafından yapıldığı görülmektedir (Yıldırım ve Stamavieva, 2018: 5).

Ayrıca ülkedeki tarımsal üretim mevcut talebi karşılayacak düzeyin çok altına düşmüş olup, ihtiyaç duyulan tarımsal ürünlerin büyük bir kısmı başta Rusya Federasyonu olmak üzere Kazakistan, Özbekistan, Çin ve diğer ülkelere temin edilmektedir (Elemanova, 2015: 74).

Kırgızistan'da tarım sektörünün toplam üretim değeri ve GSYH içindeki payları ise şu şekilde gerçekleşmiştir. Ülkenin 2010 yılında tarım ürünlerinin üretim değeri 836 milyon dolar tutarında olup, GSYH içindeki payı %17,4 seviyesindedir.

2015 yılında bu rakam %12,3'lük bir artışla 936 milyon dolara çıkmış, GSYH içindeki payı ise %12,8'e gerilemiştir. 2019 yılında ise söz konusu tarımsal üretim değeri (2015 yılına göre) %8,83 artarak 1 milyar dolara çıkarken, GSYH içindeki payı ise %12'ye düşmüştür. İstatistiki verilerden de anlaşılacağı gibi tarım sektörü ülkenin toplam üretim değeri içinde anlamlı bir artışa neden olmamıştır. Ülkede üretilen tarımsal ürünlerin toplam talebin altında kalmıştır.

Ermenistan'ın tarım sektörü incelendiğinde; ülkenin Birlik içerisindeki en küçük yüz ölçümüne sahip olması ve verimli tarım alanlarının olmayışına ek olarak; ülkede modern tarım tekniklerinin uygulanmaması bu sektörün toplam üretim değerinin düşük olmasına neden olmuştur. Ülke yüz ölçümünün yaklaşık %15,7'si (446.400 hektar) tarım alanıdır. Bu alanın 121.179 hektarlık kısmında tahıl ürünleri, 43.411 hektarlık alanda meyve, 20.616 hektarlık alanda sebze, 20.477 hektarlık alanda patates yetiştirilmektedir. Bağ alanı 16.497 hektar, kavun-karpuz ekim alanı ise 4.257 hektardır (FAO, 2019 Raporu).

Ülkede hayvancılık ve hayvansal ürünlerin üretimi ise değişkenlik göstermektedir. Ülkede son on yılda küçükbaş hayvan sayısı 511.000-778.000 arasında değişmekte olup, 2020 yılı itibariyle bu sayının 662.000 adet olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca ülkede kırsal kesimdeki nüfusun %70'ten fazlası, kentsel alanlardaki nüfusun ise %8'inin tarım kesiminde istihdam edildiği görülmektedir (FAO, 2019 Raporu).

Veriler incelendiğinde toplam tarımsal ürün üretim değerinin 2012 yılında 1.902 milyon dolar, sektörün GSYH içindeki payının ise %17,9 iken, 2015 yılında üretimin (2012 yılına göre) %4,46 düşüşle 1.817 milyon dolara, GSYH içindeki payının da %17,2'ye gerilediği görülmektedir. 2019 yılında ise tarım sektörünün gerek toplam üretim miktarı gerekse ülke GSYH'si içindeki payı (2015 yılına göre) azalmıştır.

2.7.2. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerde Sanayi Sektörü

AEB'ye üye ülkeler arasında en büyük endüstri-sanayi sektörüne sahip olan Rusya Federasyonu 2014 yılından beri izlemiş olduğu makro ölçekteki mali istikrar politikaları ile rublenin değerindeki düşüşleri önlemede amortisör görevi görmüştür. Ancak ülkenin enerji ihracatçısı bir ülke olması ve petrol fiyatlarında görülen ani

düşüşler, rubleyi dalgalanmalara karşı savunmasız hale getirmiştir. Özellikle petrol fiyatlarındaki ani düşüşler ülkenin en büyük ihraç kalemini oluşturan petrol ve doğal gaz fiyatlarının da düşmesine neden olmuştur. Bu durum ülkenin toplam ihraç geliriyle birlikte mali dengesini ve sanayi sektörünü de olumsuz yönde etkilemiştir (Russia Economic Report, 2020).

Rus sanayi sektörünün omurgasını oluşturan enerji potansiyeli bu ülkenin enerji süper gücü olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Ülke dünyanın en büyük doğal gaz, ikinci en büyük kömür ve sekizinci büyük petrol rezervlerine sahiptir. Ayrıca dünyanın en büyük dördüncü elektrik üreticisi olmasıyla birlikte 2019 yılında dünyanın dokuzuncu en büyük yenilenebilir enerji üreticisi konumundadır. Rusya ayrıca sivil nükleer güç geliştiren ve dünyanın ilk nükleer enerjisini inşa eden ülkedir. Yine 2019 yılı itibariyle dünyanın en büyük dördüncü nükleer güç üreticisi olup, ülke elektrik enerjisinin %20'sini nükleer enerjiden sağlayan bir ülke olma özelliğine sahiptir (World Nuclear Association, 2020).

Ancak Rusya Federasyonu'nun böylesine büyük enerji kaynaklarına sahip olmasına rağmen, başta sanayi sektörü olmak üzere üretimden elde ettiği gelir beklentilerin çok altında seyretmektedir. 2017 yılında ülke küresel ekonomi içerisinde ekonomik konumunu güçlendirmeye yönelik ekonomik istikrarı sağlayıcı politikalarla, enerji fiyatlarındaki nispi iyileşmeler ve izlemiş olduğu sıkı maliye politikasının da etkisiyle ekonomisini nispeten toparlamayı başarmıştır (World Bank, 2017).

Rus ekonomisindeki bu toparlanma süreci 2019 sonuna kadar devam etse de 2020'nin ikinci yarısından itibaren Covid-19'un tüm dünyayı her alanda olumsuz etkilemesiyle birlikte, başta sanayi sektörü olmak üzere Rus ekonomisinde de düşüşler görülmeye başlamıştır (World Bank, 2020).

Gerek Rusya Federasyonu'nun gerekse Birlik üyesi diğer ülkelerin ekonomilerinde meydana gelen değişimin seyrinde sanayi sektörü büyük rol oynamaktadır. Bu sektörün toplam üretime yapmış olduğu katkı ve ülke GSYH'leri içindeki payları Tablo 12' de görüldüğü gibidir.

Tablo 12: AEB'ye Üye Ülkelerde Sanayi Sektörü ve GSYH İçindeki Payları (%) 2010-2019

Yıllar	Rusya Fed.	Kazakistan	Belarus	Kırgızistan	Ermenistan
2010	457.468.961	60.110.809	20.252.769	1.259.251	-
2011	601.780.146	71.784.364	22.287.638	1.701.230	-

2012	642.677.405	75.509.415	23.832.433	1.470.114	2.955.000
2013	646.277.762	79.743.041	27.117.454	1.822.284	2.970.437
2014	575.177.726	73.530.840	27.883.705	1.783.996	2.933.785
2015	406.236.365	56.892.656	18.456.423	1.674.757	2.713.125
2016	372.488.621	43.901.318	14.774.175	1.808.632	2.697.399
2017	482.858.851	53.920.350	17.268.695	2.103.524	2.975.183
2018	547.934.792	60.072.084	18.769.140	2.272.777	3.084.157
2019	546.787.457	60.002.062	19.741.849	2.334.010	3.320.768
(%) GSYH					
2010	30,0	40,6	35,3	26,2	-
2011	29,4	37,2	36,0	27,4	-
2012	29,1	36,3	36,2	22,2	27,8
2013	28,1	33,6	35,9	24,8	26,7
2014	27,9	33,2	35,3	23,8	25,2
2015	29,7	30,8	32,6	25,0	25,7
2016	29,1	31,9	30,9	26,5	25,5
2017	30,6	32,3	31,5	27,3	25,8
2018	32,8	33,4	31,2	27,4	24,7
2019	32,1	33,0	31,2	27,6	24,2

Kaynak: World Bank, <https://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.TOTL.CD> (27.02.2021).

Tablo 12’de Birlik üyesi ülkeler arasında sanayi sektörünün toplam üretim içinde en büyük paya sahip olduğu ülkenin Rusya Federasyonu olduğu görülmektedir. Rusya Federasyonu, yılda yaklaşık 457.468 milyon dolar değerindeki üretimiyle ilk sırayı almaktadır. Ülkenin sanayi sektöründe gerçekleştirdiği toplam üretimin 2014 yılı sonuna kadar sürekli artış gösterdiği, ancak 2015 yılında ülkenin sanayi sektörünün toplam üretim hacmindeki %29,3’lük düşüşüyle 406.236 milyon dolara gerilediği görülmektedir. Bu gerilemede, petrol ve doğal gaz fiyatlarının bu yılda düşüş göstermesi önemli rol oynamıştır.

2019 yılında ise ülkenin sanayi sektörünün toplam üretim içindeki değeri dalgalı bir seyirden sonra (2015 yılına göre) %34,6’lık artışla 546.787 milyon dolara yükselmiştir. Sanayi sektörünün Rusya Federasyonu’nun GSYH’si içindeki payı ise 2010 yılında %30 iken, 2013’te %28,1, 2015 yılında %29,7 ve 2019 yılında ise %32,1 olduğu görülmektedir.

Rusya’nın sanayi sektöründe üretip, ihracatını yaptığı ilk beş ürün arasında ilk sırayı petrol, petrol yağları ham petrol ve minerallerden elde edilen ürünler almaktadır. İkinci sırayı ise ham petrol hariç petrol yağları, üçüncü sırayı türü belirtilemeyen mallar, dördüncü sırayı petrol gazları ve diğer gaz halindeki hidrokarbonlar oluştururken beşinci sırayı da kömür, kömürden imal edilen ovoid ve benzeri yakıtlar almaktadır.

Rusya sanayi sektörü ithalatında bulunan ilk beş ürün arasında ise ilk sırayı elektrikli cihaz ve aparatları, hatlı telefon veya telgraflar için gerekli cihazlar oluştururken, ikinci sırayı tıbbi ilaçlar (30.02, 30.05 veya 30.06 kod başlıklı ilaçlar hariç) oluşturmaktadır. Üçüncü sırayı motorlu taşıtların parçaları ve aksesuarları, dördüncü sırayı motorlu taşıtlar ve diğer taşımacılık için icat edilmiş araçlar, beşinci sırayı ise makineler ve laboratuvar ekipmanları oluşturmaktadır (UN, Comtrade, 2018: 288).

Birlik üyesi ülkeler arasında sanayi sektörünün toplam üretim içinde en büyük paya sahip olan ikinci sıradaki ülke Kazakistan'dır. Gerek sahip olduğu geniş yüz ölçümü ve arazi bakımından gerekse söz konusu bu geniş alanların sahip olduğu zengin petrol, doğal gaz, demir-çelik, metal cevherleri, bakır ve inorganik kimyasallar ülkenin sanayi sektörünün gelişiminde büyük katkılar sağlamaktadır (Kazakistan Ülke Raporu, 2020).

Ancak ülkenin sanayi sektörünün toplam üretime sağladığı katkı Rusya Federasyonu'nda olduğu gibi bu ülkede de dalgalı bir seyir izlemiştir. Yıllar itibariyle Kazakistan'da sanayi sektörünün gelişim seyrinin gösterildiği Tablo 12'de de bu durum açıkça görülmektedir. Bu dalgalanmaların temel nedeni; ülkenin ihrac gelirinin en büyük kısmını oluşturan petrol, petrol ürünleri, katı yakıtlar, doğal gaz ve minerallerin dünya piyasalarındaki fiyatlarında meydana gelen ani iniş-çıkışlardır.

2010 yılında Kazakistan'ın toplam üretimi içinde sanayi sektörünün katkısı 60 milyon ABD doların biraz üzerinde seyretmiş olup, bu rakam 2013 yılında 79,7 milyon dolara yükselmişken, 2015 yılı sonunda (2013 yılına göre) %28,65'lik düşüş yaşayarak 56.892 milyon dolara gerilemiştir. 2016 yılında ise bu rakam 43.901 milyon dolara kadar düşmüş olsa da 2019 yılına gelindiğinde ancak on yıl önceki üretim değerine eş bir sanayi üretimine ulaştığı görülmektedir. Sanayi sektörünün ülke GSYH'si içindeki payı incelendiğinde ise; 2010 yılında %40,6 iken, bu oran 2019 yılında %33 seviyesine gerilemiştir. Verilerden de anlaşılacağı gibi Kazakistan'da sanayi sektörünün gerek toplam üretim değeri gerekse GSYH içindeki payı özellikle ülkenin AEB üyesi olmasından sonra gümrük birliği anlaşmasının da etkisiyle ciddi oranda düşmüştür. Bu durumun Kazakistan'ın Birliğe tam üye olması ve gümrük vergilerini sıfırlamasıyla birlikte özellikle Rusya'ya karşı rekabet gücünün iyice düşmesine neden olduğu verilerden de anlaşılmaktadır. Gümrük birliği sonrasında

ülkenin diğer makroekonomik göstergelerinin tamamının da olumsuz yönde etkilenmiş olması düşündürücüdür.

Kazakistan'ın sanayi sektöründe üretim; ihracatını yaptığı ilk beş ürün arasında ise; ilk sırayı petrol, petrol yağları, mineral ve yakıtlar alırken, ikinci sırayı petrolden üretilen gazlar ve diğer hidrokarbon gazlar almaktadır. Üçüncü sırada rafine edilmiş bakır ve bakır alaşımları, dördüncü sırayı ferro alaşımları alırken, son sırayı ise radyoaktif kimyasal elementler ve radyoaktif izotoplar oluşturmaktadır.

Kazakistan'ın sanayi sektörü ithalatının içerisinde ise; ilk beş ürünün sırasıyla petrol yağları ve ham petrol, elektrikli aparatlar, telefon ve telgraf için gerekli cihazlar, tıbbi cihazlar (30.02, 30.05 veya 30.06 kodlu olanlar hariç), motorlu taşıtlar ve taşımacılıkta kullanılmak için icat edilmiş araçlar ve plastik ve mamulleri ile ölçüm aletleri, tıbbi alet ve cihazlar, kazanlar, su boruları ve bunların aparatları oluşturmaktadır (UN Comtrade, 2018: 190).

Birliğin üçüncü büyük ekonomik potansiyeline sahip olan ülkesi Belarus'un sanayi sektörü toplam üretim değeri incelendiğinde; süreç içerisinde çok büyük dalgalanmaların olmadığı gözlenmektedir. Bunun temel nedeni; söz konusu ülkenin petrol ve doğal gazla birlikte zengin yer altı ve yer üstü kaynağına sahip olmayışı ve dünya piyasalarında özellikle petrol ve doğal gaz fiyatlarında meydana gelen değişimlerden fazlaca etkilenmemesidir. Belarus; Sovyetler Birliği zamanında ülkede kurulmuş olan petrol işleme tesislerinde başta Rusya Federasyonu olmak üzere almış olduğu petrolü işleyip tekrar bu ülkeye satarak ihraç geliri elde eden ülke olması nedeniyle bu durum ülkenin sanayi sektörü üzerinde büyük etki/dalgalanma oluşturmamaktadır. Benzer şekilde sanayi sektörünün ülke GSYH'si içindeki payında da dalgalanmalar görülmemektedir.

Belarus sanayi sektörünün toplam üretim değeri bazı yıllar hariç 20 milyon dolar seviyesinde seyretmiştir. Ülkede sanayi sektörünün GSYH içindeki payı ise 2010-2019 yılları arasında %30-35 arasında seyretmektedir. Ülkede sanayi sektörünün üretim değerinde en büyük düşüşün yaşandığı yıllar 2015-2016 yılları olup, söz konusu yıllarda petrol-doğal gaz fiyatlarında görülen ani düşüşler Rusya'yı olumsuz yönde etkileyince Belarus da bu durumdan aynı şekilde olumsuz yönde etkilenmiştir.

Belarus'un sanayi sektörü ihracatı içerisinde yer alan ilk beş ürün sırasıyla; petrol, petrol yağları ve ham petrol, mineraller, kimyasal gübreler ve potasyum,

motorlu araçlar ve taşımacılıkta kullanılan araçlar, türüne göre belirtilmemiş mallar ve son olarak peynir ve ketçap oluşturmaktadır.

Ülkenin sanayi sektörü ithalatı içerisinde en büyük paya sahip beş ürün ise sırasıyla; petrol, petrol yağları, ham petrol ve mineraller, petrol gazları ve diğer gaz halindeki hidrokarbonlar, petrol yağları ve diğer ham petrol, motorlu araçlar ve taşımacılık için tasarlanmış araçlar ve son olarak türü belirlenmemiş olan mallardır (UN Comtrade, 2018: 65).

Kırgızistan sanayi sektörünün toplam üretim içindeki değeri ve GSYH içindeki payı incelendiğinde ise; Birliğin diğer ülkelerinden farklı bir dalgalanmaya sahip olmadığı, sanayi sektörünün yıllar itibariyle artış trendini sürdürdüğü görülmektedir.

Sanayi sektöründe artışın kaynağını ülkede madencilik sektöründe meydana gelen gelişme sağlamış olup, bu sektör ülke sanayisinin %50'sini oluşturmaktadır. Özellikle altın sanayisinin ülke ekonomisine büyük katkı sağladığı bilinmektedir. Ayrıca ülkenin altın üretim ve ihracatında dünyada ilk on ülke arasında yer alması ülke açısından büyük önem arz etmektedir (Pehlivanoğlu, 2008: 16).

Kırgızistan sanayi sektörünün (2010-2019 yılları arasındaki) gelişim seyri incelendiğinde 2010 yılında ülke ekonomisine yapmış olduğu katkı 1.259 milyon dolar iken; bu rakam 2013 yılında %44,7 artarak 1.822 milyon dolara yükselmiştir. 2015 yılında ise %8,1 gerileyerek 1.674 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Sanayi sektörünün ülke GSYH'si içindeki payı ise 2012-2014 yılları dışında %26-27,5 arasında seyretmiştir.

Kırgızistan Birliğe üye olduktan sonra (2015) sanayi sektörünün toplam üretimi sürekli artış göstererek 2017 yılında 2.103 milyon dolara, 2019 yılında ise (2010 yılına göre) %85,7 artarak 2.334 milyon dolara yükselmiştir. Bu artışta son yıllarda dünya piyasalarında altın fiyatlarının beklentilerin üzerinde yükselmiş olması önemli rol oynamıştır

Ayrıca ülkede 2017 yılına kadar yılda yaklaşık 2.99 ton altın üretimi yapılırken; 2017 yılının ikinci çeyreğinden itibaren altın üretiminin her yıl yaklaşık 5.06 tona yükselmiş olması da bir diğer etkidir (Yıldırım ve Stamaliev, 2018: 6).

Kırgızistan sanayi sektörü ihracatı içindeki ilk beş ürünü sırasıyla; altın, altın kaplama platinyum, değerli metaller ve konsentre olmuş cevherler, petrol yağları ve

diğer mineraller, kurutulmuş baklagiller ve son sırayı da bay-bayan erkek tişörtleri oluşturmaktadır.

Kırgızistan sanayi sektörü içerisinde en çok ithal edilen ürünler incelendiğinde ise sıralama şu şekildedir; petrol-petrol yağları, bay-bayan kauçuk ve plastik ayakkabılar, tıbbi ilaçlar (30.02, 30.05 veya 30.06 kodlular hariç), diğer dokunmuş sentetik mensucatlar ve lifler, elektrikli cihaz ve aparatları, hatlı telefon veya telgraflar için gerekli cihazlar. (UN Comtrade, 2018: 201).

Ermenistan sanayi sektörünün toplam üretim değeri incelendiğinde; Kırgız sanayi sektörü üretiminden oldukça büyük bir paya sahip olduğu görülmektedir. 2012 yılında sanayi sektörünün toplam üretim içindeki değeri yaklaşık 3 milyon dolar tutarında gerçekleşmiştir. Bu rakam 2015 yılında %8,2 gerileyerek 2.713 milyon dolar düşmüştür. Sanayi sektörünün toplam üretim içerisindeki payı ise izleyen yıllarda sürekli artış göstererek 3.320 milyon dolara kadar yükselmiştir. Sanayi sektörünün ülke GSYH'si içerisindeki payı ise yaklaşık %26 civarında seyretmektedir.

Ermenistan'ın sanayi sektörü ihracatı içinde en yüksek paya sahip ürünler; bakır cevherleri ve konsantresi, sigara, puro ve diğer sigara benzeri ürünler, %80'den daha az alkol içeren alkollü içecekler, altın, altın kaplama platinyumlar ve son sırayı ise ferro alaşımları, alüminyum folyo ve küçük de olsa elmasıdır.

Ermenistan sanayi sektörü ithalatı içerisindeki başlıca ürünler ise şu şekildedir; petrol, petrol yağları ve diğer hidrokarbonlar, ham petrol ve petrol yağları, elmas setleri, tıbbi ilaçlar (30.02, 30.05 ve 30.06 kodlular hariç), elektrikli cihaz ve aparatları, telefon ve hatlı telgraf için gerekli cihaz ve aparatlar. (UN Comtrade, 2018: 46-47).

Ermenistan sanayi sektörüne ait verilerden de anlaşılacağı gibi ülke, sanayi sektörü üretim açısından Kırgızistan'dan daha fazla üretim yapıyor olsa da AEB'nin gerek ekonomik bakımdan gerekse yüz ölçümü ve nüfus bakımından en küçük ülkesidir.

2.7.3. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerde Hizmet Sektörü

AEB'ye üye ülkelerde hizmet sektörü 2000'li yıllara gelinceye kadar oldukça düşük seviyelerde seyretmiştir. Ülkelerin serbest piyasa ekonomisinin tüm kurum ve kurallarını oluşturup diğer ülkelerle ikili ekonomik ilişkilerini arttırmaya başlayınca

kadar hizmet sektörünün hemen her alanında yetersiz düzeyde olduğu bilinmektedir. Birlik üyesi ülkelerin tamamı 1995'ten itibaren kamuya ait başta ulaşım, telekomünikasyon, eğitim, sağlık ve turizm alanlarında büyük çapta özelleştirme gerçekleştirmişlerdir.

AEB anlaşmasının imzalanmasıyla birlikte ise (2015) Birlik üyesi ülkeler maksimum sayıda hizmet sektörünü içeren ortak bir hizmet pazarı kurmayarak bu pazarın işleyişini sağlamaya çalışmışlardır. Tek hizmet pazarı AEB anlaşmasının yürürlüğe girmesinden bu yana 43 sektörde faaliyet göstermiştir. Birlik üyesi ülkelerin hizmet sektörü listesi (SEEÇ) 16 Ekim 2015 tarihinde 30 sayılı karar ile onaylanmıştır. Toplamda 21 hizmet sektörü bu listeye eklenmiştir. SEEÇ; öngörülen sektörlerde hizmetlerin birlik üyesi ülkeler arasında serbest dolaşımını öngörmüş olup, hali hazırda tek pazarın parçası olan hizmet sektörleriyle birlikte hesaplandığında toplam hizmet hacminin neredeyse %60'ını oluşturmaktadır (Eurasian Economic Commission).

Birliğe üye olan ülkelerin hizmet sektörlerinin toplam ülke üretimi içindeki değerleri ve GSYH içindeki paylarının gelişim seyri Tablo 13'te görüldüğü gibidir.

Tablo 13: AEB'ye Üye Ülkelerde Hizmet Sektörü ve GSYH İçindeki Payları (%) 2010-2019

Yıllar	Rusya Fed.	Kazakistan	Belarus	Kırgızistan	Ermenistan
2010	810.039	76.510	24.876	2.365	3.429
2011	1.102.885	94.173	27.252	2.966	3.658
2012	1.195.620	106.890	28.436	3.371	4.852
2013	1.285.621	125.841	34.306	3.640	5.088
2014	1.146.623	121.421	35.980	3.779	5.504
2015	765.542	109.337	26.952	3.482	5.088
2016	727.419	79.425	23.156	3.416	5.263
2017	886.317	91.574	25.556	3.811	5.920
2018	893.450	99.354	28.694	4.110	6.552
2019	918.000	100.824	30.783	4.244	7.410
(%) GSYH					
2010	53,1	51,6	43,4	49,3	-
2011	53,7	48,8	44,1	47,8	-
2012	54,5	51,3	43,2	51,0	45,6
2013	56,1	53,1	45,4	49,6	45,7
2014	55,6	54,8	45,6	50,6	47,4
2015	56,1	59,2	47,7	52,1	48,2
2016	57,0	57,8	48,5	50,1	49,9
2017	56,3	57,3	47,6	49,9	50,7
2018	53,5	55,4	47,8	49,7	52,6
2019	54,0	55,5	48,8	50,2	54,2

Kaynak: World Bank,

<https://data.worldbank.org/indicator/NV.SRV.TOTL.CD?end=2017&start=2009> (28.02.2021).

Tablo 13 incelendiğinde Birlik üyesi ülkeler arasında hizmet sektörünün en iyi durumda olduğu ülkenin Rusya Federasyonu olduğu görülmektedir. Rusya’da 2010 yılı itibariyle toplam hizmet sektörünün ülke ekonomisine yapmış olduğu katkı 810 milyon dolar civarındadır. Yine söz konusu sektörün ekonomiye yapmış olduğu katkı 2014 yılına gelinceye kadar sürekli artış göstermiştir. 2011 yılında bu rakam 1.1 milyar dolara, 2012’de yaklaşık 1.2 milyar dolara yükselmiş, 2014 yılında ise küçük bir düşüşle 1.146 milyar dolara gerilemiş olsa da, ülkede ki hizmet sektörü (2010 yılına göre) 2014 yılında %41,8 oranında artış göstermiştir.

2015 yılında ise, ülkedeki hizmet sektörünün üretimdeki toplam payı 2010 yılının altında seyretmeye başlamıştır. Bunun temel nedenleri arasında; Rusya’nın 2015 yılına gelinceye kadar hizmet sektöründe ciddi anlamda özelleştirme gerçekleştirmiş olmasıyla birlikte bu sektöre sağlamış olduğu yüksek miktardaki teşviklerdir. 2015 yılından itibaren ise ABD ve Batı ülkelerinin Rusya’ya karşı uygulamış oldukları ekonomik ambargolar ve petrol fiyatlarında görülen dalgalanmalarla birlikte, hizmet sektörüne sağlanan teşviklerin de azalması düşüşlerdeki önemli nedenlerin başında gelmektedir.

Ancak Rusya’da 2015 yılından itibaren hizmet sektörünün toplam üretime yaptığı katkı yaklaşık %8,5 artış gösterse de 2010-2015 yıllarının çok altında gerçekleşmiştir. Hizmet sektörünün Rusya’nın GSYH’si içindeki payı ise 2010 yılında %53,1 iken, 2015 yılında %56,1’e yükselmiştir. 2019 yılının sonunda ise bu payın %54 olduğu görülmektedir. Ayrıca 2010-2019 yıllarının ortalaması ise %54 civarında seyretmiştir.

Rusya Federasyonu hizmet sektörü ihracatından elde ettiği gelirin %35,5’ini taşımacılıktan, %16,4’ünü seyahatlerden, %24,6’sını diğer servis hizmetlerinden, %7,5’ini dizayn işlerinden, %5,8’ini bilgisayar-danışmanlık hizmetlerinden ve kalan %10,2’sini ise hizmet sektörü kapsamındaki diğer tüm işlemlerden elde etmiştir.

Rusya Federasyonu’nun hizmet sektörü ithalatında ise seyahatlerin payı %33, diğer işlerin %24, taşımacılığın %15,9, hizmet sektörü kapsamındaki diğer işlerin %15,1 ve son sırayı ise %6,2 ile telif haklarıyla birlikte %5,2 ile de inşaat işleri yer almaktadır (UN-Comtrade, 2018).

Kazakistan’da hizmet sektörünün 2010 yılında toplam üretime sağlamış olduğu katkı 76,5 milyon dolar iken bu rakam 2011 yılında 94 milyon dolara, 2012 yılında

yaklaşık 107 milyon dolara, 2013 yılında ise 126 milyon dolara yükselmiştir. 2014 yılından itibaren ise hizmet sektörünün Kazakistan'ın toplam üretimine yapmış olduğu katkının kademeli bir şekilde düşmeye başladığı görülmektedir. Bu düşüş özellikle 2016 yılında dip noktaya ulaşarak 79,5 milyon dolar seviyesine kadar gerilemiştir. 2018'de ise bu rakam 99,3 milyon dolara yükselirken; 2019 yılında ise 101 milyon dolar civarında seyretmiştir. Kazakistan'ın GSYH'si içinde hizmet sektörünün payı ise yıllar içinde büyük dalgalanmalar göstermiştir. En düşük payın 2011 yılında %48,8, en yüksek payın ise 2015 yılında %59,2 oranında gerçekleştiği görülmektedir.

Kazakistan'da hizmet sektörünün toplam üretim içerisindeki payı özellikle 2015 yılından itibaren düşmeye başlamıştır. Bunun en önemli nedeni olarak AEB'ye üye olması ve gümrük birliği anlaşması sonrasında malların sıfır gümrükle Birlik üyesi ülkeler arasında serbestçe dolaşması olarak gösterilebilir. Çünkü aynı dönemlerde (2015 sonrası) ülke GSYH'sinde de düşüşler görülmektedir. Bu durum Birlik üyesi olmanın ülkeye beklenildiği gibi büyük bir katkı sağlamadığını; aksine ülke ekonomisinin küçülmesine neden olduğu yönünde tartışmaları da başlatmıştır.

Ayrıca; Kazakistan'ın hizmet sektörü ihracatından elde ettiği gelirin %5,4'ü taşımacılıktan, %27,9'u seyahatlerden sağlanırken, %10,1'i diğer kalan hizmet sektörü işlerinden ve %6,6'sı da diğer işlerden elde edilmektedir.

Kazakistan'ın hizmet sektörü ithalatında diğer işlerin %41,1, seyahatlerin %17,3, inşaat sektörünün %17,3, taşımacılığın %15,4 ve kalan diğer işlerin payı ise %8,4'tür (UN-Comtrade, 2018: 190-191).

Belarus'un toplam üretimi içerisinde hizmet sektörünün katkısı ise Birliğin diğer üyesi olan Rusya ve Kazakistan'a göre daha düşüktür. Bunun nedeni; ülkenin GSYH'si ve diğer ekonomik göstergelerinin Rusya ve Kazakistan'dan oldukça geride olmasıdır. Ayrıca Belarus'un hizmet sektörünün toplam üretim içerisindeki değerinde görülen dalgalanmalar dikkat çekicidir. Bu dalgalanmaların yaşandığı yıllar; Rusya'da yaşanan dalgalanmalarla paralellik arz etmektedir. Bunun nedeni; Belarus ekonomisinin hâlâ büyük oranda Rusya ekonomisine doğrudan bağımlı olmasıdır.

Belarus hizmet sektörünün toplam üretim içerisindeki payının en düşük ve en yüksek olduğu yıllar sırasıyla 2016 ve 2019 yıllarıdır. Bu yıllarda hizmet sektörünün ülke ekonomisine yapmış olduğu katkı sırasıyla 23 ve 31 milyon dolar seviyelerindedir. Ülke GSYH'si içerisinde hizmet sektörünün payı ise (2010-2019

yılları arasında) %43,4 ile %48,8 arasında seyretmiştir. Genel ortalaması ise %46,2'dir. Bu oran Birlik üyesi ülkeler arasındaki en düşük düzeyi ifade etmektedir.

Belarus'un hizmet sektörü ihracatından elde ettiği gelirin %45'i taşımacılıktan, %16'sı inşaat sektöründen, %15'i bilgi işlem-programcılıktan, %11'i seyahatlerden, %8,1'i diğer işlerden ve %5'i de yine hizmet sektörü kapsamında olan tasarım vb. işlerden sağlanmaktadır.

Belarus'un hizmet sektörü ithalatının ise %32,3'ünü taşımacılık, %21,1'ini inşaat sektörü, %19,9'u seyahat, %13,9'u diğer işler oluştururken kalan %12,8'ini de yine hizmet sektörü içerisinde yer alan diğer işlemler oluşturmaktadır (UN-Comtrade, 2018: 64-65).

Kırgızistan'da hizmet sektörünün 2010-2019 yılları arasındaki gelişim seyri incelendiğinde ise Birlik üyesi ülkelerin hepsinden çok farklı bir şekilde geliştiği görülmektedir. Ayrıca ülkede hizmet sektörünün toplam üretime yapmış olduğu katkının da çok düşük düzeyde olduğu görülmektedir. 2010-2019 yıllarındaki katkının gelişim seyrini karşılaştıracak olursak (on yıl içerisinde) yaklaşık %83 oranında bir artış olduğu görülmektedir.

Kırgızistan'ın GSYH'si içinde hizmet sektörünün payı ise (2010-2019 yılları arasında) yaklaşık %49 seviyesinde gerçekleşmiştir. Kırgızistan hizmet sektörü ithalatında seyahatler %44,8, taşımacılık %38,5 ve diğer işler de %16,7'lik bir paya sahiptir (UN-Comtrade, 2018: 201-202).

Ermenistan'da hizmet sektörünün toplam üretime yapmış olduğu katkı ise; yıllar itibariyle değişiklikler gösterse de 3.7 milyon dolar ile 7.4 milyon dolar arasında seyretmiştir. Kırgızistan'da olduğu gibi Ermenistan'daki hizmet sektörünün de daima bir önceki yıla göre artış göstermesinin temel nedeni; daha önce kamunun bünyesinde yer alan iletişim, ulaşım ve bankacılık hizmetleriyle birlikte taşımacılık sektörünün özelleştirilmesidir. Ayrıca bu sektörlerde özel sektörün faaliyet göstermeye başlamasıyla birlikte yeni yatırımların yapılmış olmasıdır. Bu durum ülkede hizmet sektörünün toplam üretime yaptığı katkıdan da anlaşılmaktadır. 2010 yılında 2.3 milyon dolar olan katkının 2019 yılında %117 oranında artarak 7.4 milyon dolara yükselmiş olması bu durumu doğrulamaktadır.

Ermenistan'ın GSYH'si içinde hizmet sektörünün payı ise 2012 yılında %45,6 iken, 2015 yılında bu pay %48,2'ye, 2019 yılında ise (2012'ye göre) %18,8 artarak

%54,2 seviyesine ulaşmıştır. Ermenistan'ın toplam hizmet sektörü ihracatında seyahatler %59, taşımacılık %11,9, diğer hizmetler %8,9, inşaat %10,5 ve bilgisayar-danışmanlık işlemleri %9,6 paya sahiptir.

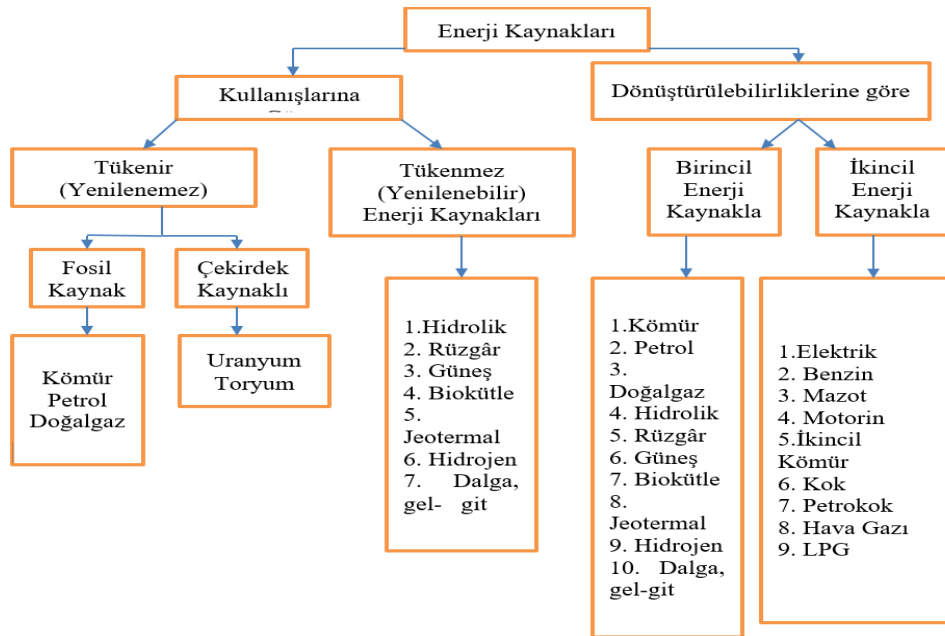
Ermenistan hizmet sektörü ithalatında ise seyahatler %65,2, taşımacılık %22,3, diğer işler %5,5 ve hizmet sektörüyle doğrudan bağlantılı olan diğer işlemlerin payı ise %5,5'tir (UN-Comtrade, 2018: 46.47).

2.7.4. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerde Madencilik Sektörü

Enerji, ekonomik ve sosyal açılardan değerlendirildiğinde dünyada yaşam standartlarının ve ülkelerin gelişmesinde büyük rol oynayan bir faktördür. Dünyada bilim ve teknolojiadaki gelişmelerle birlikte başta sanayileşme olmak üzere hemen hemen her alandaki hızlı gelişmeler ve değişimler enerjiye olan talebin de hızla artmasına neden olmuştur. Ancak bu kaynaklara sahip olan ülke sayısı oldukça azdır. Ayrıca dünyada enerji kaynağına sahip olup bu kaynakları etkin ve verimli bir biçimde kullanan ülkeler olduğu gibi, bu kaynaklara sahip olmasına rağmen kullanamayan (çıkarılması/işlenmesi/kullanılması/denetimi vb.) ve kaynakları başka ülkelerin kontrolünde olan ülkelerin sayısı da oldukça fazladır (Koç, vd., 2018: 87).

Enerji kaynakları, kullanılışlarına ve dönüştürülebilirliklerine göre iki ayrı başlık altında incelenmektedirler (Şekil 1).

Şekil 2: Enerji Kaynaklarının Gruplandırılması

Kaynak: Koç, v.d., (2018).

Şekil 2’de görüldüğü gibi, kullanılışlarına göre enerji kaynakları da kendi içinde tükenir (yenilenemez) ve tükenmez (yenilenebilir) enerji kaynakları olarak ikiye ayrılmaktadır. Benzer şekilde dönüştürülebilir enerji kaynaklarının da birincil ve ikincil enerji kaynakları olarak ikiye ayrıldığı görülmektedir.

Söz konusu enerji kaynaklarının dünyanın her yerinde bulunmadığı, sadece belirli bölgelerde oldukları da bilinmektedir. Özellikle birincil enerji kaynaklarının en yoğun olduğu bölgelerden birisi de kuşkusuz Avrasya Bölgesi’dir. Bu bölgede bulunan ve özellikle birincil enerji kaynakları bakımından en zengin ülkelerin başında ise (AEB ülkeleri arasında) Rusya Federasyonu ilk sırada gelirken, ikinci sırayı Kazakistan, üçüncü sırayı Belarus, dördüncü sırayı Kırgızistan ve son sırayı da Ermenistan almaktadır.

AEB’ne üye ülkelerin madencilik sektörünün analiz edildiği bu alt başlıkta, kısaca dünyadaki birincil ve ikincil enerji kaynaklarının mevcut potansiyeli hakkında bilgi verilmesi uygun görülmüştür. Bu veriler bize; AEB üyesi ülkelerin madencilik sektörü başta olmak üzere enerji ve diğer kaynaklarının toplam dünya rezervlerinin karşılaştırılmasına da katkı sağlayacaktır.

Dünyada birincil enerji kaynaklarının toplam rezervleri incelendiğinde; petrolün dünya toplam rezervinin (2018 yılı sonu itibariyle) 1.729,7 milyon varil, ton olarak ise 244.1 milyon ton olduğu görülmektedir. AEB’ye üye ülkelerden Rusya’nın toplam petrol rezervi 106,2 milyon varil olup, ülke dünya toplam petrol rezervinin %6,1’ine sahiptir. Birliğin diğer üyesi Kazakistan’ın ise 30 milyon varillik bir rezerve sahip olduğu, toplam dünya petrol rezervinin de %1,7’sinin bu ülkede olduğu görülmektedir (BP, Statistical Review of World Energy, 2019: 14).

AEB’ye üye olan ülkelerin madencilik sektörü toplam üretim miktarları ile en çok üretimi yapılan ilk beş birincil enerji kaynakları ve tutarları Tablo 14’te görülmektedir.

Tablo 14: AEB'ye Üye Ülkelerde Madencilik Sektörü Toplam Üretim Miktarları (Ton) En Çok Üretilen Beş Maden ve Tutarları 2014-2018

Yıllar	Rusya Federasyonu					
	Petrol (t)	Buhar Kömürü (t)	Taş Kömürü (t)	Linyit (t)	Demir (t)	Toplam Maden Üretimi
2014	526.650.000	211.800.000	76.300.000	68.900.000	58.465.000	1.489.182.575
2015	533.551.300	215.500.000	82.900.000	73.600.000	58.465.000	1.502.807.069

2016	547.306.140	226.526.100	83.800.000	73.500.000	57.200.000	1.518.373.338
2017	546.742.200	246.751.300	86.200.000	74.900.000	57.970.000	1.603.811.356
2018	555.833.900	260.554.200	91.600.000	80.500.000	58.575.000	1.665.722.615
Kazakistan						
Yıllar	Buhar Kömürü (t)	Petrol (t)	Demir (t)	Taş Kömürü (t)	Linyit (t)	Toplam Maden Üretimi
2014	89.185.000	80.825.600	15.965.110	17.906.000	6.894.000	248.974.955
2015	84.773.000	79.456.300	11.122.150	17.020.000	5.526.000	237.915.714
2016	81.856.000	78.031.800	10.632.570	15.468.000	5.750.000	227.850.365
2017	90.910.400	86.194.400	11.705.660	15.749.700	5.739.000	250.229.699
2018	101.085.800	90.359.500	12.968.800	10.836.000	6.560.700	266.598.710
Belarus						
Yıllar	Potas (t)	Tuz (t)	Petrol (t)	Doğal Gaz (Mio m³)	-	Toplam Maden Üretimi
2014	6.340.000	1.800.000	1.645.000	222	-	9.962.600
2015	6.467.900	2.050.000	1.645.000	225	-	10.342.900
2016	6.180.100	2.480.000	1.645.000	215	-	10.477.100
2017	7.101.800	2.629.000	1.650.000	205	-	11.544.800
2018	7.346.096	2.904.097	1.670.000	211	-	12.088.993
Kırgızistan						
Yıllar	Linyit (t)	Buhar Kömürü (t)	Petrol (t)	Alçı Taşı (t)	Kaolin (t)	Toplam Maden Üretimi
2014	1.505.000	291.700	81.000	112.000	9.419	2.033.854
2015	1.584.000	345.000	173.000	60.617	0	2.214.995
2016	1.603.000	248.000	148.000	98.000	0	2.138.603
2017	1.628.900	246.500	173.200	100.000	40.000	2.225.183
2018	2.031.600	274.800	200.000	100.000	40.000	2.682.680
Ermenistan						
Yıllar	Tuz (t)	Bakır (t)	Perlit (t)	Alçı Taşı (t)	Gümüş (kg)	Toplam Maden Üretimi
2014	149.398	46.849	84.904	22.317	18.374	352.168
2015	142.605	51.765	57.657	19.400	18.350	322.236
2016	68.435	95.080	44.820	14.831	14.100	281.859
2017	137.236	95.793	14.036	14.336	17.200	328.810
2018	155.393	68.928	51.222	20.387	16.700	318.820

Kaynak: World Mining Data, <https://www.world-mining-data.info/> (28.02.2021).

Tablo 14 incelendiğinde AEB'ye üye ülkeler arasında birincil enerji kaynaklarının tamamında Rusya Federasyonu 2018 yılı itibariyle üretmiş olduğu toplamdaki 1.665.722 ton enerji ile birinci sırada yer alırken, Kazakistan 266.598 milyon tonla ikinci sırada, Belarus ise büyük çoğunluğu potas olmak üzere (7.346 milyon ton) tuz ve az miktardaki petrol üretimi ile toplamda 12.088 milyon ton üretimle üçüncü sırada yer almıştır. Kırgızistan, büyük kısmı linyit olmak üzere 2.031 milyon ton toplamda (2018 itibariyle 2.682 milyon ton) üretimle dördüncü sırada yer alırken, Ermenistan ise 2018 yılı itibariyle büyük kısmı 155.393 milyon ton tuz olmak üzere, toplamda 318.820 milyon ton maden üretimiyle beşinci ve son sırada yer almıştır.

Ayrıca AEB'ne üye ülkeler arasında en büyük petrol rezervine sahip olan Rusya'nın ve Kazakistan'ın dünyada üretilen petrolün 2018 yılı itibariyle sırasıyla %12,6'sı ve %2'sine eş değer petrol ürettikleri, ayrıca günlük ham petrol (Kontenseta) üretim miktarları ise Rusya'da 11 milyar varilin üzerinde iken, Kazakistan'da 1.09 milyar varil olduğu görülmektedir (BP; Statistical Review of World Energy, 2019: 17-18).

AEB'ne üye olan diğer ülkelerin Belarus, Kırgızistan ve Ermenistan'ın petrol-doğalgaz kaynağı ve üretimi çok yetersizdir. Bu ülkelerin her üçü de enerji kaynağı bakımından dışa bağımlıdırlar. Kırgızistan ihtiyaç duyduğu doğalgazı Özbekistan ve Türkmenistan'dan ithal etmektedir. Belarus ve Ermenistan ise çok az miktarda petrol ve diğer enerji kaynağına sahip olup, ihtiyaçlarının büyük bir kısmını Rusya Federasyonu'ndan karşılamaktadırlar. Belarus'un sahip olduğu petrolü ise Rusya'dan ithal ettiği, işledikten sonra ise tekrar Rusya'ya ihraç ettiği bilinmektedir. Petrol ürünleri ihracatı Belarus'un ihracatının yaklaşık %30'unu oluşturmaktadır (Narin, 2006: 165).

2.7.5. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerde Enerji Sektörü

1970'li yıllardan itibaren, petro-devletler olarak nitelenen geniş enerji rezervlerine ve üretim kapasitelerine sahip olan ülkelerin tamamı uluslararası enerji piyasalarında enerjiye olan talebin artmasıyla birlikte kendilerine büyük avantajlar sağlamışlardır. XX. ve XXI. Yüzyılın başlarında pek çok örnekte gözlemlendiği üzere ülkeler arasındaki enerji ilişkileri karşılıklı bağımlılığın esas olduğu yatay yönlü iktisadi ilişkiden taraftarlardan birinin diğerine karşı uyguladığı doğrudan ve dolaylı baskılardan dolayı dikey yönlü siyasi ilişkiye dönüşebilmektedir (Klara, 2015)⁴⁰

⁴⁰ Bunun en güzel örneğini ABD'nin 2015 yılında enerji piyasasına 2018 yılına göre %84 daha fazla petrol ve %20 daha fazla doğalgaz arz etmesinde görülmüştür. Bu arz fazlasıyla enerji ilişkilerinde iktisadi olmanın ötesinde siyasi avantaj elde etmiş olan petro-devletlere karşı atılmış bir adımdır. Bu adımla ilk etapta ABD'nin iç piyasalarında artan enerji talebinin karşılanması diğer taraftan ise enerji arz güvenliği de böyle bir politikayla sağlanmış olmaktadır. Ancak esas amaç, başta Rusya-Ukrayna arasındaki doğalgaz krizleri ile İran'ın nükleer enerji projelerine yönelik ambargo sonucunda petrol arzından olumsuz etkilenmiş olan Avrupa ülkeleri de dahil, küresel enerji piyasalarının yönlendirilmesi hedeflenmiştir. Gerçekte iç piyasalarda artan petrol ve doğalgaz talebi söz konusu değildir. Aksine 2008 ve 2014 verileri karşılaştırıldığında ABD petrol üretimini %71, doğalgaz üretimini ise %27 artırmıştır. Aynı dönemde ABD'deki petrol tüketimi %2 azalırken, doğalgaz tüketiminde ise %27 artış olmuştur. 2014 yılında ise ABD'de petrol tüketimi %2 oranında azalmışken doğalgaz tüketiminde ise %15 artış olmuştur. Bu verilerden de anlaşılacağı gibi ABD izlemiş olduğu bu politikayla dünya enerji piyasalarına farklı bir yön vermiştir.

duyduğu her tür enerjiyi Rusya'dan karşıladığı için Rusya'nın bu ülke üzerindeki etkisi oldukça fazladır.

BP (2019) verilerine göre (2018 yılı itibarıyla) dünya genelinde (teravat/hours)⁴¹ toplamda 26.614.8 elektrik enerjisi üretilmiştir. Bu tutarın 5.447.3 terewatt/hours Kuzey Amerika Ülkeleri'nde, 1.305.3 terewatt/hours ABD merkezinde, 4.077.3 terewatt/hours Avrupa Ülkeleri'nde, 1.417.4 terewatt/hours CIS ülkelerinde üretilmiştir. CIS ülkeleri arasında yer alan ve AEB'nin de üyesi olan Rusya'nın elektrik enerjisi üretim miktarı ise 1.110.8 terewatt/hours olup, dünya elektrik enerjisi üretimi içerisindeki payı %4,2'dir. İkinci sırada yer alan Kazakistan'ın elektrik enerjisi üretim miktarı ise 107.1 terewatt/hours olup dünya toplam elektrik enerjisi üretimi içindeki payı %0,4 iken, üçüncü sıradaki Belarus'un elektrik enerjisi üretim miktarı ise 38.8 terewatt/hours olup dünya toplam elektrik enerjisi üretimindeki payının %0,1 olduğu görülmektedir (BP, 2019: 54).⁴²

2.7.5.1. Rusya Federasyonu'nun Enerji Kaynakları- Üretim Miktarları

Çalışmamızın önceki bölümlerinde de belirttiğimiz gibi; Rusya Federasyonu Birlik üyesi ülkeler arasında istisnasız her alanda en büyük güce sahip olan ülkedir. Söz konusu üstünlük, ülkenin sahip olduğu enerji kaynaklarıyla birlikte üretim miktarlarında da görülmektedir (Tablo 16).

Tablo 16: Rusya Federasyonu'nun Enerji Üretim Miktarı (quad BTU)* 2010-2018

Yıllar	Kömür	D.Gaz	Petrol ve diğer likidler	Nükleer Enerji	Yenilenebilir enerji ve diğerleri	Toplam Üretim
2010	7.061	22.016	21.675	1.753	1.640	54.144
2011	6.998	22.786	21.901	1.781	1.627	55.093
2012	7.772	22.307	22.335	1.828	1.596	55.839
2013	8.279	22.715	22.613	1.774	1.743	57.124
2014	8.504	22.027	22.782	1.858	1.686	56.856
2015	8.844	22.091	23.151	1.995	1.585	57.666
2016	9.206	22.316	23.723	2.002	1.720	58.966
2017	9.830	24.119	23.616	2.068	1.723	61.354
2018	10.404	25.325	23.999	1.976	1.759	63.463

Kaynak: EIA, <https://www.eia.gov/international/data/country/RUS/total-energy/total-energy->

⁴¹ Terawatt/Hours: 1 saatte üretilen/tüketilen 1 trilyon watt'a eş değer elektrik enerjisi üretimi/tüketimi oranıdır. 1 terawatt saat 3.6 petajoule veya 3.6×10^9 a eş değerdir.

⁴² Dünya toplam elektrik enerjisi üretiminde Orta Doğu ülkeleri 1240.4 terewatt/hours elektrik enerjisi üretirken, Afrika ülkeleri 853.7 terewatt/hours, Asya-Pasifik ülkeleri ise 12273.6 terewatt/hours elektrik enerjisi üreten bölge ülkeleridir. Üretilen elektrik enerjisinin coğrafi bölgelere göre yüzde dağılımı ise şöyledir: Kuzey Amerika %20,5, ABD %4,9, Avrupa %15,3, CIS ülkeleri %53, Orta Doğu ülkeleri %4,7, Afrika %3,2, Asya-Pasifik ülkeleri %46,1'lik paya sahiptir.

Kazakistan'ın günlük ham petrol (kondenseta) üretim miktarının ise (2018 sonu itibariyle) 1.900 bin varil olduğu, dünya günlük petrol üretimi içindeki payının ise %2,3 olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Kazakistan'ın günlük sıvı doğalgaz üretim miktarı ise 27 milyon varil olup; toplam günlük dünya sıvı doğalgaz üretiminin %0,2'sine eşdeğerdir. Günlük rafineri petrol üretim miktarı ise 374 milyon varildir. Ayrıca toplam dünya doğalgaz rezervi 6.951,8 milyar metre³ olup, bu rezervin içinde Kazakistan'ın payı %0,5 iken, kendi doğalgaz rezervinin ise 35 milyar metre³ olduğu tahmin edilmektedir.

BP (2019), Kazakistan'ın kanıtlanmış toplam kömür rezervi ise 26.605 milyon tondur ve bu toplam dünya kömür rezervinin (2018 yılı sonu itibariyle) %2,4'üne eşdeğerdir. Kazakistan yenilenebilir enerji kaynağı üretimi bakımından ise oldukça düşük seviyede enerji üretmektedir. 2018 sonu itibariyle rüzgâr ve güneş enerjisinden elde edilen üretim miktarı sadece 0.7 terewatt/saat tutarındadır. Kazakistan'ın 2018 yıl sonu itibariyle üretmiş olduğu karbondioksit emisyonları tutarı ise 248,1 milyon ton olmakla birlikte bu rakam, toplam dünya karbondioksit emisyon tutarının %0,2'sine eşdeğerdir (BP, 2019: 14-59).

2.7.5.3. Belarus'un Enerji Kaynakları-Üretim Miktarları

AEB'ye üye ülkelerden Belarus gerek birincil gerekse ikincil ve yenilenebilir-yenilenemez enerji kaynaklarının üretimi bakımından oldukça zayıf bir ülkedir. Ülke enerji kaynağına sahip olmadığı için Rusya'dan ithal etmiş olduğu belli miktardaki petrolü işleyerek tekrar Rusya'ya ihraç etmesinden dolayı küçük miktarlarda da olsa petrol ve diğer likitlerin üreticisidir. Ürettiği enerji miktarları ise Tablo18'de görüldüğü gibidir.

Tablo 18: Belarus'un Enerji Üretim Miktarı (quad BTU) 2010-2018

Yıllar	Kömür	Doğal Gaz	Petrol ve diğer likidler	Nükleer Enerji	Yenilenebilir enerji ve diğerleri	Toplam Üretim
2010	0	0.001	0.064	0	0.003	0.068
2011	0	0.001	0.064	0	0.003	0.068
2012	0	0.001	0.065	0	0.003	0.068
2013	0	0.001	0.064	0	0.004	0.070
2014	0	0.001	0.064	0	0.004	0.069
2015	0	0.001	0.056	0	0.004	0.061
2016	0	0.001	0.070	0	0.005	0.076
2017	0	0.002	0.069	0	0.008	0.079
2018	0	0.002	0.071	0	0.008	0.081

yenilenebilir enerji ve diğer enerji türlerinden üretim yaptığı, bunların dışında ise hiçbir enerji üretiminin olmadığı bir ülkedir.

2.8. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Kendi Aralarında Yapmış Oldukları Dış Ticaret

Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar (26 Aralık 1991) gerek Orta Asya ülkeleri için gerekse sosyalist sistemi benimsemiş olan diğer tüm ülkeler için SSCB lokomotif görevini üstlenmiş ve bu ülkelerin modern görüntülerinde belirleyici rol oynamıştır. SSCB'nin çöküşüyle başta Orta Asya ülkeleri olmak üzere diğer tüm ülkelerle de (eski SSCB bünyesinde olan ülkelerle) Rusya'nın ticari ve ekonomik ilişkileri zayıflamaya başlamıştır (Gamarlı, 2015: 25).

1992'de Rusya Federasyonu ile Orta Asya ülkeleri arasındaki ticaret hacmi anında 1991 yılına göre ortalama on kat azalmıştır. Dış ticaretteki düşüş 1998'e kadar devam etmiş ve yılda 6-9 milyar dolar seviyesinde seyretmiştir. 1999'da ortaya çıkan krizin etkisiyle Rusya'nın ticaret hacmi 1996'da gerçekleşen toplam ticaret hacminin %45,6 seviyesine kadar düşmüştür. Benzer durum Rusya'nın bölge ülkelerine gerçekleştirmiş olduğu ihracatında %42,4, bu ülkelere yapılan ithalatta ise 1996'ya göre ihracat/ithalatın %65,8'i oranında büyük düşüş göstermiştir. 2000-2003 yılları arasında söz konusu ülkelerle Rusya arasındaki ekonomik ilişkilerde durgunluğun yaşandığı, 2003 yılından sonra ise tekrar artışların başladığı görülmektedir (Paramonov ve Strokov, 2008).

2003-2008 yılları arasında ise söz konusu ülkelerle Rusya arasındaki ticaret hacmi 5,2 kat artarak yaklaşık 40 milyar dolar seviyesinde seyretmeye başlamıştır. Aynı zamanda Rusya'dan yapılan ihracat 4,5 kat, ithalat ise öncelikli doğal gaz olmak üzere 6,2 kat artmıştır.

2008-2009 yılları arasında ortaya çıkan Küresel Kriz Rusya'yı ve ticari ortaklarını da doğrudan etkileyerek Rusya'nın bölge ülkelerine yapmış olduğu ihracatı %28, ithalatını ise yaklaşık %12 oranında azaltmıştır (Gamarlı, 2015: 25-26).

2.8.1. Rusya'nın Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerle İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dengesi

Ülkelerin dış ticaret yapısındaki değişimi analiz ederken ihracatın konsantrasyon derecesini dikkate almak büyük önem taşımaktadır. Çünkü bir ülke ekonomisinde ihracata konu ürün yelpazesi ne kadar geniş olur ise dış ticaret için de o kadar çok imkân yaratılmış olur. Yine ülkelerin ihracat konsantrasyon dereci arttıkça dünya piyasalarında oluşan gelişmelere karşı hassasiyet derecesi de ona bağlı olarak yükselir (Golovko, 2014: 57).

Bu bağlamda AEB'ye üye ülkelerin merkezi planlama sonrasında piyasa ekonomisine geçmeleri sonucunda dış ticaret yapılarında meydana gelen değişimin seyri Rusya Federasyonu için ihracatta şu şekilde seyretmiştir (Tablo 21).

Tablo 21: Rusya Federasyonu'nun AEB Üye Ülkelerine Yaptığı İhracat (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	KAZAKİSTAN	BELARUS	KIRGIZİSTAN	ERMENİSTAN
2010	10.690.358	18.080.615	975.377	396.057
2011	14.173.690	24.930.203	1.156.416	437.129
2012	14.892.490	21.380.405	1.634.061	447.887
2013	17.218.175	16.870.228	2.029.443	468.421
2014	13.862.274	16.539.841	1.737.661	534.841
2015	10.301.606	12.428.310	1.289.413	510.780
2016	9.426.891	14.050.697	1.025.746	957.253
2017	11.924.244	15.537.357	1.388.701	868.795
2018	12.923.333	21.819.797	1.635.408	1.341.382
2019	14.050.846	20.544.970	1.550.053	1.680.020

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> (10.03.2020)

Tablo 21'de Rusya'nın Birlik üyesi ülkeler arasında (2010-2019) en çok ihracat yaptığı ülke sıralamasında Belarus ilk sırada gelmektedir. Rusya'nın Belarus'a yapmış olduğu ihracatın seyri incelendiğinde ise; 2010 yılında 18.080 milyon dolar olan ihracatın, 2011 yılında %37,7 oranında artarak 24.930 milyon dolara yükseldiği, 2015 yılında ise gümrük birliği sonrasında (2011 yılına göre) %50,14 azalarak 12.428 milyon dolara gerilediği görülmektedir. Daha sonraki yıllarda ise Rusya'nın Belarus'a ihracatı sürekli artarak 2019 yılı sonunda (2015 yılına göre) %65,3 artarak 20.544 milyon dolar seviyesine yükselmiştir.

Rusya'nın ihracatında ikinci sırayı Kazakistan almaktadır. Rusya'nın Kazakistan'a yapmış olduğu ihracat; 2010 yılından 2013 yılı sonuna kadar sürekli artış göstermiştir. 2010 yılında 10.690 milyon dolar olan ihracatı; 2013 yılında %61,06 artarak 17.218 milyon dolara yükselmiştir. 2015 yılında ise Rusya'nın diğer Birlik

üyesi ülkelerin tamamında olduğu gibi Kazakistan'a yapmış olduğu ihracatın da (2013 yılında göre) %67,1 oranında düşüş göstererek gerilediği ve 2015'ten itibaren ise nispi artışlarla; 2019 yılı sonunda 14.050 milyon dolara seviyesine yükseldiği görülmektedir.

Rusya'nın Birlik üyesi ülkeler arasında ihracatında üçüncü sırayı Kırgızistan almaktadır. Ancak Rusya'nın bu ülkeye yıllık yapmış olduğu ihracat 1-1,5 milyar dolar arasında seyretmiştir. En düşük tutardaki ihracatın 2010 yılında 975 milyon dolar, en yüksek ihracatın ise 2019 yılı sonunda %58,9'luk artışla 1.550 milyon dolar olarak gerçekleştiği görülmektedir.

Rusya'nın Ermenistan'a yapmış olduğu ihracat ise 2010-2019 yılları arasında yaklaşık 400- 1.680 milyon dolar arasında seyretmiştir. Artış oranı dört katın üzerinde gerçekleşmiş olsa da bu artış büyük bir tutar değildir.

Rusya'nın AEB'ne üye ülkelerden gerçekleştirmiş olduğu ithalatta ise yine Belarus'un 2010-2019 yılları arasında birinci sırada, Kazakistan'ın ikinci sırada, Ermenistan'ın üçüncü ve Kırgızistan'ın da dördüncü sırada yer aldığı Tablo 22'de görülmektedir.

Tablo 22: Rusya Federasyonu'nun AEB Üye Ülkelerinden Yaptığı İthalat (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	KAZAKİSTAN	BELARUS	KIRGIZİSTAN	ERMENİSTAN
2010	4.449.351	9.953.648	393.290	158.549
2011	6.912.746	14.508.643	290.838	183.812
2012	9.409.256	12.991.857	195.743	300.711
2013	5.664.931	13.959.262	110.128	352.395
2014	7.172.377	12.316.244	70.912	314.171
2015	4.275.013	7.988.799	61.886	175.832
2016	3.612.215	9.406.285	170.544	378.282
2017	4.599.663	10.691.594	169.165	427.557
2018	5.295.922	12.179.232	248.325	627.045
2019	5.570.993	12.800.697	316.215	829.905

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> (10.03.2020)

Tablo 22'yi incelediğimizde Rusya'nın birlik üyesi ülkelerden ihracatta olduğu gibi ithalatında da en büyük düşüşün 2015 yılında gerçekleştiği görülmektedir. Bunun nedeni 2015 yılında dünya piyasalarında petrol ve doğalgaz fiyatlarının ani ve

beklenmedik şekilde düşüşleri ile; başta ABD ve Batı Ülkeleri'nin Rusya'ya karşı uygulamış oldukları ekonomik yaptırımlardır.

Rusya'nın birlik üyesi ülkelerden yapmış olduğu ithalat rakamları incelendiğinde ise; Kazakistan'dan yapılan ithalatın 2010-2019 yılları arasında yıllık ortalama 5.194 milyon dolar, Belarus'tan 11.679 milyon dolar, Kırgızistan'dan 202 milyon dolar ve Ermenistan 'dan yapmış olduğu ithalatın ise yıllık ortalamasının yaklaşık 374 milyon dolar olduğu görülmektedir.

Rusya Federasyonu'nun Avrasya Ekonomik Birliği'ne üye ülkeler ile gerçekleştirmiş olduğu toplam dış ticaret hacminde ise yine ihracat ve ithalatında olduğu gibi; Belarus'un birinci, Kazakistan'ın ikinci, Kırgızistan'ın üçüncü ve Ermenistan'ın da dördüncü sırada yer aldığı Tablo 23' te görülmektedir.

Tablo 23: Rusya Federasyonu'nun AEB Üye Ülkeleriyle Toplam Dış Ticaret Hacmi (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	KAZAKİSTAN	BELARUS	KIRGIZİSTAN	ERMENİSTAN
2010	15.139.709	28.034.263	1.368.667	554.606
2011	21.086.436	39.438.846	1.447.254	620.941
2012	24.301.746	34.372.262	1.829.804	748.598
2013	22.883.106	30.829.490	2.139.571	820.816
2014	21.034.651	28.856.085	1.808.573	849.012
2015	14.576.619	20.417.109	1.351.299	686.612
2016	13.039.106	23.456.982	1.196.290	1.335.535
2017	16.523.907	26.228.951	1.557.866	1.296.352
2018	18.219.255	33.999.029	1.883.733	1.968.427
2019	19.621.779	33.345.667	1.866.268	2.509.925

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Tablo 23'te Rusya Federasyonu'nun Birlik üyesi ülkelerle gerçekleştirmiş olduğu toplam dış ticaret hacmi incelendiğinde ise; Belarus 'un dışındaki diğer tüm ülkelerle yapılan dış ticarete yıllar itibari ile dalgalanmaların yaşandığı görülmektedir. Dalgalanmanın görülmediği tek ülke 2015 yılı hariç Belarus' tur. Bunun nedeni; Rusya'nın Belarus'a ihraç ve ithal ettiği ürünlerin petrol-petrol ürünlerinden oluşması ve ham petrolü işlemesi için Belarus'a ihraç ederek söz konusu bu ürünleri tekrar bu ülkeden ithal etmesidir. Toplam tutar ise yıllık ortalama 30 milyar dolar civarında olup, on yıllık süreçte toplam 298.978 milyon dolardır. İkinci sırada yer alan Kazakistan ile Rusya arasındaki toplam dış ticaret hacminde ise yıllar itibariyle dalgalanmalar yaşanmış olsa da 2010 yılına göre 2019 yılında %29,6 artış göstererek iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi 19.621 milyon dolara yükselmiştir.

Rusya'nın Kırgızistan ile yapmış olduğu toplam dış ticaret hacminin ise 2010 yılına göre 2019 yılında %36,40'lık bir artışla 1.866 milyon dolara yükseldiği, dış ticaretin en düşük miktarda gerçekleşti yılın da 2016 yılı olduğu görülmektedir.

Rusya'nın Birlik üyesi ülkeler arasında toplam dış ticaret hacminin en düşük düzeyde olduğu ülke ise Ermenistan'dır. Söz konusu ülke ile Rusya'nın 2010 yılında toplam dış ticaret hacmi 554 milyon dolar civarında iken, bu rakam 2016 yılında 1.335.milyon dolara, 2019 yılında ise %452 oranında artarak 2 milyon 509 bin dolara yükselmiştir.

Rusya'nın 2018 yılı itibari ile uzmanlaşmış olduğu yakıtlar; enerji, mineral yakıtlar, demir-demir metalleri bakımından Birlik üyesi ülkelerle yapmış olduğu ihracatta bu ürünlerin payları şu şekilde seyretmiştir. Kereste, kereste ürünleri ve odun kömürü %1, alüminyum-alüminyum ürünlerinin payı %1, doğal ve sentetik kauçuk ve kauçuk ürünleri %2, kâğıt ve karton %2, plastik ve plastik ürünleri %4, kara taşıt araçları %5, elektrikli makine ve ekipmanları %6, ekipman ve mekanik cihazlar %7, demirli metaller %16, mineral yakıtlar, ham petrol ve petrol ürünleri %31 oluştururken, diğerleri ise %25'lik payı oluşturmuştur (EEI, 2019: 54).

Rusya Federasyonu'nun Avrasya Ekonomik Birliği'ne üye ülkelerle dış ticaret dengesi incelendiğinde ise (Tablo 24); hiçbir ülkeye karşı dış ticaret açığı vermediği görülmektedir. Dış ticaret fazlasının sağlandığı ülke sıralamasında ise Kazakistan'ın birinci, Belarus'un ikinci, Kırgızistan'ın üçüncü ve Ermenistan'ın ise dördüncü sırada geldiği görülmektedir.

Tablo 24: Rusya Federasyonu'nun AEB'ye Üye Ülkelerle Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	KAZAKİSTAN	BELARUS	KIRGIZİSTAN	ERMENİSTAN
2010	6.241.007	8.126.967	582.290	237.508
2011	7.260.944	10.421.560	865.578	253.317
2012	5.483.234	8.388.548	1.438.318	147.176
2013	11.553.244	2.910.966	1.919.315	116.026
2014	6.689.897	4.223.597	1.666.749	220.670
2015	6.026.593	4.439.511	1.227.527	334.948
2016	5.814.676	4.644.412	854.932	578.971
2017	7.324.581	4.845.763	1.219.536	441.238
2018	7.627.411	9.640.565	1.387.083	714.337
2019	8.479.853	7.744.273	1.233.838	850.115

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Tablo 24'te görüldüğü gibi, Rusya'nın Birlik üyesi ülkelerle yapmış olduğu dış ticaret sonrasında dış ticaret dengesi Rusya'nın lehine bir seyir izlemiştir. Rusya'nın

en çok dış ticaret fazlası sağladığı ülkelerin başında Kazakistan gelmektedir. 2010 yılında 6.241.milyon dolar olan dış ticaret fazlası, 2013 yılında %85,1 oranında artış göstererek 11.553 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Ancak takip eden 2014- 2016 yıllarında Kazakistan'ın Rusya'ya karşı dış ticaret açığı nispeten azalmış olsa da 2019 yılında bu rakam 8.479 milyon dolara yükselmiştir.

Rusya'ya karşı en büyük dış ticaret açığı veren Birlik üyesi ülkelerden ikincisi Belarus'tur. Bu ülkenin 2010 yılında Rusya ile yaptığı dış ticarete 8.126 milyon dolar dış ticaret açığı verdiği görülmektedir. Belarus, bu açığını 2013 yılında %64,18'lik bir düşüşle 2.910 milyon dolara düşürmüş olsa da ilerleyen yıllarda bu açığın giderek arttığı, 2019 sonu itibari ile ise 7.744 milyon dolara kadar yükseldiği görülmektedir. Belarus'un Rusya'ya karşı dış ticaret açığının başlıca nedeni; petrol-petrol ürünleri ile ihtiyaç duyduğu diğer malların büyük kısmının tedarikinde Rusya bağımlılığının hala devam ediyor olmasıdır.

Rusya Federasyonu'na karşı dış ticaret açığı veren Birliğin diğer üyelerinden Kırgızistan ve Ermenistan'ın durumu incelendiğinde ise (Tablo 24); Kırgızistan'ın Rusya karşısında 2010 yılında vermiş olduğu 582 milyon dolarlık dış ticaret açığı, 2015 yılına gelinceye kadar her yıl iki katın üzerinde bir artış göstererek 2014 yılında 1.666 milyon dolara kadar yükselmiştir. 2016 yılında bu rakam yaklaşık %48,7 oranında düşüş göstererek 854 milyon dolar seviyelerine kadar gerilemiştir. 2019 yılında ise Kırgızistan'ın Rusya ile dış ticaret dengesinin yine Rusya'nın 1.233 milyon dolar dış ticaret fazlası vermesi ile sonuçlanmıştır.

Rusya ile Ermenistan arasındaki dış ticaret dengesi ise, yine Rusya'nın her yıl bir önceki yıla göre dış ticaret fazlası vermesi ile sonuçlanmıştır. Rusya'nın dış ticaret fazlasına yönelik rakamlar incelendiğinde ise 2010 yılında 237 milyon dolar dış ticaret fazlası veren Rusya, bu rakamı 2015 yılında 334 milyon dolara, 2019 sonu itibarıyla ise %258'in üzerinde bir artışla 850 milyon dolara kadar yükseltmiştir.

2.8.2. Rusya Federasyonu'nun Dış Ticaret Hacmi İçinde Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Payları

Rusya Federasyonu'nun toplam dış ticaret hacmi içerisinde Avrasya Ekonomik Birliği'ne üye olan ülkelerin payları incelendiğinde (Tablo 25) en büyük paya sahip olan ülkenin %4,04-5 arasında Belarus olduğu görülmektedir. Belarus'un Rusya'nın

toplam dış ticaret hacmi içindeki payının bu denli yüksek olmasında petrol-petrol ürünlerinin işlendikten sonra Rusya'ya tekrar ihracatı en önemli etkidir.

Tablo 25: Rusya Federasyonu'nun Toplam Dış Ticaret Hacmi İçinde AEB'ye Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019

Yıllar	KAZAKİSTAN	BELARUS	KIRGIZİSTAN	ERMENİSTAN
2010	2,41	4,47	0,21	0,08
2011	2,56	4,79	0,17	0,07
2012	2,88	4,08	0,21	0,08
2013	2,71	3,66	0,25	0,09
2014	2,68	3,67	0,23	0,10
2015	2,76	3,87	0,25	0,13
2016	2,78	5,01	0,25	0,28
2017	2,81	4,46	0,26	0,22
2018	2,65	4,94	0,27	0,28
2019	2,94	5,00	0,27	0,37

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Rusya'nın Birlik üyesi ülkeler arasındaki ticaretinde ikinci sırayı %2.41-2.94' lük pay ile Kazakistan oluşturmaktadır. 2010 yılında Rusya'nın dış ticaretin de Kazakistan'ın payı %2,41 iken bu rakam 2019 yılında %21,9 artışla %2,94 seviyesine yükselmiştir.

Kırgızistan'ın payı ise %0,17-0,27 oranında seyretmiştir. Ermenistan'ın Rusya'nın toplam dış ticaret hacmi içindeki payı ise oldukça düşük seviyelerde seyretmekte olup, 2010-2019 yılları arasında %0,087-0,37 arasındadır. Rusya'nın Ermenistan ile yapmış olduğu ticaretin büyük kısmı enerji ihracatından oluşmaktadır. Rusya'nın toplam dış ticaret hacmi içinde Birlik üyesi ülkelerin payları incelendiğinde dikkat çeken en önemli hususlardan birisi son on yıllık süre içerisinde Birlik üyesi ülkelerin ticaret paylarında aşırı dalgalanmaların olmamasıdır.

2.8.3. Rusya Federasyonu'nun Toplam İhracatı ve İthalatı İçinde Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Payları

Rusya Federasyonu'nun toplam İhracat-ithalatı içerisinde Avrasya Ekonomik Birliği'ne üye ülkelerin payları incelendiğinde gerek ihracatta gerekse ithalatta en büyük payı Belarus oluşturmaktadır (Tablo 26).

Tablo 26: Rusya Federasyonu'nun Toplam İhracatı-İthalatı İçinde AEB'ye Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019

YILLAR	Kazakistan		Belarus		Kırgızistan		Ermenistan	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat

2010	2,69	1,94	4,55	4,34	0,24	0,17	0,09	0,06
2011	2,74	2,25	4,82	4,73	0,22	0,09	0,08	0,06
2012	2,83	2,97	4,07	4,10	0,31	0,06	0,08	0,09
2013	3,26	1,79	3,19	4,43	0,38	0,03	0,08	0,11
2014	2,78	2,50	3,32	4,29	0,34	0,02	0,10	0,10
2015	2,99	2,33	3,61	4,37	0,37	0,03	0,14	0,09
2016	3,30	1,98	4,92	5,16	0,35	0,09	0,33	0,20
2017	3,32	2,01	4,32	4,68	0,38	0,07	0,24	0,18
2018	2,87	2,22	4,85	5,11	0,36	0,10	0,29	0,26
2019	3,32	2,28	4,85	5,25	0,36	0,12	0,39	0,34

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Rusya'nın toplam ihracatı için de Belarus'un payı 2010-2019 yılları arasında %4,5-4,85 arasında seyretmiştir. İhracatta en düşük payın %3,19 ile 2013 yılında, en yüksek payın ise %4,85 ile 2019 yılında gerçekleşmiştir.

Rusya'nın toplam ithalatı içerisinde Belarus'un payı incelendiğinde ise büyük dalgalanmaların olmadığı görülmektedir. Rusya'nın toplam ithalatı içinde Belarus'un payının en düşük olduğu yıl 2012 olup, ithalatın en yüksek oranda gerçekleştirildiği yıl ise, %5,25 ile 2019 yılıdır.

Rusya'nın toplam ihracat ve ithalatı içinde Kazakistan'ın payı ise Belarus'ta olduğu kadar yüksek değildir. Rusya'nın ihracatındaki payı 2010-2019 yılları arasında %2,6-3,3 arasında seyretmiştir. İhracatta en yüksek payın 2019 yılında %3,3, en düşük payın ise 2010 yılında %2,1 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Rusya'nın toplam ithalatında Kazakistan'ın payının ise yüksek oranda olmadığı, 2010-2019 yılları arasında %1,94 ile %2,5 arasında seyrettiği görülmektedir. Rusya'nın toplam ihracat ve ithalatı içerisinde Kazakistan'ın payının bu denli düşük olmasının nedeni; Kazakistan'ın başta Batı Ülkeleri olmak üzere ABD, Çin, daha birçok ülkeyle dış ticaret yapmaya başlamış olmasıdır. Başta petrol-doğalgaz ve kömür olmak üzere Birliğin diğer ülkeleri gibi Rusya'ya olan bağımlılıklarının azalmış olması ise diğer bir nedendir.

Rusya'nın ihracat ve ithalatı içerisinde Kırgızistan'ın payı incelendiğinde %1'in altında seyrettiği görülmektedir. Rusya'nın ihracatında Kırgızistan'ın payı 2010-2019 yılları arasında %0,22-0,38 arasında iken, ithalatı içerisindeki payının da yine aynı dönemlerde %0,02-0,17 arasında olduğu görülmektedir.

Rusya'nın ihracat ve ithalatı içerisinde Ermenistan'ın payı ise 2010-2019 yılları arasında Kırgızistan'da olduğu gibi oldukça düşük seviyelerde seyretmiştir. Oran olarak ifade edecek olursak yıllık %0,06-0,39 arasında değiştiği Tablo 26'daki

verilerden de anlaşılmaktadır. Ayrıca Ermenistan'ın enerji temini bakımından tamamen Rusya'ya bağımlı bir ülke olduğu da unutulmamalıdır.

2.8.4. Rusya Federasyonu'nun Toplam İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi

Rusya Federasyonu 1991'den itibaren yeni bir döneme, yeni ekonomik politikalarla başlamış merkezi planlı ekonomik modeli terk ederek serbest piyasa ekonomisini benimsemiştir. Devletin iktisadi hayata müdahalesinin çok fazla olmadığı, yoğun rekabetin yaşandığı piyasa ekonomisine geçişte Rusya ilk yıllarda çok zorlanmıştır. Daha sonraki yıllarda (geçiş sürecinde) serbest piyasa ekonomisine uyum sağlamaya çalışırken 2008 Küresel Krizin 'in etkileri ülkeyi tekrar olumsuz yönde etkilemiştir. Ülke bu krizin etkilerini tam olarak atlatamamışken yeni finansal krizlerle tekrar karşılaşmıştır. 2012 yılında başlayan kriz, 2014 yılında Rus ekonomisi üzerinde iki farklı şok yaratmıştır. Bunlardan birincisi; Rusya ekonomisinin lokomotif konumunda olan doğal kaynakların ihracatında dünya emtia kaynaklarının konjonktür döngüsüne bağımlılığından dolayı yaşanan şok etkisidir. İkincisi ise, Temmuz 2014 tarihinden Aralık 2014 tarihine kadar yaklaşık altı aylık süre içerisinde petrol fiyatlarının dünya piyasalarındaki fiyatlarının iki katın üzerinde düşmesidir. Bu durum Rusya'nın dış ticareti başta olmak üzere tüm makroekonomik dengelerinin bozulmasına neden olmuştur (EEI, 2019:52).

Rusya'daki bu kriz, Avrupa'ya teslim edilen enerji kaynakları fiyatlarında ciddi boyutlarda düşüşe neden olmuştur. Rusya'nın pek çok Avrupa ülkesine gaz ve petrol ihraç ediyor olması fiyatlardaki düşüşle rublenin ABD doları karşısında %46 oranında devalüe edilmesi, Rusya'da düşük seviyede olan üretimi iyice azaltarak işsizliğin artmasına, bireylerin gelirinin ve tüketici talebinin düşmesine neden olmuştur. Ayrıca izlenen sıkı para politikası yüzünden kredi maliyetleri artmış; yatırımlar azalmış olup, bu durum iç talepte ise ciddi düşüşlere yol açmıştır (Berikan ve Hüseyinli, 2017: 35-36).

Rusya'da yaşanan diğer spesifik bir şok ise 2014 yılı mart ayında Rusya'nın Kırım'ı Ukrayna'dan ayırarak kendi bünyesine dahil etmesi sonucu yaşanan gerginliklerdir. Başta Batı ülkeleri olmak üzere Rusya'da yatırım yapma riskini en yüksek düzeylere çıkararak Rusya kredi temerrüt swap baz puanı 2013'te 159 puan iken; 2014 Aralık ayında 578 seviyelerine yükselmiştir. Finansal

yaptırımlara ek olarak, uluslararası finansal piyasalarda Rusya'ya ait büyük bankaların ve şirketlerin katılımının kısıtlanması yönündeki uygulamalar Rus ekonomisinin 2014 yılından itibaren 2017 yılı sonuna kadar ciddi anlamda küçülmesine neden olmuştur (Bağ, 2016).

Rusya Federasyonu'nun ekonomisi gerek 2008 Küresel Mali Krizi'n etkisiyle gerekse 2014 yılında baş gösteren küresel emtia ve doğal kaynakların (petrol-doğal gaz) başta olmak üzere bu ürünlerin fiyatlarında yaşanan keskin düşüşler, Rusya'nın toplam dış ticaret hacmini ve dengesini olumsuz yönde etkilemiştir (Bkz: Tablo 27).

Tablo 27: Rusya Federasyonu'nun Toplam İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dengesi (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	İHRACAT	İTHALAT	DIŞ TİCARET HACMİ	DIŞ TİCARET DENGESİ
2010	397.067.521	228.911.658	625.979.179	168.155.863
2011	516.992.618	306.091.490	823.084.108	210.901.128
2012	524.766.421	316.192.918	840.959.339	208.573.503
2013	527.265.919	314.945.095	842.211.014	212.320.824
2014	497.833.529	286.648.777	784.482.777	211.184.752
2015	343.907.652	182.781.965	526.689.617	161.125.687
2016	285.491.052	182.261.656	467.752.708	103.229.396
2017	359.151.975	228.212.750	587.364.725	130.939.225
2018	449.347.157	238.151.375	687.498.532	211.195.782
2019	422.777.167	243.780.553	666.557.720	178.996.614

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> (10.03.2020)

Tablo 27'deki veriler incelendiğinde Rus ekonomisinin 2010 yılında gerçekleştirmiş olduğu 397.067 dolarlık ihracatı, 2011 yılından itibaren 2014 yılına kadar yaklaşık %32'lik artışla 527.265 dolara yükselmiş, 2014 yılında ise gerek ihracatında gerekse ithalatında ciddi anlamda düşüşler başlamıştır. İhracatında ve ithalatındaki düşüşler 2016 yılında en düşük seviyeleri görmüştür. Söz konusu düşüş ihracatın 285.491 milyon dolara, ithalatının da 182.261 milyon dolar seviyesine kadar düştüğü verilerden de anlaşılmaktadır. Düşüşün nedenlerini yukarıda açıkladığımız için ayrıca burada tekrardan kaçınmak için yer vermeye gerek görülmemiştir. Rusya'nın ihracat ve ithalatındaki düşüşler ülkenin toplam dış ticaret hacminde-dengesinde de düşüslere neden olmuştur. Söz konusu 2016 yılı dış ticaret hacminin 467.752 milyon dolara, dış ticaret dengesinin ise 103.229 milyon dolar seviyesine düşmesine neden olmuştur. Dış ticaret dengesindeki düşüş 2013 yılına göre 2016 yılında %44,46 oranında olmuştur. 2017 yılında dünya piyasalarında petrol ve doğal gaz fiyatlarında başlayan artışlar Rusya'nın ihracatını, ithalatını, toplam dış ticaret

hacmini ve dış ticaret dengesinin de pozitif yönde artmasına neden olmuştur. 2019 yılı itibari ile Rusya'nın toplam dış ticaret hacmi 666.557 milyon dolara, dış ticaret dengesinin de 178.996 milyon dolar fazla vermesine neden olmuştur.

Rusya ekonomisindeki olumlu gelişmeler etkisini Birlik üyesi ülkeler üzerinde de göstermiştir. Nitekim Rusya'nın Birlik üyesi ülkelerle ihracat ve ithalatının en düşük olduğu yıllar 2015 ve 2016 yılları olup, bunun nedeni ise söz konusu yıllarda petrol-doğal gaz fiyatlarının çok düşük seviyede seyretmiş olması nedeniyle Rusya'nın ihracat gelirinin de en düşük olduğu yıllar olmasındandır.

2.8.5. Rusya Federasyonu'nun Toplam Dış Ticaret Hacmi İçinde İhracatının İthalatını Karşılama Oranı

Rusya Federasyonu toplam ihracat gelirinin büyük kısmını petrol-doğalgaz ihracatından elde eden bir ülke olup, söz konusu ürünlerin dünya piyasalarındaki fiyatları Rus ekonomisini doğrudan etkilemektedir. Petrol-doğalgaz ve petrol ürünlerinin dünya piyasalarında fiyatlarının yükselmesi Rusya'nın toplam ihracat gelirinin artmasına neden olmaktadır. Bu durum gerek ülke içinde üretilen mallara gerekse ithal mallarına karşı olan talebi artırarak, ithalatın da artmasına neden olmaktadır. Böylece ihracatla birlikte ithalatın artması beraberinde ülkelerin toplam dış ticaret hacminin de artmasına neden olmaktadır. Ancak Rusya Federasyonu diğer ülkelerden farklı olarak, dış ticaret açığı veren bir ülke olmadığı için ihracatının ithalatını karşılama oranı da diğer ülkelerde olduğu gibi (%40-60-70) olmayıp, %156-183 arasında (dış ticaret fazlası vererek) seyretmektedir.

Rus ekonomisinde gerek 2008'de ortaya çıkan krizin etkisiyle gerekse 2014-2015 yıllarında dünya petrol fiyatlarında meydana gelen ani düşüşler, bunlara ilave olarak Batı Ülkeleri ile ABD'nin ekonomik yaptırımları, 2014'te Kırım'ı ilhak etmesi sonucu dünya finansal piyasaların da kendisine uygulanan kısıtlamalar ülkenin ihracat-ithalatını doğrudan etkileyen faktörler olmuştur. Yaşanan bu gelişmelerin karşısında Rusya'nın toplam ihracatının ithalatını karşılama oranının da doğrudan etkilendiği Tablo 28'de görülmektedir.

Tablo 28: Rusya Federasyonu'nun Toplam Dış Ticareti İçinde İhracatının İthalatını Karşılama Oranı (%) 2010-2019

Yıllar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
X/M*	173,4	168,9	165,9	167,4	173,6	188,1	156,6	157,3	188,6	173,4

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. $(X/M) * 100$ formülü ile hesaplanır 100+ dış ticaret fazlası, 100- dış ticaret açığı anlamına gelir. (10.03.2020)

Tablo 28'deki veriler incelendiğinde Rusya'nın toplam ihracatının, ithalatını karşılama oranının en düşük seviyede olduğu yıllar 2015-2016 ve 2017 yıllarıdır. Söz konusu bu yıllar aynı zamanda Rusya'nın ihracatının en düşük seviyede gerçekleştiği yıllardır. Ancak Rusya'nın karşılaştığı tüm krizler, ekonomik yaptırımlar ve dünya finansal piyasalarına girişine yönelik kısıtlayıcı önlemlere rağmen dış ticaret açığı vermeyen ender ülkelerden birisi olması dikkat çekicidir.

2.9. Kazakistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerle Dış Ticareti

Avrasya Ekonomik Birliği'ne üye ülkeler arasında gerek coğrafi alan bakımından gerekse nüfus, sahip olunan doğal kaynaklar ve diğer ekonomik aktiviteler bakımından Kazakistan Rusya Federasyonu'ndan sonra Birliğin ikinci büyük ülkesidir. Her ne kadar Rusya'nın toplam dış ticaret hacmi içerisinde Belarus kadar büyük bir paya sahip olmasa da Rusya'nın toplam ticaret hacmi içinde almış olduğu 2019 yılı itibariyle %2,94'lük pay ile Rusya'nın Birlik içindeki ikinci büyük ticari partneri olmuştur (EEI, 2019: 54-68).

Kazakistan açısından değerlendirildiğinde ise Rusya her zaman, her bakımdan Kazakistan için öncü rol oynamıştır. Bu durum ülkenin bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından itibaren hâlâ eskisi kadar olmasa da önemini korumaktadır. Yine bu durumun Kazakistan'ın siyasi, sosyal ve ekonomik etkinlikleri bakımından alacağı kararlarda da önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. 2015 yılında kurulan AEB bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir. Gerek Birlik öncesi gerekse Birlik sonrasında Kazakistan'ın toplam dış ticaret hacmi içinde Rusya'nın hâlâ büyük öneme sahip olduğu; 2019 yılı itibari ile %20,47'ye tekabül eden oranla da görülmektedir. (Bu rakam 1991-2000 yılları arasında %50'nin üzerinde seyretmekteydi.) Ayrıca başlıca ticari ortağın uzun yıllar Rusya olmasına rağmen özellikle 2000'li yıllardan itibaren 2017'de ilk sırayı Çin, Rusya, İtalya, Hollanda, Almanya ve Türkiye'nin almaya başladığı görülmektedir (Denizci ve Marangoz, 2019: 420-421).

AEB'ye üye ülkeler arasında Kazakistan'ın en büyük ticari partneri Rusya olup, bu ülkeyi ikinci sırada Belarus, üçüncü sırada Kırgızistan takip ederken,

dördüncü sırayı da Ermenistan izlemiştir. Aşağıda söz konusu Birlik üyesi ülkelerin Kazakistan'ın dış ticareti içerisindeki payları sayısal rakamlarla analiz edilmeye çalışılmıştır.

2.9.1. Kazakistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerle İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi

Gerek Kazakistan'ın gerekse Birliğin diğer ülkelerinin bölge içi ihracatının-ithalatının dağılımı değişmiştir. Ancak 1994-2019 yılları arasında Avrasya ülkelerinin bölge içi ihracatında, ticari partnerlerin payları değişmesine rağmen önemlerini korudukları görülmektedir. Bu durumun en bariz örneğini Kazakistan'ın Birliğin diğer ülkeleri ile yapmış olduğu ticarete görmek mümkündür (Tablo 29).

Tablo 29: Kazakistan'ın AEB Üye Ülkelerine Yaptığı İhracat (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	Rusya Federasyonu	Belarus	Kırgızistan	Ermenistan
2010	3.006.543	41.479	424.254	7.601
2011	7.514.522	103.493	507.966	2.284
2012	6.747.212	90.357	723.966	538
2013	5.875.274	58.288	675.160	805
2014	6.388.500	61.177	703.986	405
2015	4.547.502	53.434	517.722	716
2016	3.509.162	31.866	376.134	280
2017	4.639.035	101.215	516.726	5.569
2018	5.162.087	87.543	634.867	7.450
2019	5.602.532	101.511	604.043	9.133

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> (10.03.2020)

Kazakistan'ın Birlik üyesi ülkeler ile gerçekleştirmiş olduğu ihracat ve ithalat rakamlarının gösterildiği Tablo 29-30 incelendiğinde Rusya'nın hala tartışmasız bir üstünlüğünün olduğu açıkça görülmektedir. Kazakistan'ın ihracatında 2010 yılı itibari ile yaklaşık 3 milyar dolarlık ihracat ve 5.5 milyar dolarlık ithalatla toplamda ise 8.482 milyon dolarlık dış ticaret hacmine sahip olduğu görülmektedir. Kazakistan açısından Rusya bu yıllarda dahi büyük önem taşımaktadır. İlerleyen yıllarda ise Kazakistan'ın gerek Rusya ile gerekse Birliğin diğer ülkeleri ile olan ihracatı bazı yıllarda aşırı dalgalanmalar göstermiş olsa da tekrar artmıştır.

Kazakistan'ın Rusya'ya ile; Birlik üyesi diğer ülkelerle yapmış olduğu ihracatta ve ithalat da en büyük dalgalanma 2015-2016 yıllarında yaşanmıştır. Kazakistan'ın Birlik üyesi ülkeler en fazla ihracat yaptığı yıl ise 2011 yılıdır. Bu yılda Rusya'ya 7.514 milyon dolar, Kırgızistan'a 507 milyon dolar ve Ermenistan'a ise yaklaşık 2.200 milyon dolarlık ihracat yapan Kazakistan'ın 2016 yılında Rusya yapmış

olduğu ihracatı 2011 yılına göre %53,3, Belarus'a %69,2, Kırgızistan'a %25,8, ve Ermenistan'a yapmış olduğu ihracatında ise sekiz katın üzerinde bir düşüş yaşanmıştır. Ancak 2017 yılının aralık ayından itibaren dünya piyasalarında petrol ve doğal gaz fiyatlarında başlayan artışlar Kazakistan'ın ihracat gelirinin artmasına neden olmaya başlamıştır. Çünkü Kazakistan'ın ihraç gelirinin %60'tan fazlasını petrol ve doğal gaz başta olmak üzere diğer enerji kaynakları oluşturmaktadır. Kazakistan'ın 2016 yılında iyice düşmüş olan ihracatı takip eden 2017 yılından itibaren artış göstermeye başlamıştır. İhracattaki bu artışı Birlik üyesi ülkelere de yansımış olup, 2016 yılına göre 2019 yılında Kazakistan'ın Birlik üyesi ülkelere Rusya'ya yaptığı ihracatta %59,6, Belarus'a %315,6, Kırgızistan'a %60,5 ve Ermenistan'a yapılan ihracatta ise 32 kat bir artış olmuştur.

Kazakistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne (AEB) üye ülkelere yapmış olduğu ithalatın yıllar ve ülkeler itibari ile gelişim seyri ise Tablo 30'da görüldüğü gibidir.

Tablo 30: Kazakistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye ülkelere İthalatı 2010-2019 (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	Rusya Federasyonu	Belarus	Kırgızistan	Ermenistan
2010	5.475.745	251.124	165.720	3.212
2011	16.269.066	623.366	241.961	3.403
2012	17.110.459	675.527	333.050	3.169
2013	17.971.764	698.342	351.151	7.128
2014	13.807.686	773.817	351.174	7.807
2015	10.529.281	488.033	182.013	4.256
2016	9.129.774	332.607	200.580	2.993
2017	11.732.996	531.693	248.446	5.033
2018	12.392.138	593.213	230.391	6.751
2019	14.065.057	654.793	251.922	7.026

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> (10.03.2020)

Tablo 30'da Kazakistan'ın AEB'ye üye ülkelere yapmış olduğu ithalat (2010-2019 yılları arasındaki) incelendiğinde; ihracat da olduğu gibi 2015 ve 2016 yılları ithalatının da Birlik üyesi ülkelerin tamamından en düşük düzeyde gerçekleştirildiği yıllar olarak görülmektedir. Bunun nedenini yukarıda ülkenin ihracat kısmında açıkladığımız için burada ayrıca açıklamaya gerek görülmemiştir. Ancak, bir ülkenin ihraç gelirinin azalması o ülke vatandaşlarının gelirinin de düşmesine neden olacağından dolayı, gerek iç piyasadaki mal ve hizmetlere gerekse ithal malları ve hizmetlere karşı olan talebin de düşmesine neden olacaktır. Kazakistan'da da bu durum yaşanmıştır. Kazakistan'ın ithalatındaki gelişmeler özellikle 2012-2013 yılları incelendiğinde bu yıllar ülkede ithalat patlamasının yaşandığı yıllar olarak

görülmektedir. 2013 yılında Kazakistan'ın Rusya'dan ithalatı 17.971 milyon dolar iken, Belarus'tan 698 milyon dolar, Kırgızistan'dan 351 milyon dolar ve Ermenistan 'dan da 7 milyon dolar civarında bir ithalatta bulunduğu görülmektedir. Kazakistan'ın toplamdaki ihraç gelirinön önceki yıllarda 2012'de 92 milyar dolardan, 2016'yılında 36.700 milyon dolara düşmesi Kazakistan'ın Birlik üyesi ülkelerden gerçekleştirmiş olduğu ithalatının yaklaşık %50 oranında düşmesine neden olmuştur. Kazakistan'ın Rusya ve Birliğin diğere ülkelerinden yaptığı ithalat 2016 yılında (2013 yılına göre) büyük düşüşler göstermiş olup, bu düşüşün payı Rusya'dan %49,2, Belarus'tan %52,4, Kırgızistan'dan %43,1 ve Ermenistan 'dan yapılan ithalatta ise %59,1'dir.

Kazakistan'ın 2017 yılından itibaren Birlik üyesi ülkelerden gerçekleştirdiği ithalat miktarları ise artmaya başlamıştır. 2019 sonu itibari ile Kazakistan Birlik üyesi Rusya'dan 14.065 milyon dolar, Belarus'tan yaklaşık 655 milyon dolar, Kırgızistan'dan yaklaşık 252 milyon dolar ve Ermenistan 'dan da 7 milyon dolarlık bir ithalat yapmıştır. Kazakistan'ın AEB'ne üye olan ülkelerle gerçekleştirmiş olduğu toplam dış ticaret hacmi ise Tablo 31'de görüldüğü gibidir.

Tablo 31: Kazakistan'ın Avrasya Ekonomik Birliğine Üye Ülkelerle Toplam Dış Ticaret Hacmi (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	Rusya Federasyonu	Belarus	Kırgızistan	Ermenistan
2010	8.482.288	292.603	589.974	10.813
2011	23.783.588	726.859	749.961	5.687
2012	23.857.671	765.884	1.057.016	3.707
2013	23.847.038	756.612	1.026.311	7.933
2014	20.196.186	834.994	1.055.160	8.212
2015	15.076.783	541.467	699.735	4.972
2016	12.638.936	364.473	576.714	3.273
2017	16.372.031	632.908	765.172	10.602
2018	17.554.225	680.756	865.258	14.201
2019	19.667.589	756.304	855.965	16.159

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Kazakistan'ın AEB'ne üye olan ülkelerle toplam dış ticaret hacmi incelendiğinde, Rusya'nın her yıl istisnasız birinci sırada yer aldığı, onu takiben Belarus ikinci, Kırgızistan üçüncü ve dördüncü sırayı da Ermenistan'ın aldığı görülmektedir. Birlik üyesi ülkelerin tamamının dış ticaret hacmi içinde Rusya her zaman ilk sırayı almakta ve Birlik üyesi ülkelerin adeta lokomotifidir. Avrupa Birliği içinde Almanya'nın üstlenmiş olduğu görevi AEB'de Rusya'nın üstlenmiş olduğu görülmektedir. Ancak Almanya gibi, Rusya'nın henüz Birlik üyesi ülkelere doğrudan veya dolaylı yardımlarda bulunmamaktadır ve uzun bir süre daha bulunması beklenilmemektedir.

Kazakistan'ın dış ticareti içinde Rusya ve diğer tüm Birlik üyesi ülkelerin payı zaman zaman dalgalanmalar göstermiş olsa da özellikle 2014-2016 yıllarında ve 2017-2019 yılları arasında sürekli artışlar görülmektedir. Kazakistan'ın Birlik üyesi ülkelerle yapmış olduğu toplam dış ticaret hacminde en büyük düşüşün yaşandığı yıl (tüm ülkeler için geçerli) 2016 yılıdır. 2016 yılında bir taraftan dünya piyasalarında petrol ve doğal gaz fiyatlarının beklenmedik şekilde düşmüş olması, diğer taraftan Kazakistan'ın AEB içinde gümrük birliği anlaşmasını imzalamış olması nedeniyle Kazak tüketicilerin mal ve hizmet talebinin başta Rusya malları olmak üzere, az da olsa Belarus ve Kırgız mallarına yönelmesi ülkenin gerek gayrisafi yurtiçi hasılasında gerekse milli geliri ve toptan dış ticaret hacminde ciddi düşüşlere neden olmuştur.

Nitekim Tablo 31 incelendiğinde 2012 yılında Kazakistan'ın toplam dış ticaret hacminde Rusya yaklaşık 24 milyar dolarlık bir paya sahipken bu rakam 2016 yılında %47'lik bir düşüşle 12,5 milyar dolar seviyesine kadar gerilemiştir. Benzer durum aynı dönemlerde Birliğin diğer ülkeleri için de geçerlidir. Ancak 2017 yılından itibaren petrol-doğalgaz fiyatlarının yükselmeye başlaması ve Kazakistan'ın gümrük birliğine nispeten adapte olmasıyla birlikte, Birlik üyesi ülkelerle 2016 yılına göre daha fazla ihracat ve ithalat yapmaya başlamış olması; toplam dış ticaret hacminin de Birlik üyesi ülkelerle artmasına neden olmuştur. 2019 yılı sonu itibari ile Kazakistan'ın Birlik üyesi ülkelere Rusya ile 181.476 milyon dolar, Belarus ile 6.352 milyon dolar, Kırgızistan ile 8.243 milyon dolar ve Ermenistan ile de 85.500 bin dolarlık toplam dış ticaret hacmine sahip olduğu görülmektedir. Kazakistan'ın toplam dış ticaret hacmi içinde (2010 yılına göre) 2019 yılında Birliğin diğer ülkelerinin artış oranları ise sırasıyla şu şekilde gerçekleşmiştir. Rusya'nın payı %131,8, Belarus'un %158,9, Kırgızistan %45,1 ve Ermenistan'ın payı ise %49,4 lük artış göstermiştir. Bu verilerden de anlaşılacağı gibi Kazakistan'ın toplam dış ticaret hacminde Birlik üyesi ülkeler arasında en büyük payı Rusya oluşturmaktadır. Kazakistan'ın AEB'ne üye ülkelerle yapmış olduğu dış ticaret sonrasında dış ticaret dengesi incelendiğinde ise Kırgızistan'ın dışında diğer tüm ülkelerde ve incelenen dönemde (2010-2019) istisnasız hep dış ticaret açığı verdiği görülmektedir (Bkz: Tablo 32).

Tablo 32: Kazakistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkeler ile Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	Rusya Federasyonu	Belarus	Kırgızistan	Ermenistan
2010	-2.469.202	-209.645	258.534	4.389
2011	-8.754.544	-519.873	265.881	-1.119
2012	-10.363.274	-585.170	390.916	-2.631

2013	-12.096.490	-640.054	324.009	-6.323
2014	-7.419.186	-712.640	352.812	-7.402
2015	-5.981.779	-434.599	335.709	-3.540
2016	-5.620.612	-300.741	175.554	-2.713
2017	-7.093.961	-430.478	268.280	536
2018	-7.230.051	-505.670	404.476	699
2019	-8.462.525	-553.282	352.121	2.107

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Tablo 32'deki veriler detaylı bir şekilde incelendiğinde; Kazakistan Birlik üyesi ülkelerle gerçekleştirdiği dış ticarete özellikle Rusya başta olmak üzere Belarus ile de gerçekleşen ticarete büyük dış ticaret açığı veren bir ülke konumundadır. Bunun temel nedeni, ihtiyaç duyduğu malların ithalatında Rusya'nın hâlâ öncü ülke konumunu koruyor olmasıdır.

Ayrıca Kazakistan'ın ithalatının coğrafi dağılımı incelendiğinde; özellikle 2010 yılından itibaren değişim gösterdiği görülmektedir. 2012 yılı itibari ile ithalatının coğrafi dağılımı incelendiğinde %24,2'sini gelişmiş ülkeler oluştururken, %75,8'ni ise gelişmekte olan ülkeler oluşturmaktadır. Avrasya ülkelerinin payı ise %45,7 olup bu oran içinde Rusya %92,1'lik paya sahiptir (Golovko, 2018: 50).

Kazakistan'ın Rusya'dan ve Belarus'tan yıllar itibariyle yapmış olduğu dış ticaret dengesi incelendiğinde ise dış açığın en yüksek olduğu yıl 2012 yılı iken, en düşük olduğu yılın ise 2016 yılı olduğu ve 2012 yılında Kazakistan Rusya'ya karşı 10.363 milyon dolar, Belarus'a karşı ise 585 milyon dolarlık dış ticaret açığı verdiği görülmektedir. Diğer taraftan dış ticaret açığının söz konusu iki ülkeye karşı en düşük olduğu 2016 yılında ise, bu ülkelere karşı sırasıyla; 5.620 ve 300 milyon dolarlık dış ticaret açığı vermiştir.

Ayrıca Kazakistan'ın 2016 yılı sonrasında Rusya ve Belarus ile yaptığı dış ticarete; dış ticaret açıklarının giderek artması ülkenin dış ticaret dengesinin de iyice bozulmasına neden olmuştur. 2018-2019 yıllarında Kazakistan Rusya ile dış ticaret dengesi incelendiğinde sırasıyla 7.230 ve 8.462 milyon dolarlık dış ticaret açığı verdiği görülmektedir. Belarus ile yapılan dış ticarete ise (2018-2019 yıllarında) Kazakistan'ın yine sırasıyla 505 ve 553 milyon dolarlık dış ticaret açığı verdiği; Kırgızistan ile yapılan dış ticarete ise açık vermediği gibi (2010-2019 yıllarında) 175 – 352 milyon dolar arasında değişen bir dış ticaret fazlası verdiği görülmektedir.

Kazakistan'ın Birlik üyesi ülkeler arasında en düşük seviyede dış ticaret yaptığı Ermenistan ile dış ticaret dengesi ise 2010 yılına 4,5 milyon dolara yakın bir fazla ile kapanmış iken; 2015 yılına kadar olan süreçte ise 1.1 ile 7,5 milyon dolar arasında seyreden bir dış ticaret açığının olduğu, 2017 ve sonraki yıllarda ise sırasıyla yaklaşık 537 bin dolar ile 2019'da da 2 milyon doların üzerinde dış ticaret fazlası sağladığı görülmektedir.

Kazakistan'ın Birlik üyesi ülkelere özellikle Rusya ve Belarus'a karşı dış ticaret dengesinin açık vermesinin temel nedenleri arasında;

- Sadece Kazakistan'ın değil diğer Birlik üyesi ülkelerin tamamının dış ticaretinde Rusya'nın önemini hâlâ koruyor olması,
- Gümrük Birliği sonrasında üye ülkeler arasında gümrüklerin sıfırlanması ile diğer Birlik üyesi ülke tüketicilerinin talebinin Rus mallarına yönelmesi,
- Kazakistan'da henüz yeni üretilmeye çalışılan bir takım sanayi mallarının Rus mallarına karşı rekabet şansının çok düşük seviyede olması, ayrıca servis hizmetlerinin olmayışı,
- Kazakistan'da üretilen ham petrol ve doğal gazın belli bir kısmının Rusya tarafından hâlâ ithal edilmesi. Ayrıca söz konusu bu ürünlerin dünya piyasalarının altındaki bir fiyattan Rusya tarafından ithal edilip daha yüksek fiyatlardan dünyaya ihraç edilmesi,
- Ülkenin toplam gelirinin üzerinde harcama yapıyor olmaya devam etmesi, yapılan tüketim ve yatırım harcamalarının ekonomi üzerinde oluşturacağı çarpan etkilerinin iyi hesap edilmeden yapılmaya devam etmesi ile birlikte reel sektörün gelişmesi için yeterli çabanın gösterilmemesi,
- Çok büyük bir coğrafi alana sahip olmasına rağmen tarım sektörüne yönelik üretimi artırıcı yönde ciddi anlamda plan ve programlarının olmayışı. Yine istihdam artırıcı yönde ciddi uzun vadeli yatırımların yapılmaması,
- Bireylerin gelirlerinden fazla tüketim harcaması yapmaya yönelik alışkanlıklarının hâlâ devam ediyor olması. Sermaye birikimi ve tasarrufunun yetersiz seviyede olması,
- Ülkeye doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını çekemeye yönelik yeni mevzuatların düzenlenmiş olmasına rağmen uygulamalarının olmaması, yabancı sermayenin ülkeye girişinde hâlâ ciddi anlamda endişe içinde olması.

Kazakistan'ın dış ticaret açığı vermesindeki nedenlerin başlıcalarıdır.

2.9.2. Kazakistan'ın Dış Ticaret Hacmi İçinde Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Payları

AEB üye ülkelerinin tamamının 1991 sonrasında gerek ihracatları gerekse ithalatları, toplam dış ticaret hacimleri ve dış ticaret partnerleri oldukça büyük bir değişim göstermiştir. Söz konusu ülkelerden bazılarının dış ticaret partnerleri genelde gelişmiş ülkelerden oluşmakta iken, bazılarının ise gelişmekte olan ülkeler ile Birlik üyesi ülkelerden oluşmaktadır. Birlik üyesi ülkelerin dış ticaretindeki payları %5-10 ila %40 arasında dalgalı bir seyir göstermektedir. Ancak Birlik üyesi ülkelerin dış ticaret hacimleri içinde değişmeyen bir şey varsa o da ülkelerin kendi aralarındaki dış ticaret oranının mevcut durumunu sürekli koruyor olmasıdır. (Golovko, 2015: 48-52).

Söz konusu durum Kazakistan için de geçerli olup Birlik üyesi ülkelerin dış ticaret hacmi içindeki payları Tablo 33'te görüldüğü gibidir.

Tablo 33: Kazakistan'ın Dış Ticaret Hacmi İçinde AEB üyesi Ülkelerin Payları (%) 2010-2019

Yıllar	Rusya Federasyonu	Belarus	Kırgızistan	Ermenistan
2010	10,43	0,36	0,72	0,013
2011	18,85	0,57	0,59	0,004
2012	17,43	0,55	0,77	0,002
2013	17,86	0,56	0,76	0,005
2014	16,72	0,69	0,87	0,006
2015	19,70	0,70	0,91	0,006
2016	20,40	0,58	0,93	0,005
2017	20,96	0,81	0,97	0,013
2018	18,77	0,72	0,92	0,015
2019	20,47	0,78	0,89	0,016

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Tablo 33'ü incelediğimiz de Kazakistan'ın dış ticaret hacmi içinde Birlik üyesi ülkelerin tamamının oranlarında büyük değişimlerin olmadığı açıkça görülmektedir. Bu durum Rusya açısından incelendiğinde Kazakistan'ın dış ticaretinde en büyük paya sahip olan Birlik üyesi ülkedir. Rusya'nın payı 2010 yılında %10,43 iken, 2013 yılında %17,86'ya, 2016'da bu payın %20,40'a ve 2019 yılında ise yine küçük bir artışla %20,47'ye yükseldiği görülmektedir.

Kazakistan'ın dış ticaret hacminde Birlik üyesi ülkelerden en büyük paya sahip olan ikinci ülke ise Belarus'tur. Belarus'un Kazakistan'ın dış ticareti içerisindeki payı

2010 yılında %0,36 iken 2019 da bu pay yaklaşık 2 kat artış göstererek %0,78 e yükselmiştir.

Üçüncü sırada yer alan Kırgızistan'ın da Belarus'a yakın bir dış ticaret hacmine sahip olduğu görülmektedir. Dördüncü sırada yer alan Ermenistan'ın ise Kazakistan'ın toplam dış ticaret hacmi içinde yok denecek düzeylerde (%0,013-0,016 arasında) paya sahip olduğu görülmektedir.

2.9.3. Kazakistan'ın Toplam İhracatı ve İthalatı İçinde AEB Üye Ülkelerinin Payları

Kazakistan'ın toplam ihracatı ve ithalatı içinde Birlik üyesi ülkelerin paylarının (%) gösterildiği Tablo 34 incelendiğinde gerek ihracatta gerekse ithalatta Rusya Federasyonu'nun payı oldukça yüksek düzeylerde seyretmiştir. İkinci sırayı Belarus, üçüncü sırayı Kırgızistan %1-1,5 arasında bir payla alırken, dördüncü sırayı ise yok denecek düzeyler de %0,01- 0,0005 arasında bir payla Ermenistan almıştır.

Tablo 34: Kazakistan'ın Toplam İhracatı İçinde AEB'ne Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019

YILLAR	Rusya		Belarus		Kırgızistan		Ermenistan	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
2010	5,25	22,79	0,07	0,001	0,74	0,68	0,01	0,01
2011	8,52	42,80	0,11	1,63	0,57	0,63	0,002	0,008
2012	7,31	38,41	0,09	1,51	0,78	0,74	0,0005	0,007
2013	6,93	36,82	0,06	1,43	0,79	0,71	0,0009	0,01
2014	8,04	33,43	0,07	1,87	0,88	0,85	0,0005	0,01
2015	9,89	34,44	0,11	1,59	1,12	0,59	0,001	0,01
2016	9,54	36,26	0,08	1,32	1,02	0,79	0,0007	0,01
2017	9,56	39,63	0,20	1,79	1,06	0,83	0,01	0,01
2018	8,46	38,09	0,14	1,82	1,04	0,70	0,01	0,02
2019	9,70	36,66	0,17	1,70	1,04	0,65	0,01	0,01

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Tablo 34'te Kazakistan'ın toplam ihracat ve ithalatı içinde en büyük paya sahip olan Rusya Federasyonu'nun payındaki gelişimin seyri yıllar itibariyle incelendiğinde; ihracattaki payının en düşük düzeyde olduğu yıl %5,25'lik pay ile 2010 yılı iken, en yüksek payın olduğu yıl ise %9,70'lik pay ile 2019 yılıdır.

Kazakistan'ın ithalatı içinde Rusya'nın payının (2010-2019 yılları arasında) en düşük olduğu yıl %22,79 ile 2010 yılı iken; en yüksek olduğu yılın ise %42,80 ile 2011 yılıdır. Ayrıca Kazakistan'ın Rusya'dan ithalatındaki payı 2011 yılından itibaren

nispeten azalmaya başlamış olsa da ihracat ve ithalat oranları dikkatlice incelendiğinde belli bir payın altına (%36-38) hiçbir zaman düşmediğini ve mevcut payların korunduğu görülmektedir.

Bu durum Birliğin diğer ülkelerinin birbirleriyle yapmış oldukları toplam dış ticaret hacimlerinde, ihracatlarında, ithalatları içindeki paylarında da görülmektedir. Söz konusu duruma en güzel örneğini; Kazakistan Rusya, Belarus ve Ermenistan ile gerçekleştirmiş olduğu dış ticaret ilişkilerinde görmek mümkündür (Bkz: Tablo 34).

Ayrıca; Kazakistan'ın üretiminde uzmanlaştığı ve Birlik üyesi ülkelere ihraç ettiği malların başında; madencilik, yakıt ve enerji kompleksi ürünleri, demir, demirli metal ürünleri, cevherler, mineral yakıtlar, inorganik kimyasal ürünler ve diğer emtia grupları gelmektedir. Kazakistan'ın üretiminde uzmanlaşmış olduğu bu ürünlerin Birlik içi ihracatında (%) payları ise 2018 yılı itibarıyla şu şekilde gerçekleşmiştir.

Plastik ve plastik ürünleri %1, bakır ve bakır ürünleri %2, alüminyum ve alüminyum ürünleri %2, elektrik makine ve ekipmanları %3, tuzlar, kükürt, toprak ve taş sıva malzemeleri, kireç ve çimento %3, ekipman ve mekanik cihazlar %3, inorganik kimyasal ürünler %7, mineral yakıtlar, ham petrol ve petrol ürünleri %15, cevher, cüruf ve küller %20, demirli metaller %31, diğerleri %13. (EEI, 2019: 51-52).

2.9.4. Kazakistan'ın Toplam İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi

Kazakistan 2017 nüfus sayımına göre 18 milyon nüfusu ve 2.724.900 km² 'lik yüzölçümü ile AEB'ne üye ülkeler arasında gerek ihracatı gerek ithalatı ve toplam dış ticaret hacmi ve dengesi ile GSYH'si bakımından Birliğin içinde ikinci sırada yer alan bir ülkedir (Dünya Bankası, 2017).

Kazakistan'ın gerek ihracatı gerekse ithalatı 2008 Küresel Kriz sonrasında petrol-doğal gaz fiyatlarının dünya piyasalarında yüksek fiyatlardan satılmaya başlaması ile 2010-2014 yılları arasında oldukça yüksek seviyelerde seyretmeye başlamıştır (Bkz: Tablo 35).

Tablo 35: Kazakistan'ın Toplam İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	İHRACAT	İTHALAT	Dış Ticaret Hacmi	Dış Ticaret Dengesi
2010	57.244.064	24.023.627	81.267.691	33.220.437
2011	88.107.934	38.010.237	126.118.171	50.097.697

2012	92.281.521	44.538.071	136.819.592	47.743.450
2013	84.698.536	48.804.580	133.503.116	35.893.956
2014	79.458.749	41.295.456	120.754.201	38.163.293
2015	45.954.426	30.567.159	76.521.585	15.387.267
2016	36.775.323	25.174.779	61.950.102	11.600.544
2017	48.502.739	29.599.360	78.102.360	18.903.379
2018	60.956.233	32.533.536	93.489.769	28.422.697
2019	57.722.942	38.356.664	96.079.606	19.366.278

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Ancak 2015-2017 yılı sonuna kadar petrol ve doğalgaz fiyatlarının dünya piyasalarında ani düşüş göstermesi, enerji ihracatçısı olan ve ihraç gelirinin %60'ndan fazlasını bu ürünlerin ihracatından sağlayan Kazakistan'ın başta ihracatı olmak üzere; ithalatını-toplam dış ticaret hacmini ve dış ticaret dengesini olumsuz yönde etkilemiştir.

Söz konusu durum Tablo 35'te açıkça görülmekte olup, 2010 yılı itibariyle ülkenin ihracatı 57.244 milyon dolar, ithalatı 24.023 milyon dolar iken dış ticaret hacmi de 81.267 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Ülkenin dış ticaret dengesi ise 33.220 milyon dolar dış ticaret fazlası ile sonuçlanmıştır.

2014 yılı sonunda ise yine bu olumlu gelişmelerin devam ettiği; ülkeye ait ihracat (2010 yılına göre) %38,8, ithalat %71,89, toplam dış ticaret hacmi %48,58 ve dış ticaret dengesi ise %14,87'lik artış göstererek ülke, toplamda 38 milyar ABD doları üzerinde bir dış ticaret fazlası vermiştir. 2015-2016 yıllarında dünya piyasalarında petrol ve doğal gaz fiyatlarında görülen ani düşüşler Kazakistan'ın dış ticaretini olumsuz yönde etkilemiştir. İhracatı 45.949 milyon dolara, ithalatı 30.567 milyon dolara toplam dış ticaret hacmi ise 120.521 milyon dolardan (2014 yılında) 76.521 milyon dolar seviyesine gerilemiştir. Kazakistan'ın toplam dış ticaret hacmi (2014'e göre) 2015 yılında %36,6 oranında düşüş yaşamıştır.

Kazakistan'ın dış ticaret dengesi ise (2014 yılına göre) 2015 yılında 38.163 milyon dolardan 15.387 milyon dolar seviyesine %148'lik bir düşüş göstermiştir. 2017 yılının son çeyreğinde dünya piyasalarında petrol fiyatlarının nispeten artmaya başlaması ile Kazakistan'ın dış ticaret hacminde de iyileşmeler tekrar görülmeye başlamıştır. 2019 yılı sonu itibariyle ise ihracatı 57.727 milyon dolara, ithalatı 38.356 milyon dolara yükselirken; toplam dış ticaret hacmi de (2016 yılına göre) %35,52'lik artışla 96.079 milyon dolara yükselmiştir. Dış ticaret dengesi ise yine 2016 yılına göre %66,94 oranında bir artış göstererek 19.366 milyon dolara yükselmiştir.

2.9.5. Kazakistan'ın Toplam Dış Ticareti İçinde İhracatının İthalatını Karşılama Oranı

Kazakistan'ın toplam dış ticaret hacminde meydana gelen artışlarda - azalışlarda en etkin rol oynayan faktör; doğal gaz ve petrol fiyatlarının dünya piyasalarındaki satış fiyatlarıdır. Bu fiyatlarla ülkenin toplam dış ticaret hacmi arasında her zaman doğru yönlü bir ilişki saptanmıştır. Ülkenin toplam dış ticaret hacmi içinde ihracatının ithalatını karşılama oranları incelendiğinde ise; ihracatın yüksek olduğu yıllarda, ithalatının da nispeten yükseldiği; dış ticaret dengesinin de ihracat ve ithalattaki değişime bağlı olarak seyir izlediği görülmektedir.

Tablo 36: Kazakistan'ın Toplam Dış Ticaret Hacmi İçinde İhracatının/İthalatını Karşılama Oranları (%) 2010-2019

Yıllar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
X/M*	238,2	231,8	207,1	173,5	192,4	150,3	146,0	163,8	187,3	150,4

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Tablo 36'daki veriler incelendiğinde; Kazakistan'ın toplam ihracatının yüksek olduğu 2010-2014 yılları arasında ihracatın (X) ithalatı (M) karşılama oranlarının en yüksek olduğu yıllardır. 2015 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranı %150,3, 2016 yılında %146' a düşmüştür. Söz konusu bu iki yıl aynı zamanda Kazakistan'ın toplam ihracatının en düşük seviyelerde gerçekleştiği yıllardır (Bkz: Tablo 35). 2018-2019 yıllarında ise petrol- doğal gaz fiyatlarının yükselmeye başlaması ile birlikte ihracatın ithalatı karşılama oranları tekrar artış göstererek %187,3 ve %150,4 olarak gerçekleşmiştir.

2.10. Belarus'un Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerle Dış Ticareti

AEB'nin Rusya ve Kazakistan'dan sonra üçüncü büyük ekonomisi Belarus'tur. Ülkenin ekonomisi genel olarak incelendiğinde Rusya Federasyonu ile olan ticari-ekonomik-sosyal ve kültürel ilişkilerinin gerek bağımsızlık öncesinde gerekse sonrasında ülke için büyük önem arz ettiği görülmektedir.

Belarus'ta SSCB döneminden kalma alışkanlıkların (özellikle ekonomiye müdahalede) kısmen de olsa hâlâ devam ettiği, zaman zaman bazı sektörlerde (sanayi sektörü başta olmak üzere, tarım) ithal ikameci politikaların devam ettiği bunun yanında devletin ekonomideki rolünün ve ağırlığının da azalmadığı bilinmektedir. Bu

uygulamalara yönelik, ülkedeki büyük işletmelerin özelleştirilmeyip tamamına yakınının devlete ait olduğu ve devlet tarafından işletilmekte oldukları görülmektedir. Ayrıca yerli halkın ithal malların yerine yerli malları kullanmaya teşvik edildiği (mobilya ve ev eşyaları başta olmak üzere) buna yönelik devlet bankalarının yerli malların alınması halinde tüketicilere uzun vadeli, düşük faizli krediler vermediği ayrıca perakende faaliyette bulunan firmaların mağazalarında devletin belirlediği oranlarda-miktarlarda yerli malları bulundurma zorunluluğu gibi uygulamalar devletin ekonomi üzerindeki ağırlığını gösteren uygulamaların başlıcalarıdır (Belarus Ülke Raporu, 2018: 3-4).

Ayrıca ülkede SSCB döneminden kalmış olan kamuya ait işletmelerin üretimden almış oldukları pay oldukça yüksektir. Ülkede özelleştirme işlemlerinin arzu edildiği seviyede gerçekleştirilememesi, sermaye çıkışlarının sıkı kontrol altında tutulması, diğer Birlik üyesi ülkelerin aksine, SSCB'den kalan tesislerin yenilenmeden büyük bir kısmında hâlâ üretimin devam ediyor olması ekonomide kayıplara neden olmaktadır. Çünkü söz konusu tesislerin teknolojisinin çok eski olması üretimde büyük kayıplara neden olmanın ötesinde, üretimde etkinlik ve verimliliğinden sağlanmasını olumsuz yönde etkilemektedir. Ayrıca ülkedeki toplam talebi göz önünde bulundurmadan üretimdeki artışlar stoklarda aşırı yığılmalara neden olmaktadır. Bu durum ülke de kıt olan sermaye sıkıntısının iyice artmasına neden olmaktadır (EEI, 2019:50-56).

Ülke ekonomisinin önemli özelliğinden birisi de SSCB'nin dağılmasından sonra Rusya Federasyonu'ndan çok uygun fiyata almış olduğu ham petrol-petrol ürünlerini işledikten sonra bunların bir kısmını tekrar Rusya'ya ve bir kısmını da 2000'li yıllardan itibaren Batı ülkelerine yüksek fiyatlardan ihraç etmeye başlamasıdır. Ülke toplam ihraç gelirinin büyük bir kısmını bu yoldan sağlamakta olup, bu durum ülkenin dış ticaret dengesine de olumlu katkılar sağlamaktadır. Özellikle 2015'te AEB'nin kuruluşundan itibaren Belarus'un Birlik üyesi ülkeler arasında da ekonomik güç olarak öne çıkmasında bu tür etkinlikler önemli rol oynamıştır.

2.10.1. Belarus'un Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerle İhracatı-İthalatı Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi

Belarus'un AEB'ne üye olan ülkelerle gerçekleştirmiş olduğu ikili ticari-ekonomik ilişkilerin 2010-2019 yılları arasındaki gelişim seyri incelendiğinde bu alt

başlıkta ülkenin ihracatı, ithalatı, toplam dış ticaret hacmi-dengesi, Birlik üyesi ülkelerin Belarus'un toplam dış ticaret hacmi içindeki payları ile ülkenin ihracatının ithalatını karşılama oranları incelenmiştir. (Tablo 37).

Tablo 37: Belarus'un AEB'ne Üye Ülkelere İhracatı (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	Rusya Federasyonu	Kazakistan	Kırgızistan	Ermenistan
2010	9.953.648	464.779	85.460	42.111
2011	14.397.672	668.679	218.176	24.157
2012	16.161.365	804.138	141.761	31.060
2013	16.733.677	862.001	98.197	29.867
2014	15.071.585	875.462	88.824	27.244
2015	10.301.110	522.778	55.381	27.777
2016	10.901.669	363.103	47.838	21.989
2017	12.835.765	587.925	123.450	34.494
2018	12.879.206	782.266	120.320	37.391
2019	13.573.955	823.866	98.599	52.565

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> (10.03.2020)

Tablo 37'de görüldüğü gibi, Belarus'un ihracatında Rusya hemen hemen her dönem büyük öneme sahip olmuştur. Çünkü ülkenin ihracatı ve ithalatındaki gelişmeler doğrudan Rusya'ya bağlı olup, Rusya'dan ithal etmiş olduğu ucuz petrol-petrol ürünlerini işleyerek tekrar büyük kısmını bu ülkeye ihraç etmesi, Belarus'un ihracatında Rusya'nın payının oldukça yüksek düzeyde seyretmesine neden olmaktadır. 2010-2019 yılları arasında Belarus'un ihracatı-ithalatı içinde Rusya her zaman istisnasız birinci sırayı oluşturmuştur. Belarus 2010-2014 yılları arasında gerek Rusya'ya gerekse Birliğin diğer ülkelerine oldukça yüksek düzeylerde ihracatta bulunurken, 2015 yılından itibaren ülkenin yapmış olduğu ihracatta kısmi düşüşlerin ve dalgalanmaların yaşandığı görülmektedir. Belerus'un Rusya'ya yapmış olduğu ihracatın en yüksek düzeyde gerçekleştiği yıl 16.733 milyon dolarlık tutarla 2013 yılı iken, en düşük düzeyde gerçekleştiği yıl ise 2010-2015 yıllarıdır. Bu yıllarda gerçekleştirilen ihracat sırasıyla 9.553- 10.301 milyon dolardır. Belarus'un Rusya ile gerçekleştirmiş olduğu ihracat 2014 yılına göre 2015 yılında %31,50, Kazakistan ile %40,3, Kırgızistan ile yapmış olduğu ihracat %37,65 oranında azalmış iken, Ermenistan'a yapmış olduğu ihracat ise çok düşük seviyede olsa da %0,01 oranında artmıştır.

Yine Belarus'un Birlik üyesi ülkelerle (2016 yılına göre) 2019 yılında gerçekleştirmiş olduğu ihracatın seyri incelendiğinde ise; Rusya'ya yapmış olduğu ihracatın %24,51'lik artış göstererek 13.573 milyon dolara yükseldiği, Kazakistan %126,90'lık artışla yaklaşık 824 milyon dolara, Kırgızistan %106,11'lik artışla 98,5

milyon dolara yükselirken, Ermenistan'a yapılan ihracatta ise %139,05'lik artışla 52,5 milyon dolarlık ihracat gerçekleştirdiği görülmektedir.

Belarus'un AEB'ne üye ülkelerle 2010-2019 yılları arasında gerçekleştirmiş olduğu ithalat ise Tablo 38'de görüldüğü gibidir.

Tablo 38: Belarus'un AEB'ne Üye Ülkelerden İthalatı (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	Rusya Federasyonu	Kazakistan	Kırgızistan	Ermenistan
2010	18.080.615	405.811	8.278	5.114
2011	24.709.836	136.798	9.075	5.536
2012	27.268.577	119.024	12.512	6.681
2013	22.573.333	77.668	12.721	8.487
2014	21.868.622	82.477	6.468	8.957
2015	16.894.290	45.182	4.012	5.819
2016	14.973.019	55.324	4.579	6.815
2017	19.362.402	97.000	6.610	7.126
2018	22.426.287	112.069	10.575	9.089
2019	21.989.173	154.861	8.272	20.082

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> (10.03.2020)

Belarus'un Birlik üyesi ülkelerden gerçekleştirmiş olduğu ithalatın tutarları incelendiğinde ihracatta olduğu gibi ithalatta da Belarus'un en büyük partnerinin Rusya Federasyonu olduğu görülmektedir. İkinci sırayı Kazakistan, üçüncü sırayı Kırgızistan alırken son sırayı ise Ermenistan oluşturmaktadır. Belarus'un en yüksek oranda ithalat yaptığı yıllar incelendiğinde ise ihracatın yoğun olarak yapıldığı yıllarda ithalatın da yine yüksek oranda gerçekleştirildiği yıllar olduğu görülmektedir (Bkz: Tablo:37). Söz konusu durumun nedeni; Rusya ve Kazakistan'da olduğu gibi, Belarus'un da ihracatının büyük kısmının petrol-petrol ürünlerine dayalı olmasıdır. Bu ürünlerin dünya piyasalarında yüksek fiyatlardan satılması ülkenin ihraç gelirini artırmaktadır. İhracatın artması beraberinde GSYH, milli geliri ve kişi başına düşen gelirin de artmasına neden olmaktadır. Gelirdeki artış talep artışını doğuracaktır. Bunun bir kısmı iç piyasadaki mal ve hizmetlere diğer bir kısmı ise diğer ülkelerden karşılanacaktır. Belarus ile diğer petrol-doğal gaz ihracatçısı ülkelerin tamamı (Rusya-Kazakistan) söz konusu durumla her zaman karşılaşmaktadırlar.

Belarus'un Birlik üyesi ülkelerden yapmış olduğu ithalatın seyri incelendiğinde 2010-2019 yılları arasında en yüksek oranda ihracatın gerçekleştirildiği yıl 2012 yılıdır. Ülke Rusya'dan 27.268 milyon dolar, Kazakistan'dan 119 milyon dolar, Kırgızistan'dan 12,5 milyon dolarlık ithalatta bulunmuş iken, Ermenistan'dan ise sadece 6,6 milyon dolarlık ithalat yapmıştır. Belarus'un ihracatında olduğu gibi, ithalatında da (Birlik ülkesi ülkelerden) yine 2016 yılında dünya piyasalarında petrol-

doğal gaz fiyatlarının düşük fiyatlardan işlem görmesi nedeniyle ithalatın da da ciddi oranlarda düşüşlerin olduğu görülmektedir.

Söz konusu ithalattaki düşüşlerin (2012 yılına göre) 2016 yılında Birlik üyesi ülkeler bazında oranları şu şekilde gerçekleşmiştir. Ülkenin Rusya'dan yapmış olduğu ithalat %45.08 oranında azalarak toplamda 14.930 milyon dolara gerilerken, Kazakistan'dan %53,51'lik düşüşle 55,5 milyon dolara, Kırgızistan %63,40'lık düşüşle 4,5 milyon dolar seviyesine gerilemiştir. Ermenistan'dan yapmış olduğu ithalat ise azalmayıp; %2,05'lik artışla 6,6 milyon dolardan; 6,81 milyon dolara yükselmiştir.

Diğer petrol-petrol ürünleri-doğal gaz ihracatçısı ülkelerde olduğu gibi Belarus'un ithalatı da söz konusu ürünlerin dünya piyasalarında yüksek fiyatlarından satılmaya başlaması ile artış göstermiştir.

Ayrıca Belarus'un 2019 yılı sonu itibariyle Birliğin diğer üye ülkelerinden yapmış olduğu ithalat (2016 yılına göre) küçümsenemeyecek boyutlarda artış göstermiştir. Bu artışlar sonucunda Rusya'dan yapmış olduğu ithalat yaklaşık 21.989 milyon dolara, Kazakistan'dan yapmış olduğu ithalat yaklaşık 155 milyon dolara, Kırgızistan'dan yapmış olduğu ithalat 8 milyon doların biraz üstünde seyretmiş iken; Ermenistan'dan yapmış olduğu ithalat ise 3 katın üzerinde bir artış göstererek 20 milyon doların üzerinde seyretmiştir.

Belarus'un AEB'ne üye ülkelerle gerçekleştirmiş olduğu toplam dış ticaret hacmi ise Tablo 39'da görüldüğü gibidir.

Tablo 39: Belarus'un AEB'ne Üye Ülkelerle Dış Ticaret Hacmi (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	Rusya Federasyonu	Kazakistan	Kırgızistan	Ermenistan
2010	28.034.263	870.590	93.738	47.225
2011	39.107.508	805.477	227.251	29.693
2012	43.429.942	923.162	154.273	37.741
2013	39.307.010	939.669	110.918	38.354
2014	36.940.207	957.939	95.292	36.201
2015	27.195.400	563.360	59.393	33.596
2016	25.874.688	418.427	52.417	28.804
2017	32.198.167	684.925	130.060	41.620
2018	35.305.493	894.335	130.895	46.480
2019	35.563.128	978.727	106.871	72.647

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Tablo 39'daki verileri incelediğimizde Belarus'un toplam dış ticaret hacmi içinde Rusya'nın payı her yıl bir önceki yıla göre bazı değişiklikler göstermiş olsa da

artmıştır. Söz konusu artış sadece 2010-2019 yılları arasında değil eski SSCB dönemine dayanmaktadır. Belarus'un Birlik üyesi ülkelerle gerçekleştirmiş olduğu toplam dış ticaret hacmi içinde Rusya'nın payı %49-50 arasındadır. Yukarıdaki tabloda yer alan rakamlarla ifade edecek olursak; Belarus'un Rusya ile toplam dış ticaret hacmi 2010 yılında 28.034 milyon dolar iken bu rakam 2011 yılında 39.107 milyon dolara, 2012 yılında ise; 2010 yılına göre %54,9 artarak 43.429 milyon dolar seviyesine kadar yükselmiştir. 2016 yılında ise petrol-doğal gaz fiyatlarının çok düşük seviyelerde seyretmiş olması nedeniyle (2012 yılına göre) %40,48'lik düşüşle 25.874 milyon dolar seviyesine gerilemiştir. 2017 yılından itibaren ise petrol-doğal gaz fiyatlarında görülen yükselme sonucunda Belarus'un Rusya ile toplam dış ticaret hacmi tekrar artış göstermeye başlamıştır. 2019 yılı sonu itibariyle ise bu rakam 35.563 milyon dolar seviyesine kadar yükselmiştir.

Belarus'un toplam dış ticaret hacmi içinde Birliğin diğer üye ülkesi Kazakistan'ın payı ise 2010-2019 arasında 2010 yılında 870 milyon dolar olan civarında olan dış ticaret hacmi, 2012 yılında %6,09'luk artışla 923 bin dolar seviyesine yükselmiştir. 2016 yılında ise Belarus'un toplam dış ticaret hacmi içerisinde Kazakistan'ın payı (2012 yılına göre) %57,7 oranında düşüş göstererek 418 milyon dolar seviyesine gerilemiştir. 2017 yılından itibaren petrol-doğal gaz fiyatlarında görülen artışlara paralel olarak 2019 yılı sonu itibariyle bu rakam 978 milyon doların üzerinde seyretmeye başlamıştır. Belarus'un Kazakistan'a ait dış ticaret rakamları dikkatlice incelendiğinde Belarus'un toplam dış ticaret hacmi içinde Kazakistan'ın payının %1-1,5 arasında seyrettiği görülmektedir.

Belarus'un toplam dış ticaret hacmi içerisinde Kırgızistan'ın ve Ermenistan'ın paylarının yüksek olmadığı; Kırgızistan ile yapılan dış ticarete 2010-2019 yıllarında en yüksek tutar 2012 yılında 154 milyon dolar, en düşük tutar ise 2016 yılında 52,5 milyon dolar olarak gerçekleştiği görülmektedir. Belarus'un Ermenistan ile toplam dış ticaret hacmi ise 2010-2019 arasında en yüksek tutarın 2013 yılında 38.500 dolar civarında, en düşük toplam dış ticaret hacminin ise 2016 yılında 29 bin dolar civarında olduğu; 2019 sonunda ise bu rakam 72.650 dolar seviyesine kadar yükseldiği görülmektedir. Kırgızistan ve Ermenistan'ın Belarus'un toplam dış ticaret hacmi içindeki payları oldukça düşük seviyelerde olup, Kırgızistan'ın payı %0,10-0,20 arasında seyrederken; Ermenistan'ın payı ise %0,03-0,010 arasında gerçekleşmiştir.

AEB'ne üye ülkelerin toplam dış ticaret hacimleri içerisindeki gelişmelerin seyri dikkatlice incelendiğinde; özellikle petrol-doğal gaz, petrol ürünleri üreticisi ve ihracatçısı ülkelerin toplam ihracat-ithalatlarının petrol-doğal gaz fiyatlarındaki düşüş ve yükselişlerinden doğrudan etkilendiklerini; Birlik üyesi olup petrol-doğal gaz ihracatçısı olmayan ülkelerin de (Kırgızistan, Ermenistan) bu durumdan doğrudan etkilendikleri ülkelere ait dış ticaret verilerinden açıkça anlaşılmaktadır.

Belarus'un AEB'ye üye ülkelerle toplam dış ticaret dengesindeki gelişmelerin seyri ise Tablo 40'ta görüldüğü gibidir.

Tablo 40: Belarus'un AEB'ne Üye Ülkelerle Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	Rusya Federasyonu	Kazakistan	Kırgızistan	Ermenistan
2010	-8.126.967	58.968	77.182	36.997
2011	-10.312.164	531.881	209.101	18.621
2012	-11.107.212	685.114	129.249	24.379
2013	-5.839.656	784.333	85.476	21.380
2014	-6.797.037	792.985	82.356	18.287
2015	-6.593.180	477.596	51.369	21.958
2016	-4.071.350	307.779	43.259	10.574
2017	-6.526.637	490.925	116.840	27.368
2018	-9.547.081	670.197	109.745	28.302
2019	-8.415.218	669.005	90.327	32.483

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Belarus'un toplam ihraç gelirinin %50'nin üzerindeki kısmını petrol-petrol ürünlerinden oluşması nedeniyle söz konusu ürünlerin fiyatlarının dünya piyasalarındaki seyri Belarus'un dış ticaret dengesini doğrudan etkilemektedir. Söz konusu ürünlerin dünya piyasalarında düşük fiyatlardan satılması ülkenin dış ticaret dengesinin düşük seviyelerde seyretmesine, tersi durumda da artmasına neden olduğu Tablo 40'taki verilerden de anlaşılmaktadır. Ülkenin ihraç gelirinin en yüksek olduğu yıllar 2012-2014 yılları olmasına rağmen, aynı yıllarda ithalatın ihracatın üzerinde gerçekleşmiş olması ülkenin dış ticaret açığının iyice artmasına neden olmuştur. 2012 yılında ortaya çıkan 11.07 milyon dolarlık dış ticaret açığı bu durumu açıkça yansıtmaktadır. 2016 yılı ise Belarus'un Rusya'ya karşı minimum düzeyde (4.071 milyon dolar) dış ticaret açığı verdiği yıldır. Bunun nedeni; 2016 yılında petrol-doğal gaz dünya piyasalarında en düşük fiyatlardan işlem görmesidir. Bu durum ülkenin gerek ihracatının gerekse ithalatının en düşük düzeylerde gerçekleşmesine neden olmuştur. Hatta ithalattaki düşüş ihracattaki düşüşten daha yüksek oranda seyretmiştir. Ancak 2017 yılı itibariyle Belarus'un Rusya'ya karşı dış ticaret açığı giderek atmaya

başlamış olup, 2019 yılı sonu itibariyle bu rakam 8.415 milyon dolar seviyesine kadar kadar yükselmiştir.

Belarus'un Birliğin diğer ülkeleriyle olan dış ticaret dengesi ise istisnasız her yıl dış ticaret fazlası ile sonuçlanmıştır. Kazakistan ile yapılan dış ticarete en yüksek dış ticaret fazlasının olduğu yıl 685 milyon dolar ile 2012 yılı iken, en düşük düzeyde gerçekleşen dış ticaret fazlasının ise 307 milyon dolar ile 2016 yılı olduğu görülmektedir. 2019 yılı sonunda ise bu rakam tekrar 699 milyon dolar seviyesine yükselmiştir.

Benzer durum ülkenin Kırgızistan ve Ermenistan ile yapmış olduğu dış ticarete de görülmektedir. Yine Belarus'un Kırgızistan ile yapmış olduğu dış ticarete en yüksek dış ticaret fazlasının 129 milyon dolar ile 2012'de gerçekleştirdiği görülürken, en düşük tutardaki dış ticaret fazlasının oluşturulduğu yıl ise 43.000 dolar ile 2016 yılı olmuştur. 2019 yılı sonu itibariyle ise bu rakam 90.000 dolara kadar yükselmiştir.

Belarus'un toplam dış ticaret hacmi içinde Ermenistan'ın payı %0,03-0,10 arasında oldukça düşük düzeylerde seyretmiş olsa da bu ülkeyle yapılan dış ticarete yine en büyük dış ticaret fazlasının olduğu yıl 24.000 dolarlık tutarla 2012 yılı iken, en düşük dış ticaret fazlasının olduğu yıl ise 10.000 dolarlık tutarla 2016 yılıdır. Bu rakam 2019 yılında 32.000 doların biraz üstünde gerçekleşmiştir.

2.10.2. Belarus'un Dış Ticaret Hacmi İçinde Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Payları

Belarus'un toplam dış ticaret hacmi içerisinde Birlik üyesi ülkelerin almış oldukları payların gösterildiği Tablo 41 incelendiğinde en büyük payı 2010-2019 yıllarında Rusya Federasyonu oluşturmaktadır. Belarus SSCB döneminde bu ülkede kurulmuş olan büyük petrol işleme tesislerinde Rusya'dan düşük fiyatla almış olduğu petrol-petrol ürünlerini işleyerek tekrar Rusya'ya ihraç etmektedir. Yapılan bu işlemin toplam tutarı yıllık ortalama 25 ila 35 milyar dolar tutarındadır. Dolayısıyla bu tutar Belarus'un toplam dış ticaret hacmi içinde Rusya Federasyonu'nun payının yıllık olarak %50'ye tekabül etmesinin başlıca nedenidir. Tablo 41'de yıllar itibariyle Birlik üyesi diğer ülkelerin payları da görülmektedir.

Tablo 41: Belarus'un Dış Ticaret Hacmi İçinde AEB'ne Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019

Yıllar	Rusya Federasyonu	Kazakistan	Kırgızistan	Ermenistan
2010	46,59	1,44	0,15	0,07
2011	44,85	0,92	0,26	0,03
2012	46,96	0,99	0,16	0,04
2013	48,99	1,17	0,13	0,04
2014	48,23	1,25	0,12	0,04
2015	47,75	0,98	0,10	0,05
2016	50,58	0,81	0,10	0,05
2017	50,72	1,07	0,20	0,06
2018	48,94	1,23	0,18	0,06
2019	49,20	1,35	0,14	0,10

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Tablo 41 incelendiğinde, Belarus'un toplam dış ticaret hacmi içinde en büyük payı Rusya Federasyonu almakta olup toplam içindeki payı yıllar itibariyle değişiklik gösterse de %45-50 arasındadır. Bu durum Birliğin diğer ülkeleri içinde geçerli olup, Kazakistan'ın payının (2010-2019 yılları arasında) %1-1,5', Kırgızistan'ın %0,10-0,16, Ermenistan'ın payının ise yok denecek düzeylerde olup %0,03-0,10 arasında gerçekleştiği görülmektedir.

Birlik üyesi ülkelerin toplam dış ticaret hacimleri ve dış ticaret partnerlerinde özellikle 2000'li yıllardan itibaren büyük değişimler yaşanmış olsa da Birlik üyesi ülkelerin kendi aralarında yapmış oldukları dış ticaret oranlarının mevcudiyetini koruduğu görülmektedir. Bu durumun temel nedeni; uzun yıllardan beri (SSCB dönemi de dahil) alışlagelmiş olan bir dış ticaret akımının (benzer mal ve hizmetlerde) hâlâ devamlılığını koruyor olmasıdır. Bu duruma Belarus ile Rusya arasındaki petrol-petrol ürünlerinin ihracat ve ithalatı, Kazakistan ile Rusya arasında hâlâ devam eden petrol-doğal gaz ve diğer madenlerin bir kısmının ihracatı, ithalatı ve işlenmesi örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca ülkelerin uzun yıllardan beri iç içe yaşamış olmalarından dolayı tüketicilerin mal hizmetlere karşı olan talep yapısındaki benzerliklerin hâlâ devam etmesi bu duruma gösterilecek olan diğer örneklerden sadece bir kısmıdır.

2.10.3. Belarus'un Toplam İhracatı ve İthalatı İçinde Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Payları

Belarus'un toplam dış ticaret hacmi içinde en büyük paya sahip olan ülke Rusya Federasyonu olup, Belarus'un toplam ihracatı ve ithalatı içindeki payları Tablo 42'de görülmektedir. Belarus'un ihracatı ve ithalatı içinde Rusya'nın payı 2010-2019 yılları arasında ihracatta %40-46 arasında seyretmiş iken, ithalatında bu oran %52-58 arasında gerçekleşmiştir.

Tablo 42: Belarus'un İhracatı-İthalatı İçinde AEB'ne Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019

YILLAR	Rusya		Kazakistan		Kırgızistan		Ermenistan	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
2010	39,36	51,83	1,83	1,16	0,33	0,02	0,16	0,01
2011	34,76	53,99	1,61	0,29	0,52	0,01	0,05	0,01
2012	35,08	58,76	1,74	0,25	0,30	0,02	0,06	0,01
2013	44,97	52,46	2,31	0,18	0,26	0,02	0,08	0,01
2014	41,77	53,99	2,42	0,20	0,24	0,01	0,07	0,02
2015	38,63	55,77	1,96	0,14	0,20	0,01	0,10	0,01
2016	46,31	54,23	1,54	0,20	0,20	0,01	0,09	0,02
2017	43,89	56,55	2,01	0,28	0,42	0,01	0,11	0,02
2018	38,18	58,38	2,31	0,29	0,35	0,02	0,11	0,02
2019	41,21	55,89	2,50	0,74	0,29	0,02	0,15	0,05

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Belarus'un toplam ihracatı ve ithalatı içinde Kazakistan'ın payı ise 2010-2019 yıllarında ihracatta %1,61-2,50 arasında, ithalatında ise %0,20-0,30 arasında seyrettiği; istisna yıl olarak 2010 yılında ihracatındaki payın %1,83, ithalatındaki payın ise %1,16 olarak gerçekleştiği görülmektedir.

Belarus'un toplam dış ticaret hacminde olduğu gibi ihracatında ve ithalatında da en düşük paya sahip olan ülkelerden birisi Kırgızistan iken, diğeri de Ermenistan'dır. Ülkenin ihracatında 2010-2019 arasında Kırgızistan'ın payı %0,20-0,50 arasında bir paya sahip iken; ithalatındaki payı ise yok denecek kadar düşük düzeylerde %0,01-0,02 arasında seyretmiştir. Benzer durum Ermenistan için de geçerli olup, ihracatındaki payı %0,07-0,015 arasında, ithalatındaki payı ise %0,01-0,02 arasında yok denecek düzeydedir.

Ayrıca Belarus'un üretiminde uzmanlaştığı ve Birlik üyesi ülkelere ihraç ettiği malların 2018 yılı itibariyle kategorileri ve payları şu şekilde gerçekleşmiştir: Kereste ve kereste ürünleri %2, hazır et ve balık ürünleri %2, mobilya ve aydınlatma ekipmanları %3, yerli metal ürünleri %4, plastik ve plastik ürünleri %5, et yemeklik et ve yan ürünleri %6, elektrik makineleri ve mekanik cihazlar %8, kara taşıtları %13, süt ürünleri, yumurta ve bal %14. (EEI,2019: 51).

2.10.4. Belarus'un Toplam İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi

Belarus'un gerek AEB ülkeleri ile gerekse Birliğin dışındaki tüm ülkelerle 2010-2019 yılları arasında yapmış olduğu dış ticaret ve bu ticaret sonrasında oluşan

dengecinin geliiŒim seyri Tablo 43'te görülmektedir. Veriler dikkatlice incelendiğinde Belarus'un söz konusu dönemde en büyük ihracat-ithalat yaptığı, yine dıŒ ticaret hacminin en yüksek olduğu yılın 2012 olduğu görülmektedir. Ülkenin dıŒ ticaret açığının en dŒk seviyede olduğu yılın ise yine 2012 yılı olup toplamda 344,5 milyon dolar dıŒ ticaret açığının verildiği yıldır. Söz konusu 2012 yılında ülkenin toplam ihracatının 46.059 milyon dolar iken, ithalatının 46.404 milyon dolar ve toplam dıŒ ticaret hacminin de 92.464 milyon dolar olduğu görülmektedir.

Tablo 43: Belarus'un İhracatı-İthalatı-DıŒ Ticaret Hacmi ve DıŒ Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	İHRACAT	İTHALAT	DıŒ Ticaret Hacmi	DıŒ Ticaret Dengesi
2010	25.283.462	34.884.451	60.167.913	-9.600.989
2011	41.418.672	45.759.077	87.177.749	-4.340.405
2012	46.059.935	46.404.389	92.464.324	-344.454
2013	37.203.035	43.022.675	80.225.710	-5.819.640
2014	36.080.537	40.502.360	76.582.897	-4.421.823
2015	26.660.395	30.291.493	56.951.888	-3.631.098
2016	23.537.355	27.609.884	51.147.239	-4.072.529
2017	29.239.994	34.234.849	63.474.843	-4.994.855
2018	33.726.141	38.408.912	72.135.053	-4.682.771
2019	32.937.100	39.342.110	72.279.210	-6.405.010

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluŒturulmuŒtur. (10.03.2020)

Ülkenin 2012 yılında dıŒ ticaret rakamlarının bu denli yüksek olmasının nedeni petrol ve petrol ürünlerinin dıŒ piyasalarda yüksek fiyatlardan iŒlem grmŒ olmasıdır. İlerleyen yıllarda ise Belarus'un toplam dıŒ ticaret hacminde kademeli dŒŒler yaŒanmaya baŒlamıŒtır. 2016 yılında dıŒ ticaretin minimize olduğu 2012 yılına göre ihracatın %48,9, ithalatın %40,50 ve toplam dıŒ ticaret hacminin ise %44,68 oranında dŒtė görülmektedir. Bu arada Belarus'un dıŒ ticaret açığı ise 2012 yılına göre 2016 yılında yaklaşık 12 kat artıŒ göstererek 4.072 milyon dolara ykselmiŒtir. Belarus'un toplam dıŒ ticaret hacmi ve dengesinde 2016 yılı itibariyle bu dŒŒlerin yaŒanmasının nedeni; yine dünya piyasalarında petrol-petrol ürünlerinin ve doğal gazın dŒk fiyatlardan iŒlem grmŒ olması ve Rusya'ya ABD'nin ve Batı lkelerinin uygulamıŒ oldukları ambargoların; dolaylı yollardan en büyük ticari partnerlerinden birisi olan Belarus'u da doğrudan etkilemiŒ olmasıdır.

2017 yılından itibaren ise Belarus'un toplam dıŒ ticaret rakamları petrol-petrol ürünleri, doğal gaz fiyatlarındaki yükselmelerle artmaya baŒlamıŒ olup, 2019 sonu itibariyle ise ülkenin ihracatı 32.937 milyon dolara, ithalatı ise bugüne kadar

görülmeyen şekilde artış göstererek 39.342 milyon dolar ulaşırken, dış ticaret açığının da ithalattaki artışın etkisiyle 6.405 milyon dolar seviyesine yükseldiği görülmektedir. Ülkenin ithalatının bu denli artmasının nedeni; son yıllardaki ticari partnerlerinin birçoğunun Batı Ülkeleri'nden oluşması ile, tüketici tercihlerinde de çoğunlukla (özellikle tüketim mallarında, lüks mallarda) Batı'dan ithal edilen malların öncelikli olmasıdır.

2.10.5. Belarus'un Toplam Dış Ticareti İçinde İhracatının İthalatını Karşılama Oranı

Belarus'un toplam dış ticareti hacmi içinde ihracatının (X) ithalatını (M) karşılama oranlarının gösterildiği Tablo: 44 incelendiğinde; ülkenin ihracatının en yüksek olduğu yıl 2012 yılı olup, bu yılda ihracatın ithalatı karşılama oranı %92'dir. Söz konusu 2012 yılında ülke aynı zamanda minimum (345 milyon dolar seviyesinde) düzeyde dış ticaret açığı vermiştir.

Tablo 44: Belarus'un Toplam Dış Ticaret Hacmi İçinde İhracatının İthalatını Karşılama Oranı (%) 2010-2019

Yıllar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
X/M*	72,4	90,5	99,2	86,4	89,0	88,0	85,2	85,4	87,8	83,7

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Belarus'un toplam dış ticaret hacmi içinde ihracatının ithalatını karşılama oranının en düşük olduğu yıl ise 2016 yılı olup, %85,2 olarak gerçekleşmiştir. 2017 yılı sonrasında ise (X/M) oranları 2018 yılında %87,8, 2019 yılında ise küçük bir düşüşle %83,7 olarak gerçekleşmiştir.

2.11. Kırgızistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerle Dış Ticareti

Kırgızistan sahip olduğu coğrafi konumu bakımından komşu ülkelere göre dezavantaja sahip olan bir ülkedir. Ülkenin rakımının oldukça yüksek olması, tarımsal ürün yetiştirecek yeterli alanının bulunmaması ve bunun yanında petrol-doğal gaz ve petrol ürünlerine sahip olmaması, ülkenin Birlik üyesi diğer ülkelere göre ekonomik açıdan geri kalmasında önemli rol oynamıştır (Karluk, 2011:12).

Ülkenin yeterince yer altı ve yer üstü zenginliğe sahip olmayışı, coğrafi şartları altında tarım ve hayvancılığa ağırlık verilmesini bir zorunluluk haline getirmiştir. Ancak ülke tarım alanında da tarımsal ürünlere olan ihtiyacın tamamını karşılayacak

düzeyde değildir. Ancak Kırgızistan'ın bu dezavantajlarına karşı bazı avantajlara da sahip olduğu görülmektedir. Bölgede ilk milli parayı kullanmaya başlamış olması ile, Dünya Tarım Örgütü'ne (DTÖ) ilk üye olan ülke olması, Birliğin diğer ülkelerine göre ülkeye ilk yabancı sermayeyi getiren ülke olması ve Orta Asya'da Çin topraklarına sınırının olması nedeniyle bölgenin Çin'e açılan kapısı olma özelliği, ülkeye birtakım avantajlar sağlamıştır (Yıldırım ve Stamallieva, 2018).

Kırgızistan'ın dış ticaret yapısı incelendiğinde ise; 1991'den itibaren günümüze kadar dış ticaret açığı veren bir ülke konumundadır. Dış ticaret açıklarının en büyük nedenleri arasında ise geçmişte olduğu gibi günümüzde de Rusya önemli bir rol oynamaktadır. Ülke 2015 yılında AEB'nin tam üyesi olmuştur. Birliğe katılmasının önemli sebepleri arasında pazara erişimin önündeki engellerin kaldırılmasının yanında; Rusya Federasyonu'nda çalışan 500 binden fazla Kırgız göçmen işçinin daha az sorunla karşılaşmasını sağlamaktır (Putz, 2016).

Ayrıca Birlik üyesi ülkelerle ikili ilişkilerini geliştirerek ekonomisini güçlendirmek diğer önemli amaçları arasında yer almıştır. Ülkenin AEB'ye üyeliği sonrasında bu amaçlarını ne oranda gerçekleştirdiği ise aşağıda ayrıntılı olarak incelenmeye çalışılmıştır.

2.11.1. Kırgızistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerle İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi

AEB'ne üye ülkeler arasında ekonomik gelişmişlik bakımından dördüncü sırada yer alan Kırgızistan gerek coğrafi yapısı bakımından gerekse enerji kaynaklarına (petrol, doğal gaz, elektrik enerjisi ve diğer enerji kaynakları) sahip olmaması nedeniyle ekonomisinde hiçbir zaman dengeyi sağlayamamıştır. Ayrıca gerek Birlik üyesi ülkelerle gerekse Birliğin dışındaki ülkelerle dış ticaretini de arzu ettiği şekilde gerçekleştirememiştir. Ülkenin en çok ihracat yaptığı ülke Rusya olup, toplamda yıllık 122 – 356 milyon doları geçmeyen bir ihracat hacmine sahiptir.

Kırgızistan'ın Rusya'dan yapmış olduğu ihracat ise 2010-2019 yılları arasında detaylı bir şekilde incelendiğinde 2010 yılında yaklaşık 258 milyon dolar seviyesinde olan ihracatı kademeli bir düşüş göstererek 145 milyon dolar seviyesine gerilemiştir. 2017 yılından itibaren ise yine aynı şekilde kademeli bir yükseliş göstererek 2018

yılında 356,5 milyon dolara, 2019 yılı sonu itibariyle ise 270 milyon dolara yükselmiştir.

Kırgızistan'ın Rusya'dan ithalatı ise 2010 yılında 1.083 milyon dolar iken, bu rakam 2012 yılında %64,72 oranında artış göstererek 1.784 milyon dolar seviyesine yükselmiştir. İthalatın bu denli yükselmesinin nedeni, ülkenin ihracatında önemli paya sahip olan altının dünya piyasalarında beklenenin çok üstünde bir fiyattan satılmasıdır. 2012 yılı ise Kırgızistan'ın Rusya'dan ithalatının en düşük seviyede olduğu bir yıl olup, %100'ün üzerinde bir azalış göstererek 800 milyon dolar seviyesine kadar düşmüş iken, 2017 yılından itibaren bu tutarın tekrar artış göstermeye başladığı, 2019 sonu itibariyle ise bu rakamın 1.362 milyon dolar seviyesine yükseldiği görülmektedir. Ülkenin ihracat ve ithalatının gösterildiği Tablo 45-46'da bu veriler sunulmuştur.

Tablo 45: Kırgızistan'ın AEB'ne Üye Ülkelere İhracatı (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	Rusya Federasyonu	Kazakistan	Belarus	Ermenistan
2010	257.758	181.685	6.362	2.294
2011	284.419	289.705	7.693	25
2012	219.116	404.931	11.333	722
2013	152.701	382.453	12.580	61
2014	122.293	508.658	6.505	104
2015	157.301	227.703	13.639	170
2016	145.209	151.151	898	7
2017	262.214	297.194	8.587	7
2018	356.526	270.289	12.052	131
2019	270.770	337.532	12.693	94

TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> (10.03.2020)

Kırgızistan'ın Birliğin ikinci büyük ekonomik gücüne sahip olan Kazakistan ile gerçekleştirmiş olduğu ihracatı ise 2012'de yaklaşık 405 milyon dolar iken, 2014 yılında ise maksimum seviyeye ulaşarak 508 milyon dolar seviyesine kadar yükselmiştir. Bu rakam 2016 yılında %62,67 oranında azalarak 151 milyon dolar seviyesine kadar gerilemiştir. Ülkenin ihracatı 2017 yılından itibaren artış göstererek 2018 yılında 270 milyon dolara, 2019 yılı sonu itibariyle ise 337,5 milyon dolar seviyesine yükselmiştir.

Kırgızistan'ın Belarus ile yapmış olduğu ihracatın seyri incelendiğinde ise; 2010-2019 yılları arasında Kazakistan ile yapmış olduğu ihracat ve ithalatın oldukça altında gerçekleşmiştir. Ülkenin 2012 yılında 11 milyon dolar civarında gerçekleşen ihracatı, 2016 yılında sadece 898 dolar, 2017 yılında 8,5 milyon dolar, 2018-2019 yıllarında ise 13 milyon dolar civarında gerçekleşmiştir.

Kırgızistan'ın Ermenistan ile yapmış olduğu ihracat ise yok denecek düzeydedir. Söz konusu ülke ile gerek Kırgızistan'ın gerekse Birliğin diğer tüm ülkelerinin en düşük düzeylerde dış ticaret hacimlerine sahip oldukları verilerden de anlaşılmaktadır.

Kırgızistan'ın Birlik üyesi ülkelerle yapmış olduğu ithalatta ise, Rusya'dan sonra en büyük paya sahip olan ülke Kazakistan'dır. Ülke Kazakistan ile (2010-2019 yılları arasında) 2010 yılında yaklaşık 386 milyon dolar ithalatta bulunmuş iken, bu rakam 2014 yılında (2010 yılına göre) %49,73'lük artış göstererek 766,7 milyon dolara seviyesine yükselmiş, 2017 yılında ise bu rakam 586 milyon dolar seviyelerine kadar gerilemiştir. Sonraki yıllarda ise küçük miktardaki artışlarla 610 milyon dolar seviyesine kadar yükselmiştir (Bkz Tablo 46).

Tablo 46: Kırgızistan'ın AEB'ne Üye Ülkelerden İthalatı (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	Rusya Federasyonu	Kazakistan	Belarus	Ermenistan
2010	1.083.863	385.478	53.448	2.380
2011	1.429.569	410.861	109.535	402
2012	1.784.624	518.720	161.252	273
2013	1.989.243	555.022	116.363	943
2014	1.779.832	776.738	89.700	252
2015	1.271.642	677.407	53.605	331
2016	799.822	635.548	35.166	1.028
2017	1.180.545	585.995	83.118	556
2018	1.510.699	602.713	47.190	652
2019	1.362.310	609.961	42.734	552

TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> (10.03.2020)

Kırgızistan, Birliğin diğer üye ülkeleri olan Belarus ve Ermenistan'dan yapmış olduğu ithalat ise oldukça düşük düzeylerde gerçekleşmiştir. Bunun nedeni; ülkenin ithalatında en büyük payı oluşturan petrol-doğal gaz, motorlu araçlar, makine, elektrikli araç-gereçler ve teçhizatın hemen hemen tamamına yakını Rusya ve Çin'den ithal ediyor olmasıdır. Diğer ihtiyaç duyduğu tarım ürünlerini ise; bir kısmını Kazakistan başta olmak üzere Özbekistan ve Çin'den ithal ediyor olmasıdır.

Kırgızistan'ın Belarus'tan en yüksek oranda ithalatta bulunduğu yıl 2012 yılı olup toplamda 161 milyon dolar civarında bir ithalat yapmıştır. Söz konusu ülkeden en düşük düzeyde yapmış olduğu ithalat ise 2016 yılında olup, 2012 yılına göre 5 katın üzerinde bir düşüşle 35 milyon dolar civarında gerçekleşmiştir. Bu rakam 2017 yılında 83 milyon dolara yükselmiş olsa da 2018-2019 yıllarında tekrar düşüş göstererek sırasıyla; 47 ve 42 milyon dolar seviyelerine kadar gerilemiştir.

Kırgızistan'ın ithalatı içinde Ermenistan'ın payı ise yine oldukça düşük düzeylerde. İthalat rakamları 2010 yılında 2,3 milyon dolar iken bu rakam 2016 yılında %50 oranında düşüş göstererek 1 milyon dolar seviyesine kadar düşmüştür. Diğer 2017-2018 yıllarında ise sırasıyla 652 ve 552 milyon dolar seviyesinde gerçekleşmiştir. Kırgızistan'ın AEB'ne üye olan ülkelerle dış ticaret hacmi ise şu şekilde gerçekleşmiştir (Bkz: Tablo 47).

Tablo 47: Kırgızistan'ın AEB'ne Üye Ülkelerle Dış Ticaret Hacmi (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	Rusya Federasyonu	Kazakistan	Belarus	Ermenistan
2010	1.341.621	567.163	59.810	4.674
2011	1.713.988	700.566	117.228	427
2012	2.003.740	923.651	172.585	995
2013	2.141.944	937.475	128.943	1.004
2014	1.902.125	1.285.396	96.205	356
2015	1.428.943	905.110	67.244	501
2016	945.031	786.699	31.464	1.035
2017	1.442.759	883.189	91.704	563
2018	1.867.225	873.002	59.242	783
2019	1.633.080	947.493	55.427	646

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Kırgızistan'ın AEB'ne üye ülkelerle yapmış olduğu dış ticarete en büyük payı Rusya Federasyonu alırken, bu ülkeyi ikinci sırada Kazakistan, üçüncü sırada Belarus ve son sırayı da Ermenistan oluşturmaktadır. Kırgızistan'ın toplam dış ticaret hacmi içinde Rusya'nın payının en yüksek olduğu yıl 2013 yılı iken; en düşük paya sahip olduğu yıl ise %55,86'lık düşüşle 2016 yılı olmuştur. 2017 yılından itibaren ise ülkenin payı tekrar artarak 2018 yılında 1.867 milyon dolara kadar yükselmiş, ancak 2019 yılında tekrar %12'lik düşüşle 1.633 milyon dolara gerilemiştir.

Kırgızistan'ın Birlik üyesi ülkeler arasındaki ikinci büyük ticari partneri ise Kazakistan olup, bu ülkeyle en yüksek toplam dış ticaret hacmine 2014 yılında 1.285 milyon dolarlık bir tutarla ulaştığı Tablo 47'de görülmektedir. En düşük ticaret hacmi ise (2014 yılına göre) 2016 yılında %38,83'lük düşüşle gerçekleşmiştir. 2017 yılından itibaren ise bu rakamların 2018 yılında 873 milyon dolara, 2019 yılında ise 2016 yılına göre %20,43'lük bir artışla 947,5 milyon dolara yükseldiği verilerden anlaşılmaktadır.

Kırgızistan'ın toplam dış ticaret hacmi içinde ise; Belarus'un ve Ermenistan'ın payları oldukça düşük düzeylerde. Belarus 2012 yılında toplamda 172,5 milyon dolarla en yüksek payı yakalamışken; bu rakam 2016 yılında yaklaşık 5,5 kat bir

düşüşle 31,5 milyon dolar seviyesine kadar gerilemiştir. İlerleyen yıllarda artışlar olsa da 2019 yılında tekrar 55,5 milyon dolar seviyesine kadar gerilemiştir.

Kırgızistan'ın toplam dış ticaret hacmi içinde Ermenistan payı ise oldukça düşük düzeylerde olup, en yüksek ticaret hacminin olduğu yıl 2010 yılı olup, toplamda 4,7 milyon dolara yakın bir dış ticaret hacmine ulaşmış iken; bu rakam 2014 yılında sadece 356 bin dolar olarak gerçekleşmiştir. 2016 yılında ise tekrar 1 milyon dolar seviyelerine kadar yükselmiş olsa da 2019 yılında bu rakam %37,58'lik düşüşle 646 bin dolara gerilemiştir.

Kırgızistan'ın AEB'ne üye olan ülkelerle dış ticaret dengesi incelendiğinde ise gerek Birliğe üye olmadan önce gerekse üye olduktan sonra istisnasız her yıl dış ticaret açığı verdiği görülmektedir (Bkz: Tablo 48).

Ülkenin neden hep dış ticaret açığı verdiği daha önceki kısımlarda açıklandığı için bura da ayrıca açıklama yapılmaya gerek görülmemiştir. Ancak ülkenin en büyük dış ticaret açığını yine kendisinin en çok dış ticarete bulunduğu ülkelere karşı verdiği Tablo 48'deki verilerden de anlaşılmaktadır.

Tablo 48: Kırgızistan'ın AEB'ne Üye Ülkelerle Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	Rusya Federasyonu	Kazakistan	Belarus	Ermenistan
2010	-826.105	-203.793	-47.086	-86
2011	-1.145.150	-121.156	-101.842	-377
2012	-1.565.508	-113.789	-149.919	449
2013	-1.836.542	-172.569	-103.783	-882
2014	-1.657.539	-268.080	-83.195	-148
2015	-1.114.341	-449.704	-39.966	-161
2016	-654.613	-484.397	-34.268	-1.021
2017	-918.331	-288.801	-74.531	-549
2018	-1.154.173	-332.424	-35.138	-521
2019	-1.091.540	-272.429	-30.041	-458

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Tablo 48'deki veriler incelendiğinde ülkenin Rusya'ya karşı verdiği dış ticaret açığının diğer Birlik üyesi ülkelere göre daha yüksek oranlarda gerçekleştiği görülmektedir. Rusya'ya karşı vermiş olduğu dış ticaret açığının en yüksek olduğu yıl 2013 yılı olup, bu yılda Kırgızistan Rusya'ya karşı toplamda 1.836 milyon doların üzerinde açık vermiştir. 2016 yılında ise ülkenin Rusya'ya karşı vermiş olduğu dış ticaret açığı %64,35 oranında azalarak 654,5 milyon dolar seviyesine kadar gerilemiştir. Ancak bu açık 2017 yılından itibaren tekrar artarak 2018'de 1.154 milyon dolara, 2019 yılında ise küçük bir düşüşle 1.091 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Kırgızistan'ın dünya toplam dış ticaret hacminin 2019 yılı itibariyle 6.869 milyon dolar olarak gerçekleştiğini göz önünde bulunduracak olursak, ülkenin sadece Rusya'ya karşı 1.5 milyar doların üzerinde dış ticaret açığı vermesi (2013 yılında bu rakam 1.836 milyon dolar olarak gerçekleşmiş) düşündürücü olup, ülkenin Rusya'ya karşı dış ticarete ne denli bağımlı olduğunun göstergesidir.

Kırgızistan'ın Birliğin diğer üyesi Kazakistan'a karşı vermiş olduğu dış ticaret açığı ise 2010-2019 arasında en yüksek oranda 2016 yılında olup, rakam olarak 484 milyon doların üzerinde gerçekleşmiş iken, en düşük oranda ise 2017 yılında verilmiş olup 2016 yılına göre %67,72'lik düşüşle yaklaşık 289 milyon dolar seviyesine gerilemiştir. Bu rakam 2018 yılında 332,5 milyon dolara, 2019 yılında ise yine küçük bir düşüşle 272,5 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Kırgızistan'ın gerek Belarus ile gerekse Ermenistan ile yapmış olduğu dış ticarete yine istisnasız her iki ülkeye karşı 2010-2019 yılları arasında dış ticaret açığı verdiği görülmektedir. Ülkenin Belarus'a karşı vermiş olduğu dış ticaret açığının minimum olduğu yıl 2018 yılı olup ülke 35 milyon dolar dış ticaret açığı vermiş iken, dış ticaret açığının maksimum olduğu 2012 yılında ise 150 milyon dolara yakın dış açık vermiştir.

Ülkenin Ermenistan'a karşı vermiş olduğu dış ticaret açığı ise minimum düzeyde 2010 yılında 86 bin dolar tutarında iken, maksimum düzeyde dış ticaret açığının verildiği yıl ise 2016 yılı olup 1 milyon doların üzerinde dış ticaret açığı vermiştir.

2.11.2. Kırgızistan'ın Dış Ticaret Hacmi İçinde Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Payları

Kırgızistan'ın Birliğe üye olan ülkeler arasında en büyük dış ticaret hacmine sahip olduğu ülke sıralamasında Rusya birinci sırayı alırken, Kazakistan ikinci, Belarus üçüncü sırayı, Ermenistan ise dördüncü sırada yer almaktadır. Bu ülkelerin Kırgızistan'ın toplam dış ticaret hacmi içindeki payları ise şu şekilde gerçekleşmiştir (Bkz: Tablo 49).

Tablo 49: Kırgızistan'ın Dış Ticaret Hacmi İçinde AEB'ne Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019

Yıllar	Rusya Federasyonu	Kazakistan	Belarus	Ermenistan
2010	28,47	12,03	1,26	0,09
2011	27,46	11,22	1,87	0,006

2012	28,39	13,08	2,44	0,01
2013	27,61	12,08	1,66	0,01
2014	24,96	16,87	1,26	0,004
2015	25,93	16,42	1,22	0,009
2016	17,94	14,93	0,59	0,01
2017	23,00	14,08	1,46	0,008
2018	26,19	12,24	0,83	0,01
2019	23,77	13,79	0,80	0,009

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Tablo 49'daki verileri incelediğimizde; Kırgızistan'ın toplam dış ticaret hacmi içinde Birlik üyesi ülkelerden en yüksek paya sahip olan Rusya'nın 2010-2019 yılları arasında 2013 yılında %27,1 ile birinci sırada yer aldığı görülmektedir. Ancak Rusya'nın bu payının dünya piyasalarındaki petrol-doğal gazın fiyatlarında meydana gelen dalgalanmalarla birlikte; Kırgızistan'ın da toplam ihracatı içinde büyük paya sahip olan altının (yıllık 4.5 ton civarında) uluslararası piyasalardaki gram altın fiyatlarının düşmesi/yükselmesi durumunda; Rusya ile bu ülkenin yapmış olduğu dış ticaret hacminin de değiştiği görülmektedir. 2017 yılında Rusya'nın Kırgızistan'ın dış ticareti içinde payı %23 seviyesine kadar gerilemiş iken, bu oran 2018 yılında %26,19'a yükselmiş olsa da takip eden 2019 yılında bu payın tekrar %23,77 seviyesine gerilediği görülmektedir.

Kırgızistan'ın dış ticaret hacmi içinde en büyük paya sahip olan ikinci ülke Kazakistan olup; payı ise (2010-2019 arasında) %12,03- 13,79 arasında seyrettiği görülmektedir. Üçüncü sırayı oluşturan Belarus'un payı ise; 2012 yılında %2,44, 2016 yılında ise %0,59 olarak gerçekleşmiş olsa da bu payın 2019 sonu itibariyle %0,80'lere kadar gerilediği görülmektedir. Son sırayı alan Ermenistan'ın payı ise yok denecek düzeyde olup, 2010-2019 yılları arasında %0,09 ile %0,008 arasında seyretmiştir.

2.11.3. Kırgızistan'ın Toplam İhracatı ve İthalatı İçinde Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Payları

Kırgızistan'ın toplam ihracatı-ithalatı içinde Birlik üyesi ülkelerin payları incelendiğinde (Tablo 50) Rusya Federasyonu'nun gerek ihracatta gerekse ithalatta en yüksek paya sahip olduğu görülmektedir. İhracat içinde en yüksek payın 2014 yılında %6,4'lük bir payla sağlandığı görülmektedir. Kırgızistan'ın toplam ithalatı içinde Rusya'nın payının en yüksek- en düşük olduğu yıllar sırasıyla 2010 ve 2016 yıllarıdır.

Söz konusu yıllarda Rusya'nın payı sırasıyla %33,63 ve %20,80 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 50: Kırgızistan'ın İhracatı-İthalatı İçinde AEB'ne Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019

YILLAR	Rusya Federasyonu		Kazakistan		Belarus		Ermenistan	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
2010	17,31	33,63	12,20	11,96	0,42	1,65	0,15	0,07
2011	14,37	33,55	14,63	9,64	0,38	2,57	0,001	0,009
2012	13,01	33,21	24,05	9,65	0,67	3,00	0,04	0,005
2013	8,61	33,24	21,56	9,27	0,70	1,94	0,003	0,01
2014	6,49	31,03	27,00	13,54	0,34	1,56	0,005	0,004
2015	10,91	31,25	15,79	16,65	0,94	1,31	0,01	0,008
2016	10,20	20,80	10,62	16,53	0,06	0,91	0,0004	0,02
2017	14,64	26,34	16,59	13,07	0,47	1,85	0,0003	0,01
2018	19,42	28,54	14,72	11,38	0,65	0,89	0,007	0,01
2019	13,77	27,78	17,17	12,43	0,64	0,87	0,004	0,01

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Kırgızistan'ın toplam ihracatı-ithalatı içinde ikinci sırada en yüksek paya sahip olan Birlik üyesi ülke ise Kazakistan'dır. Kazakistan'ın ihracatta en yüksek payı 2014 yılında %27, en düşük payı ise 2010 yılında %12,20'dir. Ülkenin 2010-2019 yılları arasında yıllık ortalama ihracatı ise %17,39 oranında gerçekleşmiştir. Ülke Kazakistan'ın ithalatı içindeki payının en yüksek olduğu 2015'te %16,65'lik bir paya sahipken; ithalatın en düşük olduğu yıl ise 2013 yılı olup, %9,27'lik paya sahip olduğu görülmektedir. Ülkenin toplam dış ticaret hacmi içinde Kazakistan'ın ithalattaki yıllık ortalaması ise 2010-2019 arasında %12,36'dır. Verilerden de anlaşılacağı gibi Kırgızistan'ın toplam dış ticaret hacmi içinde Kazakistan'a yapmış olduğu ihracatın yıllık ortalaması %17,39 iken, ithalatının yıllık ortalaması ise %12,36'dır.

Diğer taraftan Kırgızistan'ın gerek ihracatı içinde gerekse ithalatı içinde en düşük paya sahip olan ülkelerden birisi Belarus iken; diğeri de Ermenistan'dır. Belarus'un ihracattaki payı 2010-2019 yılları arasında %0,06-0,94 arasında seyretmiş iken, Ülkenin ithalatındaki payı ise %0,87-3, arasında olduğu verilerden de anlaşılmaktadır.

Ermenistan'ın payının ise yine hem ihracatta hem de ithalatta Belarus'un sahip olduğu payın çok altında, yok denecek düzeylerde gerçekleştiği görülmektedir.

2.11.4. Kırgızistan'ın Toplam İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi

AEB'ye üye ülkeler arasında Kırgızistan'ın Birliğin diğer iki üyesine göre (Rusya Federasyonu – Kazakistan) petrol-petrol ürünleri, doğal gaz, kömür, demir, çelik gibi enerji kaynaklarına yeterince sahip olmaması, ayrıca sahip olduğu coğrafi konumunun yeterince tarım yapmaya müsait olmamasının da etkisiyle ülke ürettiğinden fazla tüketmek zorunda kalmaktadır. Ayrıca ülkede yeterli sermaye birikiminin olmayışı nedeniyle; ülke içinde yeterli yatırım yapılmayışı ve ortaya çıkan dış açıkların ise sürekli borç alarak kapatılmaya çalışılması dış ticaret açıklarının düşmemesine temel teşkil eden nedenlerdir (Bkz: Tablo 51).

Tablo 51: Kırgızistan'ın İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi	Dış Ticaret Dengesi
2010	1.488.401	3.222.635	4.711.036	-1.734.234
2011	1.978.932	4.260.687	6.239.619	-2.281.755
2012	1.683.237	5.373.176	7.056.413	-3.689.939
2013	1.773.228	5.983.024	7.756.252	-4.209.796
2014	1.883.733	5.734.704	7.618.437	-3.850.971
2015	1.441.468	4.068.084	5.509.552	-2.626.616
2016	1.423.028	3.844.473	5.267.501	-2.421.445
2017	1.790.758	4.481.291	6.272.049	-2.690.533
2018	1.835.179	5.291.946	7.127.125	-3.456.767
2019	1.965.502	4.903.813	6.869.315	-2.938.311

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Tablo 51'de ülkeye ait dış ticaret verileri ile dış ticaret dengesine ait rakamlar incelendiğinde; ülkenin ihracatının en yüksek olduğu yıl 2012 yılı olup, toplamda dünyaya 1.683 milyon dolarlık ihracat yaptığı görülmektedir. Ancak ülkenin ihracatı diğer tüm Birlik üyesi ülkelerde olduğu gibi (dünya genelinde birçok ülkede de) petrol-petrol ürünleri ve doğal gaz, altın, demir, çelik vb. enerji kaynaklarının fiyatlarında görülen dalgalanmalar; söz konusu ülkenin de dış ticaretini doğrudan etkilemiştir. Ülkenin ihracatındaki düşüş 2016 yılında (2012 yılına göre) %15,74 oranında olup, toplam ihracatının ise 1.423 milyon dolara düşmesine neden olmuştur. Ancak ülkenin ihracatı 2017 yılından itibaren tekrar artmaya başlamış, 2018 yılında 1.835 milyon dolara, 2019 yılında ise (2016 yılına göre) %38,08'lik artış göstererek 1.965 milyon dolara yükselmiştir.

Kırgızistan'ın toplam ithalatının seyri incelendiğinde ise; ithalatın en yüksek oranda 2013 yılında, en düşük oranda ise 2016 yılında gerçekleştiği görülmektedir. Yapılan ithalat tutarları ise sırasıyla 5.983 – 3.844 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Ülkenin ithalatı 2013 yılına göre (2016 yılında) %54,33 oranında azalmıştır. Ancak ülkenin ithalatı 2017 yılından itibaren tekrar artış göstermeye başlamıştır. 2018 yılında bu rakam 5.291 milyon dolara, 2019 yılında ise küçük bir düşüşle 4.903 milyon dolara gerilemiştir.

Ülkenin toplam dış ticaret hacminin en fazla -en düşük olduğu yıllar incelendiğinde ise; 2018 yılında toplamda 7.756 milyon dolarlık dış ticaret hacmiyle en büyük, 2010 yılında ise; 4.711 milyon dolarlık bir tutarla en düşük dış ticaret hacminin olduğu görülmektedir. 2016 yılında ise bu tutar 5.267 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Kırgızistan'ın yine aynı dönemi kapsayan toplam dış ticaret dengesi incelendiğinde ise; (2010-2019 yılları arasında) dış ticaret açığının en yüksek olduğu yıl 2013 yılı olup; toplamda 4.209 milyon dolar tutarında dış ticaret açığı verdiği görülmektedir. Ülkenin dış ticaret açığının en düşük tutarda olduğu yıl ise 1.734 milyon dolarla 2010 yılı ve 2.626 milyon dolarlık tutar ile 2015 yılıdır.

Kırgızistan'ın dış ticaret dengensin de ihracattaki artışın ithalatı da artırdığı; dış ticaret fazlası ve açığı üzerinde doğrudan etkisinin olduğu verilerden de anlaşılmaktadır. Bunun nedeni; Ülkenin ihracatında büyük paya sahip olan altının uluslararası piyasalardaki fiyatında meydana gelen artış ve azalışlardır.

Ayrıca Kırgızistan'ın üretiminde uzmanlaştığı ve Birlik üyesi ülkelere ihraç ettiği malların kategorilerinde ve paylarında büyük değişiklikler olmasına rağmen (2018 yılı itibarıyla) dış ticaret açığının hâlâ azalmadığı görülmektedir. Bu malların dağılımları incelendiğinde: Plastik ürünleri ve bunlardan yapılmış olan eşyalar %2, cam ve züccaciye türü eşyalar %3, pamuk %3, kara ulaşım araçları %4, yenilenebilir meyveler ve kuru yemişler %4, ayakkabılar, tozluklar v.b ürünler ile onların ekleri %4, süt süt ürünleri %7, cevher, cüruf ve kül %18, örme giysiler, giyim aksesuarları %25, altın ve diğer ürünler, madenler %24 oranında paya sahiptirler (EEI, 2019,54).

2.11.5. Kırgızistan'ın Toplam Dış Ticareti İçinde İhracatının İthalatını Karşılama Oranı

Kırgızistan'ın toplam dış ticaret hacmi içinde ihracatının ithalatını karşılama oranlarının en yüksek ve en düşük oranlarda gerçekleştiği yıllar Tablo 52'de gösterilmiştir. Tablodaki veriler incelendiğinde ihracatın ithalatı karşılama oranının en yüksek olduğu yıl %46,4 ile 2011 yılı iken, bu yılı takiben 2010 yılında %46,1, 2019 yılında %40, 2017 yılında %39,9 oranında gerçekleştiği görülmektedir.

Tablo 52: Kırgızistan'ın Dış Ticaret Hacmi İçinde İhracatının İthalatını Karşılama Oranı (%) 2010-2019

Yıllar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
X/M*	46,1	46,4	31,3	29,6	32,8	35,4	37,0	39,9	34,6	40,0

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Ülkenin ihracatının ithalatını karşılama oranının en düşük düzede olduğu yıl %29,6 ile 2013 yılıdır. Bu yılda ülke dünya ile 1.733 milyon dolarlık ihracat yapmış iken, dünyadan 5.983 milyon dolarlık ithalatta bulunmuştur. Toplam dış ticaret hacmi ise oldukça yüksek düzeyde; 7.756 milyon dolar olarak gerçekleşmiş olsa da dış ticaret açığının da Kırgızistan'ın bağımsızlığından bugüne kadar hiç görülmedik bir şekilde 4.209 milyon dolar olarak gerçekleşmesiyle sonuçlanmıştır. Bu yılda ihracatın (X) ithalatı (M) karşılama oranı ise en düşük düzeyde %29,6 olarak gerçekleşmiştir.

2.12. Ermenistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerle Dış Ticareti

Ermenistan Kafkasya'da denize kıyısı olmayan, genel itibariyle etrafı dağlarla çevrili, Türkiye ve Azerbaycan ile olan sınırlarının da kapalı olması nedeniyle de dünya ile bağlantısı sadece İran ve Gürcistan üzerinden yapılabilen bir ülkedir (Keskin Köylü 2017: 28).

Ülke zengin petrol-doğal gaz ve diğer enerji kaynaklarına sahip olmasa da dünyanın iki önemli petrol üreticisi olan İran ve Rusya'nın en büyük ekonomik ortağıdır. Ancak bu ortaklık Ermenistan'ı bu ülkelere ekonomik açıdan bağımlı hale getirmiştir. Ancak son yıllarda Rusya Federasyonu'nun da oldukça fazla sayıda Ermenistan kökenli vasıflı işgücünün Rusya'da bilgisayar kaynaklı savunma ve uzay çalışmalarında istihdam ettiği; oran olarak ise bu alandaki işgücünün %30'nu istihdam ederek bir denge sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Ayrıca Ermenistan'da bilişim alanında faaliyet gösteren 120 kadar firmanın bulunduğu ve bu firmalarda iyi ücretle

çalışan 4000'den fazla teknik elamanın istihdam edilmesiyle üretime ciddi anlamda katkı sağlanırken; işsizliğin de önlenmesine çalışılmaktadır (Armania, 2017:29).

Ermenistan ekonomisinin üretiminde ve ihracatında; dökme demir, bakır, demir dışı metaller, elmas, maden ürünleri ve gıda ürünleri en büyük paya sahip olan ürünler olup bu ürünlerin pazarlanmasıyla önemli bir ihracat geliri sağlanmaktadır. Ülkenin ithalatında ise; doğal gaz-petrol ürünleri ve gıda ürünleri en çok ithalatı yapılan ürünlerin başlıcalarıdır.

Ülkenin AEB'ye (2015 yılında) üye olmasından itibaren dış ticaret yapısında, gelişiminde, dış ticaret partnerlerinde ve ticaret hacminde büyük değişikliklerin olmadığı görülmektedir. Şöyle ki; AEB'ye üye olmadan önce ülkenin en büyük ticari partneri Rusya ve Çin iken Birliğe üye olduktan sonra da bu sıralamanın fazlaca değişmediği görülmektedir. Ermenistan'ın Birlik üyesi ülkelerle olan dış ticaretinin gelişim seyri ise aşağıdaki gibidir.

2.12.1. Ermenistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerle İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi

Ermenistan'ın gerek AEB kurulmadan önce gerekse kurulduktan sonra, dış ticaretinde en büyük payı Rusya Federasyonu oluşturmuştur. Birlik üyesi ülkelerden ikinci sırayı Belarus, üçüncü sırayı Kazakistan alırken, Kırgızistan ise dördüncü sırada yer almıştır. Ermenistan'ın ihracatında Rusya'nın payı (2010-2019 yılları arasında) yıllık olarak 159-711 milyon dolar arasında seyretmiş olup, en düşük ihracatın yapıldığı yıl 2010 yılıdır. Toplamda 160 milyon dolar civarında iken, bu rakam 2015 yılında (2010 yılına göre) %41,25 oranında artarak yaklaşık 226 milyon dolara yükselmiştir. 2019 yılında ise Ermenistan'ın Rusya'ya ihracatı (2010 yılına göre) dört katın üzerinde bir artış göstererek 711.5 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Ermenistan'ın Birlik üyesi ülkelerle gerçekleştirmiş olduğu ihracatta ikinci sırayı alan Belarus'a yapmış olduğu ihracat (2010-2019 arasında) yıllık olarak yaklaşık 4.5-17.7 milyon dolar arasında gerçekleşmiştir. Ülkenin Kazakistan ve Kırgızistan'a yapmış olduğu ihracat ise (yine aynı dönemde/yıllık) yaklaşık 2.8-9.8 milyon dolar arasında seyrederken, Kırgızistan'a gerçekleştirmiş olduğu ihracat ise çok daha düşük düzeydedir. Kırgızistan'a yapılan ihracatın yıllık ortalaması 350-400 milyon dolar civarında seyretmiştir. Ülkeye en düşük ve en yüksek oranlarda

yapılan ihracat tutarları ve yılları sırasıyla şu şekilde gerçekleşmiştir. 2010 yılı en düşük seviyede ihracatın yapıldığı yıl iken; 2019 yılı ise maksimum ihracatın yapıldığı yıl olup, bu durum Tablo 53'te de gösterilmiştir.

Tablo 53: Ermenistan'ın AEB'ne Üye Ülkelere İhracatı (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	Rusya Federasyonu	Kazakistan	Belarus	Kırgızistan
2010	159.907	2.799	4.555	329
2011	220.917	4.397	5.769	381
2012	277.868	3.958	6.476	202
2013	331.927	7.263	8.556	979
2014	304.605	6.868	9.024	314
2015	225.871	4.858	5.462	350
2016	372.987	5.267	13.112	1.132
2017	540.514	4.916	6.937	1.763
2018	641.864	9.778	11.738	971
2019	711.557	5.372	17.712	3.152

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> (10.03.2020)

Tablo 53'teki verileri incelediğimizde Ermenistan'ın Birlik üyesi ülkelerle yapmış olduğu ihracatta Rusya'nın dışında diğer Birlik üyesi üyeler arasında büyük farkın olmadığı görülmektedir. Ermenistan'ın Birlik üyesi ülkelerle gerçekleştirmiş olduğu ithalatın yıllar itibariyle gerçekleşme tutarları incelendiğinde; ihracatta olduğu gibi yine en büyük tutarın Rusya ile yapıldığı, ikinci sırayı bu defa Belarus oluştururken, üçüncü sırayı Kazakistan ve dördüncü sırayı da Kırgızistan'ın oluşturduğu görülmektedir (Tablo 54).

Tablo 54: Ermenistan'ın AEB'ne Üye Ülkelerden İthalatı (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	Rusya Federasyonu	Kazakistan	Belarus	Kırgızistan
2010	828.315	12.743	31.863	41
2011	885.436	25.335	29.524	0
2012	1.052.372	8.894	33.565	60
2013	1.104.450	730	40.844	5
2014	1.069.288	551	31.023	96
2015	991.144	292	33.784	83
2016	990.576	676	23.203	81
2017	1.165.645	4.043	37.639	89
2018	1.259.289	3.690	38.570	300
2019	1.477.869	2.922	49.723	196

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> (10.03.2020)

Tablo 54'teki verileri incelediğimizde Ermenistan'ın ithalatında (2010-2019 arasında) Rusya büyük bir paya sahiptir. Ülke Rusya Federasyonu'ndan 2010 yılında yaklaşık 828 milyon dolarlık ithalatta bulunmuş (en düşük düzey) iken bu rakam 2016 yılında (petrol ve petrol ürünleri ile doğal gaz fiyatlarının çok düşük fiyatlardan işlem gördüğü yıl) %19.56'lık bir artışla yaklaşık 991 milyon dolara yükselmiştir. Ancak Ermenistan'ın Rusya'dan olan ithalatı 2017 yılından itibaren hızla artarak 2018 yılında

1.259 milyon dolara, 2019 yılında ise bu rakam (2010 yılına göre) %78,38'lik artışla 1.477 milyon dolara yükselmiştir.

Ermenistan'ın ithalatında ikinci sırayı alan Belarus'un payı ise 2010 yılında toplamda yaklaşık 32 milyon dolar tutarında iken; bu rakam 2016 yılında %27,17'lik bir düşüşle 23 milyon dolara seviyesine kadar gerilemiştir. 2017 yılından itibaren ise söz konusu petrol-petrol ürünleri ve doğal gaz fiyatlarının dünya piyasalarında yüksek fiyatlardan işlem görmeye başlaması ile tekrar artış göstermeye başlamıştır. Bu rakam 2018 yılında 38,5 milyon dolara, 2019 yılı sonu itibariyle ise (2016 yılına göre) %53,33'lük artışla 49.7 milyon dolara yükselmiştir.

Ülkenin ithalatında Kazakistan üçüncü sırada gelmektedir. Kırgızistan ise en düşük paya sahip olan dördüncü sıradaki Birlik üyesi ülkedir. Söz konusu iki ülkeden aynı dönemlerde (2010-2019 yılları arasında) yapılan ithalatın seyri incelendiğinde; Kazakistan'dan yapılan ithalatın maksimum (2010 yılında) 12.7 milyon dolar, minimum ise (2015 yılında) sadece 292 bin dolar düzeyinde gerçekleştiği görülmektedir. 2019 yılında ise bu rakam yaklaşık üç milyon dolar seviyesine yükselmiştir.

Ermenistan'ın Kırgızistan'dan yapmış olduğu ithalat ise (2010-2019 yılları arasında) yok denecek düzeydedir. Ülkenin Kırgızistan'dan yapmış olduğu en büyük ithalat 2018 yılında yapılmış olup tutar olarak ise 300 bin dolar civarındadır. 2019 yılı sonunda ise bu tutar (2018 yılına göre) %34,6'lık bir düşüşle 196 bin dolar seviyesine gerilemiştir.

Ermenistan'ın AEB'ye üye ülkelerle toplam dış ticaret hacmi incelendiğinde ise (Tablo 55) yine Rusya Federasyonu'nun en büyük paya sahip olduğu açıkça görülmektedir. Hatta Ermenistan'ın dış ticaret hacmi içinde Rusya'nın payı her geçen yıl bir önceki yıla göre artarak ülkenin dış ticarete tamamen Rusya'ya bağımlı hale geldiği verilerden de açıkça anlaşılmaktadır.

Tablo 55: Ermenistan'ın AEB'ne Üye Ülkelerle Dış Ticaret Hacmi (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	Rusya Federasyonu	Kazakistan	Belarus	Kırgızistan
2010	988.222	15.542	36.418	370
2011	1.106.353	29.732	35.293	381
2012	1.330.240	12.852	40.041	262
2013	1.436.377	7.993	49.400	984
2014	1.373.893	7.419	40.047	410
2015	1.217.015	5.150	39.246	433
2016	1.363.563	5.943	36.315	1.213

2017	1.706.159	8.959	44.576	1.852
2018	1.901.153	13.468	50.308	1.271
2019	2.189.426	8.294	67.435	3.348

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Ermenistan'ın dış ticaret verilerini incelediğimizde; toplam dış ticaret hacminin (2019 yılı itibariyle) 2.611 milyon ABD doları olduğunu, bu rakamın yine 2019 yılı itibariyle 2.189 milyon dolarını (%83,3)'nü sadece Rusya'nın tek başına oluşturması ülkenin Rusya'ya ekonomik bakımdan ne derece bağımlı olduğunun göstergesidir.

Ülkenin Birlik üyesi ülkeler arasında en büyük dış ticaret hacmine sahip olduğu ikinci sıradaki ülke ise Belarus'tur. Ülke (2010-2019 yılları arasında) Belarus ile yıllık ortalama 35-67.5 milyon dolar arasında değişen toplam dış ticaret hacmine sahiptir. 2010 yılında bu rakam 36.5 milyon dolar iken, 2019 yılı sonunda (2010 yılına göre) %45,99'lük bir artış göstererek 67.5 milyona yükselmiştir.

Aynı dönemde Kazakistan'ın Kırgızistan ile yıllık ortalama 5-13,5 milyon dolar arasında toplam dış ticaret hacmine sahip oldukları görülmektedir (Bkz: Tablo 55).

Tablo 55'te Ermenistan'ın toplam dış ticaret hacmi içinde Kazakistan'ın payının en yüksek oranda olduğu yıl 2010 yılı olup, toplamda 15,5 milyon dolar civarında bir dış ticaret hacmine sahip iken, 2015 yılında bu rakam (2019 yılına göre) %66,86 oranında düşüş göstererek 5 milyon dolar seviyesine kadar gerilemiştir. 2017 yılından itibaren ise Kazakistan'ın payı artarak 2018 yılında 13,5 milyona yükselmiş olsa da 2019 yılında bu rakam (2018 yılına göre) %62,35'lik düşüşle 8,3 milyon dolar seviyesine gerilemiştir.

Ermenistan'ın toplam dış ticaret hacmi içinde Kırgızistan'ın payı (2010-2019 arasında) oldukça düşük seviyelerde seyretmiştir. 2015 yılına kadar maksimum 433 bin dolar seviyesinde gerçekleşen dış ticaret hacmi, 2016 yılından itibaren büyük bir artış göstererek yaklaşık üç katın üzerinde bir artışla 1 milyon 213 bin dolara, 2017 yılında ise 1 milyon 852 bin dolara yükselmiştir. 2019 sonu itibariyle ise (2018 yılına göre) %163,41 artışla yaklaşık 3 milyon dört yüz bin dolar seviyesine kadar yükselmiştir. Ermenistan'ın AEB'ne üye ülkelerle gerçekleştirmiş olduğu dış ticaret sonrası denge ise Tablo 56'da görüldüğü gibidir.

Tablo 56: Ermenistan'ın AEB'ne Üye Ülkelerle Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	Rusya Federasyonu	Kazakistan	Belarus	Kırgızistan
2010	-668.408	-9.944	-27.308	288
2011	-664.519	-20.938	-23.755	381
2012	-774.504	-4.936	-27.089	142
2013	-772.523	6.533	-32.288	974
2014	-764.683	6.317	-21.999	218
2015	-765.273	4.566	-28.322	267
2016	-617.589	4.591	-10.091	1.051
2017	-625.131	873	-30.702	1.674
2018	-617.425	6.088	-26.832	671
2019	-766.312	2.450	-32.011	2.959

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Ermenistan'ın AEB'ne üye ülkelerle dış ticaret dengesini gösteren yukarıdaki veriler incelendiğinde; ülkenin Birlik üyesi ülkelerle gerçekleştirmiş olduğu dış ticaret dengesinde (Kırgızistan hariç) tüm Birlik üyesi ülkelere karşı (Kazakistan ile dış ticarete 2013-2019 yılları hariç) dış ticaret açığı verdiği görülmektedir. Söz konusu dış ticaret açığının başlıca nedenleri arasında; ülkenin değerli yer altı-yer üstü madenlere, uygun tarımsal üretim yapılabilecek yeterli alana sahip olmamasının yanı sıra, denize kıyısının olmaması ve etrafının dağlarla çevrili olması, dünya ile bağlantısının (şu anda) sadece İran ve Gürcistan üzerinden yapılabiliyor olması önemli etmenlerin başlıcalarıdır. Ayrıca katma değeri yüksek mallar üretip ihraç edememesi ile, enerji alanında tamamen Rusya'ya bağımlı olması, yine ihtiyaç duyduğu birçok malı İran ve Çin başta olmak üzere bu ülkelerden ithal etmeye devam ediyor olması ülkenin dış ticaret açığı vermesinin başlıca nedenleri arasındadır.

Ermenistan'ın Rusya'ya karşı verdiği dış ticaret açığının (2010-2019 arasında) en düşük seviyede gerçekleştiği yıl 668,5 milyon dolar ile 2010 yılıdır. En yüksek dış ticaret açığını ise 766,3 milyon dolar ile 2019 yılında vermiştir. Ülke ikinci en büyük dış ticaret açığını ise Belarus'a karşı vermektedir. Belarus'a karşı verdiği dış ticaret açığının en düşük seviyede olduğu yıl 10 milyon dolar ile 2010 yılı iken, en yüksek oranda dış ticaret açığının verildiği yıl ise üç katın üzerindeki bir artışla, 32 milyon doların üzerindeki bir tutarla 2019 yılıdır.

Ermenistan'ın dış ticareti içerisinde Kırgızistan'ın payının çok düşük seviyelerde seyretmiş olması nedeniyle, bu ülkeyle gerçekleştirilen ikili dış ticarete Ermenistan dış ticaret açığı vermemiştir. Ancak gerçekleşen dış ticaret fazlasının da büyük bir yekûn teşkil etmediği görülmektedir. Ülkenin Kırgızistan'a karşı dış ticaret dengesi (yıllara göre farklılık göstermiş olsa da) 142 bin dolarlık tutarla 2012 yılında

en düşük seviye dış ticaret fazlası sağlanmış iken; 2019 yılında ise bu tutar yaklaşık 21 kat artış göstererek 3 milyon dolara yakın maksimum dış ticaret fazlasının sağlandığı yıl olmuştur.

Ülkenin Kazakistan ile gerçekleştirdiği dış ticaret dengesinde ise sadece 2010-2012 arasında 4 ila 21 milyon dolar arasında dış ticaret açığı verdiği; diğer yıllarda ise 2 ila 6 milyon dolar arasında bir dış ticaret fazlası sağladığı görülmektedir.

2.12.2. Ermenistan'ın Dış Ticaret Hacmi İçinde Avrasya Ekonomik Birliğine Üye Ülkelerin Payları

Ermenistan'ın toplam dış ticaret hacmi içinde AEB'ye üye olan ülkeler arasında en büyük paya sahip olan ülke Rusya Federasyonu'dur. Rusya'nın (2010-2019 arasındaki) payı yıllık ortalama %20-29 arasında değişmektedir. En yüksek payın 2019 yılında, en düşük payın ise 2011 yılında gerçekleştiği görülmektedir. Oran olarak ise sırasıyla %28,56 ve %20,37'lik paylara tekabül ettikleri görülmektedir (Bkz: Tablo 57).

Tablo 57: Ermenistan'ın Dış Ticaret Hacmi İçinde AEB'ne Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019

Yıllar	Rusya Federasyonu	Kazakistan	Belarus	Kırgızistan
2010	20,61	0,32	0,75	0,007
2011	20,37	0,54	0,64	0,007
2012	23,35	0,22	0,70	0,004
2013	25,09	0,13	0,86	0,01
2014	24,31	0,13	0,70	0,007
2015	25,67	0,10	0,82	0,009
2016	27,12	0,11	0,72	0,02
2017	28,25	0,14	0,73	0,03
2018	26,28	0,18	0,69	0,01
2019	28,56	0,10	0,87	0,04

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Tablo 57'deki veriler dikkatlice incelendiğinde Ermenistan'ın toplam dış ticaret hacmi içinde Rusya'nın payının her yıl bir önceki yıla göre arttığı, 2019 yılında ise bu payın %28,56 seviyesine kadar yükseldiği görülmektedir.

Ülkenin toplam dış ticaret hacmi içinde ikinci büyük paya sahip olan ülke ise Belarus'tur. Belarus'un yıllık ortalama %0,64-0,87 arasında bir paya sahip olduğu görülürken; üçüncü sırada yer alan Kazakistan'ın payı ise yıllık ortalama %0,10-0,54 arasında değişmektedir. Ermenistan'ın toplam dış ticaret hacmi içinde en düşük paya

sahip olan Kırgızistan'ın payının ise yıllık ortalama %0,01- 0,009 arasında yok denecek düzeyde olduğu görülmektedir.

2.12.3. Ermenistan'ın Toplam İhracatı ve İthalatı İçinde Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Payları

Ermenistan'ın toplam dış ticaret hacmi içinde en yüksek paya sahip olan Birlik üyesi ülkeler aynı zamanda ülkenin ihracat ve ithalatında da en yüksek paya sahip olan ülkelerdir. (Bknz: Tablo 58). Rusya'nın, Ermenistan'ın ihracatı içindeki payının (2010-2019 yılları arasında) en yüksek olduğu yıl %27,24 ile 2019 yılı iken; ihracatın en düşük oranda gerçekleştiği yıl ise %15,23 ile 2015 yılıdır. Ermenistan'ın ithalatında Rusya'nın payının en yüksek olduğu yıllar 2011 ve 2016 yıllarıdır. Söz konusu yıllarda Rusya'nın payı sırasıyla %21,54 ve %30,77 arasında seyretmiştir.

Tablo 58: Ermenistan'ın İhracatı İçinde AEB'ne Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019

YILLAR	Rusya Federasyonu		Kazakistan		Belarus		Kırgızistan	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
2010	15,81	21,90	0,27	0,33	0,45	0,84	0,03	0,001
2011	16,73	21,54	0,33	0,61	0,43	0,71	0,02	0
2012	19,45	24,66	0,27	0,20	0,45	0,78	0,01	0,001
2013	22,61	25,94	0,49	0,01	0,58	0,95	0,06	0,0001
2014	20,44	25,70	0,46	0,01	0,60	0,74	0,02	0,002
2015	15,23	30,43	0,32	0,008	0,36	1,03	0,02	0,002
2016	20,63	30,77	0,29	0,02	0,72	0,72	0,06	0,002
2017	25,19	29,93	0,22	0,10	0,32	0,96	0,08	0,002
2018	26,93	25,96	0,41	0,07	0,49	0,79	0,04	0,006
2019	27,24	29,24	0,20	0,05	0,67	0,98	0,12	0,003

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Ülkenin toplam dış ticaret hacmi içinde en yüksek paya sahip olan Birlik üyesi ülkelerden ikinci sırayı Belarus oluşturmaktadır. Belarus'un (2010-2019 yılları arasında) ihracattaki en yüksek payı %0,72 ile 2016 yılında, en düşük payı ise %0,32 ile 2017 yılında gerçekleşmiş iken; ithalatındaki en yüksek payı ise %1,03 ile 2015 yılında, en düşük payı da %0,71 ile 2011 yılıdır.

Ülkenin ihracat ve ithalatında üçüncü sırayı oluşturan Kazakistan'ın ihracattaki en yüksek payı %0,49 ile 2013 yılında, en düşük payı ise %0,20 ile 2019 yılında gerçekleşmiştir. Ayrıca, ithalatında en yüksek payı %0,33 ile 2010 yılında, en düşük payı ise %0,01 ile de 2013 yılında yaptığı görülmektedir.

Ermenistan'ın ihracatında ve ithalatında en düşük paya sahip olan Birlik üyesi ülke olan Kırgızistan'ın payı ise yok denecek düzeylerde gerçekleşmiştir. 2010-2019 yılları arasında gerçekleşmiş olan ihracattaki yıllık ortalama payı %0,01-0,12 arasında iken, ithalatındaki yıllık ortalama payı ise %0,001-0,006 arasında seyretmiştir.

EEl (2019), raporuna göre Ermenistan'ın üretiminde uzmanlaştığı ve Birlik üyesi ülkelere ihraç etmiş olduğu malların kategorilerine göre dağılımları ve payları (2018 yılı itibariyle) şu şekilde gerçekleşmiştir. Eczacılık ile ilgili ürünler %2, mekanik ekipman ve cihazlar %2, mobilya ve aydınlatma ekipmanları %4, işlenmiş sebzeler, meyveler ve kuru yemişler %3, balık ve kabuklu yiyecekler %3, sebzeler, kökler ve yumrular %4, yenilebilir meyveler ve kuru yemişler %7, giysiler ve aksesuarları %23, alkollü ve alkolsüz içecekler %30, diğerleri ise %22'lik pay oluşturmaktadırlar (EEl, 2019: 50).

2.12.4. Ermenistan'ın Toplam İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi

Ermenistan AEB'ye üye ülkeler arasında gerek yüz ölçümü, nüfusu ve sahip olduğu üretim faktörleriyle; gerekse doğal kaynaklara (yeraltı-yerüstü-enerji) sahip olması bakımından Birliğin en küçük, aynı zamanda en fakir ülkesidir. Bu durum ülkenin sahip olduğu dış ticaret verilerinden de açıkça anlaşılmaktadır (Bkz: Tablo 59).

Tablo 59: Ermenistan'ın İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi	Dış Ticaret Dengesi
2010	1.011.425	3.781.767	4.793.192	-2.770.342
2011	1.320.411	4.109.348	5.429.759	-2.788.937
2012	1.428.121	4.266.896	5.695.017	-2.838.775
2013	1.467.800	4.256.218	5.724.018	-2.788.418
2014	1.490.190	4.159.517	5.649.707	-2.699.327
2015	1.482.667	3.256.965	4.739.632	-1.774.298
2016	1.807.790	3.218.458	5.026.248	-1.410.668
2017	2.144.963	3.893.455	6.038.418	-1.748.492
2018	2.383.414	4.849.935	7.233.349	-2.466.521
2019	2.611.701	5.053.062	7.664.763	-2.441.361

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Tablo 59'da ülkeye ait olan dış ticaret verileri dikkatlice incelendiğinde (2010-2019 yılları arasında) ülkenin gerek ihracatında gerekse ithalatında her yıl bir önceki yıla göre (özellikle ihracatının) artış görülmektedir. Ülkenin ihracatı 2010 yılında

1.011 milyon dolar iken, bu rakam 2016 yılında %78,73 oranında artış göstererek 1.807 milyon dolara; 2019 yılı sonunda ise (2016 yılına göre) tekrar %44,49 oranında artış göstererek 2.611 milyon dolara yükselmiştir.

Ülkenin toplam ithalatı ise 2010 yılında 3.781 milyon dolar olarak gerçekleşmiş iken, bu rakam 2016 yılında %14,89'luk düşüşle 3.218 milyon dolar seviyesine gerilemiştir. Ancak ülkenin toplam ithalatı 2017 yılından itibaren tekrar artmaya başlamış olup, 2018 yılında 4.849 milyon dolara, 2019 yılında ise (2016 yılına göre) %58,26'lık artışla toplamda 5.053 milyon dolara yükselmiş.

Ermenistan'ın toplam dış ticaret hacmi ise 2010 yılında 4.733 milyon dolar civarında seyretmiş iken, bu rakam 2016 yılında (2010 yılına göre) %4,86'lık artışla toplam 7.664 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Ülkenin dış ticaret dengesi incelendiğinde ise her yıl dış ticaret açığı verdiği görülmektedir. Ülkenin dış ticaret dengesinin gösterildiği Tablo 59'da 2010 yılında ülkenin dış ticaret dengesi -2.770 milyon dolar iken, bu rakam 2016 yılında %37,88 oranında küçülerek -1.410 milyon dolar seviyesine gerilemiştir. Ancak ülkenin dış ticaret dengesindeki açıklar 2017 yılından itibaren tekrar artmaya başlamış olup; 2018 yılında denge -2.466 milyon dolara, 2019 yılı sonu itibariyle ise bu açık küçük bir düşüşle -2.441 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Ülkenin dış ticaret dengesinde bu denli dalgalanmaların olmasında Rusya'nın ve dünya piyasalarında işlem gören petrol-doğal gaz-enerji kaynaklarının fiyatlarında görülen iniş çıkışlar önemli rol oynamaktadır.

2.12.5. Ermenistan'ın Toplam Dış Ticareti İçinde İhracatının İthalatını Karşılama Oranı

Ermenistan'ın ihracatının (X), ithalatını (M) karşılama oranlarının gösterildiği (Tablo 60) dikkatlice incelendiğinde; 2010 yılı ihracatın ithalatını karşılama oranının %26,74 ile en düşük düzeyde gerçekleştiği yıl olmuştur. Diğer bir ifadeyle 2010 yılında Ermenistan çok düşük düzeyde bir ihracat hacmine sahipken (1.011 milyon dolar), toplam ihracatının oldukça üzerinde bir ithalatta (3.781 milyon dolar) bulunmuş olması nedeniyle (X/M) oranı %26,74'e tekabül etmiştir. Ülkenin diğer yıllara ait (X/M) oranları ise Tablo 60'ta görüldüğü gibi gerçekleşmiştir.

Tablo 60: Ermenistan'ın Dış Ticareti İçinde İhracatının İthalatını Karşılama Oranı (%) 2010-2019

Yıllar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
X/M*	26,74	32,13	33,46	34,48	35,82	45,52	56,16	55,09	49,14	51,68

Kaynak: TradeMap, <https://www.trademap.org/Index.aspx> verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (10.03.2020)

Tablodaki veriler incelendiğinde ülkenin ihracatının ithalatını karşılama oranları 2011 yılından itibaren artış göstermeye başlamıştır. 2012 yılında bu oran %33,46'ya, 2016 yılında %56,16'ya (en yüksek düzeyde gerçekleşmiş) 2017 yılında ise küçük bir düşüşle %49,14'e, 2019 yılı sonunda ise tekrar küçük bir artışla %51,68' yükselmiştir.

2.13. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerde Dış Ticaretin Sektörel Dağılımı (2015-2019 Dönemi)

Çalışmamızın bu alt başlığında AEB'ye üye ülkelerin diğer ülkelerle gerçekleştirmiş oldukları dış ticaretin sektörel bazdaki dağılımları ile Birlik üyesi ülkelerin ihracatı-ithalatı içindeki en yüksek paya (%) sahip olan ilk beş ülkenin belirlenmesine çalışılmıştır.

Böylece AEB'ye üye ülkelerin toplam dış ticaret hacimlerinin sektörel bazdaki dağılımları ile; Birlik içinde dış ticaretin ne oranda, hangi ülkeler tarafından, hangi sektörlerde yoğunlaştığı belirlenmiş olacaktır. Bu amaç doğrultusunda Dünya Ticaret Örgütü'nün (WTO) verilerinden yararlanılarak AEB'ye üye olan her bir ülkenin sektörler itibarıyla dış ticaret verileri analiz edilmeye çalışılmıştır.

2.13.1. Rusya Federasyonu Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (2015-2018 Dönemi)

AEB'ye üye ülkeler arasında en büyük doğal kaynağa, nüfusa, yüz ölçümüne, enerji kaynağına ve ekonomik potansiyele sahip olan Rusya Federasyonu'nun; sahip olduğu toplam dış ticaret hacmiyle de bu üstünlüğünü koruduğu açıkça görülmektedir. Rusya'nın toplam dış ticaretinin sektörler itibarıyla dağılımı (Tablo 61) incelendiğinde (2015-2019 yılları arasında) tarım sektörünün ülkenin toplam ihracatındaki payı 2015-2016 yıllarında %8 seviyesinde iken bu rakam 2017 yılından itibaren artış göstererek 2018'de %9,8'e yükselmiştir. Söz konusu sektörün (aynı dönemde) ithalat içerisindeki payı ise (2015 yılında) %14,2 iken, bu pay 2018 yılında %12,6'ya gerilemiştir.

Tablo 61: Rusya Federasyonu'nda Dış Ticaretin Sektörel Dağılımı-İhracat ve İthalatındaki İlk Beş Ülke (%) 2015-2018

Dış Ticaretin Sektörel Dağılımı (%)								
Yıllar	İhracat				İthalat			
	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)
Tarım Sektörü	8,0	8,0	8,8	9,8	14,2	14,2	13,5	12,6
Sanayi/İmalat Sektörü	22,3	22,3	21,8	21,2	75,5	75,5	75,2	79,2
Madencilik Sektörü	67,4	67,4	62,9	63,6	3,9	3,9	2,9	3,3
Diğer	2,3	2,3	6,5	5,4	6,4	6,4	8,3	4,9
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100
Hizmet Sektörü (%)								
Yıllar	İhracat				İthalat			
	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)
Diğer Ticari Hizmetler	45,3	43,7	43,6	42,3	44,6	48,9	45,9	44,6
Seyahat	16,6	15,7	15,7	18,0	40,2	32,9	35,6	36,7
Nakliye	33,0	34,3	34,8	34,6	13,4	15,9	16,3	16,3
Mallarla İlişkili Hizmetler	5,1	6,3	5,8	5,1	1,7	2,3	2,2	2,3
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100
Tarım-Sanayi-Madencilik Sektörü Dış Ticaretinde İlk Beş Ülke								
İhracat (%)								
Yıllar Ülkeler	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)
Diğer	44,0	AB(28)	45,8	AB(28)	44,4	AB(28)	45,5	AB(28)
AB(28)	39,8	Diğer	31,2	Diğer	30,8	Diğer	28,3	Diğer
Çin	8,2	Çin	9,8	Çin	10,8	Çin	12,4	Çin
Japonya	4,2	Belarus	4,9	Belarus	5,4	Belarus	5,1	Belarus
Kore	3,8	Türkiye	4,8	Türkiye	5,1	Türkiye	4,7	Türkiye
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100
İthalat (%)								
Yıllar Ülkeler	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)
AB(28)	35,8	AB(28)	38,2	AB(28)	35,6	AB(28)	37,1	AB(28)
Diğer	34,3	Diğer	26,0	Diğer	29,2	Diğer	26,8	Diğer
Çin	19,3	Çin	20,9	Çin	21,2	Çin	21,8	Çin
ABD	6,3	ABD	6,1	ABD	5,6	Belarus	5,4	ABD
Belarus	4,4	Belarus	5,2	Belarus	5,0	ABD	5,3	ABD
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100
Hizmet Sektörü Dış Ticaretinde İlk Beş Ülke								
İhracat (%)								
Yıllar Ülkeler	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)
Diğer	42,5	Diğer	40,3	AB(28)	39,7	Diğer	39,8	Diğer
AB(28)	42,0	AB(28)	38,7	Diğer	39,3	AB(28)	39,4	AB(28)
ABD	5,7	İsviçre	6,0	ABD	6,8	İsviçre	6,9	İsviçre
İsviçre	5,3	ABD	5,5	İsviçre	6,5	ABD	6,3	ABD
Türkiye	4,6	Kazakistan	5,0	Çin	3,9	Çin	4,2	Çin
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100
İthalat (%)								
Yıllar Ülkeler	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)
AB(28)	47,3	AB(28)	47,0	AB(28)	49,9	AB(28)	48,0	AB(28)
Diğer	36,0	Diğer	33,0	Diğer	35,3	Diğer	35,6	Diğer

Türkiye	8,2	Türkiye	7,6	ABD	5,5	Türkiye	5,6
ABD	5,6	ABD	5,7	İsviçre	3,5	ABD	4,7
Mısır	3,0	Mısır	3,7	Türkiye	3,0	İsviçre	3,4
Toplam	100	100	100	100	100	100	100

Kaynak: WTO, https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/trade_profiles19_e.htm verileri kullanılarak tarafımızdan oluşturulmuştur. (21.04.2020)

Rusya'nın toplam dış ticaret hacmi içinde; sanayi/imalat sektörünün ülkenin ihracatındaki payı 2015'te %22,3 iken, 2018 yılında %21,2'ye gerilemiştir. Aynı sektörün ülkenin toplam ithalatındaki payı ise; 2015 yılında %75,5 iken, bu oran 2018 yılı sonu itibarıyla %79,2 seviyesine yükselmiştir.

Rusya Federasyonu'nun toplam dış ticaret hacmi içerisinde madencilik sektörünün; ülkenin ihracatındaki payı 2015 yılında %67,4 iken, 2018'de bu payın %63,6'ya gerilediği; aynı sektörün ülkenin toplam ithalatı içerisindeki payında ise yine düşüşün olduğu; 2015 yılında %3,9 olan bu payın, 2018 yılı sonunda %3,3'e kadar düştüğü görülmektedir. Ülkenin toplam ihracatı içinde yer alan ve "diğerleri" olarak tanımlanan sektörlerin payları ise 2015 yılında %2,3 den, 2018 yılında %5,4'e yükselmiş; aynı sektörün "diğerleri" ithalatındaki payı ise 2015 yılında %6,4 iken, 2018 yılında bu payın %4,9'a gerilediği görülmektedir.

Rusya Federasyonu açısından büyük öneme sahip olan hizmet sektörünün 2015-2019 yılları arasındaki gelişim seyri incelendiğinde ise: (kendi içerisindeki dağılımı da dikkate alınarak) Hizmet sektörünün içerisinde yer alan diğer hizmetlerin; ülkenin ihracatındaki payı 2015 yılında %45,3 iken, bu pay 2018 yılında %42,3'e gerilemiştir. İthalatındaki payı ise (yine aynı dönemlerde) diğer hizmetlerin; 2015 yılındaki payı %44,6 iken, 2018 yılı sonunda da yine bu payın korunduğu görülmektedir.

Seyahat hizmetlerinin ülkenin toplam dış ticaret hacmi içinde (ihracatındaki) payı 2015 yılında %16,6 iken, 2018 sonunda %18'e yükselmiş; ülkenin ithalatındaki payının ise 2015 yılında %40,2 iken, 2018 yılında bu pay %36,7'ye gerilemiştir.

Nakliye hizmetleri (yine aynı yıllarda) ülkenin ihracatı içindeki payı %33 iken %34,6'ya çıkarken, ülkenin ithalatı içindeki payları 2015'te %13,4 iken, 2018 yılında %16,3'e yükselmiştir.

Mallarla ilişkili hizmetlerin ülkenin toplam ihracatı içinde payı 2015 yılında %5,1 iken, 2018 yılı sonunda mevcut durumunu koruduğu, İthalat içindeki payı ise

2015'te %1,7 iken, bu payın 2018 sonunda %2,3'e yükselerek dış ticaret açığının artmasına neden olduğu görülmektedir.

Rusya Federasyonu hizmet sektörüne ait verileri genel olarak değerlendirdiğimizde; nakliye-taşımacılık hizmetlerinin, diğer ticari hizmetlerden sonra ülkenin toplam dış ticaret hacmi içinde en büyük paya sahip olan sektörler olduğu görülmektedir. Seyahat hizmetlerinin dış ticaret içinde (ithalattaki payı) oldukça yüksek seviyelerde seyrederken, nakliye hizmetlerinin ise (ihracattaki paylarının) yüksek seviyede gerçekleşmesi dikkat çekicidir. Ülkenin toplam dış ticaretinde seyahat hizmetlerinden doğan açık; nakliye hizmetlerinden karşılanmaya çalışılsa da yeterli gelmediği verilerden de açıkça anlaşılmaktadır.

Rusya Federasyonu'nun tarım, sanayi, madencilik sektörlerinin ülkenin dış ticaretinde (ihracatında/ithalatında) en yüksek paya sahip olan ilk beş ülkenin sıralaması ise (2015-2019 yılları arasında) şu şekilde oluşmuştur (Bkz: Tablo: 61).

Ülkenin toplam ihracatı içinde birinci sırayı sadece 2015 yılında diğer ülkeler %44'lük payla oluştururken, 2016-2019 yılları arasındaki dört yılın tamamında AB (28)in yaklaşık %45'lik bir payla ilk sırayı aldıkları görülmektedir. Ülkenin toplam ithalatı içinde yine birinci sırayı AB (28) yaklaşık %37'lik pay ile almaktadır. Rusya'nın ihracat ve ithalatı içinde ikinci sırayı oluşturan ülkelerin "diğer ülkeler" olduğu; ülkenin ihracatı içindeki paylarının %28,3-39,8 arasında seyrettiği; Rusya'nın ithalatı içindeki paylarının ise 2015-2019 arasında %26-34,3 arasında seyrettiği görülmektedir.

Rusya Federasyonu'nun toplam ihracatı-ithalatı içinde ihracatta en yüksek paya sahip olan üçüncü sıradaki ülke ise Çin'dir. Çin'in (2015-2019 döneminde) Rusya'nın ihracatı içindeki payı %8,2-12,4 arasında seyretmiştir. Çin'in aynı dönemde ülkenin ithalatındaki üçüncü sıradaki yerini koruduğu, payını ise yıllık ortalama %19,3-21,8 arasında seyrettiği açıkça görülmektedir. Verilerden de anlaşılacağı gibi, Çin, Rusya Federasyonu'na karşı söz konusu sektörlerde dış ticaret açığı vermektedir.

Rusya'nın (bahse konu sektörlerde) ihracatında en yüksek paya sahip olan dördüncü sıradaki ülke (2015 yılında) Japonya iken, 2016 yılından itibaren bu ülkenin sıralamasını yıllık ortalama %4,9-5,4'lük pay ile Belarus almıştır. Ülkenin ithalatındaki dördüncü sırayı ise; 2015-2018 yılları arasında ABD yıllık ortalama

%5,6-6.3'lük pay ile almış iken, 2018 yılında dördüncü sırayı Belarus %5,4'lük pay ile almıştır.

Rusya Federasyonu'nun yukarıda Tablo 62'de bahse konu sektörlerde (2015-2019 yılları arasında) ihracat ve ithalatı içerisinde beşinci sırayı oluşturan ülkelerin yıllar itibariyle değişiklik gösterdiği görülmektedir. Ülkenin ihracatında (2015 yılında) beşinci sırayı %3,8 ile Kore oluştururken, ithalatında beşinci sırayı %4,4 ile Belarus'un oluşturduğu ve 2017 yılı sonuna kadar bu sıralamasını yıllık ortalama %5-5,3 arasında devam ettirdiği görülmektedir. 2018 yılı sonunda ise ABD'nin %5,3 ile Belarus'un Rusya'nın ithalatı içindeki beşincilik sıralamasını aldığı görülmektedir.

Rusya'nın (söz konusu sektörlerde) dış ticareti içinde ihracatında; (2016-2018 yılları arasında) beşinci sırayı alan ülkenin ise Türkiye olduğu görülmektedir. Rusya'nın ihracatı içinde Türkiye'nin payı ise sırasıyla 2016'da %4,8, 2017'de %5,1 ve 2018 yılında ise küçük bir düşüşle %4,7 olarak gerçekleşmiştir.

Rusya'nın toplam ihracatı –ithalatı içinde (bahse konu sektörlerde) ilk beş ülke genel olarak değerlendirildiğinde; ülkelerin sıralamasının ve paylarının yıllar itibariyle değiştiği görülmektedir. Ancak; Rusya'nın hizmet sektörü ihracatı ve ithalatında AB (28)'in ihracatta yaklaşık %40, ithalatında ise %48'e yakın bir payla birinci sırada yer aldığı görülmektedir. Yine gerek ihracatta gerekse ithalatında ikinci sırayı; diğer ülkelerin aldığı, üçüncü sırayı ise ihracatta ABD ve İsviçre'nin %5,7- 6.9'lük paylarla aldıkları, ithalatında ise Türkiye'nin yıllık ortalama %5,6 – 8.2 ile üçüncü sırayı aldığı görülmektedir.

Ülkenin toplam dış ticaret hacmi içinde; ihracatında-ithalatında dördüncü sırayı ABD-İsviçre oluşturmakta olup, ihracattaki yıllık ortalama payları yaklaşık %5,5 civarında iken, ithalatındaki payları ise ABD'nin yıllık ortalama %5,7, İsviçre'nin payı ise 2017 yılında %3,5 olarak gerçekleşmiştir. Rusya'nın ihracatında beşinci sırayı (2015 yılında) %5,4 ile Türkiye oluşturmuş iken, 2016 yılında Kazakistan %5'lik payla oluşturmuştur. 2017-2018 yıllarında ise %5 ve %3,9 ile Çin beşincilik sıralamasını alan ülke olmuştur.

Rusya Federasyonu'nun yukarıda Tablo 62'de yer alan hizmet sektörü toplam dış ticareti (ithalatında) yer alan ilk beş ülkenin sıralaması şöyledir: Mısır 2015-2016 yıllarında %3-3.7 ile beşinci sırada yer almış iken, 2017 yılında %3 ile sıralamasını

Türkiye'ye bırakmıştır. 2018 yılında ise Rusya'nın hizmet sektörü (ithalatında) İsviçre %3,4 ile beşincilik sıralamasını Türkiye'den almıştır.

Sonuç itibariyle Tablo 62'deki veriler bize Rusya Federasyonu'nun sektörel bazda ihracatında-ithalatında ülkeler bazında AB (28), Çin, Japonya, ABD, Belarus, Türkiye'nin bu ülke açısından olmazsa olmaz ülkeler olduğunu açıkça göstermektedir.

2.13.2. Kazakistan'ın Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (2015-2018 Dönemi)

Rusya Federasyonu'ndan sonra Birlik üyesi ülkeler arasında en büyük dış ticaret hacmine sahip ikinci ülke Kazakistan'dır. Ülkenin (2015-2019 yılları arasında) toplam dış ticaret hacmi içinde (ihracatında/ithalatında) sektörlerin almış oldukları paylar ile; en çok ihracat- ithalat yaptıkları ilk beş ülkenin sıralaması Tablo 62'de görüldüğü gibidir.

Tablo 62: Kazakistan'ın Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı-İhracat ve İthalatındaki İlk Beş Ülke (%) 2015-2018

Dış Ticaretin Sektörel Dağılımı (%)								
Yıllar	İhracat				İthalat			
	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)
Tarım Sektörü	5,4	5,4	6,0	5,2	10,2	10,2	12,2	12
Sanayi/İmalat Sektörü	11,0	11,0	17,6	15,2	85,5	85,5	77,3	77,9
Madencilik Sektörü	75,1	75,1	76,4	79,6	4,1	4,1	9,6	10,0
Diğer	8,5	8,5	0,00	0,00	0,1	0,1	0,9	0,1
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100
Hizmet Sektörü (%)								
Yıllar	İhracat				İthalat			
	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)
Diğer Ticari Hizmetler	14,1	15,0	13,3	10,0	66,9	67,7	63,8	54,3
Seyahat	24,6	25,6	28,7	32,1	15,3	15,3	16,7	22,9
Nakliye	60,2	58,7	57,1	56,7	15,2	13,4	14,9	17,2
Mallarla ilişkili Hizmetler	1,1	0,7	0,9	1,3	2,6	3,6	4,5	5,6
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100
Tarım-Sanayi-Madencilik Sektörü Dış Ticaretinde İlk Beş Ülke								
Yıllar Ülkeler	İhracat (%)							
	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)
AB(28)	58,4	50,3	50,2	50,9	AB(28)	50,2	AB(28)	50,9
Diğer	17,5	18,9	19,5	20,7	Diğer	19,5	Diğer	20,7
Çin	13,1	11,5	12,0	10,3	Çin	12,0	Çin	10,3
İsviçre	6,4	9,5	9,3	8,5	Rusya	9,3	Rusya	8,5
Türkiye	4,6	7,3	6,4	4,9	İsviçre	6,4	Kore	4,9

Toplam	100		100		100		100	
	İthalat (%)							
Yıllar	2015	(%)	2016	(%)	2017	(%)	2018	(%)
Ülkeler								
	AB(28)	35,4	Rusya	36,3	Rusya	39,1	Rusya	38,1
	Diğer	26,9	AB(28)	22,6	AB(28)	19,6	AB(28)	20,5
	Çin	26,2	Diğer	19,0	Diğer	18,6	Diğer	18,0
	ABD	7,3	Çin	14,6	Çin	16	Çin	16,5
	Ukrayna	4,3	ABD	5,1	ABD	4,3	ABD	4,0
Toplam	100		100		100		100	

Kaynak: WTO, https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/trade_profiles19_e.htm verileri kullanılarak tarafımızdan oluşturulmuştur. (21.04.2020)

Tablo 62'deki verileri incelediğimizde ülkenin dış ticareti içerisinde, ihracatında (2015-2019 arasında) tarım sektörünün payı (yıllık ortalama) %5,5 iken, ithalatındaki payı ise %11,5 olarak gerçekleşmiştir. Bu veriler bize ülkenin tarım ürünleri üretiminde kendisine yeterli olmadığını ve birçok tarım ürünü diğer ülkelerden ithal ettiğini göstermektedir.

Ülkenin sanayi/imalat sektörünün aynı dönemdeki toplam ihracat ve ithalatı içindeki paylarının ise ihracatında yıllık ortalama %13,7 olduğu görülürken, ithalatı içindeki payının ise yıllık ortalama %81,55 düzeyinde gerçekleştiği verilerden anlaşılmaktadır. İmalat sanayinin ihracat ve ithalat içindeki payını karşılaştırdığımızda; ülkenin dış ticaret açığı vermesinde büyük bir paya sahip olan sektörün imalat sanayii sektörü olduğu açıkça görülmektedir. Kazakistan bu sektördeki açığını diğer dış ticaret fazlası veren (petrol-petrol ürünleri, madencilik) sektörlerden kapatmaya çalışmaktadır.

Kazakistan'ın ihracatında madencilik sektörünün payı ise yıllık ortalama %76,55 iken, bu sektörün ülkenin ithalatı içindeki payı ise 2015-2019 döneminde yıllık ortalama %6,95'tir. Bu veriler bize Kazakistan'ın ihracatında madencilik sektörünün önemli bir paya sahip olduğunu gösterirken, sektörün ithalat içerisindeki payı ise %7'dir.

Ülkenin dış ticaretinde “diğer” sektörlerin ihracattaki payları toplamı yıllık ortalama %4.25'lik paya sahip iken, ithalatı içerisindeki yıllık ortalama payı ise %0,4 seviyesinde gerçekleşmiştir.

Kazakistan'ın toplam dış ticaretinde hizmet sektörünün (alt kollarıyla birlikte) ülkenin ihracat /ithalatı içindeki payları ise (2015-2019 döneminde) şu şekilde gerçekleşmiştir. Ülkenin ihracatında; diğer ticari hizmetlerin yıllık ortama payı %13,1 iken, ülkenin ithalatı içindeki yıllık ortalama payı ise %63,17'tir. Bu veriler bize

ülkenin diğer ticari hizmetler sektöründe; diğer ülkelere oldukça yüksek düzeyde bağımlı olduğunu göstermektedir. Seyahat hizmetleri sektörünün ülkenin ihracatı içindeki yıllık ortalaması %27,75'lik bir paya sahipken, ülkenin ithalatı içindeki yıllık ortalaması ise %17,55'tir. Ülkenin bu sektörde de küçük miktarda da olsa dış ticaret açığı verdiği görülmektedir. Yine ülkenin hizmet sektörü içinde yer alan, nakliye/taşımacılık hizmetlerinin toplam dış ticarete (ihracatında) en büyük payı oluşturduğu; yıllık ortalamasının ise %58,17 olduğu görülmektedir. İthalatı içindeki payının ise yıllık ortalama %15,7 oranında gerçekleşmiş olması nedeniyle, ülke söz konusu taşımacılık /nakliye hizmetlerinden dolayı ciddi bir ihraç geliri elde etmektedir.

Kazakistan'ın hizmet sektörü içinde yer alan, mallarla ilişkili hizmetlerin ülke ihracatındaki payı ise yıllık ortalama %1'lik bir paya sahip iken, ithalatı içindeki payının ise yine yıllık ortalama %4,07 olduğu görülmektedir.

Ülkenin toplam dış ticaret hacmi içinde tarım, sanayi, madencilik sektörlerinin ülkenin ihracatı ve ithalatı içindeki payları ile; bu işlemlerin gerçekleştirilmesinde en büyük paya sahip olan ilk beş ülkenin sıralaması ise yine Tablo 62'de yer almaktadır. Söz konusu ülkeler ve ülke grupları şu şekildedir:

Söz konusu sektörlerde AB (28)'in ihracatta (2015 yılında) ilk sırayı aldığı görülmektedir. Ülkenin ihracatındaki payı yıllık ortalama %52,4, ithalatı içindeki payı ise %35,4'tür. Ancak 2016 yılından itibaren ülkenin gerek ihracatında gerekse ithalatında en yüksek payı "diğer" ülkeler oluşturmuşlardır. Diğer ülkelerin ülkenin ihracatındaki yıllık ortalamaları %19,15 iken, ithalatı içindeki yıllık ortalamaları ise %22,4 olarak gerçekleşmiştir. Ülkenin ihracatında üçüncü sırayı Çin'in almaktadır. İhracat içindeki yıllık ortalama payı %11,72 iken, İthalatındaki üçüncü sırayı (2015 yılında) yine Çin %26,2'lik bir pay ile almış olsa da diğer yıllarda, üçüncü sırayı yıllık ortalama %18,53 ile diğer ülkelerin oluşturduğu görülmektedir.

Kazakistan'ın toplam dış ticaret hacmi içinde yukarıda bahse konu sektörlerin ihracatında dördüncü sırayı 2015 yılında İsviçre %6,4'lük payla almış iken, 2016-2018 yılları arasında dördüncülüğü Rusya'nın aldığı; paylarının ise sırasıyla, %9,5, %9,3 ve %8,5 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Kazakistan'ın ithalatı içinde dördüncü sırayı ise; 2015 yılında %7,3'lük pay ile ABD almış iken, 2016 yılından itibaren dördüncü sırayı yıllık ortalama %15,7'lik pay ile Çin almıştır. Ülkenin ihracatında beşinci sırayı

ise (2015 yılında) Türkiye %4,6'lık pay ile alırken, ithalatında beşinci sırayı (2015 yılında) Ukrayna'nın %4,3'lük pay ile aldığı görülmektedir. 2016-2018 yılları arasında ise ülkenin ihracatında beşinci sırayı oluşturan ülkeler sırasıyla İsviçre ve Kore'dir. Ülkenin ithalatında 2016-2018 arasında beşinci sırayı alan ülkenin ise ABD olduğu; yıllık ortama payının da %4,46 civarında seyrettiği görülmektedir.

Kazakistan'ın toplam dış ticareti içinde (ihracatında/ithalatında) en büyük paya sahip olan sektörler ve bu sektörlerde aktif rol oynayan ilk beş ülkenin genel değerlendirmesini yapacak olursak; ülkenin toplam ihracatında madencilik sektörünün büyük ihraç geliri sağlayan sektör olduğu açıkça görülmektedir. Ancak ülkenin toplam ithalatında önemli paya sahip olan sektör var ki o da imalat/sanayi sektörüdür. Bu sektör ülkenin ithalatında yıllık ortalama %82'lik pay ile ülkenin dış ticaret açığı vermesinde en büyük paya sahip olan sektördür.

Kazakistan'ın tarım sektörünün toplam ihracatında yıllık ortalama %5,5'e karşılık, ithalatındaki yıllık ortalamasının %11,15 oranında gerçekleşmiş olması ise düşündürücüdür. Çünkü, Kazakistan çok büyük bir coğrafi alana sahip olmasına rağmen tarım ürünleri üretiminde kendine yeterli olmayıp hâlâ tarım ürünlerinin bir kısmını ithal ediyor olması, ülkenin tarımda modernizasyonu, üretimde etkinliği ve verimliliği sağlayamadığının göstergesidir.

Ülkede hizmet sektörünün alt kolu olan taşımacılığın ihracattaki %58,17 payının ülkeye ciddi bir ihraç geliri sağladığı görülmektedir. Ayrıca yine genel olarak değerlendirildiğinde Kazakistan'ın gerek ihracatında gerekse ithalatında önemli rol oynayan ilk beş ülkenin; AB (28), Çin, Rusya Federasyonu, Türkiye ve İsviçre olduğu görülmektedir.

2.13.3. Belarus'un Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (2015-2018 Dönemi)

Belarus AEB'ye üye ülkeler arasında Kazakistan'dan sonra üçüncü büyük ekonomik potansiyele sahip olan ülkedir. Belarus, Rusya Federasyonu'ndan ithal ettiği petrol-petrol ürünlerini işleyip; daha sonra yine Rusya başta olmak üzere bir kısmını da AB ülkelerine ihraç ederek toplam dış ticaret hacminin büyük kısmını oluşturan bir ülkedir.

Ülkenin toplam dış ticaret hacmi içinde sektörlerin almış oldukları paylar ile; yine ülkenin toplam dış ticaret hacmi içinde en yüksek paya sahip olan ilk beş ülkenin sıralaması Tablo 63'te görüldüğü gibidir.

Tablo 63: Belarus'un Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (%) ve İhracatında-İthalatında Yer Alan İlk Beş Ülke 2015-2018

Dış Ticaretin Sektörel Dağılımı (%)								
Yıllar	İhracat				İthalat			
	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)
Tarım Sektörü	17,3	17,3	19,6	19,0	15,1	15,1	15,3	14,1
Sanayi/İmalat Sektörü	48,5	48,5	55,0	53,6	46,4	46,4	51,5	53,1
Madencilik Sektörü	30,7	30,7	22,0	24,9	33,3	33,3	29,7	31,4
Diğer	3,4	3,4	3,5	2,5	5,3	5,3	3,5	1,4
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100
Hizmet Sektörü (%)								
Yıllar	İhracat				İthalat			
	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)
Diğer Ticari Hizmetler	40,0	41,2	39,2	40,3	47,1	48,2	44,8	44,4
Seyahat	11,1	10,5	10,1	10,0	21,1	18,7	20,6	20,1
Nakliye	44,2	43,1	44,3	44,2	29,0	30,5	32,0	33,1
Mallarla İlişkili Hizmetler	4,7	5,3	6,4	5,5	2,8	2,5	2,6	2,5
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100
Tarım-Sanayi-Madencilik Sektörü Dış Ticaretinde İlk Beş Ülke								
Yıllar Ülkeler	İhracat (%)							
	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)
Rusya	38,3	38,3	45,8	45,8	Rusya	46,3	46,3	46,3
AB(28)	32,3	32,3	23,9	23,9	AB(28)	23,6	23,6	23,6
Diğer	17,0	17,0	14,7	14,7	Diğer	14,5	14,5	14,5
Ukrayna	9,5	9,5	12,0	12,0	Ukrayna	12,0	12,0	12,0
Çin	2,9	2,9	1,9	1,9	Brezilya	1,9	1,9	1,9
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100
Yıllar Ülkeler	İthalat (%)							
	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)
Rusya	56,3	56,3	54,5	54,5	Rusya	54,2	54,2	54,2
AB(28)	19,2	19,2	19,7	19,7	AB(28)	19,8	19,8	19,8
Diğer	14,5	14,5	12,0	12,0	Diğer	12,1	12,1	12,1
Çin	6,9	6,9	7,6	7,6	Çin	7,7	7,7	7,7
Ukrayna	3,2	3,2	3,5	3,5	Ukrayna	3,5	3,5	3,5
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100

Kaynak: WTO, https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/trade_profiles19_e.htm verileri kullanılarak tarafımızdan oluşturulmuştur. (21.04.2020)

Tablo 63'teki verileri incelediğimizde, Belarus'un toplam ihracatında tarım sektörünün payı (2015-2019 döneminde) yıllık ortalama %18,3'lük paya sahipken,

aynı dönemde ülkenin ithalatında bu sektörün payı yıllık ortalama %19,9'dur. Bu oranlar ülkenin tarım sektöründe dış ticarete açık verse de bunun kayda değer bir açık olmadığını göstergesidir.

Belarus'un yine aynı şekilde, aynı dönemlerde sanayi/imalat sektörünün ülkenin ihracatı içindeki yıllık ortalama payı %51,4 iken, ithalatındaki yıllık ortalama payı ise %49,35 olarak gerçekleşmiştir. Belarus'un sanayi/imalat sektöründe büyük bir dış ticaret açığı vermediği ancak reel sektörde üretim yapan, bu alanda diğer ülkelere ihracatta bulunan ve bunun karşılığında kayda değer ihracat geliri elde eden büyük bir sanayi sektörünün olmadığı da bilinmektedir.

Belarus'un madencilik sektörünün ülkenin toplam ihracatındaki yıllık ortalaması ise %27,05 iken, ülkenin ithalatı içerisindeki yıllık ortalaması ise (2015-2019 yılları arasında) %31,92'dir. Söz konusu sektörün ihracat ve ithalat oranlarını karşılaştırdığımızda ihracatta yaklaşık %4 fazlanın olduğu görülmektedir.

Ülkenin toplam ihracatında diğer sektörlerin; yine aynı dönemde yıllık ortalama payı %3,2 iken, ithalatındaki yıllık ortalama payı ise %3,87'dir.

Yine ülkenin toplam dış ticaret hacmi içerisinde 2015-2019 arasında hizmet sektörünün payı ise (alt kolları itibariyle) şu şekilde gerçekleşmiştir. Ülkenin ihracatında ve ithalatında diğer ticari hizmetler ile nakliye/taşımacılık hizmetlerinin oldukça yüksek paylara sahip olduğu görülmektedir. Diğer ticari hizmetlerin ihracattaki yıllık ortalama payı %40,17 iken, aynı sektörün ülkenin ithalatındaki yıllık ortalama payı ise %46,12'dir. Nakliye/taşımacılık hizmetlerinin ise ihracattaki yıllık ortalaması %43,95 iken, aynı sektörün ülkenin ithalatındaki yıllık ortalaması ise %13,5'tir. Rakamlardan da anlaşılacağı gibi Belarus, özellikle nakliye/taşımacılık sektöründen kayda değer bir ihracat geliri sağlamaktadır.

Ülkenin mallarla ilişkili hizmetlerden ise gerek ihracatından gerekse ithalatından büyük bir dış ticaret kazancı sağlamadığı verilerden de anlaşılmaktadır. Ayrıca Belarus'un toplam dış ticareti içinde tarım, sanayi ve madencilik sektörlerinin payları ile, yine ülkenin ihracatında/ithalatında en büyük paya sahip olan ilk beş ülkenin sıralaması ise şu şekilde gerçekleşmiştir.

Diğer Birlik üyesi ülkelerde olduğu gibi, Belarus'un da gerek ihracatında gerekse ithalatında en büyük payı Rusya Federasyonu oluşturmaktadır. Belarus'un ihracatında Rusya'nın 2015-2019 döneminde yıllık ortalama %38,3'lük paya sahip

olduğu; ithalatında ise yine yıllık ortalama %56,3'lük payının olduğunu; ülkenin Rusya'ya karşı ciddi bir dış ticaret açığı verdiğini oranlardan da anlamaktayız. Ülkenin gerek ihracatında gerekse ithalatında aynı dönemlerde ikinci sırayı AB (28)'in aldığı görölmektedir. AB (28)'in ülkenin ihracatındaki payı yıllık ortama %32,3'iken; ithalatındaki yıllık ortalama payı ise %19,27'dir. Bu veriler bize ülkenin AB (28) ile yapmış olduğu ikili ticarete dış ticaret fazlası verdiğini göstermektedir. Belarus'un toplam dış ticaretinde üçüncü sırayı; diğer ülkeler oluşturmaktadır. Diğer ülkelerin Belarus'un ihracatı içindeki yıllık ortalama payı %17, ithalatı içerisindeki yıllık ortalama payları ise %14,5'tir. Ülkenin ihracatında dördüncü sırayı yıllık ortalama %9,5'ile Ukrayna alırken, ithalatında dördüncü sırayı ise yıllık ortalama %6,9 ile Çin almıştır. Ülkenin ihracatında beşinci sırayı yine yıllık ortalama %2,9 ile Çin alırken, ithalatında ise beşinci sırayı yıllık ortalama %3,2 ile Ukrayna oluşturmuştur.

Belarus'un ihracatında-ithalatında söz konusu sektörlerde (2016-2018 yılları arasında) ilk beş ülkenin sıralaması incelendiğinde 2016 yılında ülkenin gerek ihracatında gerekse ithalatındaki sıralamada ihracatında Ukrayna ve Brezilya'nın yerini; ithalatında Çin ve Ukrayna almış olup, diğer ilk üç ülkenin sıralamasının değişmediği görölmektedir. 2017 yılında ise ülkenin ihracatında yer alan ilk üç ülkenin, ithalatındaki yerlerini korudukları; ihracatındaki Ukrayna ve Brezilya'nın yerini, İthalatında Çin ve Ukrayna'nın aldığı görölmektedir.

2018 yılında ise Belarus'un toplam dış ticaretinde söz konusu (tarım, sanayi, madencilik) sektörlerinin ülkenin ihracatında ve ithalatındaki ilk beş ülkenin sıralaması ve payları ise şu şekilde gerçekleşmiştir. Ülkenin ihracatında-ithalatındaki ilk üç ülkenin sıralamasının değişmediği; ihracatında Rusya'nın payının (2015-2019 yılları arasında) yıllık ortalama %42,22 ile birinci sırada, AB (28)'in payı yine yıllık ortalama %25 ile ikinci sırada, diğer ülkelerin payları ise yine aynı dönemde yıllık ortalama %15,32 ile üçüncü sırada yer alırken, Ukrayna yıllık ortalama %11,4 ile dördüncü sırada ve Çin ise 2015 yılında %2,9 ile beşinci sırada yer almış iken, sıralamasını 2016-2017 yıllarında Brezilya'ya %1.9 ile bırakmıştır. 2018 yılında ise beşinci sırayı %2,3 ile Kazakistan almıştır.

Söz konusu sektörlerde Belarus'un toplam ithalatı içerisinde aynı dönemde, aynı şekilde yıllık ortalama payları ile ilk beş ülke sıralamasında; birinci sırayı %59,9 ile Rusya oluşturmaktadır. İkinci sırayı AB (28) yıllık ortalama %19,27 ile alırken, üçüncü sırayı ise "diğer ülkeler" yıllık ortalama %12 ile oluşturmuşlardır. Dördüncü

sırayı Çin yıllık ortalama %7,52 ile alırken, beşinci sırayı ise yıllık ortalama %3,45 ile Ukrayna oluşturmuştur.

Tablo 63'teki Belarus'a ait olan verileri genel olarak değerlendirdiğimizde; ülkenin toplam dış ticaret hacmi içinde en büyük paya sahip olan ülkenin Rusya, AB (28) ve diğer ülkeler olduğu görülmektedir.

Yine ülkenin toplam dış ticaret hacmi içinde; tarım sanayi ve madencilik sektörlerinin ülkenin ihracatında ve ithalatında büyük öneme sahip oldukları görülmektedir. Ayrıca her üç sektörün de ülkenin dış ticaretinde büyük oranda dış açıklara neden olacak bir dengesizliğin söz konusu olmadığı verilerden de anlaşılmaktadır. Yine ülkenin dış ticaretinde hizmet sektörü içerisinde yer alan; diğer ticari hizmetler ile nakliye/taşımacılık hizmetlerinin gerek ülkenin ihracatında gerekse ithalatında en büyük payı oluşturdukları; özellikle nakliye/taşımacılık hizmetlerinden ülkenin ciddi anlamda bir ihraç geliri elde ettiği görülmektedir.

Belarus'un tarım, sanayi, madencilik sektörlerinin ihracatında ve ithalatında en yüksek paya sahip olan ilk beş ülke sıralaması; aynı zamanda ülkenin diğer tüm sektörler de dâhil olmak üzere en çok ihracat-ithalat yaptığı ülkelerdir. Bu ülkeler önem sırasına göre (bazı yıllarda sıralamaları değişmiş olsa da) şunlardır. Rusya Federasyonu, AB (28), Çin, Ukrayna, Kazakistan, Brezilya ve diğer ülkeler. Yukarıda sıralamada yer alan ülkeler Belarus için büyük önem arz eden ülkelerdir. Söz konusu ülkenin ihracat ve ithalatında en yüksek paya sahip olan hizmet sektörüne ait ilk beş ülkeye ait verilere ise ulaşamadığı için yer verilmemiştir.

2.13.4. Kırgızistan'ın Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (2015-2018 Dönemi)

Daha önceki bölümlerde de belirttiğimiz gibi Kırgızistan AEB'ye üye ülkeler arasında ekonomik gelişmişlik açısından dördüncü sırada yer alan ülkedir. Ülkenin toplam dış ticareti içinde sektörlerin payları ile bu sektörlerde en büyük paya sahip olan ilk beş ülkenin hangileri oldukları Tablo 64'te detaylı bir şekilde sunulmuştur.

Tablo 64: Kırgızistan'ın Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (%) 2015-2018

Yıllar	Dış Ticaretin Sektörel Dağılımı (%)							
	İhracat				İthalat			
	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)
Tarım Sektörü	9,9	9,9	11,3	15,1	14,9	14,9	13,4	15,2

Sanayi/İmalat Sektörü	21,3	21,3	22,7	31,0	61,6	61,6	69,7	69,6
Madencilik Sektörü	7,2	7,2	9,5	15,4	20,2	20,2	10,8	15,2
Diğer	61,5	61,5	56,5	38,5	3,3	3,3	6,1	0,00
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100
Hizmet Sektörü (%)								
	İhracat				İthalat			
Yıllar	2015	2016	2017	2018	2015	2016	2017	2018
	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)
Diğer Ticari Hizmetler	-	30,3	28,2	20,5	-	14,3	16,0	16,8
Seyahat	-	49,6	51,9	53,3	-	45,7	44,6	31,5
Nakliye	-	20,1	19,9	26,2	-	40,0	39,4	51,7
Mallarla İlişkili Hizmetler	-	0,00	0,00	0,00	-	0,00	0,00	0,00
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100
Tarım-Sanayi-Madencilik Sektörü Dış Ticaretinde İlk Beş Ülke								
	İhracat (%)							
Yıllar Ülkeler	2015	(%)	2016	(%)	2017	(%)	2018	(%)
	İsviçre	39,0	İsviçre	45,5	İsviçre	27,4	AB(28)	44,9
	Diğer	27,4	Diğer	18,5	Diğer	19,4	Rusya	16,1
	Kazak.	15,8	Kazak.	10,6	Kazak.	16,5	Kazak.	13,0
	Rusya	10,9	Rusya	10,2	Rusya	14,7	Diğer	10,4
	B.A.E	6,9	Özbekistan	8,8	AB(28)	13,8	Özbek.	9,4
Toplam		100		100		100		100
	İthalat (%)							
Yıllar Ülkeler	2015	(%)	2016	(%)	2017	(%)	2018	(%)
	Rusya	31,3	Çin	38,1	Çin	33,4	Çin	40,2
	F.							
	Çin	25,3	Rusya F.	20,8	Rusya	26,4	Rusya	24,8
	Diğer	18,9	Kazak.	16,5	Diğer	15,5	Diğer	12,8
	Kazak.	16,7	Diğer	13,2	Kazak.	13,1	Kazak.	9,7
	AB(28)	7,9	AB(28)	6,4	AB(28)	6,7	AB(28)	6,4
Toplam		100		100		100		100

Kaynak: WTO, https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/trade_profiles19_e.htm verileri kullanılarak tarafımızdan oluşturulmuştur. (21.04.2020)

Tablo 64'teki veriler incelendiğinde ülkenin ihracatında tarım sektörünün 2015-2019 yılları arasında yıllık ortalama %11,5, sanayi/imalat sektörünün yıllık ortalama %13,25 ve madencilik sektörünün ise yıllık ortalama %54,5'lik paya sahip oldukları görülmektedir.

Söz konusu sektörlerin ülkenin ithalatı içindeki yıllık ortalama payları ise 2015-2019 arasında şu şekilde gerçekleşmiştir: tarım sektörünün payı %14,6, sanayi/imalat sektörünün payı %65,62, madencilik sektörünün payı %16,6 ve diğer sektörlerinin payı ise %4,23'tür.

Tablo 64'teki verilerden de anlaşılacağı gibi, ülkenin toplam dış ticaret hacmi içinde sektörlerin tamamında ithalatın, ihracattan büyük oranlarda gerçekleştiği görülmektedir. Bu durum ülkenin sürekli dış ticaret açığı vermesine neden olup; en büyük açığın ise sanayi/imalat sektörü tarafından oluşturulduğu verilerden de anlaşılmaktadır.

Kırgızistan'ın toplam dış ticaret hacmi içinde hizmet sektörünün 2015-2019 yılları arasında yıllık ortalama payları ise şu şekilde gerçekleşmiştir: Ülkenin ihracatında diğer ticari hizmetlerin yıllık ortalama payı %26,3 iken, seyahat hizmetlerinin %51,6, nakliye/taşımacılık hizmetlerinin ise %22,06'lık paya sahip olduğu görülmektedir. Aynı sektörün, aynı dönemde ülkenin ithalatındaki yıllık ortalama payları ise şu şekilde gerçekleşmiştir. Diğer ticari hizmetlerin payları yıllık ortalama %15,7, seyahat hizmetlerinin payı yıllık ortalama %40,6 ve nakliye/taşımacılık hizmetlerinin payı ise %43,7'dir.

Ülkenin hizmet sektörüne ait verilerden de anlaşılacağı gibi, seyahat ve diğer ticari hizmetlerden ülke düşük seviyede de olsa bir ihraç geliri elde ederken, diğer sektörlerin ithalat içindeki paylarının yüksek olması nedeniyle ülke sürekli dış ticaret açığı vermektedir. Yine ülkenin toplam dış ticareti içinde 2015-2019 yılları arasında tarım, sanayi ve madencilik sektörleri içinde en büyük paya sahip olan ilk beş ülkenin payları ise şu şekilde gerçekleşmiştir.

Kırgızistan'ın ihracatında yukarıda ifade ettiğimiz sektörlerde ilk dört arasında yer alan ülkelerin sıralamasında sadece (2018 yılında) Kazakistan'ın sıralamadaki yerini diğer ülkeler %10,4 ile almıştır. Onun dışında sıralamanın değişmediği Tablo 64'teki verilerde görülmektedir. Ülkenin ihracatında yer alan ilk dört ülkenin sıralaması ise şöyledir. İsviçre (2015-2019 yılları arasında) yıllık ortalama %39,2'lik pay ile birinci sırayı alırken, ikinci sırayı diğer ülkeler yıllık ortalama %21,76 ile almışlardır. Üçüncü sırayı yıllık ortalama %13,97 ile Kazakistan, dördüncü sırayı ise yıllık ortalama %11,93 ile Rusya almıştır. Beşinci sırayı alan ülkeler ise yıllara göre değişiklik göstermiştir. 2015 yılında beşinci sırayı %6,9 ile Birleşik Arap Emirlikleri alırken, 2016'da ve 2018'de Özbekistan'ın aldığı görülmektedir. Bu ülkelerin payları ise sırasıyla %8,8 ve %9,4'tür. 2017 yılında ise beşinci sırayı %13,8 ile AB (28) oluşturmuştur.

Benzer şekilde söz konusu sektörlerde ülkenin ithalatında yine aynı dönemlerde, yıllık ortalama pay ile ilk beş ülkenin sıralaması ise şu şekilde seyretmiştir. Birinci sırayı (2015 yılı hariç) Rusya %31,3 ile alırken, diğer yıllarda yıllık ortalama %37,23 ile Çin'in aldığı, ikinci sırayı (yine 2015 yılı hariç) Çin %25,3'lük pay ile almış iken, diğer yıllarda yıllık ortalama %24'lük pay ile Rusya'nın aldığı görülmektedir. Üçüncü sırayı diğer ülkelerin yıllık ortalama %14,97'lik pay ile aldıkları; dördüncü sırayı yıllık ortalama %14'lük pay ile Kazakistan almış iken, beşinci sırayı ise yıllık ortalama %6,85 ile AB (28) almıştır.

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı gibi, Kırgızistan'ın dış ticareti içinde en büyük paya sahip olan ülke sıralamasında Çin ve Rusya Federasyonu büyük önem arz etmektedirler. Türkiye'nin ise ilk beş içinde yer almadığı verilerden anlaşılmaktadır. Ancak ülkenin dış ticareti içinde hizmet sektöründe ilk beş arasında yer alan ülkelere ait verilere ulaşılamadığı için yer verilmemiştir.

2.13.5. Ermenistan'ın Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (2015-2018 Dönemi)

Ermenistan AEB'ye üye olan ülkeler arasında gerek sahip olduğu yer altı-yer üstü kaynakları bakımından gerekse nüfusu, yüz ölçümü ve diğer enerji kaynakları ile ekonomik açıdan Birliğin en küçük ekonomik potansiyeline sahip olan ülkesidir. Ülkenin ekonomik potansiyelinin düşük olması, ülke içinde faaliyet gösteren sektörlerin toplam dış ticaret hacmi içindeki paylarının da düşük düzeylerde gerçekleşmesine neden olmuştur (Bkz: Tablo 65).

Tablo 65: Ermenistan'ın Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (%) 2015-2018

Dış Ticaretin Sektörel Dağılımı (%)								
Yıllar	İhracat				İthalat			
	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)
Tarım Sektörü	26,3	26,3	23,4	27,9	21,7	21,7	15,6	17,8
Sanayi/İmalat Sektörü	23,5	23,5	29,2	22,5	54,2	54,2	57,9	56,5
Madencilik Sektörü	42,4	42,4	35,2	38,4	23,5	23,5	19,7	17,3
Diğer	7,9	7,9	12,1	11,2	0,7	0,7	6,8	8,5
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100
Hizmet Sektörü (%)								
Yıllar	İhracat				İthalat			
	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)	2015 (%)	2016 (%)	2017 (%)	2018 (%)
Diğer Ticari Hizmetler	25,5	26,2	26,5	27,0	11,9	15,5	11,2	11,5

Seyahat	63,0	61,3	60,4	59,8	64,3	62,7	65,8	64,7
Nakliye	11,0	12,0	12,5	12,6	23,6	21,6	22,8	23,7
Mallarla ilişkili Hizmetler	0,4	0,5	0,6	0,6	0,2	0,2	0,2	0,2
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100
Tarım-Sanayi-Madencilik Sektörü Dış Ticaretinde İlk Beş Ülke								
İhracat (%)								
Yıllar Ülkeler	2015	(%)	2016	(%)	2017	(%)	2018	(%)
	Diğer	35,1	Diğer	28,5	AB(28)	27,2	AB(28)	28,7
	AB(28)	29,7	AB(28)	26,9	Rusya	26,5	Rusya	26,9
	Rusya	15,2	Rusya	20,9	Diğer	21,6	Diğer	19,5
	Çin	11,1	ABD	8,0	İsviçre	11,8	İsviçre	14,1
	Irak	8,8	Kanada	7,9	ABD	7,0	Irak	6,3
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100
İthalat (%)								
Yıllar Ülkeler	2015	(%)	2016	(%)	2017	(%)	2018	(%)
	Diğer	30,5	Rusya	30,8	Rusya	28,7	Diğer	26,5
	Rusya	30,4	Diğer	26,1	Diğer	27,6	Rusya	26,2
	AB(28)	23,3	AB(28)	22,0	AB(28)	22,0	AB(28)	22,6
	Çin	9,7	Çin	11,	Çin	11,7	Çin	13,8
	İran	6,1	İran	5,1	Türkiye	5,6	İran	5,6
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100

Kaynak: WTO, https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/trade_profiles19_e.htm verileri kullanılarak tarafımızdan oluşturulmuştur. (21.04.2020)

Tablo 65'teki verileri incelediğimizde Ermenistan'ın ihracatında tarım sektörünün (2015-2019 yılları arasında) yıllık ortalama %25,97, sanayi/imalat sektörünün yıllık ortalama %24,67, madencilik sektörünün %39,6 ve diğer sektörlerin de yıllık ortalama %9,77'lik paya sahip oldukları görülmektedir. Söz konusu sektörlerin aynı dönemde ithalatındaki payları ise; tarım sektöründe %19,2, sanayi/imalat sektöründe %55,7, madencilik sektöründe %21 ve diğer sektörlerde ise %4,17 paya sahip oldukları görülmektedir.

Ülkenin hizmet sektörü içerisinde yer alan diğer ticari hizmetlerin ihracatı içerisindeki yıllık payı %26,3 iken, seyahatin payı %61,12, nakliye/taşımacılık hizmetlerinin %12,02 ve mallarla ilişkili hizmetlerin payı ise %0,52'dir. Hizmet sektörünün aynı şekilde ve aynı dönemde ülkenin ithalatındaki yıllık ortalama payları ise şu şekilde gerçekleşmiştir. Diğer ticari hizmetlerin yıllık ortalama payı %12,5, seyahatlerin yıllık ortalama payı ise %64,37 olarak gerçekleşmiştir. Diğer taraftan nakliye/taşımacılık hizmetlerinin yıllık ortalaması %12,5, seyahatin yıllık ortalama %64,37, nakliye/taşımacılık hizmetlerinin yıllık ortalaması %22,92 ve mallarla ilişkili hizmetlerin payı ise yıllık ortalama olarak %0,2 olarak gerçekleşmiştir.

Ermenistan'a ait verileri genel olarak değerlendirdiğimizde; ülkenin hizmet sektörü içinde ihracatında diğer ticari hizmetler ile seyahat hizmetleri ön plana çıkarken; ülkenin ithalatında seyahat ve nakliye/taşımacılık hizmetlerinde ciddi anlamda dış ticaret açığına neden olacak bir farkın oluştuğu görölmektedir.

Ülkenin toplam dış ticaretinde tarım, sanayi ve madencilik sektörleri içinde (2015-2019 yılları arasında) yer alan ilk beş ülkenin sıralaması ise şu şekilde gerçekleşmiştir. Ülkenin ihracatında (2015-2018 yılları arasında) ilk üç sırayı yıllık ortalama %29,02 ile Rusya alırken, ikinci sırayı diğer ülkeler yıllık ortalama %27,67 payla almıştır. Üçüncü sırayı yıllık ortalama %23,97'lik payla AB (28), dördüncü sırayı (2015 yılında) %11,1'lik ortalama ile Çin almış iken, 2016 yılında ise %8 ile ABD'nin aldığı görölmekte iken, 2017-2018 yıllarında ise dördüncü sırayı, sırasıyla %8,8 ve %6,3 ile İsviçre almıştır. Beşinci sırayı ise 2015-2018 yılları arasında Irak'ın sırasıyla %8,8 ve %6,3 ile aldığı, 2016 yılında ise beşinci sırayı %7,9 ile Kanada'nın aldığı görölmektedir. 2017 yılında ise ABD %7,0'lık payla beşinci sırada yer almıştır.

Ermenistan'ın toplam ithalatında en yüksek paya sahip olan ilk beş ülkenin sıralaması ise; ihracatta olduğu gibi ithalatta da ilk üç ülkenin değişmediği ancak paylarının ve bazı yıllarda da bu ülkelerin sıralamalarının değiştiiği görölmektedir. Ülkenin ithalatında yıllık ortalama %29,02 ile Rusya birinci sırada yer alırken, diğer ülkeler %27,67 ile ikinci sırada, AB (28) %22,47 ile üçüncü sırada yer almışlardır. Dördüncü sırayı (2015-2019 yılları arasında) yıllık ortalama %11,5 ile Çin almış iken, beşinci sırayı ise yıllık ortalama %5,6 ile İran almıştır.

Söz konusu sektörlerde ülkenin ihracat-ithalatı içinde ilk üç sırayı alan ülkelerin son beş yıldır sıralamalarının değişmediği gibi Ermenistan'ın ekonomisinde de bu ülkelerin oldukça büyük paya sahip oldukları görölmektedir. Ülkenin hizmet sektöründeki ihracatında-ithalatında yer alan ilk beş ülkeye ait verilere ulaşılamadığı için yer verilmemiştir.

2.14. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin En Çok İhracat-İthalat Yapığı Beş Ülke ve Payları (2015-2019 Dönemi)

Çalışmamızın bu alt başlığında AEB'ne üye olan ülkelerin (2015-2019 yılları arasında) en çok ihracatta ve ithalatta bulunmuş oldukları ilk beş ülkenin %'lik payları

ile gerçekleştirmiş oldukları ihracatın ve ithalatın toplam değerleri (milyon ABD doları) analiz edilmeye çalışılacaktır.

2.14.1. Rusya Federasyonu'nun En Çok İhracat-İthalat Yaptığı Beş Ülke ve Payları (2015-2019 Dönemi)

Rusya Federasyonu'nun en çok ihracat ve ithalat yaptığı beş ülkenin sıralamasının gösterildiği Tablo 67 incelendiğinde ülkenin gerek ihracatında gerekse ithalatında birinci sırayı (2015 yılı hariç) Çin'in aldığı görülmektedir. Rusya'nın ihracatında (2015-2019 yılları arasında) Çin'in yıllık ortama payı %10,97 iken, ithalatı içindeki yıllık ortalama payı ise %21,20'dir. Söz konusu veriler bize Rusya'nın Çine karşı her yıl ortalama (bazı yıllar değişmiş olsa da) %10.23'e tekabül eden dış ticaret açığı verdiğini göstermektedir. Rusya'nın ihracatında ikinci sırayı Hollanda yıllık ortalama %10,44 ile alırken, üçüncü sırayı yıllık ortalama %6,63 ile Almanya, dördüncü ve beşinci sırayı ise bazı yıllar (2016-2018 yıllarında) Belarus alırken, bazı yıllar da (2016-2017 yıllarında) Türkiye'nin aldığı görülmektedir. Belarus yıllık ortalama %4,88'lik bir paya sahipken, Türkiye'nin payı ise yıllık ortalama %4,85'tir. Rusya'nın ihracatında istisna olarak beşinci sırayı sadece 2015 yılında %4,19 ile Japonya'nın aldığı Tablo 66'da görülmektedir.

Tablo 66: Rusya Federasyonu'nun En Çok İhracat ve İthalat Yaptığı Beş Ülke 2015-2019

2015 Yılı	Ülkeler	İhracatı Mil.ABD \$	(%) Payı	2015 Yılı	Ülkeler	İthalatı Mil.ABD \$	(%) Payı
1	Hollanda	40.198.469	11.69	1	Çin	35.199.260	19,26
2	Çin	28.334.936	8.24	2	Almanya	18.991.569	10,39
3	İtalya	16.204.305	4.71	3	ABD	11.489.671	6,29
4	Almanya	15.906.245	4.63	4	Belarus	7.988.799	4,37
5	Japonya	14.426.352	4.19	5	İtalya	7.933.543	4,34
2016 Yılı	Ülkeler	İhracatı Mil.ABD \$	(%) Payı	2016 Yılı	Ülkeler	İthalatı Mil.ABD \$	(%) Payı
1	Hollanda	29.254.603	10.25	1	Çin	38.086.949	20,90
2	Çin	28.021.227	9.82	2	Almanya	19.448.946	10,67
3	Almanya	21.258.441	7.45	3	ABD	11.065.787	6,07
4	Belarus	14.050.697	4.92	4	Belarus	9.406.285	5,16
5	Türkiye	13.698.251	4.80	5	Fransa	8.491.588	4,66
2017 Yılı	Ülkeler	İhracatı Mil.ABD \$	(%) Payı	2017 Yılı	Ülkeler	İthalatı Mil.ABD \$	(%) Payı

1	Çin	41.671.349	10,99	1	Çin	56.950.375	21,91
2	Hollanda	38.234.057	10,08	2	Almanya	28.441.062	10,94
3	Almanya	26.202.990	6,91	3	ABD	14.282.980	5,49
4	Türkiye	19.044.758	5,02	4	Belarus	13.316.014	5,12
5	Belarus	15.537.357	4,32	5	İtalya	11.676.418	4,49
2018	Ülkeler	İhracatı	(%)	2018	Ülkeler	İthalatı	(%)
		Mil.ABD\$	Payı			Mil.ABD\$	Payı
1	Çin	56.019.903	12,41	1	Çin	52.217.637	21,74
2	Hollanda	43.450.496	9,62	2	Almanya	25.510.954	10,62
3	Almanya	34.184.357	7,57	3	ABD	12.682.131	5,32
4	Belarus	21.819.797	4,85	4	Belarus	12.179.232	5,11
5	Türkiye	21.312.068	4,72	5	İtalya	11.676.418	4,49
2019	Ülkeler	İhracatı	(%)	2019	Ülkeler	İthalatı	(%)
		Mil.ABD\$	Payı			Mil.ABD\$	Payı
1	Çin	56.791.577	13,43	1	Çin	54.126.998	22,20
2	Hollanda	44.788.952	10,59	2	Almanya	25.111.891	10,30
3	Almanya	28.049.481	6,63	3	ABD	13.436.080	5,51
4	Türkiye	21.063.254	4,98	4	Belarus	12.800.697	5,25
5	Belarus	20.544.970	4,85	5	İtalya	10.906.984	4,47

Kaynak: WITS, World Integrated Trade Solution, Trade Competitiveness Map, <https://tradecompetitivenessmap.intracen.org/TPIC.aspx> (25.03.2020)

Rusya'nın ithalatı içinde en büyük paya sahip olan beş ülkenin sıralaması ve almış oldukları payları ise 2015-2019 yılları arasında şu şekilde gerçekleşmiştir. Birinci sırayı yıllık ortalama %21,20 ile Çin oluşturmakta iken, ikinci sırayı yıllık ortalama %10,58 ile Almanya, üçüncü sırayı yıllık ortalama %5,02 ile ABD oluşturmaktadır. Dördüncü sırayı yıllık ortalama %5,02 ile Belarus oluşturur iken, beşinci sırayı ise yıllık ortalama %4,44 ile İtalya oluşturmuştur. Ayrıca beşinci sırayı istisna olarak 2016 yılında %4,66 ile Fransa almıştır.

Rusya'nın toplam ihracatında ve ithalatında yer alan ilk beş ülkenin dış ticaret dengelerini karşıladığımızda ise; Rusya'nın Çin ile gerçekleştirmiş olduğu dış ticarete (beş yılın ortalaması) %10,23'lük dış ticaret açığı verdiği görülmektedir. Benzer şekilde Almanya ve Belarus'a karşı da dış ticaret açığı verdiği, Ancak Hollanda ve Türkiye'ye karşı ise büyük bir dış ticaret fazlası sağladığı görülmektedir.

2.14.2. Kazakistan'ın En Çok İhracat-İthalat Yaptığı Beş Ülke ve Payları (2015-2019 Dönemi)

Kazakistan'ın toplam dış ticaret hacmi içinde 2015-2019 yılları arasında en çok ihracat ve ithalat yapmış olduğu ülkeler arasındaki beş ülkenin sıralaması Tablo 67'de görüldüğü gibidir. Tabloda Kazakistan'ın ihracatında yer alan ilk beş ülkenin payları incelendiğinde 2015-2019 arasında bazı yıllar hariç, İtalya-Çin ve Hollanda (2016-2019 yılları hariç) ilk üç sırayı almışlardır. Kazakistan'ın toplam ihracatı içinde söz konusu ülkelerin yıllık ortalama payları ise sırasıyla şu şekilde seyretmiştir. İtalya'nın payı yıllık ortalama %17,92, Çin'in yıllık ortalama payı %11,84, Hollanda'nın yıllık ortalama payı ise %9,44'tür. Diğer taraftan dördüncü sırayı oluşturan Rusya Federasyonu'nun yıllık ortalama payı %9,43 iken, beşinci sırayı oluşturan Fransa'nın (2015-2018-2019 yıllarında) yıllık ortalama payı %6,14 ve beşinci sırada yer alan İsviçre'nin 2016-2017 yıllarındaki yıllık ortalama payı ise %6,85'tir.

Tablo 67: Kazakistan'ın En Çok İhracat ve İthalat Yaptığı İlk Beş Ülke 2015-2019

2015 Yılı	Ülkeler	İhracatı Mil.ABD\$	(%) Payı	2015 Yılı	Ülkeler	İthalatı Mil.ABD\$	(%) Payı
1	İtalya	8.136.254	17,71	1	Rusya Fed.	10.529.281	34,44
2	Çin	5.480.120	11,93	2	Çin	5.087.767	16,65
3	Hollanda	4.980.961	10,84	3	Almanya	1.985.916	6,50
4	Rusya Fed.	4.547.502	9,89	4	ABD	1.484.312	4,86
5	Fransa	2.681.280	5,83	5	İtalya	1.176.134	3,85
2016 Yılı	Ülkeler	İhracatı Mil.ABD\$	(%) Payı	2016 Yılı	Ülkeler	İthalatı Mil.ABD\$	(%) Payı
1	İtalya	7.474.754	20,33	1	Rusya Fed.	9.129.774	36,26
2	Çin	4.214.910	11,46	2	Çin	3.665.651	14,56
3	Rusya Fed.	3.509.162	9,54	3	Almanya	1.443.483	5,73
4	Hollanda	3.255.784	8,85	4	ABD	1.276.957	5,07
5	İsviçre	2.687.769	7,31	5	İtalya	835.284	3,32
2017 Yılı	Ülkeler	İhracatı Mil.ABD\$	(%) Payı	2017 Yılı	Ülkeler	İthalatı Mil.ABD\$	(%) Payı
1	İtalya	8.667.339	17,87	1	Rusya Fed.	11.732.996	39,63
2	Çin	5.797.975	11,95	2	Çin	4.694.998	15,86
3	Hollanda	4.747.900	9,79	3	Almanya	1.485.122	5,02
4	Rusya Fed.	4.639.035	9,56	4	ABD	1.254.369	4,24
5	İsviçre	3.100.688	6,39	5	İtalya	945.905	3,20
2018 Yılı	Ülkeler	İhracatı Mil.ABD\$	(%) Payı	2018 Yılı	Ülkeler	İthalatı Mil.ABD\$	(%) Payı
1	İtalya	11.734.254	19,20	1	Rusya Fed.	12.392.138	38,09

2	Çin	6.307.476	10,32	2	Çin	5.384.193	16,00
3	Hollanda	6.186.148	10,12	3	Almanya	1.639.991	4,87
4	Rusya Fed.	5.162.087	8,46	4	İtalya	1.485.538	4,41
5	Fransa	3.839.224	6,28	5	ABD	1.278.410	3,80
2019	Ülkeler	İhracatı	(%)	2019	Ülkeler	İthalatı	(%)
		Mil.ABD\$	Payı			Mil.ABD\$	Payı
1	İtalya	8.373.767	14,50	1	Rusya Fed.	14.065.057	36,66
2	Çin	7.823.406	13,55	2	Çin	6.537.806	17,04
3	Rusya Fed.	5.602.532	9,70	3	Kore	3.405.700	8,87
4	Hollanda	4.393.199	7,61	4	İtalya	1.579.088	4,11
5	Fransa	3.650.384	6,32	5	Almanya	1.422.425	3,70

Kaynak: WITS, World Integrated Trade Solution, Trade Competitiveness Map, <https://tradecompetitivenessmap.intracen.org/TPIC.aspx> (25.03.2020)

Tablo 67'deki verileri incelediğimizde Kazakistan'ın ithalatı içinde yer alan ilk beş ülkenin 2015-2019 yılları arasındaki payları şu şekilde seyretmiştir. Birinci sırayı yıllık ortalama %37,01'lik payla Rusya alırken, ikinci sırayı yıllık ortalama %16,02'lik pay ile Çin, üçüncü sırayı yıllık ortalama %5,16'lık pay ile Almanya almaktadır. Dördüncü sırayı (2015-2016-2017 yıllarında) yıllık ortalama %4,49'lük pay ile ABD alırken, (2018-2019) yıllarında ise %4,26'lık pay ile İtalya almıştır. Beşinci sırayı ise (2015-2016-2017 yıllarında) yıllık ortalama %3,45'lik bir payla İtalya almış iken, 2018 yılında %3,80 ile ABD almıştır. 2019 yılında da yine beşinci sırayı %3,70'lik bir pay ile Almanya'nın aldığı görülmektedir.

Kazakistan'ın 2015-2019 yılları arasında toplam dış ticareti içerisinde yer alan ilk beş ülkeye karşı dış ticaret dengesini incelediğimizde; ülkenin İtalya, Hollanda, Fransa ve İsviçre'ye karşı dış ticaret fazlası sağladığı; Çin ve Rusya'ya karşı ise büyük bir dış ticaret açığı verdiği görülmektedir.

2.14.3. Belarus'un En Çok İhracat-İthalat Yaptığı Beş Ülke ve Payları (2015-2019 Dönemi)

Belarus'un toplam dış ticaret hacmi içinde en yüksek paya sahip olan ilk beş ülke ile bunların ülkenin toplam dış ticaret hacmi içinde almış oldukları payları) şu şekilde gerçekleşmiştir: Ülkenin ihracatında (2015-2018 yılları arasında) birinci sırayı yıllık ortalama %41,75 ile Rusya Federasyonu alırken, ikinci sırayı yıllık ortalama %11,24 ile Ukrayna, üçüncü sırayı yıllık ortalama %8,24 ile İngiltere almış iken, 2015 yılında dördüncü sırayı aynı zamanda %9,42 ile Ukrayna almıştır. Ülkenin ihracatı

içinde beşinci sırayı ise yıllık ortalama %4,07’lik pay ile Hollanda almış iken, (2015 yılında) beşinciliği %4,03 ile Almanya’nın aldığı görülmektedir.

Tablo 68: Belarus’un En Çok İhracat ve İthalat Yaptığı Beş Ülke 2015-2019

2015 Yılı	Ülkeler	İhracatı Mil.ABD\$	(%) Payı	2015 Yılı	Ülkeler	İthalatı Mil.ABD\$	(%) Payı
1	Rusya Fed.	10.301.110	38,63	1	Rusya Fed.	16.894.290	55,77
2	İngiltere	2.928.884	10,99	2	Çin	2.321.526	7,66
3	Ukrayna	2.512.254	9,42	3	Almanya	1.384.481	4,57
4	Hollanda	1.149.486	4,31	4	Polonya	1.083.647	3,58
5	Almanya	1.073.774	4,03	5	Ukrayna	949.090	3,51
2016 Yılı	Ülkeler	İhracatı Mil.ABD\$	(%) Payı	2016 Yılı	Ülkeler	İthalatı Mil.ABD\$	(%) Payı
1	Rusya Fed.	10.901.669	46,31	1	Rusya Fed.	14.973.019	54,23
2	Ukrayna	2.821.415	12,05	2	Çin	2.097.663	7,64
3	İngiltere	1.104.059	4,72	3	Almanya	1.317.166	4,80
4	Almanya	935.806	4,00	4	Polonya	1.178.153	4,29
5	Hollanda	932.732	3,98	5	Ukrayna	961.564	3,50
2017 Yılı	Ülkeler	İhracatı Mil.ABD\$	(%) Payı	2017 Yılı	Ülkeler	İthalatı Mil.ABD\$	(%) Payı
1	Rusya Fed.	12.835.765	43,89	1	Rusya Fed.	19.362.402	56,55
2	Ukrayna	3.355.316	11,48	2	Çin	2.698.074	7,88
3	İngiltere	2.381.738	8,15	3	Almanya	1.708.011	4,99
4	Almanya	1.102.859	3,77	4	Polonya	1.334.798	3,90
5	Hollanda	1.102.101	3,77	5	Ukrayna	1.213.519	3,54
2018 Yılı	Ülkeler	İhracatı Mil.ABD\$	(%) Payı	2018 Yılı	Ülkeler	İthalatı Mil.ABD\$	(%) Payı
1	Rusya Fed.	12.879.206	38,18	1	Rusya Fed.	22.426.287	58,38
2	Ukrayna	4.061.534	12,04	2	Çin	3.011.388	7,84
3	İngiltere	3.072.590	9,11	3	Almanya	1.813.174	4,72
4	Almanya	1.443.493	4,28	4	Ukrayna	1.394.524	3,63
5	Hollanda	1.428.495	4,24	5	Polonya	1.202.562	3,13

Kaynak: WITS, World Integrated Trade Solution, Trade Competitiveness Map, <https://tradecompetitivenessmap.intracen.org/TPIC.aspx> (25.03.2020)

Belarus’un toplam ithalatında en yüksek paya sahip olan ilk beş ülkenin (2015-2018 yılları arasında sıralaması ve payları ise şu şekilde gerçekleşmiştir. Ülkenin ithalatında birinci sırayı yıllık ortalama %56,23’lük pay ile Rusya alırken, ikinci sırayı yıllık ortalama %7,75’lik pay ile Çin, üçüncü sırayı yıllık ortalama %4,75 ile Almanya almıştır. Dördüncü sırayı yıllık ortalama %3,72’lik pay ile Polonya alırken, (2018

yılında) dördüncü sırayı aynı zamanda %3,63'lük pay ile Ukrayna'nın aldığı görülmektedir. Beşinci sırayı ise yıllık ortalama %3,54'lük ortalama ile Ukrayna almış iken, (2018 yılında) beşinci sırayı ise %3,13'lük pay ile Polonya'nın aldığı verilerden de anlaşılmaktadır.

Belarus'un toplam ihracat ve ithalatında yer alan ilk beş ülkeye karşı dış ticaret dengesi 2015-2018 yılları arasında ise şu şekilde gerçekleşmiştir. Ülke; Ukrayna, İngiltere ve Hollanda ile gerçekleştirmiş olduğu ikili ticarete dış ticaret fazlası vermekte iken, Rusya, Çin ve Polonya ile gerçekleştirmiş olduğu ikili ticarete ise dış ticaret açığı vermektedir.

2.14.4. Kırgızistan'ın En Çok İhracat-İthalat Yaptığı Beş Ülke ve Payları (2015-2019 Dönemi)

Kırgızistan'ın toplam dış ticaret hacmi içinde en yüksek paya sahip olan beş ülke ile bu ülkelerin payları ve sıralamaları aşağıda Tablo 69' da sunulmuştur. Kırgızistan'ın toplam ihracatı içinde (2015-2018 yılları arasında) en yüksek paya sahip olan beş ülke ve bunların payları şu şekilde gerçekleşmiştir. Birinci sırayı İsviçre yıllık ortalama %37,46'lık pay ile alırken, ikinci sırayı yıllık ortalama %14,43'lük pay ile Kazakistan, üçüncü sırayı ise yıllık ortalama %13,79'lük pay ile Rusya alırken, (2018 yılında) %14,72'lik pay ile Kazakistan bu sıralamayı Rusya'dan almıştır. Dördüncü sırayı ise yıllık ortalama %8,08' ile Özbekistan almış iken, (2015 yılında) bu sıralamayı %6,87'lik pay ile Suudi Arabistan, 2017 yılında ise %10,88 ile İngiltere'nin aldığı görülmektedir. Beşinci sırayı ise (2016-2018 yıllarında) yıllık ortalama %6 ile Türkiye oluşturmakta iken, 2015-2017 yıllarında ise bu sıralamayı sırasıyla %6,59 ve %8,32'lik paylarla Özbekistan'ın aldığı görülmektedir.

Tablo 69: Kırgızistan'ın En Çok İhracat ve İthalat Yaptığı Beş Ülke 2015-2019

2015 Yılı	Ülkeler	İhracatı Mil.ABD \$	(%) Payı	2015 Yılı	Ülkeler	İthalatı Mil.ABD \$	(%) Payı
1	İsviçre	562.111	39,00	1	Rusya Fed.	1.271.642	31,25
2	Kazakistan	227.703	15,79	2	Çin	1.029.083	25,30
3	Rusya Fed.	157.301	10,91	3	Kazakistan	677.407	16,65
4	S. Arabistan	98.791	6,87	4	Türkiye	164.245	4,04
5	Özbekistan	95.023	6,59	5	S.Arabistan	122.047	3,00
2016 Yılı	Ülkeler	İhracatı Mil.ABD \$	(%) Payı	2016 Yılı	Ülkeler	İthalatı Mil.ABD \$	(%) Payı

1	İsviçre	648.018	45,54	1	Çin	1.646.960	38,11
2	Kazakistan	151.151	10,62	2	Rusya Fed.	799.822	20,80
3	Rusya Fed.	145.209	10,20	3	Kazakistan	635.548	16,53
4	Özbekistan	125.069	8,79	4	Türkiye	190.752	4,96
5	Türkiye	89.974	6,32	5	ABD	153.591	4,00
2017	Ülkeler	İhracatı	(%)	2017	Ülkeler	İthalatı	(%)
Yılı		Mil.ABD\$	Payı	Yılı		Mil.ABD\$	Payı
1	İsviçre	489.262	27,84	1	Çin	1.493.693	33,29
2	Kazakistan	297.194	16,59	2	Rusya Fed.	1.180.545	26,34
3	Rusya Fed.	262.214	14,64	3	Kazakistan	585.995	13,07
4	İngiltere	191.165	10,88	4	Türkiye	224.851	5,01
5	Özbekistan	146.285	8,32	5	Özbekistan	163.614	3,65
2018	Ülkeler	İhracatı	(%)	2018	Ülkeler	İthalatı	(%)
Yılı		Mil.ABD\$	Payı	Yılı		Mil.ABD\$	Payı
1	İngiltere	669.985	36,51	1	Çin	1.942.257	36,70
2	Rusya Fed.	356.526	19,42	2	Rusya Fed.	1.510.699	28,54
3	Kazakistan	270.289	14,72	3	Kazakistan	602.713	11,38
4	Özbekistan	158.499	8,64	4	Türkiye	290.232	5,48
5	Türkiye	104.272	5,68	5	Özbekistan	177.988	3,36

Kaynak: WITS, World Integrated Trade Solution, Trade Competitiveness Map, <https://tradecompetitivenessmap.intracen.org/TPIC.aspx> (25.03.2020)

Kırgızistan'ın 2015-2018 yılları arasında ithalatı içinde en yüksek paya sahip olan beş ülke ve bunların payları ise şu şekilde gerçekleşmiştir. Birinci sırayı yıllık ortalama %33,5'lik pay ile Çin, ikinci sırayı yıllık ortalama %26,73'lük pay ile Rusya oluşturmakta iken, 2015 yılında %25,30'lük pay ile Çin bu sıralamayı Rusya'dan almıştır. Üçüncü sırayı ise yıllık ortalama %14,40'lık pay ile Kazakistan oluşturmaktadır. Dördüncü sırayı ise farklı yıllarda farklı ülkelerin oluşturduğu görülmektedir. Bu ülkelerden S.Arabistan 2015 yılında %3'lük pay ile beşinci sırayı oluşturmakta iken, 2016 yılında %4'lük pay ile ABD, 2017-2018 yıllarında ise sırasıyla %3,65 ve %3,36'lık paylarla Özbekistan'ın beşinci sırayı aldığı görülmektedir.

Kırgızistan'ın toplam ihracat ve ithalatında yer alan ilk beş ülkeye karşı dış ticaret dengesi 2015-2018 yılları arasında şu şekilde gerçekleşmiştir. İsviçre, Kazakistan, Özbekistan ve Türkiye ile gerçekleştirmiş olduğu ikili ticarete dış ticaret fazlası vermekte iken, Çin, Rusya Federasyonu, S.Arabistan, ve ABD ile gerçekleştirmiş olduğu dış ticarete ise dış ticaret açığı vermektedir.

2.15.5. Ermenistan'ın En Çok İhracat-İthalat Yaptığı Beş Ülke ve Payları (2015-2019 Dönemi)

Ermenistan'ın toplam dış ticaret hacmi içinde en yüksek paya sahip olan beş ülkenin sıralaması ve bu ülkelerin toplam ihracat/ithalat içindeki payları aşağıda Tablo 71'de sunulmuştur. Ermenistan'ın toplam ihracatı içindeki 2015-2018 yıllarında ilk beş ülke ve bu ülkelerin payları şu şekilde gerçekleşmiştir. Birinci sırayı yıllık ortalama %21,99 ile Rusya Federasyonu alırken, ikinci sırayı yıllık ortalama %12,82 ile İsviçre, üçüncü sırayı yıllık ortalama %10,24' ile Bulgaristan, dördüncü sırayı ise 2015-2018 yıllarında yıllık ortalama % 7.57'lik ile Irak, 2015-2017 yılları arasındaki yıllık ortalama %7,49'luk pay ile aynı zamanda Gürcistan alırken; beşinci sırayı ise 2015 yılında üçüncü sırada yer alırken, 2016-2018 yılları arasında ise beşinci sırada yer alan Almanya'nın yıllık ortalama %7,49'lük payı olduğu görülmektedir.

Tablo 70: Ermenistan'ın En Çok İhracat ve İthalat Yaptığı Beş Ülke 2015-2019

2015 Yılı	Ülkeler	İhracatı Mil.ABD \$	(%) Payı	2015 Yılı	Ülkeler	İthalatı Mil.ABD \$	(%) Payı
1	Rusya Fed.	225.871	15,23	1	Rusya Fed.	991.144	30,43
2	Çin	165.205	11,14	2	Çin	315.474	9,69
3	Almanya	144.976	9,78	3	İran	198.283	6,09
4	Irak	130.692	8,82	4	Almanya	182.069	5,59
5	Gürcistan	114.022	7,69	5	İtalya	148.097	4,55
2016 Yılı	Ülkeler	İhracatı Mil.ABD \$	(%) Payı	2016 Yılı	Ülkeler	İthalatı Mil.ABD \$	(%) Payı
1	Rusya Fed.	372.987	20,63	1	Rusya Fed.	990.576	30,77
2	Bulgaristan	152.413	8,58	2	Çin	355.825	11,02
3	Gürcistan	142.446	8,02	3	İran	163.885	5,08
4	Kanada	139.912	7,88	4	Türkiye	162.199	5,02
5	Almanya	138.736	7,81	5	Almanya	161.847	5,01
2017 Yılı	Ülkeler	İhracatı Mil.ABD \$	(%) Payı	2017 Yılı	Ülkeler	İthalatı Mil.ABD \$	(%) Payı
1	Rusya Fed.	540.514	25,19	1	Rusya Fed.	1.165.645	29,93
2	Bulgaristan	281.709	13,13	2	Çin	465.831	11,96
3	İsviçre	246.476	11,49	3	Türkiye	221.613	5,69
4	Gürcistan	144.931	6,76	4	İran	174.489	4,48
5	Almanya	126.903	5,92	5	Almanya	164.253	4,22
2018 Yılı	Ülkeler	İhracatı Mil.ABD \$	(%) Payı	2018 Yılı	Ülkeler	İthalatı Mil.ABD \$	(%) Payı
1	Rusya Fed.	641.864	26,93	1	Rusya Fed.	1.259.289	25,96

2	İsviçre	337.385	14,16	2	Çin	661.117	13,63
3	Bulgaristan	214.886	9,02	3	İran	269.198	5,55
4	Irak	150.629	6,32	4	Türkiye	250.653	5,17
5	Almanya	135.981	5,71	5	Almanya	242.160	4,99

Kaynak: WITS, World Integrated Trade Solution, Trade Competitiveness Map, <https://tradecompetitivenessmap.intracen.org/TPIC.aspx> (25.03.2020)

Tablo 70'teki verileri incelediğimizde; Ermenistan'ın toplam ithalatı içinde en yüksek paya sahip ilk beş ülke ve bu ülkelerin payları şu şekilde gerçekleşmiştir. Birinci sırayı yıllık ortalama %29,27 ile Rusya alırken, ikinci sırayı yıllık ortalama %11,57 ile Çin, üçüncü sırayı yıllık ortalama (2017-2018 yıllarında) %5,29 ile Türkiye'nin aldığı görülmektedir. Dördüncü sırayı ise yıllık ortalama %5,03 ile İran almış iken, beşinci sırayı ise %4,95 ile Almanya 2015 yılında almış; beşinci sırayı ise %4,55 ile İtalya oluşturmuştur.

Ermenistan'ın toplam ihracat ve ithalatında yer alan ilk beş ülkeye karşı dış ticaret dengesi ise (2015-2018 yılları arasında) şu şekilde gerçekleşmiştir. Ermenistan; Rusya Federasyonu, Çin ve İran ile gerçekleştirmiş olduğu dış ticarete, dış ticaret açığı vermekte iken; İsviçre, Almanya, Irak, Bulgaristan ve Gürcistan ile yapmış olduğu dış ticarete ise dış ticaret fazlasına sahiptir. Ancak ülkenin toplam dış ticaret hacmi küçük olduğu için söz konusu dış ticaret fazlasının da büyük bir yekûn teşkil etmediği verilerden de anlaşılmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ’NE ÜYE ÜLKELERLE ARASINDAKİ EKONOMİK İLİŞKİLER

3.1. Türkiye’nin Diğer Ülkelerle İle Ekonomik İlişkilerinin Seyri

İnsanlık tarihi incelendiğinde, her evrede insanların-toplumların mevcut sınırları aşma dürtüsünün olduğu ve ticareti geliştirme yolunda küçük buluşların dahi bu yolda seferber edildiği bilinmektedir. Bu bağlamda tekerleğin icadından, sandallardan daha dayanıklı olan yelkenli gemilerin icadına kadar uzanan sürecin her aşaması, ticaretin daha geniş alanlarda yapılması yolunda atılan adımlardır. Bu durumun tamamlayıcı ögesi ise, sınır ötesi topraklarda kolonilerin oluşturulması olarak ortaya çıkmıştır (Kazgan, 2005: 1-20).

Nitekim Amerika kıtasının keşfi, Kanada kıyılarına Vikinglerin ulaşmış olması, buna karşılık Uzak Doğu, Orta Asya, Avrupa arasında Orta Çağ’da devam eden kervan taşımacılığı ile kıtalar arasında gerçekleşen eşya ticareti bir anlamda dünyada küresel çapta ticaretin yapılması yolundaki ilk aşamalar idi.

Başta Batı Avrupa olmak üzere, Uzak Doğu (Çin) ve Hindistan yeni keşiflerle yeni kıtalar keşfederek hammadde ve gıda maddelerine yeni kaynaklar yaratmanın önemini kavrayıp servetlerini artırırken, Osmanlı ise 16. yüzyıldan itibaren Avrupa ile arasının iyice açılmasıyla birlikte gelişmeleri takip edememiştir. Aynı şekilde XV-XVI. yüzyıla kadar dünyanın hemen hemen her bakımdan en ileri gelişmişlik seviyesine sahip olan Çin ise, pek çok teknolojik buluşu (kâğıt, kâğıt para, pusula, matbaa, barut, porselen, ipek, deprem ölçer vb.) Avrupa’dan çok önce icat eden ülke olmasına rağmen; ticari dürtü eksikliğiyle birlikte kendi iç sorunlarından kaynaklanan nedenlerden dolayı tıpkı Osmanlı gibi tarihin bu evresinin dışında kalmıştır. Bu sebepler dolayısıyla her iki imparatorluk da XVI. Yüzyıldan itibaren gerilemeye başlamışlardır. Birinci Sanayi Devrimi öncesi dönemde küreselleşme yoluyla zenginleşme süreci Coğrafi Keşifler’den kaynaklanmışken, ticari dürtülerin ağır basması, küçümsenemeyecek yeni icatlarla beslenmesi, kolonileşmeyle birlikte bir kısım halkların köleleştirilmesi Batı Avrupa’nın merkantilist ülkelerinin, dünyanın diğer ülkelerinden öne geçmesine neden olmuştur.⁴⁴

⁴⁴ Daha detaylı bilgi için bkz: Kazgan (2005).

20. yüzyıl ise ulaştırma teknolojisinde büyük ivmenin sürdüğü, kara ulaşım ağıyla birlikte hava ulaşımının da öne çıktığı bir dönem olmuştur. Ayrıca yine bu yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan önemli teknolojik ilerlemeler (bilişim, internet, hava ve deniz yoluyla kolay ulaşım, mal, hizmet ve sermayenin kolayca serbest dolaşımı vb.) uluslararası ticaretteki etkinliği de önemli ölçüde arttırarak dünya ticaret modelinde ciddiye alınması gereken yapısal bir değişime katkı sağlamıştır. Öyle ki; ulaştırma ve küresel oluşumun da etkisi ile ulusal sınırların önemi azalmış, iktisadi bütünleşme süreçleri (özellikle 1960 sonrasında) ve serbest ticaret antlaşmaları, ülke grupları arasında ortak gümrük politikalarının oluşumuna yol açarak, ülkeleri birbirlerine daha bağımlı hale getirmiştir (Candemir, 2005: 16-17).

Yukarıda dünya ticaretinin tarihi süreç içerisindeki gelişim seyri özet halinde verilmeye çalışılmıştır. Dünya ticaretinde meydana gelen bu değişim sürecine kuşkusuz ne Osmanlı İmparatorluğu ne de devamı olan Türkiye Cumhuriyeti kayıtsız kalmamıştır. Nitekim Atatürk'ün önderliğinde 1923'te Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte Türkiye'nin yönünü batıya çevirmesi; dünya genelinde meydana gelen bu hızlı değişim sürecinin bir halkası olma düşüncesiyledir. Bu düşünce ve beklentiler doğrultusunda yapılan yeni düzenlemelerin büyük bir kısmı (kanunlar da dâhil olmak üzere) Batı Avrupa ülkeleri örnek alınarak hazırlanıp uygulamaya başlanılmıştır.

24 Ocak kararlarıyla birlikte yaşanan gelişmeler aradan geçen 40 yılın sonunda Türk toplumu ve insan yapısıyla birlikte özellikle ekonomide büyük değişikliklere yol açmıştır. Bu değişimlerin başında ise Türkiye'nin ihracatı, ithalatı ve ödemeler dengesi yer almakta olup, söz konusu değişimlerin seyri Tablo 71'de görüldüğü gibidir.

Tablo 71: Türkiye'nin Dış Ticaret Hacmi-Dengesi (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi	Dış Ticaret Dengesi	X/M* (%)
2010	113.883.219	185.544.332	299.427.551	-71.661.113	61,3
2011	134.906.869	240.841.676	375.748.545	-105.934.807	56,0
2012	152.461.737	236.545.141	389.006.878	-84.083.404	64,4
2013	151.802.637	251.661.250	403.463.887	-99.858.613	60,3
2014	157.610.158	242.177.117	399.787.275	-84.566.959	65,0
2015	143.838.871	207.234.359	351.073.230	-63.395.488	69,4
2016	142.529.584	198.618.235	341.147.819	-56.088.651	71,7
2017	156.992.940	233.799.651	390.792.591	-76.806.711	67,1
2018	167.920.613	233.047.094	390.967.707	-55.126.481	72,0
2019	171.503.063	202.703.411	374.206.474	-31.200.348	84,6

Kaynak: TÜİK, <https://www.tuik.gov.tr/> (31.03.2020).

* $X=İhracat$ $Y=İthalat$ $X/M= İhracatın ithalatı karşılama oranı (X/M)*10$

Dış ticaret dengesindeki açığın 2000’li yıllardan itibaren artış gösterdiği özellikle 2011-2014 yılları arasında yüz milyar doların üzerine çıktığı (2011’de 105.934 milyar dolar) görülmektedir. Ayrıca dış ticaret açığının 2019’ yılında önceki yıllara oranla büyük düşüş göstererek 31.239 milyar dolar seviyesine gerilediği görülmektedir. Bu düşüşte ithalatın azalması önemli bir rol oynamış olsa da bazı girdi ve ürünlerde Türkiye’nin dışa bağımlı olması dış ticaret açığının küçülmesine engel olmuştur. Bir başka ifadeyle dış girdi bağımlılığı sonuçta dış kaynak bağımlılığını desteklemekte olup Türkiye’nin bu kısır döngüden kurtulamaması halinde dış ticaret açığı tekrar artacaktır. Ayrıca son 10 yıllık (2009-2019) ithalata dayalı büyüme modelinin damgasını vurduğu bu dönemde büyüme giderek daha fazla cari açık vermeyi gerekli kılmıştır. Yapılan ithalatın kompozisyonu incelendiğinde sağlıklı bir yapıya sahip olmadığı açıkça görülmektedir. Şöyle ki; hammadde ve tüketim mallarının yurt içinde üretilmeyip düşük kur nedeniyle dışardan ithal edilmesi istikrarsızlığın temel nedenidir. Yine yatırım malları ithalatının yeterince büyümediği, ancak toplam ithalatı arttırdığı görülmektedir. İhracat açısından konuyu incelediğimizde ise; Türkiye’nin toplam ihracatının 2019 yılı itibarıyla %48,5’ini Avrupa Birliği’ne, üye olan 28 ülke ile gerçekleştirdiği görülmektedir. Son yıllarda ihracatımızın düşmesinde önemli rol oynayan kalemlerdeki düşüşler de (otomotiv sektörü başta olmak üzere, hazır giyim ve konfeksiyon, elektrik-elektronik, demir-çelik ve kimyevi maddeler) etkili olmuştur (Susam ve Bakkal, 2008: 82-83)

İhracat rakamlarının düşmesinin nedenlerinden bir diğeri de doların son yıllarda Euro karşısında değer kazanmış olmasıdır. Türkiye’nin toplam dış ticaretinin %45’e yakın kısmını AB ülkeleriyle gerçekleştiriyor olması ve ödemelerin de büyük kısmını dolar cinsiyle yapıyor olması nedeniyle dolar-euro paritesindeki değişimin dolar lehine değişmesi ihracat rakamlarının düşmesine yol açmıştır. Son yıllarda bir yandan artan döviz kuru, öte yandan küresel durgunluk nedeniyle ihracat çelişkili bir tablo sergilemektedir. Sonuçta dış piyasalarda görülen daralma iç piyasalara da yansımış buna bağlı olarak; ihracat ve ithalat önceki yıllarda olduğu gibi büyük bir artış göstermemiştir. Bu durum Türkiye’nin dış ticaret dengesine ve ihracatın ithalatı karşılama oranına da yansımıştır.

3.1.1. Türkiye’nin Ülke Gruplarına Göre İhracat ve İthalatının Gelişimi

Türkiye’nin dış ticareti Cumhuriyet’in ilanından günümüze kadar çeşitli periyotlardan geçmiştir. Dönem içerisinde uygulanmış olan dış ticaret politikaları dışa

açılmanın bir gereği olarak küresel ekonomiye entegrasyon çerçevesinde gerçekleşmiştir. Türkiye ekonomisinde özellikle 1980 yılı iktisat politikaları açısından bir miladı temsil etmektedir. İthal ikameci sanayileşme stratejileri terk edilerek, ihracata dayalı büyüme stratejisinin benimsenip uygulanması, bir taraftan 1980 öncesi tıkanmaları giderirken bir taraftan da neo-liberal politikaların hâkim kılınması için 24 Ocak 1980 kararları alınmıştır. Bu kararlar iktisat politikası bağlamında Türkiye ekonomisi açısından bir dönüm noktası olarak kabul görmüştür (Karabulut, 2010:979).

24 Ocak İstikrar Programının Türkiye ekonomisinde nasıl bir değişime neden olduğu bir önceki başlıkta yeterince açıklandığı için bu alt başlıkta tekrardan kaçınılmıştır. Ancak bu kararlar sonrasında Türkiye'nin makr ekonomik göstergelerinin tamamına yakınında büyük bir değişim göstermiştir. Bu göstergelerden bir kısmını olumlu yönde etkilemiş iken (dış ticaret hacminin artması, kişi başına düşen milli gelirdeki artış, kambiyo denetimine son verilmesi, faktörlerin serbest dolaşımı, yoğun sermaye gerektiren malların daha düşük fiyatlardan piyasalarda satılması, Türkiye'nin daha fazla ülkeyle dış ticarete bulunması vb.), bir kısmını ise olumsuz yönde etkilemiştir. Olumsuz yöndeki gelişmelerin başında; dış ticaret açığının artması, cari açıklar ve ödemeler bilançosundaki dengenin bozulması, işsizlik, enflasyon ve dolaylı yabancı sermaye girişlerindeki artışlar sadece bir kısmını oluşturmaktadır. Özellikle dolaylı yabancı sermaye yatırımlarının; ekonomik krizlerin ortaya çıkışında oynadığı roller, TL'nin başta ABD doları ve Euro karşısındaki sürekli değer kaybı ve bunun ekonomi üzerinde oluşturduğu olumsuz etkiler sadece küçük bir kısmıdır.

Ayrıca Türkiye'nin 1980 sonrasında ülke gruplarıyla gerek ihracat-ithalatında gerekse bu bağlamda ihracatın sektörel dağılımında geleneksel ihraç ürünlerimiz, tarımsal ürünlerin payı hızla azalırken, imalat sanayi ürünlerinin payı hızla artış göstermiştir. Buna bağlı olarak 1923'ten itibaren klasik ticari partnerimiz olan şimdiki AB üyesi sınırlı sayıdaki ülke yerine, dünyanın hemen hemen tamamına yakınına (170'ten fazla) ihracat yapar duruma gelinmiştir (Tokucu ve Yüce, 2013: 47-75).

Söz konusu 170'in üzerindeki ülkeye yapılan ihracatın yapısı, faktör yoğunlukları ve taklit edilebilme durumları incelendiğinde 1998-2008 döneminde ihracatta hammadde yoğun ürünlerin payı azalarak %13-15 bandına gerilediği görülmektedir. Önceki yıllarda ihracatımızın yaklaşık yarısını oluşturan emek yoğun ürünlerin payının 2001 krizinden sonra azaldığı ve 2005 sonrasında ise tekrar %31

düzeyine geldiği görülmüştür. Türkiye'nin sanayi ürünleri ihracatı önemli bir yapısal değişim göstererek, doğal kaynak ve emek yoğun iki grubun ihracatının, toplamının ihracat içindeki payı %45 düzeylerinde seyretmeye başlamıştır. İhracat içindeki sermaye yoğun malların payı giderek artış göstererek belirgin hale gelmiştir. Bu gelişmeler sonucunda sermaye yoğun malların ihracat içindeki payı artmıştır. 2001'de %20 olan bu pay 2008'den sonra %31'in üzerinde seyretmeye başlamıştır (Tokucu ve Yüce, a.g.e. s:58).

Türkiye'nin ihracatı-ithalatı açısından yukarıda yapmış olduğumuz analizler, sanayi malları ihracatının toplam ihracat içerisindeki oranının ve AB ülkeleri dışındaki pazarın giderek artması gibi, hem ihraç/ithal edilen mallar hem de ihracat/ithalatın yapıldığı yeni ülkeler konusunda önemli değişimlerin yaşandığını göstermektedir.

Türkiye'nin son yıllarda ihracat-ithalatının seyri açısından incelenmesi gereken bir diğer konuda; ihracat ve ithalatın hangi ülke/ülke gruplarıyla yapıldığıdır. Bu açıdan değerlendirildiğinde özellikle son 10 yıldır ihracatta hedef alınan pazar sayısının geçmiş yıllara oranla önemli ölçüde artış gösterdiği görülmektedir. Önceki yıllarda coğrafi açıdan yakın pazarlar tercih edilirken şimdi Ortadoğu, Balkanlar, Rusya Federasyonu, Türki Cumhuriyetler, AB dışındaki Afrika, Uzak Doğu, Kuzey Amerika, diğer Asya ülkeleri, İslam İş Birliği Teşkilatı Ülkeleri ve diğer dünya pazarlarına yönelim başlamıştır (Bknz: Tablo 72). Böylece sınırlı sayıdaki pazarda faaliyet göstermenin yol açacağı risk ve belirsizlikler minimize edilmeye çalışılmaktadır (Karafakıoğlu, 2012: 19).

Tablo 72: Türkiye'nin Ülke Grupları İtibariyle İhracatı (Milyon \$) 2015-2019

Ülke Grupları	2015	2016	2017	2018	2019
A-Avrupa Birliği AB (27)					
	56.478.649	59.981.416	67.987.332	77.429.205	77.726.198
B -Diğer Ülkeler					
	94.503.465	89.265.583	96.507.288	99.739.551	104.106.524
1-Diğer Avrupa (AB 27) Hariç	25.302.616	22.055.816	20.229.606	23.921.002	24.445.348
2-Kuzey Afrika	8.918.833	8.069.446	7.918.462	9.915.077	10.828.878
3-Diğer Afrika	4.212.322	3.833.943	4.318.839	5.173.872	5.794.323
4-Kuzey Amerika	7.737.839	8.092.611	10.359.398	10.411.462	9.956.682
5-Orta Amerika ve Karayipler	935.073	957.812	1.272.574	1.648.509	1.766.889
6-Güney Amerika	1.383.703	1.127.996	1.349.588	1.872.836	1.833.081
7-Yakın ve Orta Doğu	34.255.670	33.869.634	38.221.058	32.402.888	35.009.090
8-Diğer Asya	10.977.543	10.272.156	11.924.636	13.202.023	13.399.498

9-Avustralya ve Yeni Zelanda	631.116	9.766.460	674.047	825.020	782.359
10-Diğer Ülke ve Bölgeler	148.750	219.710	239.081	266.863	290.386
C-Seçilmiş Ülke Grupları					
1-OECD Ülkeleri	80.739.350	82.923.010	88.808.003	101.063.783	99.325.296
2-EFTA Ülkeleri	6.236.602	3.336.916	1.689.568	2.332.242	1.794.638
3-Karadeniz Ek. İş Birliği Ülkeleri	15.425.925	13.800.648	16.580.157	19.390.352	20.446.305
4-Ekonomik İş Birliği Teşkilatı	10.537.691	10.504.662	9.121.916	8.034.493	8.707.799
5-Bağımsız Devletler Topluluğu	8.111.457	5.593.792	7.204.981	8.502.347	9.557.843
6-Türk Cumhuriyetleri	5.772.983	4.358.110	4.540.392	4.417.965	5.107.351
7-İslam İş Birliği Teşkilatı	46.599.938	44.347.122	48.627.009	44.841.257	48.767.654

Kaynak: TÜİK, <https://iz.tuik.gov.tr/> (21.10.2020).

AB ülkelerinin uzun yıllar Türkiye'nin içerisinde önemli bir yer tuttuğu ve toplam ihracatını içerisinde 2001-2007 yılları arasında %56-58 oranında bir paya sahipken, bu oranın 2011'de %46,2'ye, 2015'te %34,4'e, 2018'de %43,7'ye ve 2019 yılında ise %42,4'e düştüğü görülmektedir. AB ülkelerine gerçekleştirilen ihracatın bu denli düşmesinin nedeni 2008'de ABD'de ortaya çıkan ve tüm dünyayı olumsuz yönde etkileyen 2008'de ABD'de ortaya çıkan Küresel Finansal Krizidir. Ayrıca Türkiye'nin farklı pazar arayışları sonucu edinmiş olduğu yeni partnerler de bu duruma neden olan diğer faktörler arasında gösterilebilir.

2015-2020 yılları arasında Türkiye'nin ülke grupları itibariyle gerçekleştirmiş olduğu ihracatın dağılımı ise şu şekilde gerçekleşmiştir. AB'ye üye ülkelere 2015 yılı itibariyle 56.478 milyon dolar tutarında bir ihracat gerçekleştirilmiş iken, bu rakamlar 2016-2019 yılları arasında sırasıyla; 59.981, 67.987, 77.429 ve 2019 yılında 77.726 milyon ABD doları tutarında gerçekleşmiştir. Yine 2015-2019 yılları itibari ile söz konusu ihracatın Türkiye'nin toplam dış ticareti içerisindeki payları ise şu şekilde gerçekleşmiştir. 2015 yılında %37,4 iken 2016'da %40,2, 2017 de %41,3, 2018'de %43,7 ve 2019 yılında ise %42,4'lük bir paya sahiptir. Diğer Avrupa ülkeleri hariç, ülkelerin payları ise 2015 yılında %16,8, 2016'da %14,8, 2017'de %12,3, 2018'de %13,5 ve 2019 yılında ise %13,5 olarak gerçekleşmiştir.

Ayrıca Türkiye'nin ihracatında en yüksek paya sahip olan ülke gruplarından bir diğeri ise Yakın ve Orta Doğu ülkeleri olup; bunların toplam ihracatımız içindeki

payı (2015-2019 yılları arasında) sırasıyla şu şekilde gerçekleşmiştir; 2015-2016'da %22,7, 2017'de %23,2, 2018'de %18,3 ve 2019 yılında ise %19,4 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'nin ihracatında önemli bir paya sahip olan ülke gruplarından bir diğeri ise Diğer Asya Ülkeleri'dir. Bunların toplam ihracatımız içerisindeki payı ise sırasıyla (2015-2019) %7,3, %6,9, %7,2, %7,5 ve %7,4 olarak gerçekleşmiştir (TUİK, 2019).

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı gibi Türkiye'nin AB(27) ile olan ihracatı önceki yıllara oranla düşüş gösterirken, diğer ülke gruplarıyla yapılan ihracatta artış görülmektedir. Ancak son 5 yıldır tüm ülkelerle gerçekleştirilen ihracatta önceki yıllara göre bir artışın yaşanmadığı da görülmektedir. Bunun başlıca nedenleri arasında; 2008 Küresel Finansal Kriz ve sonrasındaki gelişmelerle birlikte ihracatın/ithalata bağımlı olması, izlenen politikaların etkisi, uluslararası pazarlama faaliyetlerinde yenilik, rekabet yapısı, ürün ve süreçlerdeki değişimlere uyum sağlamada geç kalınması gösterilebilir. Ayrıca son yıllarda dünya ticaretinin daraldığı ve ülkelerin çeşitli korumacı politikalara başladığı günümüzde, mevcut uluslararası pazar payının korunması ve alternatif pazarlara giriş imkanlarının artırılmasında yeterli çabanın gösterilememesi belli başlı nedenlerden bazılarıdır (TOBB, 2019).

Türkiye'nin ülke grupları itibariyle ithalatı ve toplam ithalatımız içindeki payları ise Tablo 73'te görüldüğü gibidir.

Tablo 73: Türkiye'nin Ülke Grupları İtibariyle İthalatı (Milyon \$) 2015-2019

Ülke Grupları	2015	2016	2017	2018	2019
A-Avrupa Birliği AB (27)					
	76.794.546	75.267.734	81.971.590	77.051.249	67.913.047
B -Diğer Ülkeler					
	136.824.665	126.921.508	156.743.538	154.101.234	142.432.156
1-Diğer Avrupa (AB 27) Hariç	34.549.918	27.919.268	39.057.502	38.042.952	36.934.693
2-Kuzey Afrika	3.173.401	3.252.568	4.203.460	4.685.547	4.009.992
3-Diğer Afrika	2.151.915	2.151.987	2.978.629	2.451.876	1.810.756
4-Kuzey Amerika	12.587.921	12.421.410	14.524.064	14.978.319	13.479.195
5-Orta Amerika ve Karayipler	1.128.141	1.116.729	1.071.318	845.117	941.258
6-Güney Amerika	3.966.562	4.374.393	6.319.495	8.162.498	5.574.634
7-Yakın ve Orta Doğu	14.428.614	14.236.600	20.465.558	18.923.721	16.088.786
8-Diğer Asya	54.430.909	54.012.227	57.619.977	53.875.139	47.340.718

9-Avustralya ve Yeni Zellanda	625.533	708.206	2.277.958	1.116.013	1.083.957
10-Diğer Ülke ve Bölgeler	9.781.752	6.728.119	8.225.578	11.020.053	15.168.167
C-Seçilmiş Ülke Grupları					
1-OECD Ülkeleri	107.404.455	105.457.245	121.757.378	113.161.240	98.857.808
2-EFTA Ülkeleri	3.228.605	3.222.514	7.801.790	3.682.931	4.179.497
3-Karadeniz Ek.İşbirliği Ülkeleri	32.397.418	25.023.971	31.627.320	34.075.764	33.881.585
4-Ekonomik İş Birliği Teşkilatı	9.637.634	8.076.440	11.562.105	10.998.888	7.513.798
5-Bağımsız Devletler Topluluğu	23.721.813	18.222.582	23.597.413	26.288.573	26.777.749
6-Türk Cumhuriyetleri	2.946.967	2.827.054	3.358.729	3.323.250	3.377.189
7-İslam İş Birliği Teşkilatı	23.242.084	23.762.739	32.673.009	29.916.584	26.221.792

Kaynak: TÜİK, <https://iz.tuik.gov.tr/> (21.10.2020).

Tablo 73'teki istatistiki verilerde Türkiye'nin ihracatında olduğu gibi ithalatında da AB (27), en yüksek paya sahip olan ülke grubunu oluşturmaktadır. Ayrıca ithalatın ülke gruplarına göre dağılımında özellikle 2000 yılı sonrasında önemli değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. 2000 yılında AB (27)'nin Türkiye'nin ithalatı içindeki payı %52 iken 2007 yılında bu oran %40'a, 2012 yılında ise %37'lere kadar düşüş göstermiştir. AB (27)'nin Türkiye'nin toplam ithalatı içindeki payı ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Türkiye 2015 yılında AB (27)'ye dahil olan ülkelerden 76.794 milyon dolar tutarında ithalat yaparken bu rakam 2016 yılında 75.267 milyon dolara, 2017'de 81.976 milyon dolara yükselmiş iken, 2018'de 77.051 milyon dolara ve 2019 yılında ise (2015 yılına göre) %11,56'lık düşüşle 67.913 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'nin toplam ithalatı içinde AB (27)'nin payı yıllar itibariyle sırasıyla şu şekilde seyretmiştir. 2015 yılında %35,9, 2016 yılında %37,2, 2017 yılında %34,3, 2018 yılında %33,3 iken 2019 yılında ise %32,3'lük pay olarak gerçekleşmiştir. Rakamlardan da anlaşılacağı gibi AB (27)'nin Türkiye'nin toplam ithalatı içerisindeki payı giderek azalmaktadır (TÜİK, 2019).

Buna karşılık olarak diğer ülke gruplarının payları ise (özellikle Asya ülkelerinin) geçmiş yıllara karşılık artan bir seviyede devam etmektedir. Bu ülkelerden Çin'in toplam ithalatımız içerisindeki payı 2000 yılında %2 seviyesindeyken, 2012 de

bu pay %9'a, çıkmıştır. Ayrıca OECD ülkelerinin toplam ithalatımız içerisindeki payı 2000 yılında %68 iken, 2012 yılına gelindiğinde %48'lere gerilemiştir. Karadeniz İş Birliği Teşkilatı, Bağımsız Devletler Topluluğu ve İslam Konferansı Teşkilatına üye ülkelerden yapılan ithalat ise artışlar olmuştur (Yurdakul, 2014: 96)⁴⁵.

Türkiye'nin 2015-2019 yılları arasında toplam ithalatı içerisinde en yüksek paya sahip olan ülke gruplarına göre dağılımı ise şu şekilde seyretmiştir; AB (27)'ye dahil olan ülkelerden Türkiye'nin gerçekleştirmiş olduğu ithalat miktarı 2015 yılında 76.794 milyon dolar tutarında iken, 2016'da bu rakam 76.267 milyon dolara, 2017 yılında 81.971 milyon dolara yükselmiş iken, 2018 yılında tekrar 77.051 milyon dolara gerilemiştir. 2019'da da ise AB (27)'den Türkiye'nin yapmış olduğu ithalat (2015 yılına göre) %11,56 oranında düşüş göstererek 67.913 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

2015-2019 yılları arasında AB (27)'ye dâhil olan bu ülkelerden gerçekleştirilen ithalatın, toplam ithalatımız içerisindeki payları ise sırasıyla şu şekilde seyretmiştir. 2015 yılında %35,9, 2016 yılında %37,2, 2017 yılında %34,3, 2018 yılında %33,3 ve 2019 yılında ise %32,3 olarak gerçekleşmiştir. AB (27)'nin dışında kalan ve önem arz eden diğer ülke gruplarının payları ise 2015-2019 yılları arasında şu şekilde gerçekleşmiştir. AB (27)'nin dışındaki diğer Avrupa ülkeleri; %16,2, %13,8, %16,4, %16,5 ve 2019'da %17,6 iken, Diğer Asya Ülkeleri'nin payları ise (2015-2019 arasında) sırasıyla; %25,5, %26,7, %24,1, %23,3 ve 2019 yılında ise %22,5 olarak gerçekleşmiştir.

Karadeniz Ekonomik İş Birliği'ne (KEİB) dâhil olan ülkelerin payları ise 2015'ten 2019'a kadar sırasıyla şu şekilde gerçekleşmiştir. %15,2, %12,4, %13,2, %14,7 ve 2019 yılında ise %16,1'e yükselmiştir. Diğer taraftan toplam ithalatımız içinde önemli paya sahip olan diğer ülke gruplarından birisi; Bağımsız Devletler Topluluğu iken diğeri de İslam İş Birliği Teşkilatı'na üye olan ülkelerdir. Her iki gruba da dâhil olan bu ülkelerin toplam ithalatımız içindeki payları ise 2015-2019 arasında sırasıyla şu şekilde gerçekleşmiştir; KEİB ülkeleri: %15,2, %12,4, %13,2, %14,7 ve

⁴⁵ Geniş bilgi için bkz: Yurdakul, E.M. (2014) "Türkiye'de İthalatın Gelişimi ve İthalatın Yapay Sınır Ağları Yöntemi ile Tahmin Edilebilirliğine Yönelik Bir Analiz", Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Aydın, 2014, s: 96-98.

2019'da %16,1 iken, İslam İş Birliği Teşkilatı'na üye ülkelerin payları ise; %10,9, %11,8, %13,7, %12,9 ve 2019 yılında %12,5 olarak gerçekleşmiştir.

İstatistiki verilerden de anlaşılacağı gibi Türkiye'nin toplam ithalatı içerisinde AB (27)'nin payı giderek azalırken OECD ülkeleriyle birlikte KEİB' e üye ülkelerin, Asya Ülkeleri'nin ve İslam İş Birliği Teşkilatına üye olan ülkelerin toplam ithalatımız içerisindeki payları özellikle son 10 yıldır artış göstermektedir.

Türkiye'nin dış ticaret yapısında görülen bu değişimlerle ilgili önemli bir değerlendirmeyi Yüksel ve Türkan (2008: 13-15) şu şekilde değerlendirmektedir (Tokucu ve Yüce, a.g.e. s.58)⁴⁶.

3.1.2 Türkiye'nin En Çok İhracat ve İthalat Yaptığı Ülkeler

Türkiye 2000'li yıllardan itibaren ihracat pazarını büyük ölçüde çeşitlendirmeyi başarmıştır. 2000 öncesi belli başlı gelişmekte olan ülkelere yapmış olduğu ihracata kıyasla 2000 sonrası en yüksek ihracat pazar konsantrasyonuna⁴⁷ sahip olan ülkelere birisi olmuştur. Bu durum özellikle 2010 yılından itibaren kendisini daha etkin bir biçimde göstermeye başlamıştır. Toplam ihracatı 2010'lu yıllarda 113.883 milyon dolardan, 2019'da 171.503 milyon dolara yükselmiştir. İhracat yapılan ülke sayısı 2012'de 137 iken 2019 sonu itibariyle 170'in üzerinde ülkeye çıkmıştır. Ülkemiz Çin, Hindistan ve Brezilya'nın ardından gelişmekte olan ekonomiler arasında en yüksek pazar çeşitliliğine sahip olan ülkelere birisi olmuştur. Türkiye'nin son yıllarda (2010 sonrası) ihracat pazarını hızlı bir biçimde çeşitlendirmesinde, ihraç mallarının geleneksel olmayan pazarlara kararlı bir şekilde yönlendirilmiş olması ve 2008-2009 krizi sonrası Avrupa'nın gerileyen talebinin telafi edilmesine yönelik alternatif pazar arayışları önemli rol oynamıştır (Dünya Bankası, 2014: 8-9).

⁴⁶“1996-2007 yılları arasında Türkiye'nin imalat sanayi üretiminde ve dış ticaretinde, ihracat/üretim, ithalat/üretim, ihracat/toplam arz, ithalat/toplam arz oranları belirgin bir biçimde yükselmiştir. Üretimde toplam arz içerisinde ihracatın ve ithalatın payı her geçen gün artmakta fakat üretim ve özellikle motorlu kara taşıtları ve otomotiv ihracatı giderek ithalata bağımlı hale gelmekte yani bu sektörde ithalatlaşma süreci yaşanmaktadır. Yine uluslararası alanda gelişmiş ülkelerin üretimlerini Çin gibi ülkelerin ucuz iş gücünden dolayı bu ülkelere kaydırmaları ara malı ithalatının Asya ülkelerinden yapılması, enerji ithalatının ise İran ve Rusya gibi ülkelere gerçekleştirilmesi uluslararası ticaret bağlamında bir Asyalaşma sürecini başlatmıştır.

⁴⁷ İhracat Pazar konsantrasyonu: Bir ülkenin toplam mal ihracatı içerisinde birkaç ürünün veya ihraç pazarı ülkelerinin önemli düzeyde ağırlığının olması durumunu ifade etmektedir. Bir piyasada ihracat konsantrasyonunun azalıyor olması ülkenin daha rekabetçi olmaya başladığını göstermektedir.

Türkiye 2008-2009 krizi sonrası alternatif pazarlara yönelerek gerek ihracatını gerekse ithalatını artırmıştır. Bu arada dış ticaret açıkları bazı yıllar yüz milyar ABD doları üzerine çıkmış olsa da (2011 yılı) 2019 sonu itibariyle bu açık 31.200 milyon dolara gerilemiştir. Ayrıca ülkeler itibariyle önceki yıllara oranla daha fazla ülkeyle dış ticaret yapılmaya başlamış olup 2010 yılı sonrasında en çok ihracat yaptığı ilk beş ülkenin sıralamaları ve bunların toplam ihracatımız içindeki payları şu şekilde seyretmiştir. Türkiye'nin toplam ihracatı içinde 2011 yılı itibariyle en yüksek paya sahip olan ülkeler sırasıyla Almanya, Irak, İtalya, Birleşik Krallık ve Rusya Federasyonu'dur. Bu ülkelerin toplam ihracatımız içerisindeki payları ise şu şekildedir; Almanya %10,29, Irak %6,13, İtalya %5,89, Birleşik Krallık %5,75 ve Rusya Federasyonu %5,10 (TÜİK, 2020).

İki yıl sonra 2013 yılında ise Türkiye'nin en çok ihracat yaptığı ülke sıralamasında Almanya yine birinci sırada, Irak ise ikinci sırada yer alırken Birleşik Krallık üçüncü sıraya yükselmiş, dördüncü sırayı Rusya Federasyonu alırken, beşinci sırayı İtalya almıştır. Bu beş ülkenin ihracatımız içindeki payları ise sırasıyla şu şekilde gerçekleşmiştir; %8,79, %7,81, %5,65, %4,67 ve %4,31.

2015-2020 yılları arasında Türkiye'nin ihracatında en yüksek paya sahip olan ülkelerin sıralamaları ve toplam ihracatımız içerisindeki payları (Tablo 74)'de görüldüğü gibidir.

Tablo 74: Türkiye'nin En Çok İhracat Yaptığı Beş Ülke (Milyon \$) 2015-2019

2015				
Almanya	Birleşik Krallık	Irak	İtalya	ABD
14.490.425.592	10.822.849.965	9.966.655.475	7.152.826.855	7.019.677.522
(%)				
9,6	7,2	6,6	4,7	4,6
2016				
Almanya	Birleşik Krallık	Irak	İtalya	ABD
15.164.954.450	11.961.673.292	8.496.075.909	7.857.667.242	7.262.305.664
(%)				
10,2	8	5,7	5,3	4,9
2017				
Almanya	Irak	Birleşik Krallık	B.A.E	ABD
16.356.392.392	10.109.826.526	9.932.538.529	9.267.012.374	9.259.582.787
(%)				
9,9	6,1	6	5,6	5,6
2018				
Almanya	Birleşik Krallık	İtalya	Irak	ABD
17.353.443.488	11.473.927.051	10.047.452.617	9.437.007.226	9.072.756.255
(%)				
9,8	6,5	5,7	5,3	5,1
2019				
Almanya	Birleşik Krallık	Irak	İtalya	ABD

16.617.244.223	11.278.615.170	10.223.292.270	9.753.017.856	8.970.657.918
(%)				
9,2	6,2	5,7	5,4	5

Kaynak: TÜİK, <https://iz.tuik.gov.tr/> (21.10.2020).

Tablo 4’te yer alan ülke sıralamaları ve ülkelerin toplam ihracatımız içerisindeki payları incelendiğinde 2011 yılından itibaren ülke sıralamalarında bazı yıllarda görülen değişimin dışında toplam ihracatımız içerisindeki paylarında çok büyük bir değişimin olmadığı açıkça görülmektedir.⁴⁸

Türkiye’nin en çok ithalat yaptığı ilk beş ülke ve bunların toplam ithalatımız içerisindeki payları ise şu şekilde seyretmiştir. 2011-2013 yıllarında; 2011 yılında Türkiye’nin en çok ithalat yaptığı ülkelerden ilki Rusya Federasyonu olup, bu ülkeden Türkiye 23.950 milyon dolar tutarında ithalat gerçekleştirmiştir. Bu tutarın toplam ithalatımız içerisindeki payı %9,94 seviyesindedir. İkinci sırayı Almanya 22.985 milyon dolar tutarla ve %9,54 oranında pay ile almaktadır. Üçüncü sırayı Çin, 21.692 milyon dolar ve %9 oranındaki pay ile takip etmiştir. Dördüncü sırayı ABD 16.033 milyon dolar ve %6,65’lik bir pay ile alırken, beşinci sırayı ise İtalya 13.548 milyon dolar ve %5,62’lik bir pay ile takip etmiştir.

2013 yılına gelindiğinde ise ithalatımızda birinci sırayı Rusya Federasyonu oluştururken, ikinci sırayı Almanya, üçüncü sırayı Çin, dördüncü sırayı İtalya ve son olarak beşinci sırayı ise ABD oluşturmuştur. Söz konusu ülkelere Türkiye’nin yapmış olduğu ithalat ve bunun toplam ithalatımız içerisindeki payları ise şu şekilde seyretmiştir. (2013 yılı itibari ile) Rusya Federasyonu’ndan 26.046 milyon dolar ve pay olarak %9,98, Almanya 25.598 milyon dolar, pay olarak %9,81, Çin 25.260 milyon dolar, pay olarak %9,68, İtalya 13.530 milyon dolar pay olarak %5,18 ve son olarak ABD 13.350 milyon dolar olup payı ise %5,11’dir. 2015-2020 yılları arasında toplam ithalatımız içerisinde en yüksek paya sahip olan ilk beş ülke ve bunların toplam ithalatımız içerisindeki payları için (Bknz Tablo 75).

Tablo 75: Türkiye’nin En Çok İthalat Yaptığı Beş Ülke (Milyon \$) 2015-2019

2015				
Çin	Almanya	Rusya Fed.	ABD	İtalya
25.283.734.393	22.735.873.992	20.744.049.726	11.603.110.677	11.342.851.906
(%)				
11,8	10,6	9,7	5,4	5,3
2016				

⁴⁸ Daha geniş bilgi için bkz: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, rapory.tuik.gov.tr (11.04.2020).

Türkiye İhracatçıları Meclisi (TİM), tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari (25.10.2020).

Çin	Almanya	Rusya Fed.	ABD	İtalya
24.852.474.113	22.647.552.389	15.467.236.736	11.275.869.151	10.701.289.088
(%)				
12,3	11,2	7,6	5,6	5,3
2017				
Çin	Almanya	Rusya Fed.	ABD	İtalya
23.753.643.673	22.281.368.503	20.097.026.964	12.288.503.154	12.119.734.061
(%)				
10	9,3	8,4	5,1	5,1
2018				
Rusya Fed.	Almanya	Çin	ABD	İtalya
22.710.751.224	21.535.223.037	21.506.001.136	12.995.754.408	10.791.918.747
(%)				
9,8	9,3	9,3	5,6	4,7
2019				
Rusya Fed.	Almanya	Çin	ABD	İtalya
23.115.236.226	19.280.398.510	19.128.159.865	11.847.373.367	9.349.592.818
(%)				
11	9,2	9,1	5,6	4,4

Kaynak: TÜİK, <https://iz.tuik.gov.tr/> (21.10.2020).

Türkiye'nin 2015-2020 yılları arasında toplam ithalatı içerisinde en yüksek paya sahip olan ülkeler arasında 2010 yılından itibaren Çin ve Rusya Federasyonu'nun bazı yıllar sıralamaları değişmiş olsa da istisnasız birinci veya üçüncü sırada yer aldıkları görülmektedir. 2015, 2016 ve 2017 yıllarında Çin toplam ithalatımız içerisinde ilk sırada yer almıştır. Ayrıca toplam ithalatımız içerisindeki payı ise 2015'te %11,8 iken, 2016'da %12,3, 2017'de ise %10 olarak gerçekleşmiştir. 2018 ve 2019 yıllarında ise toplam ithalatımız içerisinde üçüncü sırada yer almış olup, %9,3 ve %9,1'lik paya sahiptir.

İthalatımız içerisindeki en yüksek paya sahip ülkelere birisi de Rusya Federasyonu'dur. Çin'de olduğu gibi Rusya Federasyonu'nun da ülkemizin toplam ithalatı içerisindeki payı özellikle 2008-2009 Küresel Finansal Krizi sonrasında itibaren artış göstermeye başlamıştır. Yıllar itibariyle Rusya Federasyonu'nun ithalatımız içerisindeki sıralaması ve payı (Tablo 75)'te incelendiğinde; 2011, 2013, 2018 ve 2019 yıllarıyla ilk sırada yer aldığı ve büyük olasılıkla 2020 yılında da ilk sırada olmaz ise de ikinci sırada olacağı görülmektedir. Toplam ithalatımız içerisindeki payı ise 2011'de %9,94, 2013'te %9,98, 2015'te %9,7, 2016'da %7,6, 2017'de %8,4, 2018'de %9,8 ve 2019 yılında da %11'lik paya sahip olduğu görülmektedir.

Toplam ithalatımız içerisinde en büyük paya sahip olan diğer ülkeler ise; Almanya, İtalya ve ABD'dir. Söz konusu ülkeler ithalatımız içindeki paylarını her zaman için korumuşlardır. Bu ülkelerin toplam ithalatımız içindeki payları ise

ortalama olarak Almanya'nın %9,5-10, ABD'nin %5,5, İtalya'nın payı ise %5 seviyesindedir.

Türkiye'nin en çok ihracat ve ithalat yaptığı ilk beş ülke ve bunların toplam ihracat ve ithalatımız içerisindeki payları incelendiğinde; Almanya başta olmak üzere Birleşik Krallık, İtalya ve ABD'nin gerek ihracatta gerekse ithalatta uzun yıllardan bu yana değişmeyen dış ticaret partnerlerimiz olduğu görülmektedir. Rusya Federasyonu ve Çin'in ise 2010 yılı sonrasında Türkiye'nin dış ticaretinde özellikle ithalatında en büyük payı alan ülkeler oldukları görülmektedir. 2000'li yıllarda Rusya Federasyonu ile başlayan dış ticaret hacmindeki artış 2008'de maksimum seviyeye çıkmıştır. Ancak sonrasında 2008 Küresel Finansal Kriz nedeniyle ihracatımızda ciddi düşüşler görülmüştür.

Rusya Federasyonu ile yaptığımız ihracattaki düşüşler, meyve sebzelerin dışındaki tüm fasıllar ile; ihraç kalemlerinin tamamına yakın kısmında görülmüş olmakla birlikte, motorlu kara taşıtları ihracatı %31,7, makina ihracatı %20,9, elektrikli makine ve cihaz ihracatı %9,3, örme giyim eşyası ihracatının ise %36,8 oranında düşüşler yaşanmıştır. Ayrıca Rusya'nın ihracatımız içerisindeki payı (2014 yılında) %14,7 azalmış, toplam ihracatımız içerisindeki payı ise %3,8'lere kadar gerilemiştir (TİM, 2015: 64-65).

2017 yılına gelindiğinde Rusya Federasyonu ile Türkiye arasındaki ticari ilişkiler normale dönmeye başlamış ve toplam dış ticaretimiz içerisindeki payı %5,7'ye devamında 2018 yılında ise %6,5'e çıkmıştır. Rusya açısından bakıldığında ise Türkiye önemli bir ticari partner olarak öne çıkmakta olup, 2018 yılında Rusya'nın en çok ihracat yaptığı ülkeler sıralamasında %4,8'lik bir payla Türkiye beşinci sırada yer almıştır. Rusya'nın ithalatında ise Türkiye 2017 yılında 16. sırada yer alırken 2018 yılında %1,8'lik bir payla 12. sıraya yükselmiştir (Sarıaslan, 2019: 192-193).

Türkiye'nin Rusya Federasyonu'ndan ithalatının bu denli yüksek olmasının nedeni, enerjide dışa bağımlı olan ülkemizin ihtiyaç duyduğu başta petrol ve doğalgaz ile, petrol yağları, petrol gazları ve diğer gazlı hidro karbonların büyük bir kısmının bu ülkeden ithal ediyor olmasıdır.

Dünyanın en büyük ikinci ekonomisi olan Çin'in Türkiye ile olan dış ticaretinde ülkemizin önemli oranda dış ticaret açığı verdiği görülmektedir. Özellikle 2011 yılı sonrasında Çin toplam ithalatımız içerisinde ilk beş ülke arasında yer almaya

başlamıştır. 2015, 2016 ve 2017 yıllarında ise birinci sırada yer alarak; toplam ithalatımızın %10'undan fazlasına sahip olmuştur. Ülkemizin Çin'e yapmış olduğu ihracat ise toplam ihracatımızın %1,87'sine tekabül etmektedir. Verilerden de anlaşılacağı gibi Türkiye-Çin arasındaki ikili dış ticarete Türkiye ciddi anlamda dış ticaret açığı vermektedir. Bunun temel nedeni; Çin'e yaptığımız ihracatın yaklaşık %80'ini oluşturan mermer, travertenler, krom, borat ve diğer maden ürünlerine karşı Çin'in talebindeki düşüştür. İthalatımızın bu kadar yüksek olmasının sebebi ise; ihracatta ithal ara mala bağımlı olan Türkiye'nin ihracatında en yüksek paya sahip olan değişik sanayi kollarında kullanılan makine ve cihazlar, çeşitli mamul eşyalar ile büro makineleri ve bilgi işlem makinelerinin büyük bir kısmının fiyatlarının düşük olmasından dolayı bu ülkeden ithal ediliyor olmasıdır (TİM, 2019).⁴⁹

3.1.3. Türkiye'nin Diğer Ülkelerle Mal Grupları İtibariyle İhracatı ve İthalatı

Dünya mal ticaretinde 2012, 2013 ve 2014 yıllarında ortaya çıkan yeni eğilimlerin büyük bir bölümü 2015'te ve sonraki yıllarda da etkisini göstererek dünya mal ticaretinde önemli ölçüde yavaşlamaya yol açmıştır. Dünya genelinde yaşanan bu olumsuzluklar doğrudan Türkiye'yi ve özellikle de Türkiye'nin dış ticaretini olumsuz yönde etkileyerek ihracat ve ithalatın düşmesine neden olmuştur.

Bu olumsuzluklar; gelişmiş ülkelerdeki çıktı açığının ithalata olan talebi azaltması, yeni küresel koşulların gelişmekte olan ülkelerde düşüşe ve ithalatlarını sınırlamaya yöneltmesi, atıl kapasiteyle yatırım eğilimi ve yatırım mallarına olan talebi kısıtlaması, ayrıca gelir artışının ticaret elastikiyetini düşürmesiyle küresel tedarik zincirindeki büyümenin yavaşlaması, döviz kurlarında meydana gelen dalgalanmalara ve enerji ithalatçısı ülkelerin azalan ihracat gelirlerine karşılık, ithalatlarında görülen düşüşler bunların başlıcalarıdır (TİM, 2015: 19).

Dünya genelinde görülen bahse konu bu olumsuzluklar, Türkiye'yi de doğrudan etkileyerek ihracat-ithalatı başta olmak üzere (mal grupları itibariyle) önceki yıllara oranla ciddi düşüşlerin yaşanmasına neden olmuştur. Hem ihracatın hem de ithalatın düşmesiyle birlikte 2015 yılında iktisadi faaliyetler daha çok iç pazara yönelik gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Ancak bu durum Türkiye'nin (mal grupları itibariyle)

⁴⁹ Türkiye'nin Rusya, Çin ve Almanya ile olan ikili ticari-ekonomik ilişkileri için bkz: Ersungur vd. (2017) "Türkiye'nin Almanya-Rusya ve Çin ile Ticari İlişkileri: Girdi Çıktı Analizi ile Bir Uygulama", Gaziantep Üniversitesi Journal of Social Sciences, 16(1).

ihracat ve ithalat yapmadığı anlamına gelmemektedir. Tablo 76’da 2015-2019 yılları arasında Türkiye’nin mal grupları itibariyle yapmış olduğu ihracat ve ithalat gösterilmektedir.

Tablo 76: Türkiye’nin Mal Grupları İtibariyle İhracat ve İthalatı (Milyon \$) 2015-2019

Yıllar	Mal Grupları	İhracat	(%)	İthalat	(%)
2015	1. Yatırım (sermaye) Malları	15.391.912.632	10,70	34.904.939.732	16,84
	2. Hammadde (ara malları)	68.432.756.293	47,57	143.316.884.780	69,15
	3. Tüketim Malları	59.145.648.389	41,11	28.586.784.147	13,79
	4. Diğerleri	868.554.114	0,60	425.749.957	0,20
	Yıl Toplam:	143.838.871.428	100	207.234.358.616	100
2016	1. Yatırım (sermaye) Malları	15.891.426.284	11,14	35.918.942.468	18,08
	2. Hammadde (ara malları)	66.890.193.261	46,93	134.315.400.510	67,62
	3. Tüketim Malları	58.876.813.421	41,30	27.947.075.535	14,07
	4. Diğerleri	871.150.842	0,61	436.816.534	0,21
	Yıl Toplam:	142.529.583.808	100	198.618.235.047	100
2017	1. Yatırım (sermaye) Malları	18.352.258.252	14,03	33.116.138.969	14,16
	2. Hammadde (ara malları)	73.062.987.586	46,53	171.461.764.783	73,33
	3. Tüketim Malları	64.877.907.372	41,32	28.487.529.419	12,18
	4. Diğerleri	699.787.204	0,44	734.218.063	0,31
	Yıl Toplam:	156.992.940.414	100	233.799.651.234	100
2018	1. Yatırım (sermaye) Malları	19.843.315.516	11,81	29.303.659.371	13,13
	2. Hammadde (ara malları)	79.264.031.988	47,20	170.048.066.804	76,23
	3. Tüketim Malları	68.030.599.113	40,51	22.878.096.382	10,25
	4. Diğerleri	782.666.838	0,46	817.271.925	0,36
	Yıl Toplam:	167.920.613.455	100	223.047.094.482	100
2019	1. Yatırım (sermaye) Malları	20.431.742.022	11,91	25.764.886.783	12,71
	2. Hammadde (ara malları)	80.153.629.272	46,74	157.896.720.849	77,89
	3. Tüketim Malları	69.751.429.661	40,67	18.491.701.674	9,12
	4. Diğerleri	1.144.024.244	0,66	550.101.861	0,27
	Yıl Toplam:	171.480.825.199	100	202.703.411.167	100

Kaynak: TÜİK, <https://iz.tuik.gov.tr/> (21.10.2020).

Tablo 6’da görüldüğü gibi Türkiye’nin 2015 yılında yatırım (sermaye malları) ihracatı 15.391 milyon dolar tutarında iken, ithalatı 34.904 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Hammadde (ara malı) ihracatı 68.432 milyon dolar iken, ithalatı

143.316 milyon dolar, tüketim malları ihracatı 59.145 milyon dolar, ithalatı ise 28.586 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu mal gruplarının toplam ihracatımız içerisindeki payları ise sırasıyla; yatırım (sermaye) malları %10,7, hammadde (ara malları) %47,5, tüketim malları %41,11 ve diğerlerinin payı ise %0,60 olarak gerçekleşmiştir. Toplam ithalatımız içerisindeki payları ise sırasıyla şu şekildedir; Yatırım (sermaye) malları %16,8, hammadde (ara malları) %69,15, tüketim malları %13,79 ve diğerlerinin payı ise %0,20 olarak gerçekleşmiştir. Diğer yılların (2016-2019) toplam ihracat ve ithalatımız içerisindeki tutarı (milyon ABD doları) ve payları incelendiğinde; yatırım (sermaye) mallarının toplam ihracatımız içerisindeki payı 2015'te %10,7 iken, 2017 yılında %14,3'e yükselmiş, 2018 ve 2019 yıllarında ise düşüşe geçerek %11,8 dolaylarında seyretmeye devam etmiştir. Yatırım (sermaye) mallarının seyri incelendiğinde, toplam ithalatımız içerisindeki payı da 2017'de artış göstererek %14,1 seviyesine yükselmiş, 2018 ve 2019 yılında ise %13 seviyelerinde gerçekleşmiştir. Diğer yıllardaki gelişmelerin seyri incelendiğinde ise en dikkat çekici yılın 2017 olduğu görülmektedir. Mal grupları itibariyle yatırım (sermaye) malları ihracatı gerek önceki gerekse sonraki yıllarda artış göstermiş olsa da toplam ihracatımız içerisindeki payı 2017'de %14,3 iken, 2018-2019 yıllarında %11,9'a düşmüştür. Hammadde (ara malları) ihracatımızın, toplam ihracatımız içerisindeki payı 2016'da %67,2 iken, 2017'de %73,33'e yükselmiş ve bu oran 2018-2019 yıllarında ise sırasıyla %76,2 ve %77,89 olarak gerçekleşmiştir. Ancak toplam ithalatımız içerisinde hammaddenin (ara malları) tutar olarak ciddi miktarlarda düşüş gösterdiği görülmektedir. 2017 yılında 171.461 milyon dolar seviyesinde olan tutar, 2019 yılına gelindiğinde 157.896 milyona gerilemiştir. Toplam dış ticaret açığının 2017 yılında 76.806 milyondan, 2019'da 31.200 milyona gerilemesinde hammadde (ara malları) ithalatındaki düşüşler önemli rol oynamıştır.⁵⁰

Sonuç itibariyle, Türkiye'nin mal grupları bakımından ihracatını ve ithalatını genel olarak değerlendirdiğimizde (2015-2019) yatırım (sermaye) malları ihracatının payı, toplam ihracatımız içerisinde 2017 yılı hariç (%14,03) diğer yıllar %11 civarında iken, toplam ithalatımız içerisindeki payı sürekli düşüş halindedir. Hammadde (ara malları) ihracatı, toplam ihracatımız içinde %46-47 oranında seyrini korurken, toplam

⁵⁰ Türkiye'nin mal grupları itibariyle ihracat ve ithalatındaki gelişmelerin yıllar itibariyle seyri hakkında daha geniş bilgi için bkz: TİM, (2015-2019), "Ekonomi Dış Ticaret Raporları", tim.org.tr/tr/ihracat rakamları (25.10.2020)

TÜİK, (2020), "TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı", rapory.tuik.gov.tr (25.10.2020).

ithalatımız içerisinde 2016 yılı hariç olmakla beraber diğer tüm yıllarda artış göstererek 2019'da %77,89'a kadar artmıştır. Tüketim mallarının toplam ihracat ve ithalatımız içerisindeki payı ise; ihracatımız içerisinde %40-41 seviyelerinde, ithalatımız içerisinde ise %13 seviyesinden 2019 yılına gelindiğinde %9,12 oranına kadar gerilemiştir.

3.1.4. Türkiye'nin Diğer Ülkelerle Sektörler İtibariyle İhracatı ve İthalatı

Türkiye ekonomisinin sektörler bazında dünyayla gerçekleştirmiş olduğu ihracat-ithalat ve bunların toplam ihracat-ithalatımız içerisindeki payları Tablo 77'de görülmektedir. Tablo 77'de dikkati çeken sektör sanayi-imalat sektörü olup, toplam ihracatımız içerisinde rakamsal olarak (2015-2019) sürekli artış göstermiş olsa da (2015'te 136.081 milyon dolar, 2016'da 134.786 milyon dolar, 2018'de 158.735 milyon dolar ve 2019'da ise 162.887 milyon dolar) toplam ihracatımız içerisindeki payı %94,5 civarında seyretmiştir.

Tablo 77: Türkiye'nin Dünya ile Sektörel Bazda İhracatı-İthalatı (Milyon \$) 2015-2019

Yıllar	Sektörler	İHRACAT	(%)	İTHALAT	(%)
2015	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	4.349.399.292	3,02	6.662.861.196	3,21
	Sanayi-İmalat	136.081.889.269	94,60	167.563.830.057	80,85
	Sanayi Madencilik ve Taş Ocakçılığı	2.800.295.033	1,94	27.614.187.151	13,32
	Diğer	607.287.834	0,42	5.393.480.212	2,60
	YIL TOPLAMI	143.838.871.428	100	207.234.358.616	100
	2016	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	4.544.700.848	3,18	6.471.622.388
Sanayi-İmalat		134.786.247.906	94,56	168.226.438.721	84,69
Sanayi Madencilik ve Taş Ocakçılığı		2.674.128.266	1,87	19.013.610.540	9,57
Diğer		524.506.788	0,36	4.906.563.398	2,47
YIL TOPLAMI		142.529.583.808	100	198.618.235.047	100
2017		Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	4.524.719.746	2,88	8.422.611.533
	Sanayi-İmalat	148.287.880.286	94,45	192.054.549.312	82,14
	Sanayi Madencilik ve Taş Ocakçılığı	3.511.773.891	2,23	26.084.634.960	11,15
	Diğer	668.566.491	0,42	7.237.855.429	3,09

	YIL	156.992.940.414	100	233.799.651.234	100
	TOPLAMI				
2018	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	4.965.833.303	2,95	8.657.932.015	3,88
	Sanayi-İmalat Sanayi	158.735.409.394	94,53	177.206.305.663	79,44
	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	3.402.494.803	2,02	28.975.210.715	12,38
	Diğer	816.875.955	0,48	8.207.646.089	3,67
	YIL	167.920.613.455	100	223.047.094.482	100
	TOPLAMI				
2019	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	4.649.885.213	2,71	8.883.928.280	4,38
	Sanayi-İmalat Sanayi	162.887.269.201	94,98	155.395.691.995	76,66
	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	3.197.128.592	1,86	31.755.154.896	15,66
	Diğer	746.542.193	0,43	6.668.635.996	3,28
	YIL	171.480.825.199	100	202.703.411.167	100
	TOPLAMI				

Kaynak: TÜİK, <https://iz.tuik.gov.tr/> (21.10.2020).

Türkiye ekonomisinin karma bir ekonomi olduğunu, imalat sanayi içerisinde kamu ve özel kesimlere ait işletmelerin özellikle 1980'e kadar kamu ağırlıklı işletmelerin olduğunu bilmekteyiz. Bu kesimlerin görece paylarında zaman içerisinde meydana gelmiş değişimler karma ekonomik sistemin hangi yöne kaydığının işareti olmuştur.

Ayrıca imalat sanayinin yapısını çeşitli ölçütleri göz önünde bulundurarak incelemek mümkündür. Bunlar imalat sanayinde faaliyet gösteren iş yerleri ölçüleri bakımından büyük, orta ve küçük işletmeler şeklinde ayrıma tabi tutulmaktadır. İmalat sanayinde üretilen mallar; tüketim malları, ara malları ve yatırım malları şeklinde de gruplandırılarak incelenebilirler. Tüm bu kategorilerin görece ağırlıklarında zamanla meydana gelen değişimler ara ve yatırım malları sanayinin daha hızlı gelişmesi, teknolojik anlamda sanayileşmenin göstergesi sayılmaktadır (Şahin, a.g.e., s: 127).

Türkiye'de imalat sanayininin toplam ihracat ve ithalatımız içerisindeki payının bu denli yüksek olmasının sebebi; ülkemizde sanayileşmenin kökleşmeye başladığını, sanayileşmedeki birinci aşamanın geride bırakıldığının göstergesidir. Ayrıca bundan böyle Türkiye'nin tüketim ve ara malları üretiminde belirli bir ölçünün üzerinde, kendine yetecek düzeyde olduğu gibi bunların bir kısmını da ihraç edecek düzeye geldiği görülmektedir. Ancak yatırım malları üretiminde henüz ülkenin ihtiyacını

karşılacak düzeye gelinmemiş olup, 2019 yıl sonu itibariyle toplam ithalatımız içindeki payı %12,7'dir (TİM, 2019: 38-39).

Türkiye'nin sektörel bazda toplam ihracat ve ithalatı içerisinde en yüksek paya sahip olan diğer sektör ise tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörleridir. Bu sektörler de imalat sanayiinde olduğu gibi birçok alt sektöre ayrılmaktadır. Bu sektörün planlı dönemin ilk yıllarında GSMH içerisindeki payı %38 civarında iken, 1980'de %24'e, 1985'te %19,5'e, 1998'de %13,9'a, 2018'de ise %5,8 seviyesine kadar düştüğü görülmektedir. Tarım ormancılık ve balıkçılık sektörünün dış ticaretimiz içerisinde değerlendirirken, üzerinde durulması gereken önemli bir gösterge de tarımsal ürünlerin ihracatından elde edilen döviz gelirlerinin, yatırım malları ithalatını hangi oranda finanse ettiği konusudur. Bu durumla ilgili veriler incelendiğinde, tarım sektörünün bu yöndeki ağırlığının giderek azaldığı görülmektedir (Şahin, a.g.e., s. 280).

Söz konusu sektörün toplam ihracat ve ithalatımızdaki payı şu şekilde seyretmiştir. (Tablo 77). 2015-2019 yılları arasında toplam ihracatımız içerisinde yaklaşık olarak 4.5 milyar dolar tutarında ihracat yapıldığı ve toplam ihracatımız içerisindeki payının da yaklaşık %3'e tekabül ettiği görülmektedir. İthalatımız ise; 2015'te 6.662 milyon dolar iken 2016'da 6.471, 2017'de 8.422, 2018'de 8.657 ve 2019'da ise 8.883 milyon doları olarak gerçekleşmiştir. Toplam ithalatımız içerisindeki (%) payına bakacak olursak sıralaması şu şekilde gerçekleşmiştir. 2015'te %3,2, 2016'da %3,25, 2017'de %3,60, 2018'de %3,88 ve 2019 yılında ise %4,38'lik bir paya sahipmiş. Verilerden de anlaşılacağı gibi bu sektörün toplam ithalatımız içerisindeki payı artış göstermiştir.

Toplam ihracat ve ithalatımız içerisinde büyüklük bakımından üçüncü sırada madencilik ve taş ocakçılığı sektörü yer almaktadır. Bu sektöre ait toplam ihracat ve ithalat rakamları incelendiğinde farkın en yüksek seviyelere ulaştığı, dış ticaret açığının imalat sanayiinden sonra en çok olduğu sektör olarak öne çıkmaktadır.

Tablo 77'deki verilerde görüldüğü gibi madencilik ve taş ocakçılığı sektörüne ait ürünlerin ihracatından Türkiye 2015'te 2.8 milyar dolar, 2016'da yaklaşık 2.7 milyar dolar, 2017'de 3.5 milyar dolar, 2018'de 3.4 milyar dolar ve 2019'da ise 3.2 milyar dolara yakın bir kazanç elde etmiştir. Toplam ihracatımız içerisindeki payı ise

sırasıyla; 2015'te %1,94, 2016'da %1,87, 2017'de %2,23, 2018'de %2,02 iken 2019 yılında %1,86'ya gerilemiştir.

Söz konusu sektörün toplam ithalatımız içerisindeki payı ise yaklaşık 9-10 kat büyüklüğünde bir farkla seyretmiştir. Bu sektördeki ithalatın, ihracatımızın çok üzerinde seyretmiş olması, dış ticaret açığıyla birlikte cari açığın ve ödemeler bilançosu dengesinin de bozulmasında önemli rol oynamıştır. Tablo 77'deki verileri incelediğimizde bu sektörün toplam ithalatımız içerisindeki payı, ihracatımız içerisindeki payından oldukça yüksektir. 2015'te %13,2 iken, 2016'da %9,57, 2017'de %11,5, 2018'de %12,38 ve 2019'da ise %15,66'ya yükselmiştir. Kısacası söz konusu sektörde ihracatımız kayda değer bir ölçüde gelişme gösteremezken, ithalatımız (2016 yılı dışında) sürekli artış göstermiştir.⁵¹

3.1.5. Türkiye'nin GSYH'si ve Sektörlerin GSYH İçerisindeki Payları

Gayri safi yurt içi hasıla; bir ekonomide bir yıllık bir dönem içerisinde (yurt içinde) üretimi gerçekleştirilen nihai malların değerleri toplamıdır (Bocutoğlu, 2015: 32).⁵²

Bu tanımdan hareketle Türkiye ekonomisinin 2010-2020 yılları arasındaki GSYH'si ve bu hasılanın oluşumunu sağlayan sektörlerin toplam GSYH içerisindeki paylarının bir önceki yıla göre değişim seyri şu şekilde gerçekleşmiştir (Tablo 78-79).

Tablo 78: Türkiye'nin Gayrisafi Yurt İçi Hasılası (GSYH)-Sektörlerin GSYH İçindeki Payları (%) 2010-2019

Yıllar	GSYH (Cari Fiy. Milyon ABD \$)	Tarım Sektörü (%)	Sanayi Sektörü (%)	Hizmet Sektörü (%)	Diğer Sektörler ¹	Toplam
2010	771.901.768	9,0	24,6	54,2	12,2	100
2011	832.523.680	8,2	26,9	52,7	12,2	100
2012	873.982.246	7,7	26,7	53,7	11,9	100
2013	950.579.413	6,7	27,6	53,1	12,6	100
2014	934.185.915	6,5	28,1	53,6	11,8	100
2015	859.796.872	6,9	27,9	53,3	11,9	100
2016	863.721.648	6,1	28,1	53,7	12,1	100
2017	852.676.779	6,0	29,2	53,3	11,5	100
2018	771.350.331	5,8	29,4	54,2	10,6	100
2019	754.411.708	6,4	27,7	55,9	10,0	100

⁵¹ Türkiye'nin sektörler itibariyle ihracat ve ithalatının gelişim seyri hakkında daha geniş bilgi için bkz: Şahin (2018), TİM (2019), TÜİK (2019).

⁵² Nihai mal: doğrudan kullanıma hazır olan malları ifade eder. Ara malları ise; nihai malların üretiminde kullanılan ve tek başlarına ihtiyaçlarımızı doğrudan karşılayamayan malları ifade eder.

Kaynak: World Bank. <https://data.worldbank.org/> (28.10.2020).

Tablo 79: Türkiye’de Sektörlerin Büyüme Oranları (%) 2010-2019

Yıllar	Tarım Sektörü (%)	Sanayi Sek. (%)	Hizmet Sek. (%)
2010	7,6	11,8	5,1
2011	3,4	19,1	8,9
2012	2,1	4,7	5,8
2013	2,3	10,3	7,6
2014	0,5	5,4	6,3
2015	9,4	5,0	5,6
2016	-2,6	4,6	3,2
2017	4,9	9,2	7,6
2018	1,9	0,4	4,6
2019	3,2	-2,1	3,7

Kaynak: World Bank., <https://data.worldbank.org/> (28.10.2020).

Dünya ekonomisinde yaşanmış olan 2008-2009 Küresel Finansal Krizin etkisiyle diğer tüm ülkelerde olduğu gibi Türkiye ekonomisi de bu krizden olumsuz yönde etkilenmiştir. Kriz sonrasında ise başta GSYH olmak üzere sektörlerin payları bir önceki yıla göre artış göstermeye başlamıştır. Artış oranı GSYH’de (2009 yılına göre) 2010’da %16,1, 2011’de %7,91, 2012’de %4,92 ve 2013’te %8,82 oranında gerçekleşmiştir. Ancak 2014 yılında GSYH önceki yıla göre %0,1 oranında bir düşüş göstererek 934.185 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. GSYH’deki bu düşüşler 2016 yılından itibaren devamlılık göstermiş olup 2019 yılı sonunda, (2018 yılına göre) %2,2 oranında gerileyerek 754.411 milyon dolar seviyesine düşmüştür.

İstatistikî verilerden de anlaşılacağı gibi Türkiye’nin GSYH’si son dört yıldır küçülmektedir. GSYH ile sektörler arasında doğrudan bir ilişki olması nedeniyle, bu durum sektörler üzerinde de kendisini ciddi anlamda hissettirmiştir. Yıllar itibariyle sektörlerin GSYH içerisindeki payları ayrı ayrı incelendiğinde; tarım sektörünün GSYH içerisindeki payı 2019 yılı hariç sürekli düşüş gösterirken, sanayi sektörünün payının yıllar itibariyle küçük dalgalanmalarda birlikte %27-28 oranında olduğu, hizmet sektörünün payının %53-55 arasında seyrettiği ve diğer sektörlerin paylarının da %10-12 arasında bir paya sahip oldukları görülmektedir.

Ancak sektörlerin bir önceki yıla göre büyüme oranları incelendiğinde (Tablo 79) tarım sektörünün payının (2015-2017 yılları hariç) ciddi anlamda gerilemesi dikkat çekicidir. Benzer durum sanayi sektöründe de görülmekle birlikte 2010,2011,2013 yılları haricinde diğer tüm yıllarda düşüş göstermiştir. 2019 yıl sonu itibariyle ise bu gerilemenin %2,1 seviyesine kadar düştüğü gözlenmiştir. Hizmet sektörünün bir

önceki yıla göre değişim seyri incelendiğinde ise yıllar itibariyle dalgalanmalar gösterdiği ve 2019 yıl sonu itibariyle de (2018 yılına göre) en düşük büyüme oranına sahip (%3,7) sektör olduğu görülmektedir.

3.1.6. Türkiye’de Kişi Başına Düşen Milli Gelir-İşsizlik-Enflasyon ve Büyüme Oranları (2010-2019 Dönemi)

Türkiye ekonomisi 2009’da yaşanan küresel kriz sonrasında uygulamaya konulan para ve maliye politikaları sonucunda diğer ülkelerin çoğuna nazaran daha istikrarlı bir görünüm sergilemiştir. İzlenen politikalar sayesinde küresel ekonomideki bozulmadan kaynaklanmış olan dış şokların etkisi diğer pek çok ülkeye oranla sınırlı düzeyde kalmış, krizden nispeten daha az etkilenerek kısa sürede çıkmayı başarmıştır. Ancak bu durum Türkiye ekonomisinin krizden hiç etkilenmediği anlamına gelmemektedir. Dünya ekonomisinde yaşanan durgunlukla beraber komşu ülkelerimizde yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik sorunlardan kaynaklanan belirsizlik ortamı ekonomik dengenin sağlanmasını zorlaştırmıştır (TOBB: 17).

Ayrıca küresel ekonomideki olumsuz gelişmeler, AB’de krizin boyutunun derinleşmesi, bölgemizde artan jeopolitik gerginlikler ve yüksek seviyede seyreden petrol fiyatları Türkiye ekonomisine de yansımıştır. Bu durum ekonomiden yana olan beklentilerimizle birlikte makro dengelerin bozulmasına neden olmuştur.

Ancak küresel mali kriz sonrasında Türkiye ekonomisinin 2010-2011 yılları arasında yüksek seviyede seyretmeye başlayan GSYH, kişi başına düşen milli geliri ve büyüme oranıyla birlikte, düşüşe geçen işsizlik ve enflasyon oranıyla krizin etkisi atlatılmaya çalışılmıştır. Konuyla ilgili istatistiki verilerin gösterildiği (Tablo 80) incelendiğinde 2010-2013 yılları arasında kişi başına düşen milli gelir 2009’da 9.038 ABD doları iken, bu rakam 2010 yılında 10.672, 2011 yılında 11.335, 2012 yılında 11.707 ve 2013 yılında ise 12.519 dolara kadar yükselmiştir.

Tablo 80: Türkiye’de Kişi Başına Düşen Milli Gelir-İşsizlik-Enflasyon ve Büyüme Oranları (%) 2010-2019

Yıllar	Kişi Başına Düşen MG. (Bin \$)	İşsizlik (%)	Enflasyon (%)	Büyüme Oranları (%)
2010	10.672	10,60	8,5	8,4
2011	11.335	8,79	6,4	11,1
2012	11.707	8,14	8,8	4,7
2013	12.519	8,73	7,4	8,4
2014	12.095	9,88	8,8	5,1

2015	10.948	10,23	7,6	6,0
2016	10.820	10,83	7,7	3,1
2017	10.513	10,81	11,1	7,4
2018	9.370	10,89	16,3	2,8
2019	9.042	13,69	15,1	0,9

Kaynak: World Bank., <https://data.worldbank.org/> (28.10.2020).

Ancak 2014 yılından itibaren kişi başına düşen milli gelirden düşüşler başlamış, 2018’de 9.370 dolara kadar düşmüştür. Aynı dönemde Türkiye’nin yıllık büyüme oranları ise Küresel Finansal Krizin patlak verdiği 2008’de %4,7 olarak gerçekleşmiş iken, 2010 yılında %8,4’e yükselmiş, 2011’de ise büyük bir artış göstererek, dünyadaki en yüksek büyüme oranlarından birisine (%11,1) ulaşmıştır. 2012 yılına gelindiğinde ise büyüme oranı bir önceki yıla göre büyük bir düşüşle %4,7’ye gerilemiştir. 2013 yılında bu oran %8,7’ye yükselirken, 2018’de tekrar büyük bir düşüşle %2,8’e, 2019 yılında ise dip yaparak %0,9 seviyesine kadar gerilediği görülmektedir. Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı gibi Türkiye’de özellikle 2011 yılından itibaren gerçekleşen GSYH’de, kişi başına düşen milli gelirden, büyüme, enflasyon oranı ve işsizlikte birçok kırılmanın yaşandığı görülmektedir.

Türkiye ekonomisinde aynı döneme ait (2010-2019) enflasyon oranlarının seyri yine tablo 10’da gösterilmiştir. Türkiye’nin 1970’li yıllardan başlayarak günümüze kadar devam eden süreçte karşı karşıya kaldığı ve hiçbir zaman tam anlamıyla çözemediği sorunların başında enflasyon birinci sırada yer alırken, ikinci sırayı ise işsizlik takip etmektedir. 1988-1994 yılları arasında %60 düzeyinde iken 1994’te Türkiye tarihinin en yüksek enflasyon seviyesi olan %119’a kadar ulaşmıştır. Daha sonra 2002’de %20 seviyelerine, 2009’da %5,40 seviyesine, 2010’da %8,5’e, 2016 yılında %7,6’ya kadar düşmüş olsa da 2018 yılına gelindiğinde %16,3’e ve 2019 yılında ise %15,1 seviyesine kadar artış göstermiştir.⁵³

Türkiye ekonomisinde bir başka ekonomik sorun olarak devam eden işsizlik ise işgücünün, istihdam hacminden büyük olması durumunda ortaya çıkmaktadır. Kendi içinde gizli işsizlik ve açık işsizlik olarak ikiye ayrılmaktadır. Bocutoğlu’na göre; “çalışma isteği ve gücü olup cari ücret seviyesinde ve ayrıca kanun yahut örf ve adetle belirlenmiş çalışma saatlerinde iş aradığı halde iş bulamayanların oluşturduğu işsizliğe açık işsizlik” denmektedir. Gizli işsizlik ise, bir işi olduğu halde marjinal verimliliği sıfır olanların oluşturduğu işsizlik grubudur (Bocutoğlu, a.g.e., s.77).

⁵³ Daha geniş bilgi için bkz: Şahin (2018), TOBB (2018-2019) Ekonomik Raporları.

Yukarıda tanımı yapılmış olan gerek gizli gerekse açık işsizlik türünün en çok görüldüğü ülkelerden birisi kuşkusuz Türkiye’dir. Bunun en önemli nedenleri arasında 1980’li yıllara gelinceye kadar benimsenip uygulanan politikalarla birlikte, kamunun hala ekonomi içindeki ağırlığıyla beraber; tarım sektörünün GSYH içerisindeki ağırlığının (2019 itibariyle %6,4) diğer gelişmiş olan ülkelerin çok üzerinde seyretmesidir. Ayrıca ekonomideki liberalleşmenin getirdiği yeni üretim teknolojilerine tam olarak uyum sağlanamaması, enformasyon ve ulaşım teknolojilerindeki hızlı değişimin takip edilemeyişi, teknolojik gelişmelere uyum sağlayabilen nitelikli iş gücünün yetersizliği, Türkiye’de iş gücü piyasasında tarımsal istihdamın orantısız büyüklüğü sebebiyle emek arzının fazlalığına karşın talebin yeterli düzeyde olamaması, işsizlik üzerinde artırıcı etki doğurmaktadır (Çondur ve Bölükbaş, 2014: 77-93).

3.2. Türkiye’nin Avrasya Ekonomik Birliği’ne Üye Ülkelerle Ekonomik İlişkileri

Türkiye’nin AEB’ne üye alan ülkeler ile ticari-ekonomik ilişkileri (özellikle Rusya Federasyonu ile) oldukça eski tarihlere dayanmaktadır. Ancak, ticari-ekonomik ilişkilerin büyük çapta gerçekleştirilmesi SSCB’nin 1991 yılında dağılmasından sonra başlamıştır. SSCB’den bağımsızlığını ilan eden ülkeler başlangıçta Bağımsız Devletler Topluluğu çatısı altında toplanmışlardır. Daha sonraki yıllarda bu ülkelerden bir kısmı tercihin Batı’dan yana kullanarak AB’nin tam üyesi olmuşlar iken, bir kısmı hiçbir grubun içinde yer almaz iken; diğerlerinin bir kısmı da Rusya’nın öncülüğünde 2015 yılında kurulan AEB’nin kurucu ülkeleri arasında yer almışlardır. Aşağıda söz konusu AEB’ne üye olan ülkelerle Türkiye’nin mal grupları itibariyle gerçekleştirdiği dış ticaret açıklanmaya çalışılacaktır.

3.2.1. Türkiye’nin Avrasya Ekonomik Birliği’ne Üye Ülkelere Mal Grupları İtibariyle İhracatı ve İthalatı

Türkiye’nin AB’ne üye olan ülkelerle mal grupları itibariyle gerçekleştirmiş olduğu toplam ihracat ve ithalat miktarları Tablo 81’de gösterildiği gibidir. Tabloyu incelediğimizde gerek yatırım (sermaye) malları ve hammadde (ara malları), gerekse tüketim malları ile diğer malların ihraç ve ithal edilen miktarlarında yıllar itibariyle büyük dalgalanmalar görülmektedir. Bu dalgalanmaların nedenleri hakkında bundan

sonraki alt başlıklarda detaylı açıklamalar yapılacağı için bu kısımda söz konusu dalgalanmaların nedenlerine yer verilmeyecektir.

Tablo 81: Türkiye'nin AEB'ne Üye Ülkelere Mal Grupları İtibariyle İhracat ve İthalatı (Milyon \$) 2015-2019

Yıllar	Ülkeler	İhracat	İthalat
2015	Rusya Federasyonu	3.588.330.986	20.401.756.568
	Kazakistan	750.027.228	1.109.831.671
	Belarus	205.130.365	192.830.735
	Kırgızistan	294.701.653	76.857.917
	Ermenistan	-	987.907
2016	Rusya Federasyonu	1.732.953.579	15.162.386.047
	Kazakistan	623.715.266	1.093.896.872
	Belarus	357.524.431	102.567.217
	Kırgızistan	308.932.867	101.066.820
	Ermenistan	1.122	1.386.001
2017	Rusya Federasyonu	2.734.315.893	19.514.093.954
	Kazakistan	746.244.349	1.463.158.342
	Belarus	422.011.400	182.969.357
	Kırgızistan	343.599.840	143.794.003
	Ermenistan	12.578	2.144.919
2018	Rusya Federasyonu	3.399.662.315	21.989.573.934
	Kazakistan	695.265.278	1.470.256.504
	Belarus	439.281.503	193.291.518
	Kırgızistan	377.072.881	47.342.116
	Ermenistan	4.564	1.957.381
2019	Rusya Federasyonu	3.853.188.605	22.453.008.686
	Kazakistan	805.106.703	1.399.903.582
	Belarus	530.597.858	160.171.450
	Kırgızistan	430.526.712	43.327.449
	Ermenistan	1.240	2.121.358

Kaynak: TÜİK, <https://iz.tuik.gov.tr/> (21.10.2020).

Tablo 81'de Türkiye'nin birlik üyesi ülkelerle mal grupları itibariyle gerçekleştirmiş olduğu toplam ihracat ve ithalatını incelediğimizde; Türkiye'nin tüm mal grupları itibariyle gerek ihracatında gerekse ithalatında (2015-2019) Rusya Federasyonu'nun birinci sırada, Kazakistan'ın ikinci sırada, Belarus'un üçüncü sırada, Kırgızistan'ın dördüncü sırada olduğunu, Ermenistan'ın ise beşinci ve son sırada yer aldığını görmekteyiz. Ayrıca Türkiye'nin mal grupları itibariyle en çok ihracat ve ithalat yapmış olduğu Rusya Federasyonu'nu, Kazakistan ve Belarus'la AEB'nin kurulmuş olduğu 2015 ile 2019 yılında gerçekleştirilen ikili ihracat-ithalat tutarında da çok büyük bir değişikliğin olmadığı görülmektedir. 2015'te Türkiye AEB'nin en büyük ekonomik gücüne sahip ülkesi olan Rusya Federasyonu ile mal grupları itibariyle toplamda 3.588 milyon dolarlık ihracat, 20.401 milyon dolarlık da ithalat gerçekleştirmiştir. 2019 yılında Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na yapmış olduğu mal grupları bazında ihracatı, %7,38'lik bir artışla 3.853 milyon dolar seviyesine, ithalatı ise %10,5'lik artışla 22.453 milyona yükselmiştir. Türkiye'nin aynı

şekilde Kazakistan ile söz konusu 2015-2019 yıllarında mal grupları bazında yapmış olduğu ihracat ve ithalatın gelişim seyri incelendiğinde; Türkiye'nin 2015'te Kazakistan'la toplamda yaklaşık 750 milyon dolar ihracat, 1.109 milyon dolar da ithalat yaptığı görülmektedir. 2019 sonu itibariyle ise Kazakistan'la olan ihracatımız %7,34'lük bir artışla yaklaşık 805 milyon dolar, ithalatımız ise %26,13'lük bir artışla 1.399 milyon dolar seviyesine çıkmıştır.

Belarus'la Türkiye'nin yapmış olduğu mal grupları bazında ihracat ve ithalat incelendiğinde, 2015 yılında Türkiye'nin ihracatı yaklaşık 205 milyon dolar iken, ithalatımız ise yaklaşık 193 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 2019 sonu itibariyle ihracatımız %158,66 artışla yaklaşık 531 milyon dolara çıkarken, ithalatımız %16,93'lük bir düşüş göstererek 160 milyon dolar seviyesine gerilemiştir.

Türkiye'nin Kırgızistan ile (2015-2019 yılları arasında) yapmış olduğu toplam ihracat ve ithalatın seyri ise şu şekilde gerçekleşmiştir. 2015 yılında Türkiye'nin Kırgızistan'a mal grupları itibariyle gerçekleştirmiş olduğu ihracat yaklaşık 295 milyon dolar iken bu rakam 2019'da %46,08'lik bir artışla 431 milyon dolar seviyesine çıkmıştır. İthalatın ise %43,62'lik bir düşüşle 43.milyon dolar seviyesine gerilediği görülmektedir.

Türkiye'nin Ermenistan ile 2015'te mal grupları bazında gerçekleşen ihracatı bulunmazken, yaklaşık 988 bin dolar tutarında ithalat yapmıştır. 2019 yılında ise Türkiye'nin ihracatı 1.240 dolar, ithalatı ise 2015'e göre %114,73'lük bir artışla 2 milyon doların üzerinde gerçekleşmiştir. Verilerden de anlaşılacağı gibi Birliğe üye olan ülkelere Türkiye'nin mal grupları bazında ithalatında (2019 yılı itibariyle) en yüksek payı Ermenistan ile gerçekleşmiş olsa da tutar olarak oldukça düşüş seviyede gerçekleşmiş olması nedeniyle ekonomi üzerinde bir etkiye sahip değildir. Türkiye'nin bu ülkeden mal grupları itibariyle (fasıllara göre) ithal ettiği mallar; örme veya tığ işi olmayan giyim eşyaları ile aksesuarlarıdır.

3.2.2. Türkiye'nin AEB'ye Üye Ülkelere Sektörler İtibariyle Yapmış Olduğu İhracat ve İthalatı (2015-2019 Dönemi)

Türkiye'nin AEB'ne üye ülkelere yapmış olduğu ihracat ve ithalatın seyrini gösteren Tablo 82 incelendiğinde hemen hemen tüm sektörlerde gerek ihracatta gerekse ithalatta Rusya Federasyonu'nun yine birinci sırada, Kazakistan'ın ikinci,

Belarus'un üçüncü, Kırgızistan'ın dördüncü ve Ermenistan'ın beşinci sırada yer aldığı görülmektedir.

Tablo 82: Türkiye'nin AEB'ne Üye Ülkelere Sektörler İtibariyle Yapmış Olduğu İhracat-İthalat (Milyon \$) 2015-2019

İHRACAT							
YIL.	Tarım, Orm.	Maden, Taş	Sanayi	Su temini	Bilgi ve ilt	Mesl. bil.	Kültr, sanat
2015	1.019	39.881	3.762	7.777.	6.007.441	1.675	18.704
2016	558.846	23.194	2.434	4.243.	1.475.938	546.684	3.547
2017	831.861	25.347	3.378	5.869.	4.445.640	376.196	59.221
2018	818.483	37.060	4.038	11.534	5.835.705	83.744	190.239
2019	902.210	46.414	4.632	31.831	6.810.187	21.567	69.532
İTHALAT							
YIL	Tarım. Orm.	Maden, taş	Sanayi	Su temini	Bilgi ve ilt	Mesl.bil.	Kültr, sanat
2015	1.031	10.218	9.862	661.579	9.029	283	24.736
2016	818.916	6.192	8.875	571.303	2.279	270.000	19.150
2017	1.168	8.129	11.304	701.539	1.102	31.895	25.252
2018	1.618	7.881	13.317	883.326	1.511	-	876.467
2019	1.864	10.737	10.878	578.17	203.566	473	9.330

Kaynak: TÜİK, <https://iz.tuik.gov.tr/> (21.10.2020).

Türkiye'nin AEB'ne üye ülkelere sektörler itibariyle yapmış olduğu ihracat-ithalatın gelişim seyrini incelediğimizde Türkiye'nin tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörüne toplam ihracatı 2015'te 1.019 milyon dolar iken, ithalatı 1.031 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Aynı sektörde 2019 yılı sonu itibariyle Türkiye'nin yapmış olduğu ihracatın payı (2015 yılına göre) %12,97 gerileyerek yaklaşık 902 milyon dolara düşmüştür. İthalatı ise (2015 yılına göre) 2019 yılında %80,78'lik bir artışla 1.864 milyon dolara yükselmiştir. Madencilik ve taş ocakçılığı sektörüne Türkiye'nin toplam ihracatı 2015 yılında 39.881 milyon dolar iken, ithalatı 10.218 milyon dolar tutarındadır. 2019 yılına gelindiğinde ise ihracatı (2015 yılına göre) 2019 yılında %16,38'lik bir artışla 46.414 milyon dolara çıkarken, ithalat ise yine aynı şekilde (2015 yılına göre) 2019 yılında %5,07'lik bir artış göstererek 10.737 milyon dolara çıkmıştır.

Sanayi sektörüne yönelik Türkiye'nin AEB üye ülkelerinin tamamına 2015 yılında yapmış olduğu ihracatın toplamı 3.762 milyon dolar iken, ithalatı 9.862 milyon

dolar olarak gerçekleşmiştir. 2019 yılı sonu itibariyle ise ihracatı (2015 yılına göre) 2019 yılında %23,09 oranında artışla birlikte 4.632 milyon dolar olarak gerçekleşirken, ithalatının da yine (2015 yılına göre) 2019 yılında %10,30'luk bir artışla 10.878 milyon dolar seviyesine yükseldiği görölmektedir. Diğer sektörlerden; a) su temini, kanalizasyon, atık yönetimi faaliyetlerinde Türkiye'nin 2015 yılı ihracatı 7.777 milyon dolar ithalatı ise yaklaşık 662 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 2019 yılına gelindiğinde ise aynı sektörde Türkiye'nin toplam ihracatı yaklaşık 25 kat küçölerek 31.831 milyon dolar olarak gerçekleşirken, ithalatı da yine %12,60'lık bir düşüşle 578 milyon dolar civarında olmuştur.

Bilgi ve iletişim sektörüne yönelik Türkiye'nin Birlik üyesi ölkelere yapmış olduğu ihracat 2015 yılında 6.007 milyon dolar iken, ithalatı 9.029 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 2019 yılında ise ihracat (2015 yılına göre) %13,36'lık bir artışla 6.810 milyon dolara yükselirken, ithalatın ise 2019'da yaklaşık (2015 yılına göre) 45 kat küçölerek yaklaşık 204 milyon dolara gerilemiştir.

Türkiye'nin AEB üye ölkelerine kültür, sanat, dinlenme ve sportif faaliyetlerine yönelik yapmış olduğu ihracat tutarı 2015 yılında yaklaşık 19 milyon dolar iken, ithalatı ise 25 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Aynı sektörün 2019 yılı sonu itibariyle ihracat tutarı yaklaşık 70 milyon dolara yükselirken, ithalatı ise 9 milyon dolara gerilemiştir.

Verilerden de anlaşılacağı gibi Türkiye'nin AEB üye ölkelerine sektörel bazda yapmış olduğu ihracat ve ithalatta en büyük payı madencilik ve taş ocakçılığı sektörü oluşturmaktadır. İkinci sırayı sanayi sektörü oluştururken, üçüncü sırayı tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörleri oluşturmaktadır. Ölkeler bazında ise Rusya Federasyonu ilk sırayı alırken onu Kazakistan, Belarus, Kırgızistan ve son olarak Ermenistan takip etmektedir. Türkiye'nin Birlik üyesi ölkelere yönelik mal grupları ve sektörel bazında gerçekleştirmiş olduğu toplam ihracat ve ithalat rakamlarını bu kısımda göstermemizin nedeni bundan sonraki alt başlıklarda Türkiye'nin Birlik üyesi ölkelerin her birisine ayrı ayrı mal grupları ve sektörel bazda yapmış olduğu toplam ihracat ve ithalat tutarları ile bunların paylarının analizlerinin yapılacak olmasından dolayıdır.

3.3. Türkiye ile Rusya Federasyonu Arasındaki Ekonomik İlişkilerin Gelişim Seyri

Çalışmanın bu bölümünde esas itibariyle Türkiye ile AEB üye ülkeleri arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin birlik öncesi ve birlik sonrası dönemdeki gelişim seyri incelenecektir. Yapılacak olan incelemeyle şu sorulara cevap aranmaya çalışılmıştır.

- AEB kurulmadan önce ve kurulduktan sonra söz konusu ülkelerle Türkiye arasında gerçekleştirilen ticari-ekonomik ilişkilerin boyutunda bir değişiklik var mıdır?
- Birlik sonrası dönemde AEB üye ülkeleri ile Türkiye arasında ticari-ekonomik ilişkiler dışındaki farklı alanlarda bir iş birliği oluşmuş mudur?
- Türkiye ile AEB üye ülkeleri arasında gerçekleştirilen ticari ilişkilerin mal grupları ve sektörler bazında boyutu nedir?

Çalışmanın bu bölümünde bu ve benzer soruların cevabı aranırken, amaç Türkiye'nin AEB'ne üye olması halinde bu birlikteliğin Türkiye ekonomisini nasıl ve hangi yönde etkileyeceğinin belirlenmesine çalışılacaktır. Bu amaç doğrultusunda yararlanılmış olduğumuz istatistiki veriler; Dünya Bankası (WB), Dünya Ticaret Örgütü (WTO), Uluslararası Para Fonu (IMF), Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Hazine Dış Ticaret Müsteşarlığı (HDM), Merkez Bankası (MB), Avrasya Kalkınma Bankası (Eurasian Development Bank/ EDB), Rusya Federasyonu Merkez Bankası (CBR), Avrasya Ekonomik Komisyonu (Eurasian Economic Commission/EEC) raporları ile Trade Map kaynaklı verilerden yararlanılmıştır.

Konu ile ilgili bu ön açıklamalardan sonra esas itibariyle üzerinde duracağımız konuya sıra gelmiş olup öncelikle; Türkiye-Rusya Federasyonu arasındaki ticari-ekonomik ilişkilerin gelişim seyri, dış ticaret ilişkileri, mal ve sektör grupları bazında gerçekleştirilen ihracat-ithalat tutarı açıklandıktan sonra, aynı şekilde Birliğin diğer her bir ülkesi içinde aynı değerlendirmeler yapılacaktır.

Dünya ticaretindeki gelişmeler ışığında Osmanlı Devleti ve sonrasında kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile SSCB ve sonrasında kurulan Rusya Federasyonu ile AEB'ne üye olan diğer ülkelerin ticari ilişkilerinin tarihi süreç içerisindeki gelişim seyri incelendiğinde 500 yıllık bir geçmişe dayandığı görülmektedir. Ancak 500 yıllık bu tarihi süreç içinde Türk-Rus ilişkileri derinlemesine incelendiği zaman barış ve iş birliğine dayanan dönemlerin istisnai olduğu görülmektedir (Büyükkakıncı, 2012: 779).

Osmanlı Devleti'nin Rusya ile ilk diplomatik ilişkisi II. Sultan Bayezid döneminde III. Ivan'ın ikili ticari ilişkileri düzenlemek üzere önce Miehail Pleseceyev'i (1496-1498) sonra, Aleksey Golohvostok'u (1499) elçi olarak İstanbul'a göndermesiyle başlamıştır (İnalçık, 1992: 26).

Bu ilişkide Osmanlı hükümdarı Moskova yönetimini doğrudan kabul etmeyerek, ilişkilerini yönetimi altında bulunan Kırım hanları vasıtasıyla yürütebileceğini belirtmiştir. 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Rus Çarlığı batıdaki İsveç ve Lehistan üzerindeki baskıyla büyük bir devlet haline gelmiştir. Oysa 16-17. yüzyıllarda Türkler Rusları ciddi bir tehlike olarak görmemişlerdir. Bu nedenden ötürü bir plan dâhilinde Rus topraklarının ele geçirilmesi de düşünülmemiştir (Oreškova, 2005: 34-36).

Daha önceki yıllarda Osmanlı Devleti ile doğrudan ilişki kuramayan Ruslar temsilcilerinin İstanbul'a gelmesiyle birlikte 3-13 Temmuz 1700'de İstanbul Antlaşmasını imzalamışlardır. Bu antlaşmayla Ruslar Azak gibi bir kaleyi ellerinde tutarak Petro'nun sıcak denizlere inecek ticari merkezi elinde tutmak suretiyle uluslararası politikada etkisini daha sonraki dönemlerde gösteren bir hamle yapmışlardır (Ortaylı, 1992: 127).

Ancak Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı arasındaki sulh Rus Çariçesi Anna İvanovna ile (1730-1740) döneminde sona ermiştir. 1741-1761 yılları arasında savaşlar olmasa da karşılıklı olarak yoğun rekabet ve sürtüşmeler devam etmiştir. 1769 yılında ise Rusya Kırım'ın bağımsızlığını kabul ederek Osmanlı'ya savaş ilan etmiştir.

19. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde ise Rusya'nın Osmanlı'yı tamamen abluka altına aldığı bir dönem başlamıştır. Bu dönemde iki devlet arasındaki denge, batılı devletlerin desteği ile sağlanmaktadır (Topsakal, 2016: 41-44).

Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman Osmanlı Devleti Kafkas cephesinde Ruslarla tekrar savaşa girişmiştir. Ancak 1917'de yapılan anlaşmayla savaşa son verilmiştir. İlerleyen yıllarda SSCB ile Türkiye arasındaki ilişkiler 1939 yılında yeniden olumsuz bir seyir izlemeye başlamıştır. 7 Ağustos 1946'da Sovyet hükümeti Türkiye'ye nota vererek boğazlar üzerindeki düşüncelerini açıkça ifade etmiştir. Türkiye'nin NATO'ya dâhil olması nedeniyle SSCB 1953 yılında dış politikasındaki değişiklikler nedeniyle Türkiye'den olan taleplerinden geri adım atmak zorunda kalmıştır. 1974 yılında Türkiye'nin Kıbrıs'tan askerlerini çekmesi konusunda bir

deklarasyonla birlikte 1980-1990 yılları arasında Ortadoğu’da devam etmekte olan Arap-İsrail ve Irak-İran savaşları esnasında Türkiye ile SSCB arasındaki ilişkiler yeniden şekillenmeye başlamıştır. 1990’lı yılların başında ise SSCB ekonomik olarak çok zor duruma düşerek ve eski gücünü tamamen kaybederek dağılma sürecine girmiştir. 1990’lı yıllar aynı zamanda iki kutuplu dünya düzeninin sona erdiğinin de habercisidir.⁵⁴

1991 yılından sonraki Türk-Rus ilişkilerinin seyri incelendiğinde; 25 Aralık 1991 tarihinde Sovyetler Birliği Devlet Başkanı Mihail Gorbaçov’un istifa etmesiyle birlikte Sovyetleri oluşturan devletler de bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardır. Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla dünya siyasi haritasına 15 ülke daha dâhil olmuştur. Baltık Ülkeleri dışındaki, bu ülkelerin oluşturduğu topluluk Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) olarak adlandırılmıştır. Ancak söz konusu BDT’nin formaliteden var olduğunu, gerçek anlamda çalışmadığını ve Rusya’nın eski gücünü tekrar elde etmek amacıyla bu topluluğu oluşturduğu genel kabul görmüştür (Golovko, 2009: 2).

Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte Türkiye’nin dış ticaret politikasında da özellikle 1980 askeri darbesinden sonra büyük değişimler yaşanmaya başlamıştır. Bu tarihe kadar gerek siyasi gerekse ekonomik ve diğer pek çok alanda ikili anlaşmalarımızın büyük bir kısmını ABD ve batılı ülkeler başta olmak üzere onlarla gerçekleştirirken geriye kalan küçük bir kısmını da dünyanın geri kalan ülkeleriyle gerçekleştiriyorduk. Türkiye gerçekleştirdiği ikili ticari anlaşmaları 1980’e kadar; izlemiş olduğu ithal ikameci sanayileşme politikasına göre düzenlerken, 24 Ocak 1980 ekonomik istikrar tedbirleriyle, ihracata dayalı sanayileşme politikasını benimseyerek dünya ile olan ikili ticari ilişkilerini hemen hemen her alanda herhangi bir kısıtlamaya tabi olmadan yürütmeye başlamıştır.

1991’de ise Sovyetler’in glosnost (açıklık) ve perestroyka (yeniden yapılanma) politikaları neticesinde gerek Türk dış politikasında gerekse Rusya Federasyonu’nun Türkiye’ye karşı izlemiş olduğu dış politikasında yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönem Türkiye açısından büyük önem arz etmektedir. Uzun yıllardan beri bağlantı kuramadığı Türki Cumhuriyetlerle olan ilişkilerini geliştirme fırsatı yakalamıştır. Diğer bir fırsat ise yaklaşık 55 yıldan bu yana Rusya ile olan ilişkilerimizde sürekli savaşlar, savaşların olmadığı dönemde de sert sürtüşmeler ve

⁵⁴ Daha geniş bilgi için bkz: Topsakal (2016), İnalçık (1992), Ortaylı (1992).

yaşanan yoğun rekabetin nispeten azalacağı dönemin başlayacağı düşüncesidir. Bu arada 1990 sonrasında BRICS ülkelerinin önemli temsilcisi olan Rusya Federasyonu rasyonel dış politikalarla hem Avrasya’da hem de Ortadoğu’da Türkiye ile birlikte aktör konumuna gelmişlerdir. Ayrıca gerek iki ülke vatandaşları arasındaki temaslara artış göstermesi gerekse hem Türkiye’nin hem de Rusya Federasyonu’nun dinamik bir siyasi-ekonomik dönüşüm sürecinden geçiyor olması uluslararası zeminle birleştirildiğinde, her iki ülkenin siyasal bağlamdaki ilişkileri kırılma noktasına yaklaşmış olsa da nihayetinde ekonomik alandaki ilişkiler yumuşama evresine girmiştir. Rekabet ve iş birliği ekseninde Rusya-Türkiye ilişkileri henüz stratejik ortaklık seviyesine ulaşmamasına rağmen, enerji ve ticaret alanlarında stratejik boyuta ulaştığı söylenebilir (Sarıaslan, 2019: 174).

Bu çerçevede Türkiye’nin 1490’dan 1991’e kadar ve sonrasında günümüze kadar uzanan süreçte Rusya’yla gerçekleştirmiş olduğu ticari anlaşmaların tarihleri ve içerikleri tablo 83’te görüldüğü gibidir⁵⁵:

Tablo 83: Geçmişten Günümüze Türkiye ile Rusya Arasında Yapılmış Olan Ticari Anlaşmalar

Anlaşmanın Tarihi	Anlaşmanın İçeriği
1496-1498	III. Ivan’ın Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ikili ticari ilişkileri düzenlemek için İstanbul’a gönderilmesi. Bu dönem II. Sultan Bayezid dönemine rastlamaktadır.
1925 Paris, 1926 Odesa Görüşmeleri	Türkiye ile Rusya arasındaki ekonomik sorunların çözülmesi için toplanılmış ancak sonuç alınamamıştır. Ruslar bu görüşmelerde bazı Türk mallarının ithalini istememişlerdir. Ayrıca İstanbul, İzmir, Trabzon, Mersin, Erzurum, Konya, Kars ve Artvin’de diplomatik ayrıcalıklara sahip olan ticari temsilcilikler açmak istemişlerdir.
11 Mart 1927	İki ülke arasında Ticaret ve Seyrisefain anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Ankara’daki ticaret mümessilliği, Türkiye’deki Sovyet elçiliğinin bir parçası olarak kabul edilmiştir. Ayrıca ticaret mümessilliği açma hakkının Sovyetler Birliği’ne verilebileceği kararlaştırılmıştır. Kararlaştırılan tarih: 23 Mayıs 1927, 1046 sayılı kanun.
1929	1925 yılında yapılan anlaşma 2 yıl daha uzatılmış, Türkiye Litvinov protokolünü imzalamıştır.
16 Mart 1931	Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Cumhuriyetleri ittifakı arasında akit ve imza edilmiş olan 16 Mart 1931 tarihli Ticaret ve Seyrisefain anlaşmasının uzatılmasının tasdikine dair kanun.
08.10.1937	Ticaret ve Seyrisefain anlaşması ile 25.02.1991 tarihli Ticari ve Ekonomik İş Birliğine dair anlaşma.
Mart, 1967	Ankara-Moskova arasında geniş kapsamlı bir endüstriyel iş birliği anlaşmasıdır. Anlaşma kapsamında Sovyet Birliği, Türkiye’de çelik fabrikası ve petrol rafinerisinin de dâhil olduğu bir dizi sanayi tesisi yapmayı kabul etmiştir.
25 Haziran 1992	Karadeniz Ekonomik İş Birliği Anlaşması (KEİB). Türkiye ve Rusya Federasyonu ile Arnavutluk, Azerbaycan, Bulgaristan, Ermenistan,

⁵⁵ Oluşturulan sıralama, yalnızca Türkiye ile Rusya Federasyonu arasındaki 1500’lü yıllardan günümüze kadar yapılmış olan ticari ilişkileri kapsamaktadır. Diğer anlaşmalar için bkz : Zengin (2015), Topsakal (2016), Sarıaslan (2019), Sender (1998), Yerasimos (1979).

	Gürcistan, Moldova, Romanya, Ukrayna, Yunanistan ve Sırbistan Karadağ'ın bir araya gelerek kurmuş oldukları ekonomik iş birliği teşkilatıdır. KEİB 25 Haziran 1992'de İstanbul Zirvesi esnasında yayımlanan bir deklarasyonla kurulmuştur.
Mart 1991'de Özal'ın SSCB ile imzaladığı, 1992'de Demirel'in Rusya ile imzaladığı anlaşma	Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu Arasındaki İlişkilerin Esasları Hakkında Anlaşma içeriği Özal'ın imzaladığı anlaşmaya benzer olup, bu dönem Türkiye-Rusya ilişkilerinin kurucu belgeleri niteliğindedir.
1996, Mavi Akım Doğalgaz Anlaşması	Türkiye'yi doğalgaz konusunda Rusya Federasyonu'na bağımlı hale getirmiştir.
15.12.1997	17 Mayıs 2000 tarihinde onaylanmıştır. Yatırımların karşılıklı teşviki ve korunmasına yönelik anlaşmadır.
15.12.1997	1 Ocak 2000'de yürürlüğe girmiştir. Çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmasıdır.
15.12.1997	Ticari, ekonomik, sınavi, bilimsel teknik iş birliğinin geliştirilmesi hakkında uzun vadeli program.
5-6 Aralık 2004	Rusya Federasyonu ve Türkiye arasında dostluğun ve çok boyutlu ortaklığın derinleştirilmesine ilişkin ortak deklarasyon.
6 Ağustos 2009	İki ülke gümrük idaresi başkanları tarafından imzalanan mutabakat zaptı. Bu sayede Türkiye'den Rusya'ya sevk olunan ürünlerin uzun süre beklemesine yol açan uygulamalar 17 Ağustos 2009 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır.
12. Mayıs 2010	İş Birliği Konseyi Toplantısı. İki ülke arasında o tarihe kadar petrol ve doğalgaz odaklı gelişen enerji iş birliğinin nükleer enerjiyi de içerecek biçimde genişletilmesi.
18 Şubat 2010	Basitleştirilmiş Gümrük Hattı'nın karşılıklı olarak devreye sokulması ve Veri Değişim Anlaşması.
4 Mart 2011	XI. Dönem Hükümetler Arası Karma Ekonomik Komisyonu Protokolü. Protokol uyarınca iki ülke merkez bankaları yetkilileri başkanlığında Türk-Rus bankacılık ve finans alanında iş birliği ve çalışma grubu oluşturulmuştur.
12 Mayıs 2011	Vize muafiyeti anlaşması.

Kaynak: Ökçün, A.G ve Ökçün, A.R. (1974). "Türk Anlamaları Rehberi (1920-1973)" Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, s:87-88, Ankara.

Türkiye ile Rusya Federasyonu arasındaki ticari anlaşmaların esas itibariyle Soğuk Savaş'ın bitiminden itibaren (1990'lardan itibaren), karşılıklı üst düzey ziyaretler esnasında özellikle ekonomi alanındaki ilişkileri düzenlemeye yönelik yapıldığı görülmektedir. Ancak 1990-2000'li yıllar arasında Türkiye-Rusya Federasyonu arasındaki ticari ilişkilerin istenilen seviyede gerçekleştirilemediği görülmektedir. Bunun nedeni ise Türkiye'nin Rusya'dan bağımsızlığını ilan eden Orta Asya Cumhuriyetleri'ne liderlik etme amacını Rusya Federasyonu'nun kabul etmemesi, ikili ilişkilerin zayıf bir şekilde temellendirilmiş bir bölgeselcilik girişimi olarak Karadeniz Ekonomik İş Birliği (KEİB) örgütü çerçevesinde gelişimini sınırlandırmıştır.

Bu arada Rusya Federasyonu'nun dolaylı yollardan PKK terör örgütünü desteklemesi, buna mukabil Türkiye'nin de resmi devlet politikası olmasa da

Çeçenistan'daki karışıklıkları desteklemesi ilişkilerin çatışma-dayanışma diyalektiği içerisinde yürütmesine yol açmıştır. 1990'dan 2000'li yılların başına kadar geçen on yıllık süre, her iki ülke için de ciddi ekonomik sorunların yaşandığı bir dönemdir. Yaşanan ekonomik sıkıntıların da etkisiyle iş birliği ortak paydasında buluşmanın her iki ülkeye sağlayacağı avantajların görülmeye başlanmasıyla 2010'dan itibaren yeni bir dönem başlamıştır.

2010 sonrası bu yeni dönemde Türkiye-Rusya Federasyonu arasında ciddi anlamda artış gösteren ekonomik ilişkilerin sağladığı faydanın görülmesi, ülkeler arasındaki güven ilişkisini de pekiştirmiştir. Bu arada Türkiye'nin AB ile olan ilişkilerinde yaşadığı sorunların da etkisiyle ekonomik dönüşümünde, Rusya Federasyonu'na olan ilgi artmıştır (Sarıslan, 2019: 180-189).

Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile gerçekleştirmiş olduğu ikili ticari ilişkilerin gelişim seyri de bu durumu desteklemekte olup bir sonraki alt başlıkta detaylı olarak açıklanmaktadır.

3.3.1. Türkiye ile Rusya Federasyonu Arasındaki İhracat-İthalat, Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi

Türkiye, tarih boyunca Güneydoğu Avrupa ve Güneybatı Asya arasında gerçekleştirilen kıtalararası ticaretin en önemli aktörlerinden birisi olmuştur. Türkiye'nin ihracatı uzun yıllardır doğal kaynaklarından ve düşük katma değere sahip (yoğun emek kullanılarak) üretilen ürünlerden, yüksek katma değerli ürünlere varıncaya kadar büyük çeşitlilik göstermektedir. Bu çeşitlilik 1980 sonrası izlenen dış ticaret politikasının etkisiyle de iyice artmıştır. Ancak Cumhuriyet'in ilanından günümüze kadar (birkaç yıl istisna olmakla birlikte) sürekli dış ticaret açığı ile karşı karşıya olan Türkiye'nin ana açık kalemlerinin başını petrol, doğalgaz ve bunların türevleriyle birlikte, yüksek katma değerli ürünler oluşturmaktadır. Türkiye'nin gerek ihracatta gerekse ithalatta özellikle AB'ye üye olan ülkelere bağımlılığı dikkat çekmektedir (Denizci ve Marangoz, 2019: 414-431).

Bunun sebebi ise, Türkiye'nin ihracat yapabilmesi için birçok ürünün hammaddesini (ara malını) ithal etmek zorunda olmasıdır. Diğer bir ifadeyle Türkiye'nin ihracatı büyük bir oranda ithalata bağlı olup, ithalatının büyük bir kısmını da AB ülkeleri başta olmak üzere, diğer Avrupa ülkeleri, son on yıldır Çin, Rusya

Federasyonu başta olmak üzere Kuzey Afrika ve Kuzey Amerika ülkeleriyle gerçekleştirmiş olmasıdır. 2019 yıl sonu itibariyle toplam dış ticaret hacmi 374.206 milyon dolar olarak gerçekleşen Türkiye'nin, ihracatı 171.503 milyon dolar iken, ithalatı 202.703 milyon dolardır. 31 milyar doların üzerindeki bir dış ticaret açığı ile de yıl kapatılmıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı ise önceki yıllara oranla ithalattaki düşüş sonrasında %84,6 olarak gerçekleşmiştir. İhracatımızın (2019 yılı) %9,2'lik payını Almanya ilk sırada oluştururken, Birleşik Krallık %6,2, İtalya %5,7 pay ile Almanya'yı takip etmişlerdir. Türkiye'nin yine aynı yılda (2019) ithalatının yüzdelik payı ve ülke sıralamasının önceki yıllara göre değiştiği görülmektedir. Çin 2016 ve 2017'de Türkiye'nin ithalatı içinde %12,3 ve %10'la birinci sırada yer alırken, Almanya %11,2 ve %9,3'lük payla ikinci sırada yer almıştır. 2018 ve 2019 yılında ise Türkiye'nin ithalatı içerisinde en yüksek payı %9,8 ve %11'le Rusya Federasyonu alırken, ikinci sırayı %9,3 ve %9,2'lik payla Almanya almıştır.

Tablo 84: Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile İhracatı-İthalatı, Dış Ticaret Hacmi ve Dengesi (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi	Dış Ticaret Dengesi
2010	4.628.153	21.600.641	26.228.794	-16.972.488
2011	5.992.633	23.952.914	29.945.547	-17.960.281
2012	6.680.777	26.625.286	33.306.063	-19.944.509
2013	6.964.209	25.064.214	32.028.423	-18.100.005
2014	5.943.014	25.288.597	31.231.611	-19.345.583
2015	3.588.331	20.401.757	23.990.088	-16.813.426
2016	1.732.954	15.162.386	16.895.340	-13.429.432
2017	2.734.316	19.514.094	22.248.410	-16.779.778
2018	3.399.622	21.989.574	25.389.196	-18.589.953
2019	3.854.059	22.454.635	26.308.694	-18.600.576

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.rapory.tuik.gov.tr> (18.04.2020). Verilerinden yararlanılarak tarafımızca düzenlenmiştir.

Tablo 84'te görüldüğü gibi Türkiye, Rusya Federasyonu'na 2010 yılında 4.628 milyon dolarlık ihracat, 21.600 milyon dolarlık ithalat yapmıştır. Toplam dış ticaret hacmi ise 25.228 milyon dolar olarak gerçekleştirmiştir. 2010 yılında Rusya Federasyonu ile gerçekleştirilen bu dış ticaretin sonrasında Türkiye 16.972 milyon dolar tutarında dış ticaret açığı vermiştir. 2013 yılına gelindiğinde ise Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na olan ihracatı geçmişten günümüze kadar hiç görülmedik bir biçimde (2010 yılına göre) %50,47'lik bir artış göstererek 6.964 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Aynı yılda ithalatımız %16,3'lük bir artışla 25.064 milyona yükselmiş olup, toplam dış ticaret hacmimiz ise %22,11'lik bir artışla 32.028 milyon

dolar olarak gerçekleşmiştir. 2013 yıl sonu itibariyle Türkiye'nin dış ticaret dengesi ise (2010 yılına göre) %6,64'lük bir artış göstererek 18.100 milyon dolar açıkla yıl kapanmıştır.

2013 yılından itibaren Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile olan ikili ticari ilişkilerinin kademeli olarak azalmaya başladığı görülmektedir. Düşüşlerin seyrini inceleyecek olursak Tablo 84 düşüşlerin 2014 yılından itibaren 2018 yılının sonuna kadar devam ettiği görülmektedir. 2019 yılına gelindiğinde ise; kısmi de olsa bir artış ortaya çıkmaktadır. Türkiye-Rusya Federasyonu arasında gerçekleştirilen ikili ticari ilişkilerin akışı 2014-2019 yıllarında ise şu şekilde seyretmektedir. 2014 yılında Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na ihracatı, ithalatı ve dış ticaret hacmi (2013 yılına göre) az da olsa bir düşüş göstererek şu şekilde gerçekleşmiştir. İhracatı 5.943 milyon dolar, ithalatı 25.288 milyon dolar olarak gerçekleşmiş olup, toplam dış ticaret hacmi ise 31.231 milyona düşerken, dış ticaret dengesi ise 19.345 milyon dolar açık vermiştir (TÜİK, a.g.e., 2019).

Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile dış ticaretinin (2014-2020) gelişim seyri şu şekildedir; Türkiye'nin (2014 yılına göre) 2019 yılı sonu itibariyle Rusya Federasyonu'na ihracatı %35,15 oranında bir düşüşle 3.854 milyon dolar olarak gerçekleşirken, ithalatı %11,20'lik bir düşüşle 22.454 milyon dolar, toplam dış ticaret hacmi de %15,76'lık düşüşle 26.308 milyona gerilemiştir. Dış ticaret dengesi ise yine önceki yıllarda olduğu gibi açık vermiş olup, (2014 yılına göre) 2019 yılı sonunda %3,85'lik bir düşüşle 18.6 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye-Rusya Federasyonu arasındaki ikili ticari ilişkilerde 2014 yılı sonrasında görülen düşüşün nedenlerini incelediğimizde şu sonuçlara ulaşılmaktadır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Rusya Federasyonu ile yaşanan yoğun rekabetin hâlâ devam ediyor olmasıyla birlikte, siyasi ilişkilerde yaşanan gerginlik ve çıkar çatışmalarının ticari ilişkilere de yansımış olması iki ülke arasındaki ticaret hacmini olumsuz yönde etkilemektedir. Nitekim Rusya Federasyonu ile Türkiye arasında yaşanan 2015 yılındaki uçak krizi her iki ülkenin ilişkilerini yeniden değerlendirilmesine neden olmuştur. Yine her iki ülke arasındaki siyasi-ideolojik çıkarların da (Panslavizm, Pantürkizm, Yeni Osmanlılık) zaman zaman çatıştığı bilinmektedir (Zengin, 2015: 63).

Türkiye-Rusya arasındaki uçak krizi etkisini hemen göstererek 2016 yılında Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na yapmış olduğu ihracatı %50 oranında azaltarak 1.732 milyon dolar olarak gerçekleşmesine neden olmuştur. Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile yaklaşık on yıldır devam eden barış içindeki yükseliş trendinin devam edip etmeyeceğinde en önemli rolü iki ülkenin birbirlerine karşı izleyecekleri dış politika belirleyecektir. Eğer her iki ülke karşılıklı çıkar ve menfaatlerini gözeterek doğrudan ve dolaylı yollardan oluşabilecek çatışmalardan uzak kalabilirse, mevcut ikili ticari ilişkiler başta olmak üzere, sosyal ve askeri anlamdaki birlikteliklerinde; entegrasyonların oluşumuna zemin hazırlayacaktır. Bu durumdan her iki ülkenin de büyük kazanç sağlayacağı bilinen bir gerçektir.

Nitekim tarih boyunca Sovyetler ile Osmanlı arasında devam etmiş olan ilişkinin rekabet ve çatışma olarak tanımlanmış olması 1990'lı yıllarda oluşan yeni dünya düzeni ile ilişkilerin rekabet ve iş birliğinin ortak etkisi altında şekillendirilmeye başlanması, olumlu etkilerini göstermeye başlamıştır (Aras, 2009: 4-14).⁵⁶

Türkiye-Rusya Federasyonu arasında gerçekleştirilen ihracat ve ithalatın mal gruplarına (fasıllara) göre dağılımının payları ise şu şekilde gerçekleşmiştir; Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na ihracatında meyveler %18,7, kazan ve makineler %11,78, motorlu kara taşıtları %9,87, elektrikli makine ve cihazlar %4,85 ve plastikler %4,3'lük bir paya sahiptir.

Türkiye'nin Rusya Federasyonu'ndan ithalatında ise 2019 yılı itibariyle mineral yakıtlar %63,2, demir ve çelik %17,62, hububat %6,26, bakır ve bakırdan eşyalar %2,91, alüminyum eşyalar ise %2,78'lik paya sahiptir (Trade Map, 2020).

3.3.2. Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na Mal Grupları İtibariyle İhracatı ve İthalatı

Türkiye ile AEB üye ülkeler arasında gerçekleştirilen ihracat-ithalatın mal grupları itibariyle dağılımı incelenirken AEB'nin kuruluş sonrası dönemi (2015) göz önüne alınmıştır. Türkiye'nin birlik içinde en büyük ekonomik-siyasi güce sahip olan Rusya Federasyonu'na mal grupları bazında yapmış olduğu ihracat ve ithalatın payları incelendiğinde; yatırım, hammadde ve tüketim mallarının dağılımında dalgalanmalar

⁵⁶ Daha geniş bilgi için bkz: Tablo 81'deki geçmişten günümüze Rusya-Türkiye arasında yapılmış olan ticari anlaşmalar. Diğer anlaşmalar için bkz: Zengin (2015), Yerasimos (1979).

görülmektedir. Bunun nedeni, Rusya Federasyonu'nun ekonomisinde meydana gelen büyüme ile (2017'de 2016'ya göre %1,5'lik bir artış) küresel ekonomik konumunda güç kazanmış olması, makroekonomik istikrarı sağlayıcı politikalar izlemesi ve enerji fiyatlarında görülen dalgalanmaların etkileri (Dünya Bankası, 2018).

Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na mal grupları itibariyle 2015-2019 yılları arasında gerçekleştirmiş olduğu ihracat-ithalatın dağılımı Tablo 85'te gösterilmiştir.

Tablo 85: Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na Mal Grupları İtibariyle İhracatı ve İthalatı (Milyon \$) 2015-2019

Yıllar	Ülke Adı	Mal Grupları	İhracat	(%)	İthalat	(%)
2015	Rusya Federasyonu	1.Yatırım (sermaye) malları	329.196.375	9,17	26.551.478	0,13
		2.Hammadde (ara malları)	1.583.287.128	44,12	20.074.217.295	98,39
		3. Tüketim malları	1.665.944.708	46,42	300.336.836	1,47
		4. Diğerleri	9.902.775	0,27	650.959	0,01
		Yıl Toplamı:	3.588.330.986	100	20.401.756.568	100
2016	Rusya Federasyonu	1.Yatırım (sermaye) malları	204.571.738	11,80	33.874.080	0,22
		2.Hammadde (ara malları)	733.954.568	42,35	14.808.528.261	97,66
		3. Tüketim malları	791.521.506	45,67	319.939.372	2,11
		4. Diğerleri	2.905.767	0,16	44.334	0,01
		Yıl Toplamı:	1.732.953.579	100	15.162.386.047	100
2017	Rusya Federasyonu	1.Yatırım (sermaye) malları	350.346.119	12,81	18.716.111	0,09
		2.Hammadde (ara malları)	1.073.620.012	39,26	19.023.677.588	97,48
		3. Tüketim malları	1.303.269.501	47,66	471.680.547	2,41
		4. Diğerleri	7.080.261	0,25	19.708	0,01
		Yıl Toplamı:	2.734.315.893	100	19.514.093.954	100
2018	Rusya Federasyonu	1.Yatırım (sermaye) malları	392.772.690	11,55	20.755.573	0,09
		2.Hammadde (ara malları)	1.400.189.633	41,18	21.529.508.920	97,90
		3. Tüketim malları	1.594.423.716	46,89	436.186.975	1,98
		4. Diğerleri	12.276.276	0,36	3.122.466	0,01
		Yıl Toplamı:	3.399.662.315	100	21.989.573.934	100
2019	Ülke Adı	Mal Grupları	İhracat	(%)	İthalat	(%)

Rusya Federasyonu	1.Yatırım (sermaye) malları	466.220.127	12,09	49.504.899	0,22
	2.Hammadde (ara malları)	1.607.075.299	41,70	22.023.926.579	98,08
	3. Tüketim malları	1.768.320.384	45,89	374.731.513	1,66
	4. Diğerleri	11.572.795	0,30	4.845.695	0,02
	Yıl Toplamı:	3.853.188.605	100	22.453.008.686	100

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.rapory.tuik.gov.tr> (18.04.2020). Verilerinden yararlanılarak tarafımızca düzenlenmiştir.

Tablo 85'te görüldüğü gibi Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na ihracatında tüketim malları 2015-2019 yılları arasında en yüksek paya sahiptir. Türkiye'nin AEB'ye toplam ihracatı içindeki payları ise şu şekilde seyretmiştir; 2015'te %46,42, 2016'da %45,67, 2017'de %47,66, 2018'de %46,89 ve 2019 yılında ise %45,89 olarak gerçekleşmiş. Türkiye'nin Rusya Federasyonu'ndan ithal etmiş olduğu tüketim mallarının toplam ithalatı içerisindeki payı ise; 2015'te % 1,47 (en düşük), 2017'de ise %2,41 (en yüksek) seviyesindedir.

Türkiye'nin mal grupları itibariyle Rusya Federasyonu'na ihracatında ikinci sırayı hammadde (ara malları) oluşturmaktadır. Bu malların Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na toplam ihracatı içerisindeki payları şu şekilde gerçekleşmiştir; 2015'te %44,12, 2016'da %42,35, 2017'de %39,26, 2018'de %41,18 ve 2019 yılında ise %41,70'tir. Rakamlardan da anlaşılacağı gibi hammadde ihracatındaki dalgalanmaların seyri oldukça düşük seviyede seyretmiştir.

Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na ihracatında en yüksek paya sahip olan tüketim malları; ithalatta yerini hammaddeye (ara malları) bırakmış olup, Türkiye-Rusya Federasyonu arasındaki toplam dış ticarete, dış ticaret açığına neden olan mal grubudur. Hammadde (ara malları) Türkiye'nin Rusya Federasyonu'ndan ithalatı içerisindeki payı 2015-2020 yılları arasında % 1'lik artış veya azalışla istisnasız %97-98 oranında gerçekleşmiştir. İthalatın bu denli yüksek olmasının nedeni Türkiye'nin hammaddeye (ara malı) olan bağımlılığı ve bunun önemli bir kısmının da Rusya Federasyonu'ndan ithal ediliyor olmasıdır. Söz konusu ithalat Türkiye'nin dış ticaret dengesine 16-19 milyar dolarlık ilave açık oluşumuna neden olmaktadır.

Türkiye-Rusya Federasyonu arasında gerçekleştirilen ihracatta üçüncü sırayı alan yatırım (sermaye) mallarının toplam ihracat içerisindeki payı şu şekildedir seyretmiştir. 2015'te %9,17, 2016'da %11,80, 2017'de %12,81, 2018'de %11,55 ve

2019 yılında ise %12,09'dur. Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na ihraç ettiği yatırım (sermaye) mallarının toplam ihracatı içerisindeki payı %2-3'lük artış-azalışla %9-12 arasında seyretmiştir. Artışın olduğu yıllar genelde Rusya Federasyonu'nun ekonomisinde dalgalanmalarla birlikte Batı ülkelerinin ambargosunun olmadığı, doğalgaz ve petrol ürünlerinin fiyatında ani düşüşlerin yaşanmadığı yıllardır.

Ayrıca söz konusu yatırım (sermaye) mallarının Rusya Federasyonu'ndan ithalatında payı %0,13-0,22 arasında yok denecek kadar düşük seviyede gerçekleşmiştir. Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile gerçekleştirmiş olduğu ihracat ve ithalatta dördüncü sırada yer alan diğer malların ihraç ve ithal tutarları ise oldukça düşük seviyelerde %0,2-0,1 arasında gerçekleşmiştir.

3.3.3. Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na Sektörler İtibariyle İhracatı ve İthalatı

Türkiye'nin en önemli pazarlarından birisi olan Rusya Federasyonu ile ikili ticari-ekonomik ilişkilerimiz 2014 yılı başından itibaren düşüş göstermeye başlamıştır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi Rusya Federasyonu'nun Kırım'ı işgal etmesiyle birlikte ortaya çıkan lojistik güçlüklerdir. İkincisi ise, 2015 yılında Türkiye ile Rusya Federasyonu arasında yaşanan uçak düşürme krizinin etkisini anında göstererek iki ülke arasındaki toplam dış ticaret hacminin düşmesine neden olmasıdır. Bu durum iki ülke arasında gerçekleştirilen ihracatı ve ithalatı olumsuz yönde etkileyerek, düşmesine neden olmuştur (TSKB, 2014: 11).

Ayrıca Türkiye'nin özellikle 2013 yılından itibaren toplam dış ticaret hacminin düşüş göstermeye başlaması, özellikle ithalatı artarken ihracatın düşüşe geçmesi (2017 yıl sonu itibariyle ihracatın ithalatı karşılama oranı %67,1) ihracatını sürdürebilmek için ara malı ve sermaye malı ithalatını artırmak zorunda kalmasına ve bunun sonucunda da sektörel bazda ihracat ve ithalatın düşmesine neden olan diğer etkenlerdir. Türkiye bu kısır döngüden kurtulmak için her ne kadar ileri teknoloji gerektiren ürünlere ağırlık vererek bu ürünlerin toplam ihracat içindeki payını artırmaya çalışmış olsa da beklentiler tam olarak gerçekleşmemiştir (TSKB, a.g.e., s:3).

2014 yılından itibaren Türkiye'nin dış ticaretinde özellikle ihracat ve ithalatında yaşanan belirgin dönüşüm Tablo 86'da görüldüğü gibi, Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na sektörler itibariyle gerçekleştirdiği ihracat ve ithalatına da yansımıştır.

Tablo 86: Türkiye'nin Sektörler İtibariyle Rusya Federasyonu'na İhracatı-İthalatı (Milyon \$) 2015-2019

Yıllar	Sektör	İhracat	(%)	İthalat	%
2015	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	979.467.115	96,04	993.495.598	96,34
	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	37.493.126	94,01	10.216.807.659	99,98
	Sanayi Diğer	2.561.610.502	68,07	8.531.040.369	86,50
	A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.	7.755.837	99,71	652.299.830	98,59
	B. Bilgi ve İletişim	1.996.285	33,23	8.099.740	89,70
	C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.	7.550	0,45	283	100
	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	571	3,05	13.089	52,91
	2016	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	417.432.873	74,69	767.103.059
Madencilik ve Taş Ocakçılığı		22.548.785	97,21	6.189.424.121	99,94
Sanayi Diğer		1.288.590.943	52,92	7.637.984.034	86,05
A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.		4.072.095	95,95	565.311.694	98,95
B. Bilgi ve İletişim		307.286	20,81	2.277.996	99,94
C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.		1.497	0,27	270.000	100
D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor		100	2,81	15.143	79,07
2017		Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	718.736.121	86,40	1.062.744.358
	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	24.655.093	97,26	8.126.057.847	99,95
	Sanayi Diğer	1.984.595.026	58,74	9.631.869.621	85,20
	A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.	5.854.471	99,74	692.285.967	98,68
	B. Bilgi ve İletişim	473.518	10,65	1.098.881	99,69

	C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.	-	-	31.895	100
	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	1.664	0,81	5.385	21,32
2018	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	752.350.405	91,92	1.453.073.869	89,80
	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	36.580.400	98,70	7.871.516.071	99,87
	Sanayi Diğer	2.598.155.414	64,34	11.789.230.932	88,52
	A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.	11.376.780	98,63	874.239.961	98,97
	B. Bilgi ve İletişim	1.015.281	17,39	1.511.048	100
	C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.	1.571	0,88	-	-
	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	182.464	95,91	2.053	0,23
2019	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	855.383.398	94,80	1.744.960.421	93,59
	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	45.895.111	98,88	10.730.545.606	99,93
	Sanayi Diğer	2.919.522.397	63,02	9.405.467.772	86,46
	A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.	31.542.247	99,09	571.828.951	98,90
	B. Bilgi ve İletişim	827.266	12,14	203.278	99,85
	C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.	-	-	473	100
	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	18.186	26,15	2.185	23,41

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.rapory.tuik.gov.tr> (18.04.2020). Verilerinden yararlanılarak tarafımızca düzenlenmiştir.

Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile sektörel bazda gerçekleştirdiği ihracat ve ithalat tutarlarının gösterildiği Tablo 86'yı incelediğimizde 2015-2019 yılları arasında Türkiye'nin AEB üyesi ülkelere tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörlerinde yapmış olduğu 1.019 milyon dolarlık ihracatın %96,04'ünü (979.467 milyon dolar) Rusya Federasyonu'yla gerçekleştirdiği görülmektedir. Söz konusu sektörden 2015 yılı itibarıyla Türkiye'nin AEB'ye üye ülkelere toplam ithalatı ise 1.031 milyon dolar olup Türkiye %96,34'üne tekabül eden kısmını (993.495 milyon dolar) Rusya

Federasyonu'ndan ithal emiş olup, kalan kısmını ise Birliğin diğerkülkelerinden ithal etmiştir.

Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na tarım, ormancılık ve balıkçılık sektöründe ihraç ettiği ürünlerin başında yenilen meyveler ve sert kabuklu meyveler, sebzeler, balık ürünleri ilk sırada yer almaktadır. İthalatında ise hububat, gıda sanayiinin kalıntı ve döküntüleri, hayvan için hazırlanmış kaba yemler, orman ürünlerinden kereste, tomruk önde gelen ithal mallarıdır.

Yine 2015 yılı itibariyle Türkiye, AEB üye ülkelerinin tamamına madencilik ve taş ocakçılığı sektöründe yapmış olduğu 39.881 milyon dolarlık toplam ihracatın %94,01'ini (37.493 milyon dolar) Rusya Federasyonu'yla yaparken, %99,98'lik kısmını ise (10.216 milyon dolar) Rusya Federasyonu'ndan ithal etmiştir. Söz konusu sektörden Türkiye'nin ihraç ettiği ürünler arasında kıymetli metaller ve kaplamalardan oluşan mücevherci eşyalar, metal dökümü için kaslar, plakaları kalıplar, kalıp modelleri ilk sırayı almaktadır. İthalatımızda ise petrol yağları, bitümenli minerallerden elde edilen yağlar, taş kömürü, taş kömüründen elde edilen briketler, katı yakıtlar, işlenmemiş alüminyumlar ilk sırada yer almaktadır.⁵⁷

Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile sanayi sektörüne ait toplam ihracat-ithalatını incelediğimizde 2015 yılı itibariyle Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na yaptığı ihracat 2.561 milyon dolar, ithalat ise 8.531 milyon dolardır. Ülkemiz, Birliğin tamamına sanayi sektörü için yapmış olduğu ihracatın (3.762 milyon dolar) %68,7'sini, toplam ithalatın (9.862 milyon dolar) %86,50'sini Rusya Federasyonu ile gerçekleştirmiştir. Türkiye'nin sanayi sektörüne yönelik Rusya Federasyonu'na ihracatında öncelikli mallar; kazanlar, makineler, mekanik cihazlar aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları, motorlu kara taşıtları, traktörler ve bisikletler öncelikli mallardır. İthalatında ise; demir-çelik ilk sırayı alırken alüminyum ve alüminyumdan eşyalar ikinci sırayı oluşturmaktadır.

Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile diğerkülkelerden:

a) su temini kanalizasyon, atık yönetimi faaliyetinden yapmış olduğu ihracat 7.755 milyon dolar olup; toplam da Birlik üyesi ülkelerle yapılan ihracatın (7.777 milyon doları) %99,71'ini oluşturmaktadır. Söz konusu sektörün Türkiye'nin

⁵⁷ Türkiye'nin sektörler itibariyle ihracat-ithalat yaptığı ülkeler ve ürünler açısından daha detaylı bilgi için bkz: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, tuik.gov.tr / Trade Map, Trade Statistics for International Business, development, trademap.org

ithalatındaki payı ise yaklaşık 652.5 milyon dolar tutarla %98,59'unu oluşturmaktadır. Türkiye'nin AEB üye ülkelerinin tamamından bu sektörle ilgili yapmış olduğu toplam ithalat tutarı ise 661.579 milyon dolardır.

b) Bilgi ve iletişim sektöründen Türkiye-Rusya Federasyonu arasında gerçekleştirilen ihracatta Türkiye 2015 yılı itibariyle Rusya Federasyonu'na 1.996 milyon dolarlık ihracat yapmışken, aynı yıl yapmış olduğu ithalat ise 8.099 milyon dolardır. Birlik üyesi olan tüm ülkelere söz konusu sektörle ilgili yapmış olduğu ihracat 6.007 milyon dolardır. İthalatı ise 9.029 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'nin toplam ihracatı içerisinde Rusya Federasyonu'nun payı %33,23 iken ithalatındaki payı ise %89,70 oranındadır. Verilerden de anlaşılacağı gibi Türkiye Kazakistan'dan sonra söz konusu sektörde en çok ihracatı Rusya Federasyonu'na yaparken, ithalatında ise yine en büyük payı Rusya Federasyonu oluşturmaktadır. Bu sektörde Türkiye'nin ihracatı içerisinde en yüksek payı, izole edilmiş teller, kablolar, izole edilmiş elektrikli iletkenler, fiber optik kablolar almaktadır. İthalatımız içerisinde de bakır teller en büyük paya sahiptir.

c) Mesleki bilgi ve teknik faaliyetler sektörüne yönelik Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na yapmış olduğu ihracat 7.550 dolar, ithalat ise 283 dolardır. Söz konusu sektör için Türkiye tüm birlik üyesi ülkelere 2015 yılı itibariyle 1.675 milyon dolar tutarında ihracat yaparken 283 dolar tutarında ithalat yapmıştır. İhracatında Rusya Federasyonu'nun payı %0,45 iken ithalatındaki payı ise yok denecek kadar azdır. Söz konusu sektörde Kazakistan toplam ihracatın %99,55'ini oluşturmaktadır.

d) kültür, sanat, eğlence, dinlenme ve sportif alanlarda ise çok düşük düzeyde ihracat ve ithalat yapılmış olup, Türkiye'nin birlik üyesi ülkelerin tamamına yapmış olduğu ihracat 2015 yılı itibariyle yaklaşık 19 milyon tutarında iken, ithalat ise yaklaşık 25 milyon dolardır. Türkiye'nin toplam ihracatında Rusya Federasyonu'nun payı %3,05 iken, ithalatındaki payı ise %52,91 olarak gerçekleşmiştir. Dış ticaret verilerinden de anlaşılacağı gibi; Türkiye'nin dış ticaret açığı vermesinde Rusya Federasyonu büyük rol oynamaktadır.

3.3.4. Türkiye'nin Toplam İhracatı-İthalatı İçerisinde Rusya Federasyonu'nun Payı ve İhracatının İthalatını Karşılama oranı

Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan günümüze kadar birkaç yılın dışında (1932, 1937 ve 1942) istisnasız her yıl dış ticaret açığı veren bir ülkedir. Bu açığın

yıllar içerisindeki seyri incelendiğinde ise her yıl bir önceki yıla göre arttığı görülmektedir. Dış ticaret açığına neden olan sektörler/mal grupları itibariyle 2010 yılına kadar farklı ülkeler ve farklı mal gruplarından oluşurken, son on yıldır Türkiye'nin dış ticaret partneriyle birlikte, ihracat-ithalatının seyrinde de değişimlerin olduğu görülmektedir (Şahin, 2015, a.g.e., s:61).

Türkiye'nin daha önceki yıllarda dış ticaretinde en büyük paya sahip olan ülkelerin başında Batı Avrupa ülkeleri (Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya) ilk sırada yer alırken, bu ülkeleri diğer Avrupa ve Kuzey Afrika ve Güney Amerika izlemiştir. Ancak 2000 ve sonrası yıllarda Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmi içerisinde önemli bir paya sahip olan yeni ticari partnerlerin oluştuğu görülmektedir.

Bu önemli ticari partnerlerden birincisi Rusya Federasyonu iken ikincisi Çin, diğerleri de Irak ve Birleşik Krallık olmuştur. Türkiye'nin dış ticaretinde özellikle son beş yıldır büyük rol oynayan ve toplam ithalatımız içerisinde birinci sıraya kadar yüksek bir paya sahip olan Rusya Federasyonu'nun Türkiye'nin dış ticaretindeki payı 1997 yılından itibaren sürekli artış göstermiştir. Son beş yıldır ise Türkiye'nin en çok ihracat yaptığı ilk beş ülke arasında yer alması da ithalatında her sene istisnasız ilk beş ülke arasında yer almıştır. 2018-2019'da ise birinci sırada yer almıştır. (Bknz: Tablo 87.)

Tablo 87: Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na Toplam İhracatı-İthalatı ve Dış Ticaret İçerisindeki Payı (%) 2010-2019

Yıllar	Türkiye'nin Toplam Dış Ticaretindeki payı	Türkiye'nin Toplam İhracatındaki payı	Türkiye'nin Toplam İthalatı İçindeki Payı	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı
2010	8,75	4,06	11,64	21,42
2011	7,96	4,44	9,94	25,01
2012	8,56	4,38	11,25	25,08
2013	7,93	4,58	9,95	27,78
2014	7,81	3,77	10,44	23,50
2015	6,83	2,49	9,84	17,58
2016	4,95	1,21	7,63	11,42
2017	5,69	1,74	8,34	14,01
2018	6,49	2,02	9,43	15,45
2019	7,03	2,24	11,07	17,16

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.rapory.tuik.gov.tr> (18.04.2020). Verilerinden yararlanılarak tarafımızca düzenlenmiştir.

Tablo 87'de görüldüğü gibi, Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmi içinde Rusya Federasyonu'nun payı 1997 yılından itibaren artış göstermeye başlamıştır. Ancak iki ülkenin ticaret hacmi küresel krizin etkisiyle 2009'da 22.6 milyon dolara gerilemiştir. 2009 sonrasında ise Batılı ülke ekonomilerine kıyasla daha hızlı toparlanan Türkiye

ve Rusya ikili ticaret hacmini tekrar arttırmayı başarmıştır. 2010 yılına gelindiğinde ise Rusya Federasyonu'nun Türkiye'nin dış ticaret hacmindeki payı %8,75 seviyesine kadar yükselmiştir. Yine 2010 yılında Türkiye'nin toplam ihracatında Rusya Federasyonu'nun payı %4,06, toplam ithalatında payı %11,64'tür. Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile olan dış ticaretinde ihracatın/ithalatı karşılama oranı ise %21,42 olarak gerçekleşmiştir. 2012 yılındaki ticaret hacmi ise 2008 yılındaki rakamları tekrar yakalamayı başarmıştır. 2014 yılına gelindiğinde Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na ihracatı ülke ekonomisindeki yavaşlama ve rublenin değer kaybına bağlı olarak ithalatın daralması nedeniyle %3,7'ye gerilemiştir.

2010-2015 döneminde ise Türkiye-Rusya Federasyonu arasında gerçekleşen ikili ticari ilişkilerin seyrinde çok büyük kırılmaların olmadığı görülmektedir. Örneğin 2010-2015 yılları arasında Rusya Federasyonu'nun Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmi içerisindeki payı %1-2'lik bir oranda sapma göstererek %7,81-8,75 arasında seyrederken, Türkiye'nin toplam ihracatındaki payı %0,81 oranında sapma ile %3,77-4,06 arasında gerçekleşmiştir. Rusya Federasyonu'nun Türkiye'nin toplam ithalatı içerisindeki payı ise; yine aynı dönemde %1,7'lik sapmayla, ortalama %10,64 oranında bir paya sahiptir. Türkiye'den Rusya Federasyonu'na gerçekleştirilen ihracatın/ithalatı karşılama oranı ise 2013 yılında %27,78 olarak gerçekleşmiştir. Diğer yıllarda ise bu oranlar %21,42-23,5 düzeylerinde seyretmiştir.

2015 yılı ve sonrası Türkiye ile Rusya Federasyonu arasındaki dış ticaretin gelişim seyrinde ani düşüşlerin başladığı ve bu düşüşlerin 2019 yılına gelinceye kadar devam ettiği görülmektedir. Bu düşüşler Türkiye'nin toplam dış ticaret hacminde olduğu gibi, ihracatına, ithalatına ve ihracatın ithalatı karşılama oranına da yansımıştır. 2016 yılında Rusya Federasyonu'nun Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmi içerisindeki payı %4,95'e düşerken, Türkiye'nin toplam ihracatı içerisinde Rusya Federasyonu'nun payı daha önceki yıllarda %4,5 seviyelerinde iken, %1,2 seviyesine kadar gerilemiştir. Benzer düşüşler Türkiye'nin Rusya Federasyonu'ndan ithalat oranlarında da görülmektedir. Daha önce 2011 yılında %11,25 olan pay, 2016 yılına gelindiğinde %7,63 gerilemiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranına bakıldığı zaman 2013 yılında %27,58 olan bu oran, 2016 yılında %58,59 düşüşle %11,42 olarak gerçekleşmiştir.

2019 yılı ise Türkiye-Rusya Federasyonu arasındaki ikili ticari ilişkilerin tekrardan yeşermeye başladığı, diğer bir ifadeyle 2010'lu yıllardaki seyrine tekrar

dönüş yapmaya başladığı bir yıl olmuştur. Bu yılda Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmi içerisinde Rusya Federasyonu'nun payı %7,03'e yükselirken, toplam ihracat içerisindeki payı %2,24'e, toplam ithalatı içerisindeki payı ise %11,07 olarak gerçekleşmiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranı ise %17,16'ya yükselmiştir.

Rusya Federasyonu'nun ayrıca Türkiye'nin ithalat yaptığı ilk beş ülke arasındaki üçüncü sırada olan yerini son beş yıldır koruduğu gibi, 2018 yılında Türkiye'nin bu ülkeden gerçekleştirmiş olduğu ithalatı, toplam ithalatımız içerisinde %9,43'lük payla birinci sıraya yükselmiştir. İkinci sırayı %9,3'lük pay ile Almanya alırken, üçüncü sırayı da %9,28'lik payla Çin almıştır. 2019 yılında ise Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmi içindeki payı (2018 yılına göre) %8,32, ihracatında %0,9'lük, ithalatında ise %17,39'lük artış göstererek 22.454 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranında ise %11,06 oranında bir artış görülmektedir.

Türkiye-Rusya Federasyonu arasındaki ikili ticari ilişkilerdeki bu gelişme 2019 yılında da devam etmiştir. Türkiye'nin en çok ithalat yaptığı ülkeler listesinde yine Rusya Federasyonu'nun %11'lik bir payla birinci sırada yer almasıyla sonuçlanmıştır. İkinci sırayı %9,2'lik payla Almanya, üçüncü sırayı %9,1'lik payla Çin alırken, dördüncü sırayı %5,6'lık payla ABD ve beşinci sırayı da %4,4'lük pay ile İtalya almıştır.

Türkiye ile Rusya Federasyonu arasında gerçekleştirilen son on yıllık ticari ilişkilerin gelişim seyrinden de anlaşılacağı gibi 2015 yılının her iki ülke açısından bir kırılma yılı olduğunu ve etkisinin 2018 yılına kadar devam ettiği görülmektedir. Bunun temel nedenlerinden birisi Rusya Federasyonu'nun ekonomisinin içinde bulunduğu durumdur. Gerek ABD'nin gerekse Batılı ülkelerin Rusya Federasyonu ile yaşamış olduğu karşılıklı çıkar çatışmaları sonucunda söz konusu ülkeye karşı uygulamış oldukları ambargolar, dünya ekonomisinde görülen konjonktürel dalgalanmalar sonucunda petrol, doğal gaz ve diğer değerli madenlerin fiyatlarında görülen iniş ve çıkışlar önemli rol oynamışlardır. Diğer bir önemli etken ise; Türkiye'nin 2015 sonlarında Rus savaş uçağını düşürme hadisesidir.⁵⁸ Ayrıca Kırım'm

⁵⁸ Suriye'deki krizin başından itibaren siyasi ve diplomatik alanlarda Esad rejimine sürekli destek veren Rusya, 2015 yılı sonlarında Suriye'ye askeri araç gereç sevk ederek iç savaşa müdahil olmuştur. Bu durumun devamı olarak 24 Kasım 2015'te Rus savaş uçağı Suriye sınırındaki mevzileri bombalarken, Türkiye sınırına geçmesi ve yapılan tüm uyarılara rağmen sınırimızı ihlal etmeye devam etmesi sonucunda Türk jetleri tarafından düşürülmüştür.

Rusya tarafından ilhak edilmesi, iki ülke ilişkilerinde gergin söylemlere neden olsa da derin çatlaklara neden olmamıştır (Joobani ve Mousavipour, 2015: 147).

Nitekim krizin hemen sonrasında 1 Aralık 2014'te Moskova ile Ankara arasında ortak doğalgaz boru hattı projesi olan ve Güney Akım'a alternatif olarak gösterilen Türk Akım'ı için girişimler başlamıştır.⁵⁹

İki ülke arasındaki politik gerginliğin asıl önemli nedeni, iki ülkenin Suriye krizinde özellikle krizin ilk yıllarında, farklı pozisyon almış olmalarıdır. Ancak bu durum Türkiye-Rusya ilişkilerinin bozulmasına neden olmamıştır. Aksine siyasi ilişkilerdeki tutum ve beklentilerin farklılıklarına rağmen iki ülke arasındaki ortak çıkarlar mevcut ilişkilerin gelişimine yol açmıştır (Sarıaslan, 2019:190).

Türkiye-Rusya arasında gerçekleştirilen ikili ticari ilişkilerin sonucunda Türkiye'nin dış ticaretinin sürekli açık verdiği görülmektedir. Bu açığın boyutu ise siyasi ilişkilerin gelişme seyrine bağlı olarak bazı yıllar artış bazı yıllar da ise azalış göstermiştir. Bu ticari açığın giderek artması ise birçok etkenden kaynaklanmakta olup, bu etkenleri şu şekilde sıralayabiliriz. 1998 yılında Türkiye ile Rusya Federasyonu arasında imzalanan Mavi Akım anlaşmasının 2005 yılında uygulamaya konması ile Rusya Federasyonu'ndan ithal edilen doğalgaz miktarının artmış olmasının yanında, o günün piyasa fiyatı üzerinden bir fiyatla ithal edilmesi, Türkiye'nin doğalgaz faturasını ve buna bağlı olarak dış ticaret açığının artmasına neden olmuştur. Rusya'nın Mavi Akım ile elde etmiş olduğu başarı, Türkiye'nin enerji politikaları ve enerji güvenliği açısından olumlu bir anlaşma olmamıştır. Ayrıca bu projeye Türkiye enerji ithalatında Rusya Federasyonu'na bağımlı hale geldiği gibi, ithal edilen doğalgaz miktarı da 30 milyar metreküp seviyesine ulaşmıştır (Kakışım, 2019: 80).

Burada 1995-2010 döneminde Türkiye'nin Rusya Federasyonu'ndan yapmış olduğu ithalat yaklaşık 10 kat artış göstererek, Türkiye'de dış ticaret açığının en önemli nedenlerinden birisi olan mineral yakıtlar, yağlar vb. damıtılmasından elde edilen ürünlerin ithalatı, aynı dönemde 20 kat artış göstermiştir. 2019 yılında Türkiye'nin 45.3 milyar metreküplük ithalatının %33,61'ini 15.1 milyar metreküp ile Azerbaycan ve %17,11'ini 7.7 metreküp ile İran oluşturmaktadır. 2009-2018 yılları

⁵⁹ Türk Akım'ı ile ilgili olarak eleştirel bir çalışma için bkz: Younkyoo Kim- Stephen Blank "The New Great Game of Caspian Energy in 2013-2014: Turk Stream, Russia and Turkey", Journal of Balkan and Near Eastern Studies, c:18/1 2016:37-55.

arasında Türkiye'nin en çok doğalgaz ithalatı yaptığı ülkeler sırasıyla; Rusya, İran ve Azerbaycan'dır (BP, 2020).

Türkiye'nin nüfusunda meydana gelen artışla beraber üretimdeki artışlar, bu durumun neden olduğu enerji ithalatındaki yükseliş ülkemizin dış ticaret açığının da artmasında önemli rol oynamıştır.

1990'ın ikinci yarısında dünyanın birçok ülkesinde ortaya çıkan finansal krizler, Rusya Federasyonu'nu da 1998'de etkisi altına alarak ekonomik krizin ortaya çıkmasında etkili olmuş, Rus para birimi dolar karşısında önemli ölçüde değer kaybetmiştir. Bu durum Rusya Federasyonu'nun ihracatını arttırırken, ithalatının azalmasına neden olmuştur. Söz konusu dönemlerde ithalat kadar çok büyük oranda olmasa da Türkiye'nin de Rusya Federasyonu'na ihracatı azalmıştır.

Türkiye'nin ihracatı, hammadde ve yatırım malı ithalatına büyük ölçüde bağımlı olup, bu kapsamda önemli miktardaki hammadde, özellikle mineral yakıtların %63'ü, demir-çeliğin %17,62'si, bakır ve bakırdan yapılmış eşyaların %2,91'i ve tarım sektöründe yer alan hububat ihtiyacımızın da %6,26'sını Rusya Federasyonu'ndan ithal edilmesi, dış ticaret açığını doğuran bir başka nedendir (Ticaret Bakanlığı, 2020).

Türkiye ile AB arasında gerçekleşen gümrük birliği anlaşması gereğince AB dışında yer alan ülkelere ortak gümrük tarifeleri uygulanmaya başlanmıştır. Türkiye bu konudaki taahhütlerini 2001 sonrasında yerine getirmiştir. Bu nedenle Türkiye'nin korunma düzeyi gümrük birliği öncesine oranla azalmıştır. Diğer AB dışındaki ülkelere karşı uyguladığı gibi Rusya Federasyonu'na da bu kapsamda eskiye oranla daha düşük oranda gümrük tarifesi uygulaması, iki ülke arasındaki dış ticaret hadlerinin Türkiye'nin aleyhine gelişmesine neden olmuştur. Bu durum Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na karşı dış ticaret açığının artmasına neden olan bir diğer nedendir.

Özellikle son on yıldır dünyadaki bütün ülkelerin ve bu ülkelerin bünyesinde faaliyet gösteren firmaların dünya piyasalarından daha fazla pazar payı alabilmek için sürekli rekabet halinde oldukları bilinmektedir. Buna paralel olarak Türkiye'nin sahip olduğu jeopolitik önemi, artan nüfusu ve bulunduğu coğrafyadaki en istikrarlı ülke olmasının yanında Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu üçgeninde yer alması nedeniyle daha büyük rekabetin içinde olduğu görülmektedir. Ayrıca ticari, ekonomik, sosyal ve

askeri ilişkilerde büyük öneme sahip olması nedeniyle başta Çin, Rusya, Almanya, Fransa, İngiltere gibi büyük aktörlerle sürekli rekabet içinde olması, büyük harcamaları da beraberinde getirmektedir. Suriye’de yaşanan iç karışıklık sonucunda üç milyondan fazla Suriye vatandaşının ülkesini iç savaş nedeniyle terk edip Türkiye’ye göç etmelerinin ekonomimize maliyeti 40 milyar doların üzerinde seyretmesi bu durumun bariz örneğidir. Bu ve benzeri durumların yaşanmış olması dış ticaret açığının artışının nedenlerinden bazılarıdır.

Türkiye’nin Rusya Federasyonu ile dış ticaret açığı vermesinin bir diğer nedeni, 18.09.1984 tarihinde SSCB ile imzalanan doğalgaz anlaşması çerçevesinde, ithal edilecek doğalgaz karşılığında mal ihracı uygulamasının devam ettirilememesidir. Bu konuda Türk ihrac ürünlerinin ülkede tanıtımı için fırsat verilmemesi, gümrüklerde malların uzun süre bekletilmeleri ihracatı olumsuz yönde etkileyerek dış ticaret açığının artmasına neden olmuştur (Kakışım, 2019: 83).

3.3.5. Türkiye ile Rusya Federasyonu Arasındaki Yatırım İlişkileri

Tarihin her aşamasında iş birliği ve çatışma süreçlerinin birlikte görüldüğü Türkiye ile Rusya Federasyonu arasındaki ikili ilişkilerin günümüzde de bu devingen özelliğini koruduğu görülmektedir. Ancak genel olarak değerlendirildiğinde, uluslararası ilişkilerde Türkiye ile Rusya Federasyonu arasındaki çok yönlü iş birliğinin olumlu yönde geliştiği söylenebilir.

Bu çerçevede soğuk savaş dönemi boyunca Rusya’nın Türkiye’yi Batının ayrılmaz müttefiki olarak görmesi, Türkiye’nin ise Rusya’yı önemli bir dış tehdit olarak algılayıp uzun yıllar iki ülke arasındaki tüm ilişkilerin kontrollü bir şekilde devam ettirilmesi 1991’de SSCB’nin dağılmasıyla sona ermiştir. Soğuk savaş dönemi bitmiş, iki kutuplu dünya düzeni yerini tek kutuplu dünya düzenine bırakmıştır. Bu yeni dönemde Türkiye-Rusya Federasyonu ilişkilerinin çok boyutlu oluşu toplumsal ilişkilerde görülen yakınlaşma, her iki ülke açısından önemli avantajları da beraberinde getirmiştir. Çalışmanın bu kısmında 1991’den günümüze Ankara ile Moskova arasındaki zaman zaman Türkiye’nin Batılı müttefiklerinin karşı çıkmasına rağmen, askeri ve savunma da dâhil, ticaret, enerji, turizm ve doğrudan-dolaylı yabancı sermaye yatırımları incelenecektir.

1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra Türkiye ile Rusya Federasyonu arasındaki ilişkiler dönemin içinde bulunduğu koşullara göre Şekillenmeye başlamıştır (Hill ve Taşpınar, 2006: 82).

Bu yeni dönem beraberinde iki ülke arasında birçok yeni anlaşmayı da beraberinde getirmiştir. Bu anlaşmalar, Karadeniz Ekonomik İş Birliği Anlaşmasıyla (KEİB) başlamış olmakla birlikte, bu anlaşma içerik itibariyle görece çok fazla işlevi ve potansiyeli olmayan bölgesel bir entegrasyon anlaşmasıdır. KEİB; Karadeniz’e kıyısı olan ülkelerin birbirleriyle olan ikili ticari ilişkilerini arttırmayı amaçlayan bölgesel entegrasyondur.⁶⁰

Türkiye-Rusya Federasyonu arasındaki ilişkilerin başladığı bu yeni dönemde ticari ilişkiler diğer tüm ilişkilerin önünde yer almaya başlamıştır. niş ve Yılmaz soğuk savaş sonrasında Türkiye ile Rusya Federasyonu arasındaki ilişkileri iki ayrı döneme ayırarak incelemiştir (Sarıaslan, 2019: 181).⁶¹

Birinci dönem; soğuk savaşın hemen ardından 1999’a kadar olan dönem olarak tanımlanırken, ikinci dönem ise soğuk savaş sonrasında 1999 sonundan günümüze kadar uzanan dönemdeki ilişkilerin doğasını, kilit konumundaki gleri, dayanışmanın bölgesel bağlamını ve politik çatışmaların doğası ile ayrılıkçılığa ve nüfuz alanlarına yönelik tutumlarını inceleyen dönemdir. Bu iki dönemi şu Şekilde analiz etmişlerdir (Öniş ve Yılmaz, 2016: 77).

Yapılan analizde birinci dönemde, çatışmanın önem arz eden elemanlarıyla birlikte dayanışmanın da olduğu grlmekte iken, ikinci dönemde dayanışma politik eğilimler ve jeopolitik rekabetteki farklılıklarına rağmen derinleşmiştir.

İki lke arasındaki birinci dönemde; özel sektör desteği ile devlet güdümündeki dayanışma ön planda iken, ikinci dönemde devletlerin ana aktör konumları devam ederken, özel sektör çıkarlarının rolleri her iki ülkenin ekonomilerinin çeşitlendirilmesine ve büyümelerine paralel olarak artmıştır.

Her iki ülke arasındaki dayanışmanın bölgesel bağlamı birinci dönemde; yzeyssel bir dayanışma çerçevesinde ilişkiler sunarken, ikinci dönemde devlet

⁶⁰ KEİB’in kuruluşu, amaçları hakkında daha geniş bilgi için bkz: elik (1992)

⁶¹ Söz konusu iki dönemdeki gelişmelerin değerlendirilmesi hakkında daha geniş bilgi için bkz: niş, Z ve Yılmaz, ř (2016) “Turkey and Russian a Shifting Global Order: Cooperation Conflict and Asymmetric İnterdependence in a Turbulent Region”, Third World Quarterly, c.37/1, (2016), s:77.

başkanlarını kapsayacak şekilde gerçekleştirilen karşılıklı zirvelerin önemi ve artan sıklığı görülmeye başlamıştır.

Politik çatışmaların doğası, ayrılıkçılığa ve nüfuz alanlarına yönelik tutumlar birinci dönemde derin çatışmalara neden olmuştur. Bunun nedeni Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ne liderlik etme amacı ve bunun Rusya Federasyonu tarafından reddedilmesidir. Ayrıca iki devlet birbirlerinin azınlık haklarına yönelik çatışmalarına müdahalelerde bulunmuşlardır. Rusya Federasyonu'nun PKK'yı dolaylı yoldan desteklemesi, Türkiye'nin de benzer şekilde Çeçenistan'daki karışıklıkları desteklemesi bu duruma verilebilecek örnekler arasında yer almaktadır. İkinci dönemde iki ülke arasındaki çatışmalar azalmakla birlikte Türkiye, Rusya Federasyonu'nun etkisi alanında olduğunu düşündüğü bölgelerde aktif bölgesel rol oynamaktan kaçınmaya başlamıştır (Sarısaslan, 2019: 181).

İki ülke arasında ilk dönem olarak tanımlanan 1990-1999 arasında gerçekleştirilen yatırım ilişkilerini incelediğimizde, Özal'ın Mart 1991'de SSCB ile imzalamış olduğu dostluk anlaşması, Demirel'in 1992 yılında Rusya Federasyonu ile imzalamış olduğu "Türkiye-Rusya Federasyonu arasındaki ilişkilerin esasları hakkındaki anlaşma" içerik olarak Özal'ın dostluk anlaşmasıyla benzer olmakla birlikte, bu dönem Türkiye-Rusya Federasyonu arasındaki ilişkilerin kurucu belgeleri olma özelliğine sahiptir (Tellal, 2009: 546).

Bunlara ek olarak karşılıklı üst düzey ziyaretlerin başlamasıyla birlikte özellikle ticari alandaki ilişkileri düzenlemeye yönelik anlaşmalar imzalanmıştır. Bu dönemdeki ilişkilerde devlet kuruluşlarıyla birlikte iş çevrelerinin ve özel sektörün de önemli etkisi olmuştur. Bu anlaşmalar iki ülke arasında daha fazla yatırımla birlikte, iki ülke arasındaki dış ticaret hacminin de sürekli artmasına neden olmuştur. 1992-1997 yılları arasında Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na ihracatı %367 artarken, toplam ticaret hacmi de %177 oranına artış göstererek, Rusya Federasyonu Türkiye'nin ikinci önemli ticaret ortağı konumuna yükselmiştir (Erşen, 2011: 267).

Bu gelişmelere ek olarak bu dönemde Türkiye-Rusya Federasyonu arasındaki bürokrasinin azaltılmasıyla birlikte iki ülke vatandaşlarının serbest seyahatinin önü açılmış, Rusya Federasyonu vatandaşlarının Türkiye'ye ziyaretleri artmıştır. Kimileri turistik amaçlı gelirken birçoğu da "bavul ticareti" yapmak amacıyla gelmeye başlamıştır. Başta İstanbul (Laleli) pazarı olmak üzere diğer birçok ilden de küçük

çapta, başta deri, tekstil, konfeksiyon ürünleri satın alarak Rusya’da bu ürünlerin ticaretini yapmaya başlamışlardır. Söz konusu işlemlerin iki ülke arasındaki ticaret hacmini büyük oranda etkileyerek 1996 yılında “bavul ticaretinin” 8.8 milyar dolar seviyesine kadar yükseldiği görülmüştür.⁶²

Ancak 1998’de Rusya Federasyonu’nda ortaya çıkan mali krizin etkisiyle ülkede benimsenen yeni gümrük vergisi düzenlemeleri, ithal mallara gümrük vergisinin arttırılması 2000’li yılların başında bavul ticaretini %50’ye varan oranda azaltarak 3-4 milyar dolar seviyesine gerilemesine neden olmuştur (Büyükkakıncı, a.g.e., s: 812-813).

İkinci dönem 2000’li yıllardan sonra ise Türkiye-Rusya Federasyonu arasındaki ilişkilerin, her iki ülkede yaşanan siyasi iktidarların değişmesiyle birlikte ivme kazandığı bir dönem olmuştur. Rusya Federasyonu’nda 2000 seçimi sonrasında Putin’in, Türkiye’de ise 2002 seçim sonucunda Erdoğan’ın yönetime gelmesiyle iki ülke arasındaki ilişkiler özellikle ticari alanlara odaklanarak gelişme göstermiştir.

Nitekim 2000 yılında Türkiye-Rusya Federasyonu arasındaki toplam dış ticaret hacmi 4.530 milyon dolar iken, %237’lik bir artışla 2005 yılında 15.282 milyon dolara yükselmiştir. 2009 yılında ise iki ülke arasındaki toplam dış ticaret hacmi (2005)’e göre %48,22 artışla 22.652 milyon dolara yükselmiştir. Ancak iki ülke arasındaki dış ticaret dengesi Türkiye’nin aleyhinde seyretmiştir. Şöyle ki: 2000’de Türkiye’nin Rusya Federasyonu ile dış ticaret dengesi 3.242 milyon dolar açık verirken, 2009’da %401,1 artışla 16.247 milyon dolara çıkmıştır. 2010 yılı sonrasındaki veriler bundan önceki kısımda incelendiği için burada tekrardan kaçınmak için yer verilmemiştir (TÜİK, 2020).

3.3.5.1. Enerji Yatırımlarının Boyutu

2000 sonrasında Türkiye ile Rusya Federasyonu arasında yapılan yatırımlar içinde en önemlisi ve aynı zamanda tutar olarak da en yükseği enerji-doğalgaz anlaşmalarıdır. Bu anlaşmaların ilki 9 Eylül 1984’te imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre

⁶² Türkiye’de özellikle İstanbul/Laleli başta olmak üzere sınır kent ve bölgelerinde belirli ölçüde piyasaların canlanmasına katkı sağlamış olan bavul ticaretine ilişkin yapılmış çalışma hakkında bkz: Eder, M, Yakovlev, A. (2003). “The Suitcase Trade Between Turkey and Russia: Microeconomics and Institutional Structure, Working Paper, WP4/2003/07, Moscow, State University Higher School of Economics, 2003, son güncelleme tarihi 2016, https://www.hsc.ru/data/2010/05/05/1216427500/WP4_2003.07.pdf, (15.11.2020).

1987'den itibaren yılda 6 milyar metreküp doğalgaz Türkiye tarafından alınmaya başlamıştır. İkinci doğalgaz alım anlaşması ise Rusya Federasyonu ile peşin alım olarak 10 Aralık 1996'da imzalanmış olup, bu anlaşmaya göre yıllık 8 milyar metreküp gaz alımı yapılacak, aynı zamanda gaz alımı ve anlaşma 23 yıl yürürlükte kalacaktır. Bu anlaşmanın aynı zamanda (Turugaz -7) ile 18 Şubat 1998'de yapılmış olan anlaşmayla paralel yürütülmesi öngörülmüştür.

Rusya Federasyonu'nun girişimleriyle Mavi Akım (1) olarak bilinen üçüncü doğalgaz anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Rusya Federasyonu Türk doğalgaz pazarında mutlak hakimiyetini ilan etmiştir. Siyasi yönü tartışmaları beraberinde getiren Mavi Akım Projesi zaman zaman iki ülke arasında gerginliklere de neden olmuştur. Ancak yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen proje tamamlanarak 30 Aralık 2002'de boru hattı resmen faaliyete başlamıştır (Oğan, 2003: 1).

2009 yılına gelindiğinde hareketli gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Rusya Federasyonu başkanı Putin'in Türkiye ziyareti sonucunda iki ülke arasında 20 protokol imzalanmıştır. Bu protokoller içinde başta doğalgaz olmak üzere kültürel ve ticari olmak üzere birçok farklı alanda anlaşma imzalanmıştır.

Putin'in 1 Aralık 2014 ziyaretinde ise iki ülke arasında doğalgaz konusunda yeni adımlar atılmıştır. İki ülke birbirine daha da yakınlaşmakta ve ilişkilerin iki taraflı kazan-kazan ilişkisine dayalı olarak yürütülmesi istenmektedir. Putin iş birliğindeki gelişimin daha büyük boyutlara çıkarılması yönünde bir adım atarak çantasından doğalgaz faturalarında %6'lık bir indirim ve ek olarak 3 milyar metreküp doğalgaz ithalatı çıkarmıştır. Bu indirim Türkiye açısından oldukça önemli olmakla birlikte, yıllık 30 milyar metreküplük doğalgaz ithalatında yaklaşık 700 milyon dolarlık tasarruf miktarına tekabül etmektedir (Taşkan, 2014).

Putin yaptığı basın toplantısında Güney akımı iptal edeceklerini, bunun yerine Türkiye'den geçecek yeni bir boru hattı inşa etmeyi istediklerini belirtmiştir. Bu durum şüphesiz yeni iş birliklerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ancak 2015 yılında uçak düşürme hadisesi bu projenin gerçekleşmesine engel olmuş ve Rusya Federasyonu tarafından süresiz askıya alınmıştır.

Ayrıca Türkiye ile Rusya Federasyonu arasında gerçekleştirilen diğer önemli doğalgaz boru hatları ve olası projeler ise şunlardır:

a) Rusya arz kaynağı (Batı Hattı),

- b) Mavi Akım Doğalgaz Boru Hattı,
- c) Güney Akım Doğalgaz Boru Hattı,
- d) Türk Akım Doğalgaz Boru Hattı.⁶³

Türkiye-Rusya Federasyonu arasındaki yatırım ilişkilerinde özellikle 2016 yılından itibaren iki ülke liderinin yapmış oldukları görüşmeler sonucunda Üst Düzey İş Birliği Konseyi (ÜDİK) 2018 yılında kurulduktan sonra, üst düzey temasların arttığı görülmektedir. Ayrıca ortak yatırımlar konusunda gerçekleşen bir diğer önemli gelişme ise, 3 Nisan 2018’de Türkiye Varlık Fonu ile Rusya Federasyonu Doğrudan Yatırım Fonu arasında ortak yatırım fonu anlaşması imzalanmasıdır. Ortak Fon’un amacı; iki ülke arasındaki ticareti engelleyici kısıtlamaları ortadan kaldırmaktır. Bunun için her iki taraf ortak fona 500 milyon dolar ödeme yapacaktır. Bu para, Türkiye ile Rusya Federasyonu arasındaki ticari- ekonomik ilişkilerle birlikte, yatırım ve iş birliğini teşvik ederek önemli yatırım projelerinin gerçekleştirilmesinde kullanılacaktır. Aynı zamanda iki ülke arasında enerji iş birliği kapsamında Akkuyu Nükleer Santrali ve Türk Akım Projeleri en büyük yatırımlar arasında yer almaktadır (TC. Dış İşleri Bakanlığı, 2019: 26-27).

3.3.5.2. Müteahhitlik Hizmetleri

Türkiye-Rusya Federasyonu arasında gerçekleştirilen önemli yatırımlardan birisi de kuşkusuz müteahhitlik hizmetleridir. SSCB’nin 1991’de dağılmasıyla Türk müteahhitlerin yurt dışındaki iş fırsatları artarak pek çok firma, başta Rusya Federasyonu olmak üzere diğer yeni bağımsızlığını kazanmış olan Türk Cumhuriyetleri’ne odaklanmıştır.

Ancak 1990’lı yılların başında yurt dışındaki müteahhitlik hizmetleri içinde Rusya Federasyonu’nun payı %1,7’dir. 1990-1999 döneminde ise bu pay büyük artış göstererek Rusya Federasyonu ve diğer Avrasya Ülkeleri’nde tamamlanan projelerin sayısı uluslararası gerçekleştirilen işlerin %60’ını oluşturmuştur. Bu dönemde pazar çeşitlenmesi doğmuş, Rusya Federasyonu’nun payı %35,1’e yükselmiştir. İş türlerinde

⁶³ Türkiye-Rusya Federasyonu arasında gerçekleştirilen doğalgaz iş birliği hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Hadaroğulları, Z. ve Aydın, A. (2016): “Türkiye ile Rusya Arasındaki Doğalgaz İş Birliğinin Türkiye’nin Enerji Güvenliğine Etkisi”, Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Cilt: 9, Say: 43, Nisan 2016, s: 744-755.

konut inşaatlarının payı %20,3, endüstriyel tesisler %15,3, turizm tesisleri %8,6 olurken, bunu yollar, köprüler, tüneller %7,8'lik payla takip etmiştir.

2000-2009 yılları arasında yurt dışı müteahhitlik faaliyetlerinde yine Rusya Federasyonu %21,3'lük payla birinci sırada yer almıştır. Ancak konut projelerinin payı bu dönemde azalarak %10,7'ye gerilemiştir. İş merkezlerinin oranı artarak %10,7'ye yükselmiş, yol, köprü ve tünellerin payı %10,6, enerji santralleri %6,9, sosyal-kültürel tesis inşası oranı ise artarak %6,8'e yükselmiştir.

2010-2018 döneminde ise Rusya Federasyonu %16,9'luk payla en yüksek pazar payına sahip olduğumuz ülke olmuştur. Bu dönemde yol, köprü, tünellerin payı %15,3, konut %12, havaalanı inşası %8,7, enerji santralleri %8,6 ve demiryolu inşası projeleri %7,3 olarak gerçekleşmiştir.

1972-2018 döneminde Türk müteahhitlerin yurt dışında gerçekleştirmiş olduğu işlerin ülkelere göre dağılımında Rusya Federasyonu ağırlıklı bir paya sahiptir. Avrasya Ülkeleri %45,9'luk bir payla birinci sırada, ikinci sırada %26,6 ile Ortadoğu Ülkeleri, Afrika %17,8 ile üçüncü, Avrupa Ülkeleri ise %5,9 ile dördüncü sıradadır.

Türk müteahhitlik firmalarının 1972'den 2018'e kadar Rusya Federasyonu'ndan üstlenmiş oldukları proje sayısı 1961 olup, toplam proje bedeli yaklaşık 73.5 milyar dolara tekabül etmektedir. Ayrıca Rusya Federasyonu'nun payı %19,3'le Türk müteahhitlik hizmetlerinin en çok gerçekleştirildiği ülke sıralamasında ilk sıradadır. İkinci sırayı %12,6 ile Türkmenistan alırken üçüncü sırayı da %7,6 ile Libya almıştır (Türk Müteahhitler Birliği, 2019).

Ayrıca Türk firmalarının Rusya Federasyonu'ndaki bu taahhüt işlerini yerine getirirken 2018 yılında Türkiye'den 5037 işçiyi bu ülkeye götürerek istihdam ettikleri kayıtlardan anlaşılmaktadır. (Türkiye İş Kurumu İşçi Kayıtları, 2019).

3.3.5.3. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları

Doğrudan yabancı sermaye yatırımları; bir ülkede yerleşik olan kişi ve kurumların, bir başka ülkede kalıcı ekonomik çıkar elde etmek amacıyla yapmış olduğu yatırımlardır. Kalıcı çıkar kavramı, yabancı sermaye yatırımcısı ile yatırımın kontrolü konularında uzun dönemli bağımlılığı ifade etmektedir (Batmaz, 2005: 5).

Yabancı sermaye yatırımları bir ülkeye sabit sermaye stokunun artışına katkıda bulunması, işletmelere teknoloji ve işletme bilgisi getirmesi, istihdama katkıda bulunması, rekabet arttırması, ülkelerin ödemeler dengesindeki olumsuzlukları gidermesi, iç piyasayı monopol piyasa koşullarından çıkararak dinamizm kazandırması, ihtiyaç duyulan teknik eleman ve yönetici açığının azaltılması vb. yönlerden katkı sağlarlar. Bu ve benzeri katkılarından dolayı günümüzde tüm ülkelerin doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını daha fazla çekmek için birbirleriyle adeta yarış halindedirler. Globalleşme sürecinin sonucu olarak ülkeler, yabancı sermayeyi teşvik etmek için idari ve yasal düzenlemelerini daha fazla yatırım çekme yönünde yeniden dizayn etmişlerdir (Özen ve Tandırcıoğlu, 2003: 1).

Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının artış gösterdiği 1990'nın ikinci yarısından itibaren dış dünyaya kapılarını açan Rusya Federasyonu da benzer şekilde dünyadan daha fazla doğrudan yabancı sermaye yatırımı çekmek için mevzuatını yeniden düzenlemiştir. Ancak beklentileri karşılayacak tutarda ülkeye doğrudan yabancı sermaye yatırımı girişi olmamıştır. EBRD verilerine göre, 1989-1999 yılları arasında Rusya Federasyonu'na giriş yapan toplam doğrudan yabancı sermaye yatırımı miktarı 10.3 milyar dolardır. Bu miktar Rusya Federasyonu'nda kişi başına 71 dolara tekabül etmektedir. Bu dönemde Rusya Federasyonu, geçiş sürecinde 26 ülke arasında doğrudan yabancı sermaye yatırımı çekme sıralamasında 20. sırada yer almıştır. Bu veriler, ülke içerisinde sermaye piyasalarını oluşturmadan ve ciddi yapısal reformlar yapmadan ülkeye yabancı sermayeyi çekmenin mümkün olamayacağı şeklinde yorumlanmaktadır (Özen ve Tandırcıoğlu, 2003: 18).

Yine bu dönemde (1991-2000) Rusya Federasyonu'nun ülkesine çekmiş olduğu doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının GSYH'ye oranı ise şu şekilde gerçekleşmiştir; 1995'te DYSY/GSYH oranı %1,6, 1997'de %1,5, 2000 yılında %1'dir (DPT, 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı, ÖİK Raporları, 2001-2005).

Rusya Federasyonu'nun 2001-2004 yılları arasındaki DYSY/GSYH oranları ise şu şekilde gerçekleşmiştir; 2001'de %1, 2002'de %1,84, 2003'te %2,6, 2004'te %2,03, 2006'da %3,79, 2007'de %4,29 iken, 2008 yılında maksimum seviyeye ulaşarak %4,5 seviyesinde gerçekleşmiştir. 2015 yılında ise dip noktaya gerileyerek %0,5 seviyesine gerilemiş iken 2016 yılında tekrar yükselerek %2,54 seviyesine yükselmiştir. 2018'de ise tekrar %0,5'e düşerken 2019 yılında ise %1,88 seviyesine yükselmiştir. (World Bank, 2020).

2000-2004 yılları arasında Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na yapmış olduğu doğrudan yabancı sermaye yatırımı düşük seviyede olup, net verilere ulaşamamıştır. Ancak her iki ülke arasında doğrudan yabancı sermaye yatırımları esas itibariyle 2011 yılından sonra hız kazanmaya başlamıştır. Rusya Federasyonu'ndan Türkiye'ye giriş yapan sermayenin de stratejik odaklı sermaye olduğu görülmektedir. Bu tarihlerde Rusya'ya ait dev çelik şirketi Magnitogorsk Metal (MMK) ile Türk firması Atakaş, İskenderun'da ortak sac çelik üreten fabrika kurmuşlardır. Söz konusu fabrika şu anda Türkiye'nin en büyük sac-çelik üreten fabrikasıdır. Tesis yılda yaklaşık 2,6 milyon sac, 1 milyon ton soğuk sac, 400 bin ton boyalı sac ve 900 bin ton galvanizli sac üretecek kapasitededir (Yased, 2019).

Ayrıca yine Rusya tarafından inşası gerçekleştirilecek olan Mersin-Akkuyu nükleer güç santrali 4.800 megavatlık kapasiteye sahip olacak ve tahminen 20 milyar dolara mal olacaktır. Tesisin ilk ünitesi 2023'te faaliyete geçecektir. Söz konusu tesisin ihalesi ise yap-işlet-devret modeli şeklinde yapılmıştır. Tesisin bitiminden sonraki 25 yıl boyunca kullanım hakkı Rusya'da olacak, bu süreden sonra tesis Türkiye'ye devredilecektir. Ayrıca sözleşmede yapılan değişikliklerle, Rosatom firması kurulan tesisin çevresindeki alanları kendi ekonomik faaliyetleri için kullanabilecektir (UNCTAD, Dünya Yatırım Raporu, 2018).

Yine çok yakın zamana kadar devlete ait olan Rus bankası SberBank, Dubai NBD'ye satılan Denizbank'ın sahibiydi. Lukoil ise, Akpet'i aldıktan sonra Türk pazarda çok daha güçlü konuma gelmiştir. Ayrıca motorlu taşıt üreticisi olan GAZ Grubu'nun Sakarya'da fabrikası bulunmaktadır (Edam, 2019: 15-16).

Rusya Federasyonu'nun Türkiye'de gerçekleştirmiş olduğu doğrudan yabancı sermaye yatırımları, stratejik öneme sahip yatırımlar olmasının yanında uzun vadeli yatırımlardır. Rusya, Türkiye'ye karşı özellikle enerji yatırımlarıyla ve uzun vadede kendisinden başka bir ülkeyle bu tür faaliyetlere girişmesini engelleyen anlaşmalarla birlikte monopolcü konuma gelmiştir. Bunun en bariz örneğini Mersin-Akkuyu Nükleer Güç Santrali oluşturmaktadır. 2025 yılında üretime geçecek olan tesiste, üretilen enerji için Türkiye tarafından 15 yıl alım garantisi verilmiş olmakla birlikte,

ilerleyen yıllarda söz konusu enerjinin fiyatının da ne olacağına bilinmediği gibi birçok belirsizliklerle dolu olan bir anlaşmadır.⁶⁴

Rusya Federasyonu'nun diğer doğrudan yabancı sermaye yatırımları arasında ise yine Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu sektörlerdeki yatırımlar olmakla birlikte bunlar; enerji, metalürji, bankacılık, demir-çelik ve otomotiv sektörleridir. Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na yapmış olduğu doğrudan yabancı sermaye yatırımları içerisinde ise en büyük pay müteahhitlik hizmetlerindedir. Ayrıca montajını yapmış olduğumuz otomobil, araç-gereçler, motorlu bisikletler, alkollü içecekler, cam yapımı, yoğun teknoloji gerektirmeyen elektrikli makineler, yine söz konusu ülkede açılmış olan küçük, orta ölçekli fırınlar, imalathaneler, restoran, kafe ve turistik oteller yapılmış olan doğrudan yatırımların başlıcalarıdır. Bu tür yatırımlar çok büyük sermaye gerektirmediği için Türkiye'nin Rusya'ya yapmış olduğu doğrudan yatırımlar Rusya'ya oranla düşük seviyede seyretmiştir (Bkz: Tablo 88).

Tablo 88: Türkiye-Rusya Federasyonu Arasında Gerçekleştirilen DYSY Miktarları (Milyon \$) 2010-2019

YILLAR	Türkiye'ye Giriş Yapan DYSY	Rusya'ya Giriş Yapan DYSY	Türkiye'den Rusya'ya DYSY	Rusya'dan Türkiye'ye DYSY
2010	9.099.000	43.167.780	362.000	2.344.000
2011	16.182.000	55.083.630	558.000	3.207.000
2012	13.744.000	50.587.560	470.000	8.535.000
2013	13.563.000	69.218.890	419.000	6.643.000
2014	13.337.000	22.031.340	306.000	9.563.000
2015	19.263.000	6.852.970	420.000	7.060.000
2016	13.929.000	32.538.900	272.000	10.409.000
2017	11.099.000	28.557.440	233.000	12.709.000
2018	13.023.000	8.784.850	-	-
2019	8.787.000	31.974.770	-	-

Kaynak: World Bank, Foreign Direct Investment

<https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?end=2019&start=2000> (17.11.2020).

*ITS Investment Map, <http://www.Investmentmap.org/investment/time-series-by-country>

Tablo 88'de görüldüğü gibi, Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na gerçekleştirmiş olduğu doğrudan yabancı sermaye yatırımları 2006 yılında 180 milyon dolarla en düşük seviyede gerçekleşmiştir. 2011 yılında ise bu rakam 558 milyon dolarla maksimum seviyeye ulaşmıştır. Diğer yıllarda gerçekleşen doğrudan yabancı sermaye yatırımları ise bu tutarın altında kalmıştır. Doğrudan yabancı sermaye

⁶⁴ Mersin-Akkuyu Nükleer Güç Santrali hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Ekoloji Birliği, (2019), "Ekoloji Birliği, 15 Yıllık Akkuyu Raporları: 26 Milyar 952 Milyon dolar", 28 Kasım 2019, 1.

yatırımlarının bu denli düşük olmasının temel nedeni, ülkemizde çok büyük ölçekli sermaye sahibi girişimci firmanın az oluşu, bu firmaların Rusya Federasyonu'nda faaliyet gösteren diğer ülkelerle rekabet edememe endişesi ve stratejik öneme sahip yatırımları yapmak için bilgi birikimi, teknoloji ve devlet desteğinin yeterince bulunmamasıdır.

Türkiye'nin Rusya Federasyonu'nda 2018 yılında gerçekleştirdiği en büyük yatırım, toplam proje bedeli 4 milyar dolara yakın olan inşaat, yol, köprü gibi taahhüt hizmetleridir. Rusya Federasyonu'nun Türkiye'ye gerçekleştirmiş olduğu doğrudan yabancı sermaye yatırımları ise esas itibariyle 2005'te 3.602 milyon dolar tutarındaki bir yatırımla başlamıştır. Bu rakam 2008'de yaşanan krizin etkisiyle 1.790 milyon dolara düşmüş olsa da 2011 yılında 3.207 milyon dolara, 2012 yılında bir önceki yıla göre %166,13'lük bir artışla 8.535 milyon dolara yükselmişken, 2014 yılında, (2013)'e göre %43,95'lik bir artışla 9.563 milyon dolara yükselmiştir. Ancak 2015'te bu rakam %26,17'lik bir daralmayla 7.060 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının düşüşünde 2015'te Rus savaş uçağının Türkiye tarafından düşürülmesinin etkili olduğu söylenebilir. 2017 yılına gelindiğinde ise Rusya Federasyonu'nun Türkiye'ye yapmış olduğu doğrudan yabancı sermaye yatırımları son on yılın en büyük tutarı olmakla birlikte 12.709 milyon dolar seviyesindedir. Bu büyük doğrudan yabancı sermaye yatırımları içinde nükleer enerji tesisleri büyük yer teşkil ederken, metalürji ve kalan kısmı da bankacılık ve otomotiv sektörüne yapılmış yatırımlardır.

3.3.5.4. Turizm Yatırımları

Turizm, ülkelerin ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirmek için ihtiyaç duyulan döviz girdisini sağlamak, bölgeler arası gelişmişlik farkını ortadan kaldırarak dengelemek, özellikle geri kalmış kırsal alanda istihdama katkı sağlama özellikleriyle ile öncü bir sektördür. Üretilmiş olduğu yerde tüketim ve kamu teşviklerinden yararlanma özelliğine sahip olması nedeniyle turizm gelirlerinden elde edilen dövizin maliyeti de diğer sektörlere göre oldukça düşüktür (Bahar ve Kozak, 2018: 56).

Turizmin ekonomik etkileri ise; ödemeler dengesi üzerindeki etkileri, istihdam üzerindeki etkisi ve gelir yaratma etkisi olarak açıklanabilir. Birbirleri ile doğrudan etkileşim içinde bulunan bu etkiler doğrudan turizmin ülke ekonomisi içindeki yerini

ve önemini de belirtmektedir. Turizm sektörü sahip olduğu bu önemli rollerinden dolayı dünya genelinde birçok ülkenin stratejik önceliği haline gelmiştir (Davras ve Aktel, 2018: 30).

Turizm sektörü sahip olduğu önem nedeniyle “Bacasız Sanayi” olarak da adlandırılmaktadır. Geçen yarım yüzyıl içerisinde sürekli büyüyerek aynı zamanda çeşitlenerek, küresel anlamda en hızlı büyüyen sektörler arasındadır. Son üç yıl içerisindeki olumsuzluklara rağmen, 2015’te ABD dolarının diğer ülke paraları karşısında değer kazanması, birçok ülkenin ABD doları cinsinden hesap ettiği turizm gelirinde düşüş olarak kendini göstermiştir. Ancak enflasyon ve döviz kuru değişimleri dikkate alınarak hesap edildiğinde, uluslararası turizm gelirleri bir önceki yıla göre sabit fiyatlarla %4,4 oranında artış göstermiştir. 2016 yılına gelindiğinde ise petrol fiyatlarındaki düşüşler, bazı ülkelerin vize politikalarını değiştirmesi, hava yolculuğunun nispeten düşük fiyatlarla gerçekleştirilebilmesine rağmen, terörün artması gibi nedenlerden dolayı turizmde hareketlilik beklenen düzeyin altında gerçekleşmiştir. Uluslararası seyahatlerde yaklaşık beş kişiden dördü yakın bölgelere seyahat etmeyi tercih etmiştir.

Tüm bu olumsuzluklara rağmen 2016 yılında uluslararası turizm gelirleri tüm dünyada reel olarak (2015 yılına göre) %2,6 artış göstererek 1.2 trilyon dolar olmuştur. Bu rakamın %36,7’si Avrupa, %30,1’i Asya ve Pasifik, %25,7’si de ABD’den elde edilmiştir. 2016 yılı itibariyle turizm gelirleri açısından en yüksek payı 206 milyar dolar ile ABD, ikinci sırayı 60 milyar dolar ile İspanya, üçüncü sırayı ise 50 milyar dolar ile Tayland almıştır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 1. Kalkınma Planı, 2018).

WTO’ya göre 2017 yılında uluslararası turist hareketliliği önceki yıla göre %7 oranında artış göstererek 1.322 milyar kişiye ulaşmış ve uluslararası turizm gelirleri ise %5 artarak 1.332 milyar dolara yükselmiştir. Bu büyüme oranı dünya genelinde son yedi yıl içindeki en yüksek büyüme oranıdır.

Dünya turizm sektöründeki bu gelir artışının nedenleri arasında uygun ekonomik koşulların olması, tüketici harcamalarında görülen artışlar, işsizlik oranlarının düşmeye devam etmesi, düşük petrol fiyatları ve bunların havayolu taşımacılığını olumlu etkilemesi ve destinasyonların terör olaylarının oluşturduğu olumsuz etkilerden arındırılmış olması gösterilebilir. Ayrıca Dünya seyahat ve turizm raporlarına göre seyahat ve turizm 2017 yılında dünya genelinde dünya GSMH’sine

2.6 trilyon dolar doğrudan katkı sağlamıştır. Bu rakam dolaylı ve uyarılmış etkileriyle birlikte 8.3 trilyon dolar seviyesindedir. Buna göre seyahat ve turizmin dünya GSMH'sine doğrudan katkısı 2017 yılı itibariyle %4,6 oranında artarak diğer sektörlerin önüne geçmiştir. (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 1. Kalkınma Planı, 2018: 3).⁶⁵

Türkiye'de turizm sektörü ise esas itibariyle 24 Ocak 1980 istikrar programı çerçevesinde alınan kararların sonucunda 1982 yılında yürürlüğe giren 2634 sayılı turizm teşvik kanununun getirdiği desteklerle canlanmıştır. Bu teşvikler sonucunda 1983-2000'li yıllarda başta turizm bölgelerimizde birçok turizm tesisinin hayata geçmesi sağlanmıştır. Takip eden yıllarda ülkemizde her yıl bir önceki yıla göre artan oranda turistik tesisin açılmasıyla birlikte, turizmin çeşitlendirilmesiyle de milyonları bulan turist akını ülkemize gelmeye başlamıştır.⁶⁶

Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısı incelendiğinde 2000-2014 yılları arasında istisnasız Alman ve Rus vatandaşları ilk iki sırayı almaktadır. 2013 yılı itibariyle toplam turist sayısının 32.5 milyona yaklaşmakla birlikte, turist sayısında 2010-2013 yılları arasında yıllık ortalama %8,8 oranında artış görülmüştür. Türkiye'ye yönelik toplam turizm talebinin %55,1'i (21,1 milyon) yabancılara, %45,1'i (17,1 milyon) de yerli turistlere aittir. Ortalama konaklama süresi 3,2 gün olmakla birlikte yabancılar ortalama 4,2 gün, yerli turistler ise 1,9 gün konaklamaktadırlar. Tesislerin ortalama doluluk oranı %52,6 olup, doluluk oranına katkı bakımından yerli turistlerin payı %14 iken, yabancıların payı %38 olmuştur (KTB, 2014).

Turizm sektörünün ülke ekonomimize katkısı ise şu şekilde gerçekleşmiştir; 2003 yılında ülkemizin toplam turizm geliri 13.854 milyar dolar olarak gerçekleşmekle beraber GSYH'deki oranı %4,5 iken, dış ticaret açığını karşılama

⁶⁵ Uluslararası turizm gelirleri bölgelere göre incelendiğinde 2017 yılı itibariyle Ortadoğu %13, 'lük payla en yüksek artışa sahipken, bu bölgeyi Avrupa ve Afrika %8'lik payla takip etmiştir. Asya ve Pasifik'teki artış %3 iken, ABD'deki artış %1'dir. Turizmdeki bu olumlu gelişmeler elde edilen gelire de yansımıştır. 2017'de Avrupa'nın turizmden elde ettiği gelir 512 milyar dolar olup, %38 payla dünyada turizmden en çok gelir elde eden bölgeler arasında ilk sıradadır. Ülkeler bazında ise ABD 211 milyar dolarlık turizm geliriyle ilk sırada yer alırken, İspanya 68 milyar dolar, Fransa 60.7 milyar dolar, Tayland ise 57 milyar dolar ve İtalya ise 44 milyar dolarla ABD'yi takip etmektedir. Ayrıca 2017 yılında Pazar payları olarak Çin %19,1, ABD %11,9, Almanya %16,4, İngiltere %5, Fransa %3,3, Kanada %2,6, Rusya %2,4, Avustralya %2,3, İtalya %2,3 ve İspanya da %2,1 oranlarında uluslararası seyahatler esnasında en çok harcama yapan ülkeler olmuşlardır. Turizm sektörünün dünya genelinde istihdama da yüksek katkı sağladığı bilinmektedir. 2017 yılı itibariyle dünya genelinde doğrudan 119 milyon istihdam yaratırken, uyarılmış etkisiyle birlikte bu rakamın 313 milyona ulaştığı tahmin edilmektedir.

⁶⁶ Türkiye'de turizm sektörü ve istatistikleri hakkında daha geniş bilgi için bkz: Aydın, A ve Gençür, A.S. (2015) "Türkiye'nin Turizm Arzı, Piyasa Yapısı ve Global Riskler: Keşifsel Bir Yaklaşım" Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 2015: 2(2), s: 43-64.

oranı ise %73,81'dir. Bu tarihte ülkemize gelen yerli ve yabancı turist sayısı 16.302.000 kişidir. 2009 yılında ise Türkiye'nin turizm geliri 2003 yılına göre %80,91 artarak, 25.064 milyar dolara yükselirken, GSYH içindeki payı %4,1, dış ticaret açığını karşılama oranı ise %11,08 artarak, %82,52 olarak gerçekleşmiştir. Ülkeye gelen turist sayısı ise 2003 yılında 16.302 milyon kişi iken bu sayı 2009'da %96,32 oranında bir artışla 32.006 milyon kişiye ulaşmıştır.

2017 yılı sonu itibariyle Türkiye'nin toplam turizm gelirininin 26.283 milyon dolara, turist sayısınının 38.620 milyon kişiye ulaştığı görülürken, turizmin GSYH içindeki payınının %3,1'e, dış ticaret açığını karşılama oranınının ise %34,25'e kadar gerilediği görülmektedir (Dünya Turizm ve Seyahat Konseyi, 2015).

Bu verilerden de anlaşılacağı gibi Türkiye'deki ödemeler bilançosundaki açığın önemli bir kısmı, turizmden elde edilen gelirlerle karşılanmaktadır. Türkiye'nin turizm gelirlerinin oluşmasına en önemli katkıyı ise 2000 yılından itibaren (2016 hariç) günümüze kadar Rusya Federasyonu başta olmak üzere Batı Avrupa'dan gelen turistler sağlamıştır. 2017 yılı itibariyle ülkemize turizm amaçlı gelen yabancı ziyaretçilerin %40'ı Avrupa'dan, %32,8'i de Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinden gelmiştir. En çok ziyaretçi gönderen ülke sıralamasında Rusya Federasyonu %14,5 ile ilk sırada iken, Almanya %11 ile ikinci, İran ise %7,7 ile üçüncü sıradadır (KTB, 2014).

Türkiye'nin Rusya ile olan turizm bağı-yatırımları ise SSCB'nin 1991'de çöküşüyle birlikte başlamıştır. Politik yapının değişmesiyle birlikte ticari faaliyetler devlet tekelinden çıkmış, özelleştirmeler, fiyat liberalizasyonu, yerli ve yabancı şirketlere dair yasal çerçevenin belirlenmesi gibi faaliyetler turizm sektörünü de etkilemiştir. Rusya'nın turizm sektöründeki seyahat acentesi sayısı hızla yükselmiş, turizm destinasyonu portföyü ciddi anlamda genişlemiştir. Bu arada ülkelere seyahat için vize serbestisi anlaşmaları, ulaşım, bankacılık, sigortacılık gibi tamamlayıcı sektörlerdeki gelişmelerle birlikte Rusya'nın uluslararası turizm talebi hızla artmaya başlamıştır (Furmanov, vd 2012: 4).

Rusya Federasyonu'nun uluslararası turistik harcama miktarındaki dağılım incelendiğinde, 2014 yılında gerçekleştirmiş olduğu 55 milyar dolarlık harcama ile dünya genelinde önemi bir yere sahip olduğu görülmektedir. 1999 yılında 7.1 milyar dolarlık uluslararası turistik harcama miktarıyla dünya uluslararası turizm harcaması

içindeki payı %1,38 iken 2014 yılında 55 milyar dolarla yaklaşık %4'lük bir paya sahip olmuştur (World Bank, 2017).

Bu artışlar, Rusya'nın politik yapısındaki değişimle birlikte Rusya'yı önemli bir turizm müşterisi haline getirmiştir. Rusya'nın turizm talebi ayrıntılı olarak incelendiğinde ise 2014 yılında %54'lük bir pay ile Akdeniz Ülkeleri'nin önemli bir yeri olduğu görülmektedir (Rusya Federal Eyalet İstatistik Servisi, 2017).

Rusya'nın ülkeler itibariyle tatil tercihleri incelendiğinde ilk sırayı Türkiye %20,5'lik payla alırken, ikinci sırayı Mısır %16,2'lik payla almaktadır. Tercih edilen diğer ülkeler arasında ise Çin, Tayland, İspanya, İtalya gibi Akdeniz ülkeleri yer almaktadır. Türkiye'ye gelen turistlerin %80'inden fazlası Mayıs-Eylül döneminde gelmekte olup, seyahatlerini ise %97 oranında havayolu kullanarak gerçekleştirmektedirler. Rus turistlerin %85'i Antalya ve Muğla havalimanlarını kullanmaktadırlar (TÜİK, 2017).

Rusya'dan Türkiye'ye turistik amaçlı gelen turist sayıları ve Türkiye'nin bu ülkeden elde ettiği turizm geliri için Bknz: Tablo 89.

Tablo 89: Rusya'dan Türkiye'ye Gelen Turist Sayısı (Milyon Kişi) 2010-2019

Yıllar	Turist Sayısı	Rus Turistlerin Kişi Başı Ortalama Harcama Tutarı (\$) *	Türkiye'nin Rusya Federasyonu'ndan Toplam Turizm Geliri (Milyon ABD \$)
2010	3.107.043	-	-
2011	3.468.214	-	-
2012	3.599.925	752	2.707.143.600
2013	4.269.306	800	3.415.444.800
2014	4.479.049	783	3.507.095.367
2015	3.649.003	668	2.437.534.004
2016	866.256	699	605.512.944
2017	4.715.438	609	2.871.701.742.
2018	5.964.613	647	3.859.104.611
2019	7.017.657	666	4.673.759.562

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, (2019).

*Rus turistlerin kişi başına yapmış oldukları harcama verileri TÜİK'ten (2019) alınmıştır.

Tablo 89'daki verilerden de anlaşılacağı gibi Türkiye-Rusya Federasyonu arasındaki turizm faaliyetlerinden Türkiye'nin son iki yıldır yaklaşık 3.5-4.5 milyar dolarlık bir turizm geliri elde ettiği görülmektedir. Önceki yıllarda elde edilen turizm gelirleri ve turist sayısı sayısı ise yıllar itibariyle farklılık göstermektedir. 2008 yılında gelen turist sayısı 2.879.278 iken bu sayı 2016 yılında 866.256 kişiye düşmektedir. Nedeni Rusya Federasyonu ve Türkiye arasında yaşanan uçak düşürme hadisesidir. Bu

durum iki ülke arasındaki turizm sektörünü de doğrudan etkileyerek Türkiye'nin turizmden elde ettiği gelirin de düşmesine neden olmuştur.

Rusya'nın Türkiye'den elde ettiği turizm geliri ise oldukça düşük seviyededir. Çünkü turistik seyahat amacıyla Türkiye'den Rusya'ya giden kişi sayısı oldukça düşüktür. Yıllar itibariyle incelediğimizde 2016 yılında 83.375 kişi, 2017'de 73.399 kişi, 2018'de 95.166 kişi olduğu görülmektedir. Ayrıca Türkiye'den Rusya'ya turizm amaçlı seyahat edenlerin kalış süreleri ve harcamalarının da oldukça düşük seviyede olduğu belirtilmektedir (Rusya Turizm Pazar Raporu, 2019).

Ancak turizm sektörü Rusya'da oldukça gelişmiş olan bir sektördür. Dünya seyahat ve turizm konseyi verilerine göre turizmin destek olduğu diğer sektörlerle birlikte GSYH' sına sağladığı katkı Rusya ekonomisinin %4,8'ine karşılık gelmektedir. Turizm sektörü Rusya Federasyonu'nda doğrudan ve dolaylı olarak yaklaşık 3.200.000 kişiye istihdam sağlamıştır. Turizmin toplam istihdam içerisindeki payı ise 2018 yılı itibariyle %4,5 seviyesindedir. Ülkeye giden turist sayısı 2017 yılında 24.390.000 iken, 2018 yılının ilk dokuz aylık döneminde ise 2017'nin aynı dönemine göre %1,44 artış göstermiştir. ROSSTAT verilerine göre 2017 Ocak-Eylül döneminde Rusya'ya giden turist sayısı 18.972.000 kişi iken, 2018'in aynı döneminde bu sayı 19.245.000 kişiye yükselmiştir. Rusya Federasyonu'na en çok ziyaretçi gönderen ülkeler; Ukrayna, Kazakistan, Çin, Finlandiya ve Azerbaycan'dır (Rusya Turizm Pazar Raporu, 2019).

3.4. Türkiye ile Kazakistan Arasındaki Ekonomik İlişkilerin Gelişim Seyri

Bugünkü Kazakistan toprakları tarih boyunca birçok kabile ve kavmin geçiş bölgesi olmuştur. Bu toprakların Kazaklar ile anılmaya başlanması ise oldukça geç sayılabilecek bir dönemdir. Türkler'in XI. Yüzyıldan itibaren batıya doğru yayılmasından sonra Orta Asya'da kalanlar yaklaşık bir buçuk asır Moğol hâkimiyetinde kalmışlar ve ardından Timur'un kurmuş olduğu devlet etrafında birleşmişlerdir. Ancak Kazakların ne zaman tarih sahnesinde yer aldıkları konusu hâlâ tartışılmaktadır (Hizmetli, 2011: 23-43).

Kazak boyları Moğolların ardından, Ruslar'ın ve Çin'in baskısına maruz kalmışlardır. Nitekim Çarlık Rusya'sı XVIII. yüzyılda tüm bölgeyi hâkimiyeti altına almıştır. Rus Çarı I. Nikola 22 Haziran 1854'te bir ferman çıkararak bütün Kazak

topraklarının Rusya hâkimiyeti altına alındığını ve artık Kazakların Rus kanunlarına tabi olduğunu ilan etmiş olsa da bazı Kazak boy beyleri bunu reddetmiş ve Ruslar ile mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Kazakların 1916'da başlayan ayaklanmaları kısa sürede bütün ülkeye yayılmış, 1917'deki Rus Bolşevik İhtilali sonrasında ülkede yapılan seçimi milliyetçiler kazanmış 1917 başlarında Aktübe, Ural ve Orebürg'da toplanan umumi Kazak kurultayı modern bir ülke kurulması yönünde kararlar almışlardır. Bu karar doğrultusunda Alaş Partisi kurulmuş, oluşturulan hükümetin adı da Alaş Orda olarak belirlenmiştir. 1917 yılında da Kazakistan muhtariyeti ilan edilmiştir.⁶⁷

1919'da Rusya'daki iç savaş sonrası birlikler Kazakistan'ı tekrar işgal ederek özerk Kazakistan yerine 20 Ağustos 1920'de Kazak Özerk Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Bu arada Kazakistan'a bazı topraklar daha ilave edilerek bugünkü Kazakistan'ın sınırları belirlenmiştir (İNSAMER: Kazakistan Ülke Raporu).

Kazakistan'ın Türkiye ile olan ticari ilişkileri ise esas itibariyle SSCB'nin 1991'de dağılmasından sonra başlamıştır. Bu tarihe kadar Kazakistan ile Türkiye arasında ne doğrudan ne de dolaylı olarak sağlıklı bir ilişki söz konusu değildir. Türkiye 16 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan eden Kazakistan'ı aynı gün tanıyan ilk ülke olmuştur. 2 Mart 1992'de diplomatik ilişkiler tesis edilmiş ve büyükelçimiz 18 Nisan 1992'de göreve başlamıştır. Diğer taraftan Türkiye ile Kazakistan arasında zaman kaybetmeden çeşitli alanlarda yüze yakın iş birliği, anlaşma ve protokol imzalanmıştır (Batmaz, 2004: 85).

Bu anlaşmaları takiben Türkiye, Türk Cumhuriyetleri'ne 1993 yılından itibaren Türk Eximbank kanalıyla yaklaşık 1.1 milyar dolarlık kredi oluşturmuştur. Açılan kredinin 392 milyon doları Kazakistan'a tahsis edilmiş olup, bu paranın 240 milyon doları kullanılmış kalan 152 milyon doları ertelenmiştir. Ertelenen kredilerle birlikte Türkiye'nin Kazakistan'a açmış olduğu kredi miktarı 392 milyon dolardır. (Çarıkçı, 2002: 41).

Türkiye'nin Kazakistan ile olan ikili ticari ilişkileriyle birlikte, siyasi, sosyal, kültürel ve diğer pek çok alandaki ilişkileri 2000 yılından itibaren pekişmeye

⁶⁷ Kazakistan'ın tarihi hakkında daha geniş bilgi için bkz: Saray (1993), Kaydar (2008) Yoldaşbayuli (2010).

başlamıştır. Bu ilişkilerden en önemlisi sayılan ticari ve ekonomik ilişkilerin gelişim seyri aşağıda açıklanmaya çalışılmıştır.

3.4.1. Türkiye ile Kazakistan Arasındaki İhracat-İthalat, Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi

Avrasya Ekonomik Birliği ülkeleri arasında ekonomik gelişmişlik bakımından ikinci sırada yer alan Kazakistan'ın Türkiye ile dış ticaretinin gelişim seyri 2010 yılına kadar şu şekilde gerçekleşmiştir: Kazakistan'ın bağımsızlığını takip eden 1992'de Türkiye'den Kazakistan'a yapılan ihracat yaklaşık 18.5 milyon dolardır. İthalatımız 7.5 milyon dolar olmakla birlikte toplam dış ticaret hacmimiz ise toplamda yaklaşık 25 milyon dolar seviyesindedir. Kazakistan'ın 1992 yılı itibariyle Türkiye'nin toplam ihracatı içerisindeki payı %0,12, ithalatı içindeki payı %0,33 iken, dış ticaret dengesine bakıldığında Türkiye'nin yaklaşık 11 milyon dolar dış ticaret fazlası verdiği görülmektedir. 1995 yılında ise Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatı, 1992 yılına göre yaklaşık sekiz kat artarak 150.775 milyon dolara yükselmiş, ithalatı ise on katın üzerinde bir artışla 86.631 milyon dolar seviyesine ulaşmıştır. Toplam dış ticaret hacmi ise dokuz katın üzerinde bir artışla (%923) yaklaşık 237.5 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Dış ticaret dengesi ise 64.144 milyon dolar fazla vermiştir. 2001 yılının sonuna gelindiğinde Türkiye'nin Kazakistan'a yaptığı ihracat 1995 yılına göre %20,54 oranında düşüşle yaklaşık 120 milyon dolara gerilerken, ithalat %4,28'lik bir artışla 90.3 milyon dolara yükselmiştir. Toplam dış ticaret hacmi (1995)'e göre 2001 yılında %11,48'lik düşüşle 210.1 milyon dolar olurken, dış ticaret dengesi ise % 54,08 oranında azalmasına rağmen 29.4 milyon dolar fazla vermiştir. 2001 yılı itibariyle ise Kazakistan'ın Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki payı %0,38, ithalatının içindeki payı ise %0,22 olarak gerçekleşmiştir (Batmaz, 2003: 133-134).

1992-2001 yılları arasında iki ülke arasındaki dış ticaretin seyrinde ise dalgalanmalar görülmektedir. Bunun nedeni Türkiye'de 1994 ve 2001 yıllarında ortaya çıkan krizlerle birlikte, 1998'de Rusya Federasyonu'nda ortaya çıkan krizdir. Türkiye'de 1994 ve 2001 krizlerinden sonra ekonomide meydana gelen küçülme, toplam taleple birlikte toplam arzın da düşmesine neden olmuştur. Bu durum ithal mallara karşı talebin de azalmasına neden olmuştur. Kazakistan'la olan ikili ticaretteki düşüşün bir diğer nedeni de 1998'de Rusya Federasyonu'nda ortaya çıkan krizden Kazakistan'ın da doğrudan etkilenmiş olmasıdır. Bunun nedeni ise, Kazakistan'ın bu

tarihlerde toplam ihracatının yaklaşık %20'sini, ithalatının ise %48,7'sini Rusya Federasyonu'ndan gerçekleştirmesidir (Batmaz, a.g.e., s: 139).

Rusya Federasyonu'nda krizin çıkmasıyla birlikte Kazakistan bu ülkeye öncekine oranla daha düşük miktarlarda ihracat gerçekleştirmiştir. Türkiye'de ise krizin etkisiyle fiyatlar yükselmiş, Kazak tüketicilerin tercihi de daha ucuz fiyattan mal ithal ettikleri Rusya Federasyonu'na kaymıştır. Ancak 2003 yılından itibaren Türkiye ekonomisinde görülmeye başlanan olumlu gelişmelere paralel olarak Kazakistan ile gerçekleştirilen ikili ticari ilişkiler kayda değer oranda artış göstermeye başlamıştır. 2003 yılında Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatı 233.9 milyon dolara, ithalatı 266.6 milyon dolara yükselirken dış ticaret hacmi de artarak 360.2 milyon dolar seviyesine yükselmiştir. Dış ticaret dengesi ise söz konusu yılda Türkiye'nin 32.6 milyon dolar açık vermesiyle sonuçlanmıştır.

2009 yılına gelindiğinde ise Türkiye'nin ihracatı 2003 yılına göre %238 oranında bir artışla 791.8 milyon dolara yükselirken, ithalatı da % 114.10 oranında bir artışla 570.8 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. İki ülke arasındaki dış ticaret hacmi ise % 172'lik bir artışla toplam 1.362 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Dış ticaret dengesi açığı da 7 kat artarak 220.9 milyon dolara çıkmıştır. Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı gibi Türkiye-Kazakistan arasındaki ikili ilişkilerde esas gelişmeler 2003 yılından itibaren artış göstermiştir. 2003 yılı aynı zamanda Türkiye'nin Kazakistan'la gerçekleştirdiği ikili ticari ilişkilerde dış ticaret açığı vermeye başladığı yıl olup, bundan sonraki yıllarda da bu dış ticaret açıklarının artan bir şekilde devam ettiği görülmektedir (Bknz: Tablo 90).

Tablo 90: Türkiye'nin Kazakistan'a İhracatı-İthalatı-Toplam Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi	Dış Ticaret. Dengesi
2010	818.900	1.392.528	2.211.428	-573.628
2011	947.822	1.995.115	2.942.937	-1.047.293
2012	1.068.625	2.056.086	3.124.711	-987.461
2013	1.039.420	1.760.115	2.799.535	-720.695
2014	977.487	1.236.268	2.213.755	-258.781
2015	750.027	1.109.832	1.859.859	-359.805
2016	623.715	1.093.897	1.717.612	-470.182
2017	746.244	1.463.158	2.209.402	-716.914
2018	695.265	1.470.257	2.165.522	-774.992
2019	805.109	1.399.904	2.205.013	-594.795

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, rapory.tuik.gov.tr verileri kullanılarak tarafımızca düzenlenmiştir. (18.04.2020).

Türkiye ve Kazakistan arasındaki dış ticaret ilişkilerinin gösterildiği (Tablo 90) incelendiğinde, 2010 yılı itibariyle Türkiye'nin ihracatı 818.9 milyon dolar olarak gerçekleşirken, ithalatı 1.392 milyar dolar, toplam dış ticaret hacmi ise 2.211 milyon doların üzerinde gerçekleşmiştir. İki ülke arasındaki dış ticaret dengesi ise 2009 yılına göre %159,6 oranında bir artışla Türkiye'nin 573.6 milyon dolar açık vermesiyle sonuçlanmıştır. 2011 yılında ise iki ülke arasındaki dış ticaret (2010 yılına göre) ihracatta %15,74 artışla 947.8 milyon dolara yükselirken, ithalat %43,72'lik bir artışla 1.995 milyon dolar, iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi ise %33,07'lik artışla toplamda 2.942 milyon dolara yükselmiştir. Türkiye'nin dış ticaret dengesindeki açık ise %82,57 artarak 1.047 milyon dolara çıkmıştır.

2011 yılından itibaren iki ülke arasındaki dış ticaret hacminin kademeli olarak düşüşe geçtiği görülmektedir. 2014 yılına gelindiğinde iki ülke arasındaki dış ticaret açığı 258.7 milyon dolara düşerken, 2017 yılında bu açık tekrar 716.9 milyon dolara yükselmiştir. 2019 yılı itibariyle Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatı 2010 yılındaki ihracat seviyesine çıkarak 805.1 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. İthalatı da yine aynı şekilde artarak 1.399 milyon dolara yükselmiştir. Dış ticaret hacmi ise 2.205 milyon dolar olarak gerçekleşirken dış ticaret dengesindeki açık ise önceki yıllara göre düşüş göstererek 594.7 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Dış ticaret verilerinden de anlaşılacağı gibi Türkiye'nin dış ticaret açığı 2019 yılında düşmüştür.

Yukarıdaki verilerden anlaşılacağı üzere Türkiye Kazakistan'la gerçekleştirdiği dış ticarete 2003 yılından bu yana her yıl dış ticaret açığı veren bir ülkedir. Bunun nedenleri konusunda yapılan incelemeler sonucunda şu sonuçlara ulaşılmaktadır.

- Türkiye'de 2001 yılında serbest faiz, sabit kur rejimi uygulanmaktadır. Bankacılık sektörünün yıl sonuna doğru açık pozisyonları kapatma arayışına girmesiyle birlikte faizlerin bir anda hızlı bir şekilde yükselmesi, döviz karşılığında duyulan aşırı talep, döviz kurlarının TL karşısında değer kazanması sonucunda bu durumun reel sektör üzerinde oluşturduğu olumsuz etkiler, Türkiye ekonomisinin makroekonomik göstergelerini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durum ekonomide ithalatın artmasına, ihracatın düşmesine, dış ödemeler bilançosundaki dengesizliklerin artmasına neden olmuştur. Türkiye'nin Kazakistan ile olan dış ticaretindeki etkisini hemen göstermemiş olsa da 2003'ten sonra Kazakistan'dan ithal edilmeye başlanan ham petrol, rafine edilmiş bakır, alüminyum vb. ürünlerin

ithalatının artmaya başlaması ve kurlardaki artış Kazakistan ile gerçekleştirilen dış ticarete açık vermemize neden olmuştur.⁶⁸

- 2001 krizi ve sonrasında uygulanan ekonomi programı Asya Pasifik bölgesinde bir dünya üretim üssünün oluşması, enerji fiyatlarında dalgalanma, çapraz kur gelişmeleri ve TL'nin değerinde yaşanan bu düşüşler bu dönüşümün temel eksenlerini oluşturmuştur.
- Kazakistan'ın özellikle 2003 sonrasında GSMH'si ve kişi başına düşen milli gelirindeki artışlara paralel olarak, daha önce temel ihtiyaç maddesi olan birçok ürünü artık Türkiye'den ithal etmeyip başta Çin olmak üzere, Rusya Federasyonu'ndan ithal etmeye başlaması.
- Son yıllarda Çin'in dünya ekonomisine entegre olması ve bu bölgenin dünya üretim merkezine dönüşmüş olmasıyla birlikte, Kazakistan'ın da Çin ile daha önce Kazakistan'ın önceki başkenti olan Almatı şehrine yakın bir bölgede benzer bir alan oluşturulması sonucunda Kazak-Kırgız tüketicilerin ihtiyaçlarını bu bölgeden daha düşük fiyatlardan karşılıyor olmaları.
- 2014 yılı sonuna kadar Kazakistan'ın imalat sanayi ürünlerinin önemli bir kısmının ihracatını Türkiye'den gerçekleştirirken, 2015'te Avrasya Ekonomik Birliği'nin kurulmasıyla birlikte birlik üyesi ülkeler arasında gümrük birliği anlaşmasının imzalanması sonucunda Kazakistan'ın bu tür ihtiyaçlarını artık Rusya Federasyonu'ndan ve bir kısmını da Çin'den karşılamaya başlaması.
- Türkiye'de ihracatın ithalata bağımlı olması, Türk lirasının dolar karşısında değer kaybetmesiyle ithal edilen ara mallarına öncekine oranla daha fazla bedel ödenerek ithal edilmesi birim başına maliyeti artırdığından dolayı Türk mallarının gerek Kazak tüketicilerine gerekse diğer ülke vatandaşlarına görece daha pahalı hale gelmeye başlaması.

⁶⁸ Türkiye'de ortaya çıkan 2001 krizi Türkiye'nin sadece Kazakistan ile değil diğer dış ticaret partnerleriyle de dış ticaretinin olumsuz yönde etkilenmesine neden olmuştur. Çünkü 2001 krizi öncesinde IMF programı çerçevesinde Türkiye yüksek orandaki enflasyonu aşağıya çekmeye odaklanmıştır. Program kapsamında serbest faiz, sabit kur politikası uygulanmaktaydı. Bankacılık sektörünün yıl sonuna doğru açık pozisyonlarını kapatma arayışı içine girmesi faizlerin bir anda yükselmesine sebep olmuştur. Bankalar arasında gecelik faizler %1000'in üzerinde seyretmeye başlamıştır. Kasım 2000'de aylık ortalama faiz oranları %233 seviyelerine ulaşmıştır. Aynı gün içerisinde 7 milyar dolarlık bir döviz talebi ortaya çıkarken bankalar arası piyasada gecelik faizler %5000-7500 aralığını görmüştür. 19 Şubat 2001 Milli Güvenlik Kurulu toplantısından iki gün sonra Türkiye sabit kur rejimini terk ederek dalgalı kur rejimine geçmiştir. Karar öncesi dolar 684 bin TL'den dalgalı kurla birlikte 1.200 bin TL'ye yükselmiştir. IMF ile stand-by anlaşması imzalanarak bankacılık sektöründe reforma gidilmesi yönünde yeni bir ekonomi programı yürürlüğe sokulmuştur.

- Türk ekonomisi için imalat sanayiinin alt sektörleri itibariyle ihracat-üretim oranı ve ihracat-arz oranı hesaplanmıştır. İlgili sektördeki arz, o sektörün üretim ve ithalatı toplamı olarak tanımlanmış olup, bulguları ise şu şekildedir. İmalat sanayii genelinde 1997 yılında % 15.5 olan ihracat/üretim oranı, 2001 yılında % 26.7, 2007 yılında ise % 39.6'ya yükselmiştir. 2007 yılı itibariyle ortalama ihracat/üretim oranı yatırım malı üreten sektörlerde % 62.2 iken, bu oran tüketim malı üreten sektörlerde % 44.5, ara malı üreten sektörlerde ise % 24.9 dolaylarında seyretmiştir (Özkan, 2006).⁶⁹ Yapılan inceleme ve hesaplamalar sonucunda 1996-2007 Türkiye'de imalat sanayiindeki ihracat/üretim oranlarında gözlenen olumlu gelişmelerin, ihracat/arz oranlarına büyük ölçüde yansımaması Kazakistan'a olduğu gibi diğer tüm ülkelere eklenenin altında ihracat yapılması dış ticaretin açık vermesinin bir başka nedenidir.
- AEB'ne üye olan ülkelerin kendi aralarında oluşturdukları gümrük birliğinin⁷⁰ (1 Ocak 2010'da yürürlüğe girmiştir) etkisiyle Kazakistan ve diğer Birlik üyesi ülkelerin ekonomilerinin her geçen gün dışa açılması ve yeni dış ticaret partneri bulmaları, daha önceden Türkiye'den ithal etmiş oldukları ara ve yatırım mallarını yeni ticari partnerlerinden ithal etmeleri.
- Türkiye'nin yoğun teknoloji ve sermaye gerektiren stratejik öneme sahip yatırım malı üretilip, başta AEB üyesi tüm ülkelerle birlikte diğer ülkelere bu tür malları ihraç edemeyişi,

Bu tür malların ihracatta katma değerleri oldukça yüksek olduğu gibi, her ülke tarafından üretimi yapılamayan mallardır. Bunlar hidro elektrik santraller, demir-çelik fabrikaları, nükleer enerji santralleri, otomobil fabrikaları, bilişim teknolojisiyle doğrudan bağlantılı malların sadece bir kaçıdır. Gerek diğer ülkelere gerekse AEB üye ülkelerine bu tür malların ihraç edilemeyişi dış ticaret açığının en önemli nedenlerinden biridir.

⁶⁹ Türkiye'nin dış ticaret yapısındaki gelişmeler hakkında daha geniş bilgi için bkz: Özkan, Özlem, F. (2006).

⁷⁰ Avrasya Gümrük Birliği, AEB'ne üye ülkelerin oluşturdukları gümrük birliğidir. 1 Ocak 2010'da yürürlüğe giren gümrük birliğinin kurucu üyeleri; Belarus, Kazakistan ve Rusya Federasyonu'dur. 2 Ocak 2015'te Ermenistan, 6 Ağustos 2015'te ise Kırgızistan gümrük birliğine katılarak aynı zamanda AEB üyesi oldular. AEB'yi kuran 2014 yılında imzalanan ve gümrük birliğini AEB çatısı altına sokan anlaşma ile kaldırılmıştır.

3.4.2. Türkiye'nin Kazakistan'a Mal Grupları İtibariyle İhracatı ve İthalatı

Kazakistan 1991 yılında bağımsızlığını kazanmış, 30 yıllık geçmişe sahip olan bir devlettir. Bağımsızlığı sonrasında kendi sistemini ve kurumlarını büyük ölçüde tamamlamıştır. Ayrıca dünya ile olan ilişkisini geliştirmek amacıyla girişimde bulunarak birçok uluslararası kuruluşun üyesi olmuştur (T.C. Dış İşleri Bakanlığı, 2019).⁷¹

Önemli bir petrol üreticisi olan ülkede petrolün büyük kısmı ülkenin batı bölgesinde üretilmekte ve buradan ihraç edilmektedir. Öte yandan ülkenin sanayi kuruluşları kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinde yoğunlaşmışlardır. Ülke bağımsızlığından sonraki dönemde hayati meselelerden birisi, enerji ve yer altı kaynaklarını kendisinin çıkarıp işleyebilmesi ve bunları pazarlayabilmesidir. Son on yıldır bu konuda büyük mesafe kat etmiş olmakla birlikte, ülkenin kuzeyindeki bazı petrol alanlarını kendisi tek başına işletirken, diğer birçok kısmı ise konsorsiyum şeklinde (ABD-İngiliz şirketleriyle) işletilmektedir (Kayalı ve Mengi, 2017: 181).

Ülkenin dünyanın en büyük on tahıl ihracatçısı olması yanında sanayisinin de 2005 yılından itibaren madencilğe bağlı olarak hızlı bir şekilde gelişmesi, demir, çelik, çimento, gübre, şeker ve un vb. fabrikaların faaliyete geçmesini sağlamıştır. Daha sonraki yıllarda hacim ve çeşit itibariyle sahip olduğu uranyum, krom, kurşun, çinko, kömür, demir, altın, doğalgaz, petrol ve alüminyum gibi değerli ürünleri dünya piyasalarına ihraç etmeye başlamasıyla birlikte başta GSMH'si olmak üzere diğer tüm makroekonomik göstergeleri artış göstermiştir (Kayalı, Mengi, a.g.e., s: 167).

Kazakistan ekonomisindeki bu olumlu gelişmeler Türkiye ile olan ikili ticari ilişkilerine de yansımış olup, iki ülke arasındaki dış ticarete olduğu gibi, mal grupları ve sektörler bazında gerçekleştirilen ihracat-ithalatı da doğrudan etkilemiştir. Bunlardan ihracat-ithalatın gelişim seyri bir önceki kısımda işlenmiştir. Mal grupları bazında iki ülke arasındaki ihracat-ithalatın gelişim seyri ise şu şekildedir (Bknz Tablo:91).

Tablo 91: Türkiye'nin Kazakistan'a Mal Grupları İtibariyle İhracat-İthalatı (Milyon \$) 2015-2019

Yıllar	Ülke Adı	Mal Grupları	İhracat	(%)	İthalat	(%)
--------	----------	--------------	---------	-----	---------	-----

⁷¹ Kazakistan'ın üyesi olduğu uluslararası kuruluşlar; Birleşmiş Milletler Topluluğu, İslam İş Birliği Teşkilatı, Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı, Şangay İş Birliği Örgütü, Bağımsız Devletler Topluluğu, Avrasya Ekonomik Birliği, Ortak Güvenlik Anlaşması Örgütü, Asya'da İş Birliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı, Ekonomik İş Birliği Teşkilatı, Türk Dili Konuşan Ülkeler İş Birliği Konseyi, Dünya Ticaret Örgütü.

2015	Kazakistan	1.Yatırım (sermaye) malları	165.730.055	22,09	2.359.176	0,21
		2.Hammadde (ara malları)	300.743.643	40,09	1.102.898.488	99,37
		3. Tüketim malları	280.367.316	37,38	4.564.002	0,41
		4. Diğerleri	3.186.214	0,42	10.005	0,01
		Yıl Toplamı:	750.027.228	100	1.109.831.671	100
2016	Ülke Adı Kazakistan	Mal Grupları	İhracat	(%)	İthalat	(%)
		1.Yatırım (sermaye) malları	109.190.781	17,50	212.844	0,01
		2.Hammadde (ara malları)	257.962.922	41,35	1.086.976.471	99,36
		3. Tüketim malları	248.513.552	39,84	6.300.368	0,57
		4. Diğerleri	8.048.011	1,29	407.189	0,03
	Yıl Toplamı:	623.715.266	100	1.093.896.872	100	
2017	Ülke Adı Kazakistan	Mal Grupları	İhracat	(%)	İthalat	(%)
		1.Yatırım (sermaye) malları	129.097.956.	17,29	6.184.624	0,42
		2.Hammadde (ara malları)	338.769.782	45,39	1.422.231.215	97,20
		3. Tüketim malları	273.405.527	36,63	34.742.503	2,37
		4. Diğerleri	4.971.084	0,66	-	-
	Yıl Toplamı:	746.244.349	100	1.463.158.342	100	
2018	Ülke Adı Kazakistan	Mal Grupları	İhracat	(%)	İthalat	(%)
		1.Yatırım (sermaye) malları	135.929.671	19,55	372.044	0,02
		2.Hammadde (ara malları)	271.351.124	39,02	1.431.081.628	97,33
		3. Tüketim malları	285.655.994	41,08	38.799.479	2,63
		4. Diğerleri	2.328.489	0,33	3.353	0,01
	Yıl Toplamı:	695.265.278	100	1.470.256.504	100	
2019	Ülke Adı Kazakistan	Mal Grupları	İhracat	(%)	İthalat	(%)
		1.Yatırım (sermaye) malları	165.799.723	20,59	709.625	0,05
		2.Hammadde (ara malları)	286.655.823	35,60	1.359.672.512	97,12
		3. Tüketim malları	349.372.180	43,39	39.518.060	2,82
		4. Diğerleri	3.278.977	0,40	3.385	0,01
	Yıl Toplamı:	805.106.703	100	1.399.903.582	100	

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, rapory.tuik.gov.tr verileri kullanılarak tarafımızca düzenlenmiştir. (18.04.2020).

Tablo 91’de görüldüğü gibi Türkiye’nin Kazakistan’a 2015-2019 döneminde mal grupları itibariyle ihracat ve ithalatında; 2015 yılında Türkiye Kazakistan’a 165.7 milyon dolar tutarında ihracatta bulunmuş, bunun karşılığında ise 2.359 milyon dolar

bir ithalat gerçekleştirmiştir. Türkiye'nin Kazakistan'a yaptığı ihracat içinde yatırım mallarının tutarı %22,09'a tekabül ederken, ithalatı ise 2.359 milyon dolar tutarla Türkiye'nin Kazakistan'dan gerçekleştirdiği toplam ithalatın %21'ini oluşturmaktadır. 2016-2019 yılları arasında ise Türkiye'nin Kazakistan'a ihraç etmiş olduğu yatırım mallarının toplam tutarlarında küçük değişimler olmakla birlikte, 2016 yılında 109.1 milyon dolar, 2017 yılında 129.0 milyon dolar, 2018'de 135.9 milyon dolar ve 2019 yılında ise 165.7 milyon dolar seviyesinde gerçekleşmiştir. Türkiye'nin Kazakistan'a gerçekleştirmiş olduğu ihracat içerisinde yatırım mallarının payı ise sırasıyla; 2016'da %17,50, 2017'de %17,29, 2018'de %19,55 ve 2019 yılında ise %20,59'dur.

Türkiye'nin Kazakistan'dan ithal etmiş olduğu yatırım mallarına bakılacak olursak; ihracatta olduğu gibi dengeli bir seyir izlemediği görülmektedir. 2015 yılında Türkiye Kazakistan'dan 2.359 milyon dolarlık yatırım malı ithal etmiş olmasına rağmen, bu miktar 2016 yılına gelindiğinde 212.8 dolara düşmüştür. 2017 yılında ise Türkiye'nin Kazakistan'dan ithal etmiş olduğu yatırım mallarının tutarı (2016 yılına göre) 28 katın üzerinde bir artışla 6.184 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 2018 ve 2019 yıllarında ise Türkiye'nin yatırım malları ithalatı tekrar büyük oranda düşüş göstererek sırasıyla 372.0 ve 709.6 dolar olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'nin Kazakistan'dan ithal etmiş olduğu yatırım mallarının Kazakistan'dan gerçekleştirilen toplam ithalat içerisindeki payı; 2015'te %0,21, 2016'da %0,01, 2017'de %0,42, 2018'de %0,02 ve 2019 yılında ise %0,05 düzeyindedir.⁷²

Türkiye-Kazakistan arasında ihracat ve ithalatı gerçekleştirilen hammadde (ara malları) 2015-2019 yılları arasındaki gelişim seyri incelendiğinde gerek ihracatta gerekse ithalatta büyük dalgalanmalar olmamıştır. Türkiye'den Kazakistan'a 2015 yılında yapılan hammadde ihracatı 300.7 milyon dolar, 2016'da %14,22'lik bir düşüşle 257.9 milyon dolar, 2017'de %31,32'lik bir artışla 338.7 milyon dolara yükselmiştir. 2018 yılında ise Türkiye'den Kazakistan'a hammadde ihracatı bir önceki yıla göre %19,9 düşüş gösterirken, 2019 yılında (2018 yılına göre) %5,63 artarak 286.6 milyon dolara yükselmiştir. Türkiye'den Kazakistan'a gerçekleştirilen hammadde ihracatının

⁷² Yatırım (sermaye) malları: Başka bir malın üretilmesi için gerekli olan mallardır. Diğer bir ifade ile tüketim mallarını üretmek için kullanılan mallardır. Bunlar makineler, işletme binası, işletme donanımı, hammaddeler, işlenmiş maddeler bu grubun içinde yer alırlar.

Hammadde (ara malı): Başka bir malın üretim sürecinde girdi olarak kullanılan mallardır.

Tüketim malları: Bir ekonomide üretilmiş ve daha sonra tüketici ihtiyaçlarını karşılamak için tüketilen herhangi bir emtiadır.

Yatırım, sermaye, hammadde malları ve tüketim malları hakkında daha geniş bilgi için bkz: Bocutoğlu, E. (2015). Makro İktisat Teoriler ve Politikalar, Ekin Yayınevi, 12. Baskı, Bursa.

iki ülke arasındaki toplam ihracat içerisindeki payı ise sırasıyla; 2015'te %40,9, 2016'da %41,35, 2017'de %45,39, 2018'de %39,02 ve 2019 yılında küçük bir düşüşle beraber %35,60 oranında oluştuğu görülmektedir.

Türkiye'nin Kazakistan'dan hammadde (ara malı) ithalatı ise ihracatından çok farklı bir şekilde seyretmiştir. Yıllar itibariyle farklılıklar gösterdiği gibi, artışın seyri 2015 yılında başlayıp 2003 yılına kadar dayanmaktadır. Türkiye'nin Kazakistan ile dış ticaret açığı vermeye başladığı yıl da 2004 yılıdır. Türkiye'nin bu ülkeden ithal ettiği hammadde tutarı ise, 2015-2019 yılları arasında 1 milyar doların biraz üzerindedir. Söz konusu hammadde ithalatının Türkiye'nin Kazakistan'dan gerçekleştirdiği toplam ithalat içindeki payı ise, 2015 yılında %99,37, 2016'da %99,36, 2017'de %97,20, 2018'de %97,33 ve 2019 yılında %97,12'dir.

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı gibi Türkiye-Kazakistan arasında gerçekleştirilen ikili dış ticarete hammadde malları ithalatı, Türkiye'nin dış ticaret açığı vermesinin temel nedeni olmakla birlikte, Türkiye-Kazakistan dış ticaretinin omurgasını oluşturmaktadır. Söz konusu durumu destekleyen bir diğer gelişme ise Türkiye'nin 2019 yılı sonu itibariyle Kazakistan'a gerçekleştirmiş olduğu ihracat-ithalatın mal gruplarındaki paylarında da görülmektedir.

Türkiye'nin Kazakistan'a ihraç ettiği ürünlerin içinde mücevher eşyası ve aksamları %3,42, halılar ve ürünler %3,22, elektrikli iletkenler %2,21, motorlu taşıtlar %1,95 oranında pay alırken diğer ürünlerin payı ise %87,27 oranındadır.

Türkiye'nin Kazakistan'dan ithal etmiş olduğu ürünlerin mal grupları itibariyle dağılımı şu şekilde gerçekleşmiştir; 2019 yılı itibariyle rafine edilmiş bakır %34,68, ham petrol %32,61, diğer hidrokarbon yağlar %11,3, alaşımsız çinko %6,2, işlenmemiş alüminyum %5,2, diğer ürünler %10,38 (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2020).

Türkiye'nin Kazakistan'dan gerçekleştirmiş olduğu hammadde ithalatının 2015-2016 yıllarında düşük seviyede olmasının nedeni Türkiye'nin söz konusu yıllarda tüm dünya genelindeki toplam ihracat ve ithalatında görülen düşüşlerin Kazakistan'la arasındaki ticari ilişkilere de yansımış olmasıdır. Diğer bir nedeni ise AEB'nin üye sayısı Kırgızistan ve Ermenistan'ın katılımıyla beşe çıkmış ve birlik üyesi ülkeler arasında gümrük birliği anlaşmasının imzalanmasıyla birlikte Kazakistan'ın dış ticareti içindeki payında Rusya Federasyonu'nun payının artış göstermesidir. Rusya Federasyonu Kazakistan'dan ham petrol, diğer hidrokarbon

gazlar başta olmak üzere bakır, demir, işlenmiş alüminyumun ana ithalatçısı konumundadır. Ayrıca Kazakistan'ın en çok ihracat yaptığı ülke sıralamasında her zaman ilk olmasa da iki veya üçüncü sırada yer alan ülkedir.

Türkiye'nin Kazakistan'a ihraç etmiş olduğu tüketim mallarının toplam ihracat ve ithalatının yıllara göre değişim seyri şu şekildedir; 2015-2019 yılları arasında Türkiye'den Kazakistan'a gerçekleşen ihracat 250-350 milyon dolar arasındadır. Türkiye'nin Kazakistan'a olan ihracatında yatırım ve hammadde mallarına oranla daha yüksek pay almış olsa da beklentilerin çok altında gerçekleşmiş olması şaşırtıcıdır. Yıllar itibariyle Türkiye'nin Kazakistan'a yaptığı ihracat içinde tüketim mallarının payı; 2015'te %37,38, 2016'da %39,84, 2017'de %36,63, 2018'de %41,08 ve 2019 yılında %43,39 oranında gerçekleşmiştir.

Türkiye'nin Kazakistan'dan gerçekleştirmiş olduğu ithalatın içerisinde tüketim mallarının payları ise ihracatına göre farklılık göstermektedir. İthalatın bazı yıllarda aşırı arttığı, bazı yıllarda ise oldukça düşük seviyelerde gerçekleştiği görülmektedir. 2015 yılında Türkiye'nin Kazakistan'dan gerçekleştirdiği tüketim malı ithalatı 4.5 milyon dolar iken bu rakam 2016 yılında %38,15'lik bir artışla 6.3 milyon dolara yükselmiştir. 2017, 2018 ve 2019 yıllarında ise %581,8 artarak 37-38 milyon dolara yükselmiştir. Son üç yılda görülen bu artışın sebebi; Türkiye'nin buğday-tahıl ürünleri başta olmak üzere diğer bazı hayvansal ürünler ve kabuklu yemiş ihtiyacını bu ülkeden ithal ediliyor olmasıdır.

Kazakistan'dan ithal edilen tüketim mallarının toplam ithalat içindeki payları; 2015'te %0,41, 2016'da %0,57, 2017'de %2,37, 2018'de %2,63 ve 2019'da %2,82'lik bir payla yaklaşık 40 milyon dolar seviyesindedir. Türkiye-Kazakistan arasındaki dış ticarete tüketim mallarını genel olarak değerlendirdiğimizde toplamda 69.7 milyar doların üzerinde tüketim malı ihraç eden Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatının içinde bu malların %43,39'luk bir payla 349.3 milyon dolar olarak gerçekleşmesi düşük bir tutar olarak göze çarpmaktadır.

3.4.3. Türkiye'nin Kazakistan'a Sektörler İtibariyle İhracatı ve İthalatı

Dünya genelinde son 10 yıldır yoğun olarak yaşanan ticaret savaşlarının, artan korumacı politikaların 2010 yılında küresel ticarete olan faturası 126 milyar dolar iken,

bu rakamın 2019 yılında 1.9 trilyona kadar yükselmesiyle birlikte, bu durum büyümenin de 1.2 seviyesine kadar düşmesine neden olmuştur (TİM, 2020: 11).

Bu zorlu süreç doğrudan-dolaylı Türkiye'yi ve Türkiye'nin dış ticaret yaptığı ülkeleri, dolayısıyla sektörler bazında gerçekleştirilen ihracat-ithalatı da etkilemiştir. Bu etkileşimin görüldüğü ülkelerden birisi de kuşkusuz Kazakistan'dır. Türkiye'nin Kazakistan'la sektörel bazda gerçekleştirmiş olduğu ihracat-ithalat tutarları ile bunların gelişim seyri ise şu şekilde gerçekleşmiştir: Türkiye'nin diğer ülkelere gerçekleştirmiş olduğu toplam ihracat-ithalatının (2014 yılına göre) 2015 yılında ihracatta %8,73, ithalatta %14,28 oranında düşmesi, Kazakistan ile olan toplam ihracatın, ithalatın ve sektörel bazda gerçekleştirilen dış ticaretin de daralmasına neden olmuştur. Ancak Türkiye'nin sektörler itibariyle Kazakistan ile gerçekleştirmiş olduğu ihracat-ithalat tutarında yıllar itibariyle küçük de olsa değişimler olduğu Tablo 92'de görülmektedir.

Tablo 92: Türkiye'nin Kazakistan'a Sektörler İtibariyle İhracat-İthalatı (Milyon \$) 2015-2019

Yıllar	Sektör	İhracat	(%)	İthalat	%	
2015	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	7.494.951	0,73	14.378.298	1,39	
	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	280.278	0,70	-	-	
	Sanayi	736.702.514	19,57	1.094.681.593	11,09	
	Diğer					
	A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.	16.189	0,20	21.162	0,003	
	B. Bilgi ve İletişim	3.847.426	64,04	750.618	8,31	
	C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.	1.667.737	99,55	-	-	
	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	18.133	96,95	-	-	
	2016	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	24.541.681	4,39	31.852.021	3,88
		Madencilik ve Taş Ocakçılığı	71.926	0,31	2.157.470	0,03
Sanayi		597.388.643	24,53	1.057.290.924	11,91	
Diğer						
A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.		102.969	2,42	2.594.134	0,45	
B. Bilgi ve İletişim		1.061.413	71,91	1.140	0,06	

	C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.	545.187	99,73	-	-
	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	3.447	97,19	1.183	6,17
2017	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	9.832.111	1,18	80.793.082	6,91
	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	605.873	2,39	4.964	0,01
	Sanayi Diğer	731.607.774	21,65	1.381.941.297	12,22
	A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.	7.476	0,12	414.201	0,05
	B. Bilgi ve İletişim	3.757.362	84,51	-	-
	C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.	376.196	100	-	-
	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	57.557	97,19	4.798	19,00
2018	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	10.159.409	1,24	139.794.636	8,63
	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	247.218	0,66	1.301	0,02
	Sanayi Diğer	680.062.657	16,84	1.322.910.948	9,93
	A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.	19.941	0,17	6.678.960	0,75
	B. Bilgi ve İletişim	4.687.963	80,33	-	-
	C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.	82.173	98,12	-	-
	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	5.917	3,11	870.659	99,33
2019	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	10.741.184	1,19	96.407.801	5,17
	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	223.129	0,48	226.198	0,002
	Sanayi Diğer	788.290.883	17,01	1.299.487.754	11,94
	A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.	25.776	0,08	3.776.082	0,65
	B. Bilgi ve İletişim	5.763.691	84,63	288	0,15
	C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.	19.748	91,56	-	-
	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	42.292	60,82	5.459	58,51

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, rapory.tuik.gov.tr verileri kullanılarak tarafımızca düzenlenmiştir. (18.04.2020).

Tablo 92’de görüldüğü gibi, Türkiye’nin 2015-2019 yılları arasında Kazakistan’a yapmış olduğu toplam ihracat içerisinde tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörünün payı 2015 yılında %0,73 iken 2016’da %4,39’a yükselmekle birlikte 2017 yılında %1,8’e, 2018 yılında %1,24’e, 2019 yılında da ise %1,9’luk paya sahiptir. Söz konusu sektörden Kazakistan’a yapılan ihracatın tutarı ise 2015-2019’da (2016 hariç) 24.5 milyon dolar, diğer yıllarda ise 9-10 milyon dolar civarında seyretmiştir.

Türkiye’nin aynı sektörde 2015-2019 yılları arasında Kazakistan’dan yaptığı ithalat ise 2015 yılında 14.3 milyon dolar ve Kazakistan’dan yapılan ithalat içerisindeki payı % 1.39 iken, 2016 yılında 2 katı üzerinde bir artışla % 3.88’e yükselmiştir. 2017 yılında ise (2016 yılına göre) %153,6 oranında bir artışla 80.7 milyon dolara yükselmiş. Toplam ithalat içindeki payını ise %6,91’e yükseltmiştir. 2018 yılında ise Türkiye’nin Kazakistan’dan ithal etmiş olduğu tarım, ormancılık ve balıkçılık sektöründeki ürünlerin (2017 yılına göre) %73,02’lik artışla 139.7 milyon dolar olduğu görülmektedir. Türkiye’nin Kazakistan’dan yaptığı ithalat içindeki payı ise %8,63’le en yüksek seviyeye bu yılda çıkmıştır. 2019 yılında söz konusu sektörün Türkiye’nin ithalatı içindeki payı %31,03 oranında düşüşle 96.4 milyon dolar olarak gerçekleşirken, ithalat içinde de ise %5,17’ye gerilemiştir.

Söz konusu sektörün Türkiye’nin ithalatı içinde özellikle 2017 yılından itibaren artmasının nedeni; Türkiye’de tarıma yönelik izlenen politikaların etkisindedir. Tarım ürünlerinin üretim miktarlarında meydana gelen düşüşler Türkiye’nin bu ürünleri ithalat yoluyla temin etmesine neden olmuştur. Bu ürünlerden bir kısmının da Kazakistan’dan temin edildiği görülmektedir. Kazakistan’dan ithal etmiş olduğumuz ürünlerin başında; tahıllar, buğday ve kabuklu yemişler gelmektedir.

Türkiye-Kazakistan arasında sektörel bazda gerçekleştirilen ihracat-ithalatta en önemli paya sahip olan sanayi sektörünün gelişim seyri ise şu şekildedir. 2015 yılında Türkiye’nin Kazakistan’a yaptığı toplam ihracat içerisinde sanayi sektörüne yönelik ürünler toplamda; 736.7 milyon dolar tutarında olup, toplam ihracat içindeki payı ise %19,57’dir. İthalatı ise 1.094 milyon dolar olarak gerçekleşirken Kazakistan’dan yapılan toplam ithalat içerisindeki payı ise %11,09’dur. 2016 yılında ise ihracatı %18,9’luk düşüşle 597.3 milyon dolar olarak gerçekleşmiş ve toplam ihracat içindeki

payı da %24,53 olarak gerçekleşmiştir. İthalatın ise 2015'e göre küçük bir artışla 1.057 milyon dolar olarak gerçekleşirken, toplam ithalat içindeki payı da %11,91'e yükselmiştir.

2017, 2018 ve 2019 yıllarında ise Türkiye-Kazakistan arasında gerçekleştirilen sanayi sektörüne yönelik ürünlerin dış ticaretinde, toplam ihracat tutarları sırasıyla; 731.6, 680, 788.2 milyon dolar olurken, Kazakistan'a yapılan toplam ihracat içindeki payları ise sırasıyla; %21,65, % 16,84 ve % 17,01 şeklindedir.

Söz konusu sektörün 2017, 2018 ve 2019 yılları arasında Türkiye'nin Kazakistan'dan ithalatı içindeki toplam tutarları ise sırasıyla; 1.381, 1.322, 1.299 milyon dolar ve ithalat içindeki payları da %12,22, %9,93 ve % 11,94 oranındadır.

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı gibi Türkiye-Kazakistan arasında sektörler itibariyle gerçekleştirilen dış ticaret içerisinde sanayi sektörü ve bu sektöre yönelik ürünler hem ihracatta hem de ithalatta birinci sırayı alırken, tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörü ikinci sırayı, madencilik ve taş ocakçılığı sektörünün de üçüncü sırayı aldığı görülmektedir. Diğer sektörlerin tutarları ve payları ise oldukça düşük seviyelerde gerçekleşmiştir.

Türkiye'nin Kazakistan'a ihraç ettiği sanayi ürünlerinin başlıcaları; binek otomobilleri, yolcu taşımak için imal edilmiş olan diğer motorlu taşıtlar, izole edilmiş teller, kablolar ve elektrikli iletkenler ve fiber optik kablolardır. Ayrıca buzdolabı, elektrikli su ısıtıcıları, elektro termik cihazlar, demir ve çelikten sıkıştırılmış veya sıvı hale getirilmiş gazlar ile ısı pompaları da diğer sanayi ürünleri arasında yer almaktadır.

Türkiye'nin Kazakistan'dan ithal etmiş olduğu rafine edilmiş bakır ve bakır alaşımları, petrol gazları, hidrokarbonlar, işlenmemiş çinko, alüminyum, kurşun, demir ve alaşımsız çelikten yarı mamuller, altın, bakırın ön alaşımları, arsenik, krom oksitleri ve hidroksitleri ve bakır teller sanayi sektöründe başı çeken ithal mallardır (Adana Sanayi Odası, 2019: 23-27).

3.4.4. Türkiye'nin Toplam İhracatı-İthalatı İçinde Kazakistan'ın Payı ve İhracatının İthalatını Karşılama Oranı

2008'de ABD'de ortaya çıkan krizin Türkiye'yi teğet geçtiği söylemlerinin gerçeği yansıtmadığı açıktır. Krizin ülkemiz ekonomisine etkileri sanayi üretim endekslerinden tutun da kapasite kullanım oranları, işsizlik oranı, büyüme, ihracat,

ithalat gibi tüm göstergelerde görülmüştür. ABD’de başlayarak, Avrupa ve Asya ekonomilerini etkisi altına alan Küresel Finansal Kriz, tüm dünya ile Türkiye’nin de toplam talebinde daralmalara neden olmuştur (Ertuğrul, vd., 2010: 59).⁷³

Türkiye açısından dış ticaret açıklarına neden olan bir diğer gelişme ise 2015 sonbaharında Rusya Federasyonu ile yaşanmış olan uçak düşürme krizidir. Diğer bir önemli gelişme ise yine 2015 yılında Avrasya Ekonomik Birliği’nin kurulmasıdır. Birliğin kurulmasıyla birlikte üye ülkeler arasındaki gümrük birliğinin de aktif olmasıyla, önceki yıllarda gerçekleştirilen tüketim ve sanayi malı ihracatının küçülmesi, Türkiye’nin bu ülkeye olan ihracatının azalarak dış ticaret açığının artmasında önemli rol oynamıştır.

Ayrıca son üç yıl, dünya ekonomisinde ortaya çıkan koşullar iki önemli ana etkenle değerlendirildiğinde, yatırımlar, büyüme ve toplam dünya ticaret hacminde son yılların en sert ticari korumacılığının yaşandığı yıllar olmuştur. Korumacı politikalar dünya dış ticaret hacminden tutunuz da dünya ekonomisini ilgilendiren diğer tüm makro göstergelerin olumsuz yönde gelişmesine neden olan en önemli etkidir (TİM, 2020: 14).

2017-2019’da dünya ekonomisinde ortaya çıkan bu olumsuz koşullar Türkiye’yi ve Türkiye’nin diğer dış ticaret partnerlerini olduğu gibi, esas itibariyle üzerinde incelemeler yaptığımız AEB’nin ikinci büyük ekonomik gücüne sahip olan Kazakistan’ı da doğrudan etkilemiştir. Gelişmelerin seyri için (Bknz: Tablo:93).

Tablo 93: Türkiye’nin Toplam İhracatı-İthalatı İçinde Kazakistan’ın Payı ve İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%) 2010-2019

Yıllar	Türkiye’nin Toplam Dış Ticaretindeki payı (%)	Türkiye’nin Toplam İhracatındaki payı (%)	Türkiye’nin Toplam İthalatı İçindeki Payı (%)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
2010	0,73	0,71	0,75	58,8
2011	0,78	0,70	0,82	47,5
2012	0,80	0,70	0,86	51,9
2013	0,69	0,68	0,69	59
2014	0,55	0,62	0,51	79
2015	0,52	0,52	0,53	67,5
2016	0,50	0,43	0,55	57
2017	0,56	0,47	0,62	51
2018	0,55	0,41	0,63	47,2
2019	0,58	0,46	0,69	57,5

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, rapory.tuik.gov.tr verileri kullanılarak tarafımızca düzenlenmiştir. (18.04.2020).

⁷³ ABD’de başlayan ve daha sonra tüm dünyayı etkisi altına alan 2008 krizinin Türkiye ve diğer ülkelere etkisi hakkında daha fazla bilgi için bkz: Ertuğrul, v.d., (2010), Göçer (2013).

Türkiye'nin toplam ihracat-ithalatı içerisinde Kazakistan'ın payındaki gelişmenin seyri ise şu şekilde gerçekleşmiştir: 2010 yılında ülkemizin toplam ihracatı içinde Kazakistan'ın payı %0,71 iken, 2012'de %0,70'e, 2015'te %0,52'ye ve 2019 yılında ise %0,46'lık bir paya sahiptir. Türkiye'nin toplam ithalatı içinde Kazakistan'ın payı incelendiğinde, ihracatta yaşanan durumun benzerinin ithalatta da yaşandığı görülmektedir. 2010 yılında ülkemizin toplam ithalatı içinde %0,75'lik paya sahip olan Kazakistan'ın payı, 2015'te %0,53'e düşerken, 2019 yılında küçük bir artışla %0,69'a yükseltmiştir.

Türkiye-Kazakistan arasında gerçekleştirilen dış ticarete ihracatın /ithalatı karşılama oranına baktığımız zaman 2010 yılında %58,8 olan oran, 2011 yılında %12,2 azalarak %47,5 olarak gerçekleşmiştir. 2014 yılında ülkemizin Kazakistan'a gerçekleştirdiği ihracatın artması ve ithalatın düşmesine paralel olarak ihracatın/ithalatı karşılama oranı %67,51'e yükselmiştir. 2016 yılından itibaren ise Türkiye'nin Kazakistan ile gerçekleştirdiği ihracatın/ithalatı karşılama oranı düşüş göstermeye başlamıştır. 2016 yılında bu oran %57, 2017 yılında %51, 2018 yılında %47,2 olarak gerçekleşmiştir. 2019 yılında ise %21,8'lik bir artışla %57,5 seviyesine gelmiştir. Bu artışın sebebi; Kazakistan'a 2019 yılında Türkiye'nin yapmış olduğu ihracatın bir önceki yıla göre %15,79 oranında artış göstermesidir. Tablodaki verilerden de anlaşılacağı gibi Türkiye-Kazakistan arasındaki dış ticarete Türkiye'nin 2004'ten beri dış ticaret açığı verdiği görülmektedir. Ayrıca ihracatın ithalatı karşılama oranının da düşük olduğu görülmektedir. Bunun temel nedeni Türkiye'nin katma değeri yüksek malları ithal edip, karşılığında düşük katma değere sahip malları bu ülkeye ihraç etmesidir.

3.4.5. Türkiye ile Kazakistan Arasındaki Yatırım İlişkileri

Türkiye ile Kazakistan arasındaki yatırımlar, ülkenin bağımsızlığını ilan ettiği 1991 yılından hemen sonra başlamış olup, ilk hamlede ticari-ekonomik ve kültürel ilişkileri geliştirmeye yönelik 100'ün üzerinde anlaşma imzalanmıştır. İlerleyen yıllarda ülkeler arasında sosyal ve kültürel alanlarda birlikte eğitimin gelişimine katkı sağlamak amacıyla 2700 Kazak öğrencinin ülkemize gelerek üniversitelerde eğitim görmesi sağlanmıştır. Ayrıca yine bu dönemlerde Kazakistan'ın güneyinde yer alan Türkistan şehrinde Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi kurulmuştur. Üniversite bünyesinde Avrasya coğrafyasının farklı bölgelerinden gelen binlerce Kazak, Kırgız,

Türkmen, Özbek vb. öğrencilere, Kazak Türkçesi ve Türk dilinde eğitim veren bu üniversitede öğrenim imkânı sağlanmıştır. İlerleyen yıllarda ikili ticari ilişkilerin önündeki engelleri kaldırmaya yönelik yapılan yeni düzenlemelerle iki ülke arasındaki toplam ticaret hacmi 2010 yılı itibariyle 2.211 milyon dolar seviyesine yükselmiştir. Yine 2010 sonrası ülkemizin Kazakistan'a yapmış olduğu yatırımlar ve Kazakistan'ın sağladığı birtakım teşviklerle iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi 2017 yılında 2.209 milyon dolarla maksimum seviyeye çıkmıştır (TİM, 2020).

2018-2019 yılları arasında iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi küçük de olsa bir düşüşle 2.165 ve 2.205 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Ancak 2010 yılından itibaren Türkiye'nin Kazakistan'da faaliyet göstermeye başlayan firma sayısı her yıl bir önceki yıla göre artış göstererek 1 Aralık 2019 itibariyle 3.453'e ulaşmıştır. Bu firmalar; gıda, petrol, ilaç-kimya sanayii, inşaat sektörü, otelcilik, sağlık sektörü, savunma sanayii alanlarında yoğunlaşan yatırımlarla (2 milyar doların üzerinde) faaliyet göstermektedirler. Bu firmalar bünyesinde çoğunluğu Kazak, Özbek olmak üzere 15 binden fazla kişiye de istihdam sağlamaktadırlar. Müteahhitlik firmalarımız ise Kazakistan'da bugüne kadar yaklaşık 20 milyar dolar değerinde 400'den fazla projeyi tamamlayarak teslim etmişlerdir (T.C. Cumhurbaşkanlığı, Türkiye-Kazakistan İş Forumu, 2020).

Kazakistan'ın ülkemize yapmış olduğu yatırımlar ise iki ülke arasındaki yakınlaşmanın maksimum düzeye çıktığı ve ekonomik bakımdan Kazakistan'ın kendisini iyice toparlamaya başladığı 2005 yılından itibaren hız kazanmıştır. 2012 yılında Kazakistan'ın yurt dışında yapmış olduğu yatırımların toplam tutarı 155.3 milyar dolardır. Bu tutarın 46 milyar doları ABD'ye yatırım olarak kullanılmıştır. İkinci sırayı İngiltere 16.2 milyar ve üçüncü sırayı da 8 milyar doların üzerinde bir tutarla Rusya almıştır. Ülkemiz ise Kazakistan'ın yatırım için tercih ettiği ülkeler sıralamasında ilk on ülke arasında yer almamıştır. Ancak 2019 yılında ülkemiz, Kazakistan'a en çok yatırım yapan ülkeler sıralamasında yaklaşık 600 milyon dolarlık yatırımla 9. Sırada yer almıştır (Kazakistan ULTTIK BANK, 2015).⁷⁴

Kazak firmaların bugüne kadar ülkemizde yapmış oldukları yatırımların toplam tutarı 800 milyon dolar seviyesindedir. Türkiye'de 200'ün üzerinde Kazak menşeli firmanın faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir. Kazak firmaların ülkemizde

⁷⁴ Kazakistan Merkez Bankası.

yapmış oldukları en önemli yatırımların başında petrol ve turizm yatırımları gelmektedir. Bunlardan emlak geliştirme şirketi olan Capital Partners şirketinin Bodrum'da 14 koyu kapsayan yaklaşık beş milyon metrekarelik alana yapmış olduğu marina, turizm kompleksi ve konut projesi ülkemizdeki en büyük Kazak yatırımlarından birisidir. Ayrıca bankacılık sektöründe Turan Alem Bank'ın, Türkiye'deki Şeker Bank'ın 760 milyon Euro'ya tekabül eden %34'lük hissesini alması, Kazakistan'ın en büyük bankalarından olan Kazkommertsbank'ın Odeabank'ı satın almak istemesi Kazak yatırımcıların Türkiye'de bankacılık sektörüne önemli ölçüde yatırım yaptığının göstergesidir (Yılmaz, 2017: 820).

Kazak firmaların ülkemizde yatırım yaptığı en önemli alanlardan birisi de enerji sektörüdür. Bu alanda Kazakistan'ın önde gelen firmalarından birisi olan Central Asia Trans grubu, 5 Temmuz 2007 tarihinde ihalesi yapılan PETKİM'in ihalesinde 2 milyar 50 milyon dolarla en yüksek teklifi vermiştir. Ayrıca Kazak firmaların turizm sektörüne de yapmış olduğu yatırımlar vardır. Belek Sirene Oteli, Bodrum Kempinski Oteli ve Beldibi Türkiz Oteli gibi dünyaca ünlü bu otellerin sahipleri Kazak vatandaşlarıdır. Kazakistan'dan Türkiye'ye tatil için gelen vatandaşların ilk tercihi her zaman bu otellerden yanadır (EBSO, 2014).

3.4.5.1. Enerji Yatırımlarının Boyutu

Kazakistan, Orta Asya'daki Türk yatırımlarının önemli bir kısmına ev sahipliği yaparken, Türkiye de 2019 yılı itibariyle Kazakistan'a en çok yatırım yapan ülkeler sıralamasında 9. sıradadır. Bu yatırımlar sayesinde Kazakistan, Türkiye'deki yatırımcılar açısından Orta Asya'nın en büyük yatırım merkezi konumuna gelmiştir. Ayrıca Türkiye'nin Kazakistan'a yapmış olduğu yatırımların yaklaşık üçte biri petrol sektörüne yapılmıştır. Bunlardan Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı, Kazakistan'daki en büyük Türk yatırımcısı olma özelliğine sahiptir. Kazak Türk Munay şirketinin çoğunluk hissesine sahip olan TPAO, günlük 5000 varil ham petrol üretmektedir (DEİK, 2007: 12).

Türkiye'deki enerji tüketiminde %40 oranında petrol, %20 oranında doğalgazın tüketiliyor olması ve doğalgazın tamamına yakınının, petrolün de %90'ının ithal edilerek kullanılması, ülkemizin enerjide %90 oranında dışa bağımlı olmasına yol açmıştır. Özellikle doğalgaz konusunda %60 oranında Rusya'ya olan bağımlılık,

ülkemizi Rusya Federasyonu karşısında zor duruma düşüren bir faktör olarak her zaman karşımıza çıkmaktadır. Nitekim enerji kaynaklarının temini konusunda diğer ülkelere olan bağımlılığın, ülkemiz ekonomisinde oluşturduğu dış ticaret açıklarıyla birlikte ulusal güvenliği tehdit edecek boyutlara ulaştığını söylemek yanlış olmayacaktır (Özalp, 2004: 26).

Bu açıdan bakıldığında Türkiye'nin enerji politikalarını yeniden gözden geçirmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu amaçla, 2002'den itibaren yeni bir enerji politikası benimsenerek enerji kaynaklarını çeşitlendirmek, enerji arz güvenliğini sağlamak, bölgede önde gelen tüketim ve transit geçiş terminali olmak gibi amaçlar etrafında yeni politikaların oluşturulduğu ve hayata geçirilmeye çalışıldığı bir dönem başlamıştır (Dukembayeva, 2011: 224-226).

Ancak izlenen politikalarla Türkiye kendi sınırları içerisinde mevcut enerji kaynaklarının tespit edip kullanıma arz edilmesi üzerine bütçeden yeterince kaynak tahsis edilmemiştir. Bu nedenlerle Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu enerji kaynaklarını karşılamada tamamen diğer ülkelere yönelmesi kaçınılmaz olmuştur. Bu gelişmeler Türkiye'nin gözünde Hazar ve Orta Asya enerji kaynaklarının önemini artırmış ve bu coğrafyada yer alan her ülkeyle ikili ilişkilerini geliştirerek ihtiyaç duyduğu doğalgaz ve petrolün kayda değer kısmını bu ülkelerden karşılamaya başlamıştır. Söz konusu ülkelerden birisi de kuşkusuz Kazakistan'dır. Türkiye'nin izlemiş olduğu enerji politikalarına karşı başta Rusya ve Batılı ülkeler olmak üzere ciddi anlamda karşı çıkmalarına ve engellemeye yönelik her türlü olumsuzluklarına rağmen bazı projelerde Kazakistan'la Türkiye'nin ortaklıklarının oluşmasını engelleyememişlerdir (Yüce, 2009: 8-10).

Bunlardan en önemlisi yukarıda da ifade ettiğimiz gibi TPAO'nun aracılığıyla 2001 yılında bu bölgede Türkiye'nin yapmış olduğu yatırımlardır. 26 Batılı ülkenin yatırım yaptığı petrol arama ve çıkarma sıralamasında söz konusu yatırım 5. Sırada yer almaktadır. Kazakistan'daki faaliyetleri esas itibariyle 1993'te oluşturulan KazMunayGas ve TPAO tarafından devam etmektedir. KazMunayGas %51, TPAO ise %49'luk bir hisseye sahip olup, bu ortaklık sayesinde Aktav ve Aktübinsk bölgelerinde birlikte faaliyet göstermektedirler. 2005 yılı itibariyle Aktau bölgesinde günde 2700 varil, Aktyubinsk bölgesinde ise 4500 varil üretim gerçekleşmektedir (Yüce, 2009: 12).

Aynı bölgede TPAO'nun dışında başka Türk firmalarının da petrol ihalelerinden önemli paylar aldıkları görülmektedir. Bu firmalardan TEKFEN, Kazakistan'daki petrol arıtma projesinin genel taahhüt ihalesini almış olmakla birlikte projenin ihale bedeli 677 milyon dolardır. Projede TEKFEN'in payı 291 milyon dolar olup, bu projeye Kashagan yatağından çıkacak olan petrolün su, gaz ve kükürtten ayrıştırılması sağlanacaktır. Bu yatırımla beraber yaklaşık 7500 kişiye de istihdam imkânı sağlanmaktadır (Dukembayeva, 2011: 227).

Türkiye-Kazakistan arasında 1992 yılından itibaren gerçekleştirilmiş olan enerji yatırımları genel olarak değerlendirildiğinde büyük bir enerji potansiyeline sahip olan Kazakistan'ın enerjisinden Türkiye'nin yok denecek seviyedeki bir payla yetinmiş olması çok şaşırtıcıdır. Bu coğrafyada yer alan başta Türk Cumhuriyetleri olmak üzere diğerlerini de kapsayacak şekilde izlenmiş olan yanlış dış politikalarla Türkiye büyük bedeller ödemektedir. Bunlardan en önemlisi ise Kazakistan'daki zengin petrol ve doğalgaz çıkarılması, işlenmesi ve dünya piyasalarına arz edilmesi için yeterince yatırım yapılmaması, ikincisi ise Rusya ile gerçekleştirilen enerji yatırım anlaşmalarıdır. Bu ve benzeri izlenen yanlış politikalar, Türkiye'nin önümüzdeki yıllarda aratacak olan enerji ihtiyacının karşılanması konusunda ülke dışı kaynaklara olan bağımlılığını artıracak yönündedir.

3.4.5.2. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları

Gelişmekte olan ülkelerin en önemli sorunlarından birisi de harcamalarının oldukça yüksek olması ve bu yüksek harcamalarını karşılayacak düzeyde sermaye birikimlerine sahip olmamalarıdır. Bu ve benzeri daha birçok sorunun temelinde ise yetersiz gelir ve sermaye birikimine sahip olmamalarıdır. Bu sorunu çözmek için hemen hemen her ülke doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına yönelmiştir. Ancak 1980'li yıllara gelinceye kadar dünyanın birçok ülkesi izlemiş olduğu ithal ikameci politikalarla birlikte kambiyo denetimini de uygulayarak ülkelere doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile dolaylı sermaye yatırımlarının girişlerini yüksek oranlı vergilerle ve kambiyo denetimleriyle kısıtlamışlardır. Ancak 1980 sonrası kapitalist sistemi benimsemiş olan ülkelerin birçoğu yabancı sermaye mevzuatlarını yeniden düzenleyerek birbirleriyle kıyasıya yarışmaya başlamışlardır. Daha sonra bu ülkelerin tamamına yakını kambiyo denetimine son vererek finans piyasalarının liberasyonunu sağlamışlardır (Batmaz, 2007: 6-9).

Doğu blokunda yer alan ülkeler ise 1991’de SSCB’nin dağılmasıyla birlikte her birisi bağımsızlığını ilan etmiş ve yeni bir düzen oluşturmak amacıyla arayış içerisine girmişlerdir. Bu arayış içerisinde olan ülkelere Kazakistan’dır. Kazakistan diğer Türk Cumhuriyetleri’ne göre en şanslı ülkedir. Çünkü zengin yer altı kaynaklarıyla birlikte 2 milyon 717 bin metrekare yüzölçümü ve düşük miktardaki nüfusuyla Rusya Federasyonu’nda sonra Avrasya coğrafyasında en büyük yüzölçümüne ve yeraltı/yeryüzü zenginliğine sahip olan ülkedir.

Ancak Kazakistan’ın sahip olduğu doğal kaynak zenginliği 1991’li yıllarda büyük bir önem arz etmemekteydi. Çünkü ülke bu kaynakları faaliyete geçirecek yeterli sermayeye sahip olmadığı gibi, teknoloji ve nitelikli iş gücüne de sahip değildi. Geçiş sürecinde (1991-1999) Kazaklar siyasi, sosyal, kültürel ve özellikle de ekonomik alanlarda birçok yeniliği hayata geçirmişlerdir. Bu yeniliklerden birisi de doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını ülkeye çekebilmek amacıyla, 7 Aralık 1990’da daha bağımsızlığını ilan etmeden önce yabancı sermaye mevzuatını düzenlemiş olmalarıdır. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile ilgili ikinci kanun 27 Aralık 1994’te, üçüncü kanun ise 28 Şubat 1997’de çıkarılmış olup, bu kanunlar Kazakistan’a yatırım yapacak olan firmalara teşvik içermektedir. 8 Ocak 2003 tarihinde ise yine doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile ilgili olan dördüncü kanun çıkarılarak yerli firmalara daha önce sağlanan tüm teşviklerin yabancı firmalara da sağlanmasının önü açılmıştır. Ancak bu kanun yapılacak olan yatırımların yeni teknik ve teknolojiye yönelik olmasını şart koşmaktaydı (Khoich, v.d., 2013: 23-24).

Kazakistan’da ülkeye doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını çekmek için olan çıkartılmış olan bu kanunlarda, Kazakistan doğrudan yabancı sermaye yatırımları performans endeksi, iş yapma ortamı yanında global rekabet endeksi, ekonomik özgürlük ve yabancı yatırımlara güven endeksi bakımından Orta Asya’da bulunan diğer ülkelere göre ön sıralarda yer almış olsa da geçiş süreciyle birlikte 2006 yılına gelinceye kadar beklentilerin çok altında kalan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını ülkeye çekebilmiştir (Gövdere ve Kaleli, 2008: 9).

Bu durumun nedenlerinden ilki, ülkedeki reform uygulamalarının yetersiz kalması ve birçoğunun uygulanamamasıdır. İkinci önemli nedeni de Rusya Federasyonu’na olan ekonomik bağımlılığın hala devam ediyor olmasıdır. Bağımsızlık sonrası Rusya’daki ağır sanayi üretiminin azalması, bu ülkeye ağır sanayi hammaddesi ihraç eden Kazakistan’ın ihraç gelirinin azalmasına neden olmuştur.

Üçüncüsü ise, 1997’de başlayıp tüm Asya ülkelerini etkisi altına alan Asya Krizi’nin Rusya Federasyonu’nda ortaya çıkmış olmasıdır. Bu krizle birlikte temel ihraç malları olan petrol ve demir dışı metallerinin fiyatlarının uluslararası piyasalarda düşmesi, ülkenin tekrar durgunluk dönemine girmesine neden olmuştur. 1998’de Rusya’daki krizle rublenin aşırı değer kaybetmiş olması, bu tarihlerdeki en büyük ticaret ortağı olan Rusya’ya karşı Kazakistan’ın ekonomi politikalarını değiştirmesine ve yeni önlemler almasına neden olmuştur (Alagöz, v.d., 2011: 53).

Bu nedenlerden ötürü Kazakistan geçiş sürecinde ülkeye yeterince doğrudan yabancı sermaye yatırımı çekememiştir. Giriş yapan doğrudan yabancı sermaye yatırım miktarları ise 1992’de 100 milyon dolar iken, bu tutar 1993’te aniden 1.271 milyon dolara yükselmiştir. 1994’te giriş yapan sermaye (1993)’e göre %50’nin üzerinde bir düşüş göstererek 659.7 milyon dolar olarak gerçekleşmiş olsa da 1995’ten itibaren doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının girişi artış göstererek 1996’da 1.137 milyon dolara yükselmiştir. 1998 ve 1999 yıllarında da bu artış devam ederek 1.151 ve 1.587 milyon dolar seviyelerine kadar yükselmiştir. Şu anda olduğu gibi geçiş döneminde de Kazakistan’a giriş yapan DYSY %80’inden fazlası enerji yatırımları ve madencilik sektöründe yatırım yapmak amacıyla başta ABD olmak üzere Batılı ülkeler tarafından yapılmıştır (World Bank, 2020).

Aslında 1998’de Rusya Federasyonu’nda ortaya çıkan kriz Kazakistan’ın ekonomik politikalarını yeniden gözden geçirmesine ve 2000 sonrası döneme bu yeni politikalarıyla birlikte girmesini zorunlu hale getirmiştir. Yapılan yeni reformların başında Rusya’dan bağımsız, dış dünya ile entegrasyonu sağlayıcı, ülkeye daha fazla doğrudan yabancı sermaye yatırımı çekmeye yönelik yeni reformlarla birlikte bir taraftan hammadde fiyatlarının artması diğer taraftan ulusal para birimi Tenge’nin devalüasyonu sayesinde dış ticaretten elde edilen rekabet gücünü arttıracak yöndeki reformları hızla hayata geçirmeye çalışmışlardır. Özellikle 2000’li yıllarda IMF’in sağlamış olduğu destek ile başlanan yeni ekonomik program Kazakistan’ın hem ülke içerisinde hem de uluslararası piyasalarda ekonomik değişimine ve gelişmesine büyük katkı sağlamıştır (Alagöz, vd., 2011:53).

Ülkede benimsenip uygulanan bu yeni politikalarla birlikte, ülkeye olan güvenin artmasıyla doğrudan yabancı sermaye yatırımı girişi de artmıştır (Bkz: Tablo 94).

Tablo 94: Türkiye'nin Kazakistan'a Yapmış Olduğu DYSY (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	Kazakistan'a Giriş Yapan Toplam DYSY	Türkiye'nin Kazakistan'a Yapmış Olduğu Toplam DYSY*	Kazakistan'ın Türkiye'ye Yapmış Olduğu Toplam DYSY ¹
2010	7.456.000	-	-
2011	13.700.000	-	-
2012	13.648.000	-	-
2013	10.011.000	669.000	340.000
2014	7.308.000	981.900	301.000
2015	6.578.000	457.100	266.700
2016	17.221.000	543.300	248.900
2017	4.713.000	589.800	251.900
2018	213.900	650.400	237.600
2019	3.588.000	770.400	333.000

Kaynak: World Bank, Foreign Direct Investment, (26.11.2020).

<https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?end=2019&locations=KZ&start=2000>

*ITS Investment Map, <http://www.Investmentmap.org/investment/time-series-by-country>

Tablo 94'te 2000 yılından beri ülkeye giriş yapan doğrudan yabancı sermaye yatırımları incelendiğinde; 2006 yılına kadar büyük bir sermaye girişinin olmadığı görülmektedir. 2000 yılında giriş yapan doğrudan yabancı sermaye yatırımları 1.371 milyon dolar iken ilerleyen yıllarda 2004'te 5.615 milyon dolara kadar yükselirken, 2005'te ise %54,6'lık bir düşüşle 2.546 milyon dolar seviyesine gerilemiştir. 2006 yılına gelindiğinde ise doğrudan yabancı sermaye yatırımı girişlerinin yaklaşık üç kat artışla 7.611 milyon dolara, 2008'de ise bu rakamın 16.819 milyon dolara kadar yükseldikten sonra 2010 yılında ise (2008 yılına göre) iki katın üzerinde bir düşüşle 7.456 milyon dolara gerilediği görülmektedir.

2006-2008 yılları arasında Kazakistan'a giriş yapan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının bu denli yüksek olmasının sebebi, başta petrol ve gaz olmak üzere, madencilik ve diğer alanlarda da yatırımların artmış olmasından kaynaklanmaktadır. 2008 krizinin etkisiyle diğer tüm ülkelerde olduğu gibi Kazakistan'a giriş yapan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarında da düşüş yaşanmıştır. 2011 yılında ülkeye giriş yapan doğrudan yabancı sermaye yatırımları 13.700 milyon dolar seviyesine yükselmiş olsa da 2015 yılına gelinceye kadar doğrudan yabancı sermaye yatırımları girişinde kademeli düşüşlerin yaşandığı görülmektedir. Düşüş miktarı (2011)'e göre 2015'te %51,98 oranında gerçekleşmiş olup giriş yapan doğrudan yabancı sermaye yatırımları miktarı ise 6.578 milyondur. 2016 yılına gelindiğinde ise ülkenin bağımsızlığından beri ilk kez 17.221 milyon dolarlık doğrudan yabancı sermaye yatırımı girişinin gerçekleştiği görülmüştür. Ancak giriş yapan sermayenin 2017'de

yaklaşık 4 kat bir düşüşle 4.713 milyon dolara, 2018’de ise bu rakam iyice düşerek 213.9 milyon dolara kadar gerilediği görülmüştür. 2019 yılı sonunda ise ülkeye giriş yapan sermaye tekrar 3.588 milyon dolara kadar yükselmiştir.

Ülkeye giriş yapan doğrudan yabancı sermaye yatırımı verilerinden de anlaşılacağı gibi özellikle 2006 yılından itibaren dalgalanmaların olduğu görülmektedir. Bu dalgalanmaların bir kısmı dünya piyasalarında ortaya çıkan dalgalanmaların etkisindedir. Başta ABD’de ortaya çıkan Küresel Finansal Kriz olmak üzere Batılı ülkelerin Rusya Federasyonu’na uyguladığı ekonomik ambargolar, Suriye’de ortaya çıkan iç savaş, ABD-Kuzey Kore ve İran arasındaki gerginlikler, tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 virüsünün etkileri) bu ülkeye giren yatırımları da olumsuz yönde etkileyen dış etkenlerdir. İç etkenler ise, ülkede zaman zaman yaşanan siyasi gerginlikler, yabancı sermayenin ülkeye girişinin kolaylaştıran mevzuatların düzenlenmiş olmasına rağmen, uygulamada karşılaşılan yoğun bürokratik engellemeler, giriş yapan sermaye ile ülke içinde reel sektöre yapılan yatırımların düşük düzeyde olması, yeni istihdam alanlarının yaratılamaması ile çıkarılan kanunların tam olarak hayata geçirilememesi, ayrıca AEB’nin kurulmasıyla Kazakistan’ın GSYH, GSMH ve milli gelirindeki düşüşler ile birlikte ülkede hâlâ eski Sovyetler Birliği’nden kalan alışkanlıkların devam ediyor olmasıyla birlikte yabancı sermaye yatırımı yapacak olan çok uluslu şirketlerin yatırım konusunda endişe içinde olmaları en önemli nedenlerden bazılarıdır.

Türkiye’nin Kazakistan’a yapmış olduğu doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının yıllar itibariyle miktarını inceleyecek olursak, 1992-2000 yılları arasında diğer ABD ve Batı ülkeleriyle kıyaslandığında oldukça düşük düzeylerde gerçekleştiği görülmektedir. Bunlar arasında kayda değer yatırım olarak TPAO’nun Kazak KazMunayGaz firmasıyla gerçekleştirmiş olduğu yatırım gösterilebilir. Günlük 5000 varil ham petrol çıkarma kapasitesiyle çalışan bir tesis için Türkiye’nin Kazakistan’a yaklaşık 720 milyon dolarlık bir yatırım yaptığı görülmektedir. Ayrıca Türk girişimcilerin bu ülkede üstlenmiş oldukları inşaat taahhüt işleri ve diğer yatırımları da düşünülecek olursa, çok büyük olmasa da kayda değer gelişmelerin gerçekleştiği söylenebilir. Kazak girişimcilerin ülkemize yapmış oldukları doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ise, 2013-2019 yılları arasında 250-350 milyon dolar arasında olduğu tahmin edilmektedir.

3.4.5.3. Turizm ve Diğer Yatırımlar

Türkiye ile Kazakistan arasında turizm sektörünün geliştirilmesine yönelik ön görüşmelerin, yatırımların ve turistik seyahatlerin karşılıklı olarak arttırılması konusunda ilk ciddi çalışmalar 1999 ve sonraki yıllarda başlamıştır. Geçiş sürecinde 1991-1999 yılları arasında bu sektöre yönelik yapılmış olan yatırım, sadece Kazakistan'ın eski başkenti Almatı'da Türk'ler tarafından satın alınmış olan eski Sovyetler 'den kalma büyük bir binanın yeniden onarılıp otel haline getirilmesidir. Bunun dışında başka bir yatırım söz konusu değildir.

Ancak turizm komitesinin, 2014 yılında sanayi ve geliştirme bakanlığının bünyesine geçmesiyle Kazakistan turizminin geliştirilmesine yönelik çalışmalar başlamıştır. 2010 yılına gelinceye kadar ülkede konaklamak için beş yıldızlı otellerin sayısı oldukça az sayıda olup, bu oteller sadece Almatı ve Astana (yeni adı Nursultan) şehirlerinde bulunmasına rağmen, günümüzde birçok büyük şehirde bu tarz otellere rastlamak mümkün hale gelmiştir. Söz konusu turistik otellerin bir kısmı diğer ülke yatırımları tarafından yapılmışken, bir kısmı da yerli yatırımcılar tarafından diğer turizm yatırımlarıyla birlikte gerçekleştirilmiştir (Abishov ve Ünlüöner, 2016: 104).

Ülkede son yıllarda turizm sektörünün geliştirilmesine yönelik yapılan çalışmalar sonucunda, kültür ve inanç turizmi, ipek yolu, av turizmi, kış turizmi, sağlık ve termal, kongre turizminde gelişmeler görülmektedir. Turistik seyahatler hız kazanarak ülkeye turistik seyahat amaçlı gelenlerin sayısı hızla artarak, 2009'da 3.974 milyon kişi iken, bu sayı 2013 yılında 6.841 milyon kişiye yükselmiş olmakla birlikte, gelenlerin %80'ine yakını Bağımsız Devletler Topluluğu'ndan gelmiştir (Abishov ve Ünlüöner, 2016: 105-106).

Türkiye'den Kazakistan'a turistik seyahat amacı ile gidenlerin sayısı oldukça az sayıda olup, gidenlerin ise çoğunlukla firma sahibi veya oradaki firmalarda çalışan işçi, tekniker, mühendis veya üst düzey yöneticilerden oluştuğu görülmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre Kazakistan'dan ülkemize turistik seyahat amacıyla gelenlerin sayısı son yıllarda hızla artmaya başlayarak, 2015 yılında 423.744 kişi iken 2016 yılında gelenlerin sayısı %43,3'lük düşüşle 240.188 kişiye gerilemiştir. Ancak bu sayı 2018'de tekrar %40'ın üzerinde bir artışla 402.830 kişiye ulaşmıştır (TÜİK, 2017).

Türkiye'ye son yıllarda Kazak vatandaşların turistik amaçlı ziyaretçi sayısının artışıdaki en önemli sebeplerden birisi de Kazak girişimcilerin Antalya ve ilçelerinde gerçekleştirmiş oldukları turistik oteller sebebiyledir. Ülkemize gelen Kazak vatandaşların ilk tercihleri bu otellerdir.

TÜİK verilerinden de anlaşılacağı gibi Türk vatandaşlarının Kazakistan ve diğer Türk Cumhuriyetleri'ne gidiş amaçları çoğunlukla turizm amaçlı olmayıp, bunlar iş amaçlı seyahatlerden oluşmaktadır. Ülkemizden gezi, eğlence, sportif ve kültürel amaçlı çıkışlar %37'yi oluştururken, iş amaçlı seyahatlerin payı %20'dir. Ancak gezi, eğlence, kültürel faaliyet için Kazakistan tercih edilen ülke olmayıp, daha çok Gürcistan, Yunanistan, Bulgaristan tercih edilmektedir (Zorlu, 2018: 186-187).

3.5. Türkiye ile Belarus Arasındaki Ekonomik İlişkilerin Gelişim Seyri

Soğuk savaş sonrası uluslararası sistemde meydana gelen değişimlerin etkisiyle Türk dış politikasının batı merkezli karakterinin de değişime uğradığı uzmanlar tarafından ifade edilmektedir. Söz konusu bu değişimlerin etkisiyle Türk dış politikası da zaman içinde çok aktörlü ve çok boyutlu bir hale gelmiştir. Türkiye için büyük önem arz eden transatlantik ilişkiler çerçevesinde hem ABD hem de Avrupa ülkeleriyle ilişkilerini geliştirerek devam ettirmekte; ayrıca Balkanlar Orta Doğu, Kuzey Afrika, Güney Kafkasya, Güney Asya ve Orta Asya ülkeleriyle birlikte Avrasya coğrafyasında yer alan diğer ülkelerle ilişkilerini geliştirmeye büyük önem vermektedir.

Türkiye'nin ilişkilerini geliştirmek istediği bir diğer ülke ise Belarus'tur. Belarus Avrasya'nın merkezinde doğu Avrupa'da bulunan ve daha önce Sovyetler Birliği'nin bünyesinde yer alan, ancak Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasıyla 25 Mart 1992'de bağımsızlığını ilan eden Dünya'nın 83. Ülkesidir (T.C. Dış İşleri Bakanlığı).

Türkiye'nin Belarus ile olan ikili ilişkileri ise esas itibariyle ülkenin bağımsızlığını ilan etmesiyle başlamıştır (1992). Türkiye ve Belarus arasında, Rusya ve diğer Türk Cumhuriyetleri'nde olduğu gibi 200-300 yıl öncesine dayanan bir ilişki söz konusu değildir. Türkiye'nin Belarus'la ilk ticaret-ekonomik iş birliği anlaşması 1993 yılında İzmir'de yapılmıştır. Yatırımların teşviki ve korunmasını amaçlayan ikinci anlaşma ise 08.08.1995'te Minsk'te yapılmıştır. Üçüncü anlaşma olan çifte

vergilendirmenin önlenmesi anlaşması 24.07.1996 yılında Ankara’da, dördüncü anlaşma ise tekstil ve konfeksiyon sektöründe tarife indirimi anlaşması Mart 2005’te imzalanmıştır (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2005).

Mart 2005’te imzalanan tekstil ve konfeksiyon sektöründe tarife indirimleri anlaşması her yıl uzatılmaktadır. Ayrıca Turkcell Life markasıyla Belarus GSM mobilin, iletişim piyasasında 2008 yılında faaliyet göstermeye başlamasıyla birlikte Türkiye, Belarus’taki ilk beş yabancı yatırımcı ülke arasına girmiştir. Söz konusu şirketin Belarus’taki yatırımları 2008 yılından günümüze kadar devam etmekle birlikte, 2013 yılı itibariyle şirketin yapmış olduğu yatırımlar 1 milyar doların üzerine çıkmıştır.

Yine 1993 yılından bu yana özellikle son on yıldır Türk müteahhitler Belarus’ta yapmış oldukları yatırımlarla (konut, kamu binası vb.) inşaat sektöründe önde gelen ülkeler arasında yer almaktadır. Türk müteahhitlerin Belarus’ta gerçekleştirmiş oldukları işlerin toplam tutarı 2013 yılı itibariyle 815 milyon dolar seviyesindedir (Dünya Gazetesi, 2014).

Ayrıca son beş yıldır iki ülke devlet başkanlarının yapmış oldukları karşılıklı ziyaretler ve görüşmeler esnasında iki ülke arasındaki başta ikili ticari ilişkilerin geliştirilmesi olmak üzere altı anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaları takiben dönemin başbakanı Binali Yıldırım’ın Belarus’a resmi ziyareti kapsamında Dış Ekonomik İlişkiler Kurumu (DEİK) tarafından düzenlenen Belarus-Türkiye İş Forumu, Belarus Başbakanı Andrey Kobyakou’nun da katılımıyla 15 Şubat 2018 tarihinde Belarus’un başkenti Minsk’te gerçekleşmiştir. Forumda İki ülkenin de iş dünyasını yakından ilgilendiren altı anlaşmanın imzalandığı hatırlatılarak Belarus ile Türkiye’nin ilişkilerinin karşılıklı kazan-kazan esasına dayanmakta olduğunu belirtilerek tek taraflı bir kazancın söz konusu olmadığı özellikle vurgulanmıştır (Kanal Finans, 2018).

İki ülke arasında gerçekleştirilen üst düzey görüşmeler ve yapılan yeni anlaşmalarla birlikte 1 Ocak 2019 tarihi itibariyle Belarus’ta kayıtlı Türk sermayeli şirket sayısı 139 olmakla birlikte, bu şirketlerin 46’sı aktif olarak faaliyet göstermektedirler. Faaliyette olan Türk firmalarının bir kısmı Belarus’ta bulunan serbest ticaret bölgelerinde; kauçuk, hijyen maddeleri ve inşaat malzemeleri üretimi yaparken, bir kısmı da serbest bölgeler dışında inşaat sektöründe, kuru gıda alım-satımında ve hizmet sektöründe vb. alanlarda faaliyetlerine devam etmektedirler.

Ayrıca Türk Eximbank ile oluşturulan iş birliği anlaşmaları iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin arttırılmasına büyük katkı sağlamıştır. 2019'da Belarus-Türk hükümetleri arası Karma Ekonomik Komisyonu toplantılarının yapılmasıyla iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin daha üst düzeylere çıkartılması kararlaştırılmıştır (Belarus Cumhuriyeti, Ankara Büyükelçiliği, 2019).

3.5.1. Türkiye ile Belarus Arasındaki İhracat-İthalat, Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi

Belarus hem doğu ve Batı Ülkeleri arasında hem de AB ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri arasında tampon bölgede yer alan bir ülkedir. Ticari geçişlere elverişli olmasının yanında, Slav bilincine önem veren toplum yapısı, zengin ve renkli ulusal kültürünün yanı sıra Rusya Federasyonu'na olan siyasi ve ekonomik bağımlılığı ile diğer Avrupa ve Eski Sovyetler Birliği ülkelerinden belirgin bir şekilde farklı bir yapıya ve siyasi yönetim anlayışına sahiptir (Atasoy, v.d., 2014: 3).

Ülkenin ekonomik ilişkilerinde Rusya Federasyonu'nun hâla büyük bir paya sahip olması, ülkede devletin ekonomi içindeki ağırlığı ve etkinliğinin eskisi kadar olmasa da yine büyük bir yerinin olması, ülkedeki büyük işletmelerin tamamına yakınının devlet denetiminde ve kontrolünde üretimlerini devam ettirmesi, özelleştirmelerin fazlaca yapılmayışı ve özel sektörün ekonomi içindeki etkinliğinin artırıcı yönde ciddi girişimlerinin olmayışı ülke ekonomisinin gerilemesinde ve dünyayla entegre olmasındaki en önemli engellerdir. Ülkede uygulanan politikalar ithal ikameci politikalar olup, iç piyasada ihtiyaç duyulan mal ve hizmetlerin ithalatı yerine, iç piyasada üretilen yerli malların kullanımı teşvik edilmektedir. Bu tür uygulamalar arasında üreticilerin Belarus'ta üretilmiş olan mobilya ve ev eşyalarını tercih etmeleri halinde devlet bankalarından uzun vadeli ve düşük faizli kredilerin sağlanması, perakendeci firmaların iş yerlerinde belirli oranda yerli üretim mal bulundurmaları zorunda olmaları, devletin ekonomi içindeki varlığının oldukça yüksek olduğunu gösteren uygulamalardır (Bolu Ticaret ve Sanayi Odası, 2018: 7).

Belarus'ta devletin ekonomi üzerindeki bu tür yoğun müdahalelerine ilave olarak kamunun üretimdeki ağırlığının oldukça fazla olması, ekonomide reel sektörde faaliyet gösteren eski Sovyet Dönemi'nden kalan devlet işletmelerinin özelleştirilemediği gibi, yeni teknolojilerle uyumlu hale getirilmediği de görülmektedir. Yine ülkeden sermaye kaçışlarının önlenememesi ve üretim yapan

birçok kamu tesisinin eskiden kalan teknik ve yöntemlerle üretimlerini devam ettirmesi ülke ekonomisinin dünyaya açılmasını ve entegre olmasını yavaşlatan uygulamalar olmuşlardır.

Belarus ekonomisinin en önemli özelliği eski Sovyetler Birliği döneminde olduğu gibi şimdi de Rusya petrolünü ve doğalgazını Avrupa ve diğer ülkelere göre çok ucuz fiyattan satın alıp, ham petrolü işleyerek büyük kısmını Rusya Federasyonu başta olmak üzere diğer Avrupa ülkelerine ihraç etmesidir. Nitekim Belarus'un en önemli ihraç kalemi de petrolü işleyerek ihraç etmesinden sağladığı gelirdir. Ayrıca Rusya'dan almış olduğu doğalgazı da transit olarak Avrupa ülkelerine ihraç etmesi işlemleri de diğer bir ihraç kalemi gelirini oluşturmaktadır.

2000'li yılların başından itibaren artış gösteren petrol ve doğalgaz fiyatları ülkenin dış ticaretinde özellikle ihraç gelirinin artışında etkili olmuştur. Ayrıca ülkenin makroekonomik göstergeleri üzerinde olumlu etkide bulunarak ödemeler dengesindeki açığının azalmasına, enflasyon oranının düşmesine önemli ölçüde katkı sağlamıştır (Bolu Ticaret Odası, Belarus Ülke Raporu; 2018: 8-9).⁷⁵

Türkiye ile Belarus arasındaki ikili ilişkilerin gelişim seyri ise ülkenin bağımsızlığını ilan ettiği 1992'den altı yıl sonra 1998'de başlamıştır. Türkiye'nin 1998'de Belarus'a ihracatı 7.575 milyon dolar olurken, ithalatı 20.9 milyon dolar, toplamda 28.5 milyon dolar dış ticaret hacmiyle beraber, Türkiye'nin 13.3 milyon dolar dış ticaret açığı vermesiyle başlamıştır. 2000 yılında ise Türkiye'nin 1998'e göre ihracatı %52,01 artarak yaklaşık 11.8 milyon dolara çıkarken, ithalatı ise %13,95'lik bir düşüşle 18.0 milyon dolar seviyesine gerilemiş olsa da ülkemiz Belarus'a karşı 6.2 milyon dolar dış ticaret açığı vermiştir.

Ancak Türkiye'nin Belarus'la yapmış olduğu dış ticarete 2001 ve 2002 yıllarında dış ticaret fazlası verdiği görülmektedir. Bu arada Türkiye-Belarus arasındaki dış ticaret hacminde sırasıyla 31.0 ve 40.7 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 2003 ve 2004 yıllarında ise tekrar dış ticaret açıklarının ortaya çıktığı görülmektedir. Bu yıllarda Türkiye'nin Belarus'a ihracatı sırasıyla 19.5 ve 24.6 milyon dolar iken, ithalatı 29.4 ve 42.2 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

⁷⁵ Belarus ekonomisinin bu dönemdeki (1992-1999) mevcut durumu ve karşı karşıya kaldığı temel sorunlar hakkında daha geniş bilgi için bkz: Belarus Cumhuriyeti, Ankara Büyükelçiliği, (2019), Bolu Ticaret Odası Belarus Ülke Raporu (2018), Konya Ticaret Odası, Beyaz Rusya Ülke Raporu (2016).

Türkiye-Belarus arasındaki ikili ticari ilişkilerin arttırılmasına yönelik yapılan üst düzey görüşmelerle birlikte, yapılan ikili anlaşmalar sonucunda dış ticaret hacmi de artış göstermeye başlamıştır. Ancak ülkemiz 2005 yılına kadar (2001 ve 2002 hariç) hep dış ticaret açığı veren taraf olmuştur. 2005 yılından itibaren günümüze kadar Türkiye'nin Belarus ile yaptığı ikili ticarete ise istisnasız her yıl dış ticaret fazlası veren ülke Türkiye olmuştur (Bknz: Tablo 95).

Tablo 95: Türkiye-Belarus Arasındaki İhracat-İthalat-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi	Dış Ticaret Dengesi
2010	186.508	154.633	341.141	31.875
2011	232.680	183.201	415.881	49.479
2012	264.365	190.210	456.575	74.155
2013	303.152	186.840	489.992	116.312
2014	272.251	147.703	419.954	124.548
2015	205.130	192.831	397.961	12.299
2016	357.524	102.567	460.091	254.957
2017	422.011	182.969	604.980	239.042
2018	439.282	193.292	632.574	245.990
2019	530.674	160.171	690.845	370.503

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı (2019).

2005 ve sonrası yıllarda iki ülke arasında yapılan dış ticaretin gelişim seyri incelendiğinde Türkiye'nin Belarus'a ihracatı 49.7 milyon dolar, ithalatı 46.5 milyon dolara yükselmiştir. Toplam dış ticaret hacmi 96.3 milyon dolar olarak gerçekleşirken, Türkiye 3.2 milyon dolar dış ticaret fazlasıyla 2005 yılını kapatmıştır. 2010 yılına gelindiğinde ülkemizin ihracatı (2005 yılına göre) %274,6'lık artışla 186.5 milyon dolara, ithalatı %231,9'luk artışla 154.5 milyon dolara ve dış ticaret hacmi ise %2,54'lük artışla 341.1 milyon dolara yükselmiştir. Bu arada Türkiye'nin dış ticaret fazlası da 3.2 milyon dolardan yaklaşık 31.8 milyon dolara çıkmıştır.

2011-2019 yılları arasında iki ülke arasında gerçekleşen dış ticaretin seyri ise gerek iki ülkenin içinde bulunduğu siyasi-sosyal durum ve izlenen ekonomi politikalarının etkisiyle, gerekse dünya piyasalarında meydana gelen ani şok ve krizlerin etkisiyle enerji fiyatlarındaki düşüş ve yükselmelerden dolayı dalgalı bir seyir izlemiştir. İki ülke arasında gerçekleştirilen son on yılın dış ticaret hacmi incelendiğinde (Tablo 95), 2010 yılında 341.1 milyon dolarla minimum düzeyde iken, 2019 yılında iki katın üzerinde bir artışla maksimuma (690.8 milyon dolar seviyesine) ulaşmıştır.

Yine iki ülke arasındaki dış ticaretin gelişim seyrine bakacak olursak Türkiye'nin 2010 yılında Belarus'a ihracatı 186.5 milyon dolar iken, bu ülkeden 154.6 milyon dolarlık ithalat gerçekleştirmiş, toplamda 341.1 milyon dolar dış ticaret hacmi oluşurken, Türkiye 31.8 milyon dolarlık dış ticaret fazlasıyla 2010 yılını kapatmıştır. 2015 yılına gelindiğinde ise (2010 yılına göre), Türkiye'nin ihracatı %9,98'lik artışla 205.1 milyon dolar, ithalatı %24,7'lik artışla 192.8 milyon dolar, toplam dış ticaret hacmi de % 15,7'lik artışla 397.9 milyon dolara ulaşmıştır. Bu arada dış ticaret dengesi ise 31.8 milyondan, 12.3 milyona gerilese de Türkiye'nin dış ticaret fazlası vermesiyle dönem kapanmıştır.

Son beş yılda iki ülke arasında gerçekleştirilen dış ticaretin verilerini karşılaştıracak olursak Türkiye'nin Belarus'a yaptığı ihracat (2015)'e göre 2019'da % 158,7'lik artışla 530.6 milyon dolar, ithalat % 16.9'luk düşüşle 160.1 milyon dolar, toplam dış ticaret hacmi %73,5'lik artışla 690.8 milyona yükselmiştir. İki ülke arasındaki dış ticaret dengesi ise 2015'te 12.2 milyon dolar iken 2019'da 370.5 milyon dolara yükselerek yine Türkiye'nin dış ticaret fazlası vermesiyle sonuçlanmıştır.

Türkiye-Belarus arasındaki dış ticaret verilerinden de anlaşılacağı gibi iki ülke arasında çok büyük bir dış ticaret hacmi söz konusu değildir. Ancak dış ticaret hacminin her yıl bir önceki yıla göre artmış olması, iki ülke arasındaki gelişmelerin seyrinin olumlu yönde devam ettiğinin göstergesidir. İki ülke arasındaki dış ticaretin küçük çapta olmasının nedenlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Belarus'un hala eski Sovyet Sistemi'nden kalan birçok kamu kuruluşunda, üretimini yeni teknolojiye dönüştürmeden devam ettirmesi nedeniyle maliyet minimizasyonunu sağlayamaması ve bundan dolayı ihracata konu olan malların diğer ülke tüketicileri tarafından pahalı bulunması.
- Devletin ekonomi üzerindeki etkisi ve toplam üretimde kamunun büyük paya sahip olması nedeniyle rekabetin oluşmaması.
- İç piyasada faaliyette bulunan firmalara, portföyündeki malların bir kısmının mutlaka Belarus'ta üretilen mallardan bulundurma zorunluluğu.
- Belarus piyasalarının tam ve etkin olarak dış piyasalara henüz açılmamış olması.
- Dış yatırımları teşvik etmeye yönelik mevzuattaki eksiklikler.
- En büyük ihraç kalemi olan petrol ve doğalgazda Rusya Federasyonu'na bağımlılığın hâlâ devam etmesi ve Rusya'nın belirlediği politikaların pek fazla dışına çıkılamaması.

- Yeterli sermaye birikimine sahip olmaması.
- Mevcut kaynakları optimum şekilde işleyecek yeni teknik ve teknolojiden uzak olunması
- Türkiye’ye en çok ihraç ettiği ürünlerin başında gelen %36,57’lik payla organik kimyasallar, %17,88’lik payla suni ve sentetik lifler ile %13,3’lük payla demir-çelik ürünlerinin olması yanında, Türkiye’nin bu ürünleri farklı ülkelerden daha uygun fiyatlarla ithal edebiliyor olması.
- Çok büyük nüfus ve ekonomik potansiyele sahip olmadığı gibi stratejik önem arz eden malların ihracatçısı konumunda olmayışı.

Her ne kadar Belarus’un bağımsızlığını 1992’de ilk tanıyan ülkeler içinde ülkemiz ilk sıralarda olsa da birbirimize karşı her zaman mesafeli davranılmış olunması.

Ancak son beş yıldır iki ülkenin birbirine yakınlaştığı dış ticaret istatistiklerinden de anlaşılabilir. Nitekim Belarus Cumhurbaşkanı Lukaşenko, 16 Nisan 2019 tarihinde Türkiye’ye resmi ziyarete geldiğinde “iki ülke arasındaki dış ticaret hacmini en kısa zamanda 1 milyar doların üzerine çıkarmalıyız” şeklindeki açıklaması, iki ülke arasındaki temasların bundan sonraki yıllarda daha da artacağına belirtisi olarak yorumlanabilir.

3.5.2. Türkiye’nin Belarus’a Mal Grupları İtibariyle İhracatı ve İthalatı

Türkiye ile Belarus arasında yapılan ikili dış ticaretin mal gruplarına göre dağılımı incelendiğinde Belarus’un, Türk dış ticaretinde Rusya Federasyonu ve Kazakistan gibi büyük bir paya sahip olmadığı görülmektedir (Bkz: Tablo: 96). Bunun nedenlerini bir önceki kısımda açıkladığımız için tekrar üzerinde durulmayacaktır. Ancak tüketim ve yatırım mallarının gerek ihracatta gerekse ithalatta büyük bir paya sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 96: Türkiye’nin Belarus’a Mal Grupları İtibariyle İhracat-İthalatı (Milyon \$) 2015-2019

Yıllar	Ülke Adı	Mal Grupları	İhracat	(%)	İthalat	(%)
2015	Belarus	1.Yatırım (sermaye) malları	19.522.622	9,51	7.027.237	3,64
		2.Hammadde (ara malları)	116.361.848	56,72	181.180.614	93,95
		3. Tüketim malları	69.229.058	33,74	669.930	0,34

		4. Diğerleri	16.837	0,03	3.952.954	2,04
		Yıl Toplamı:	205.130.365	100	192.830.735	100
2016	Ülke Adı	Mal Grupları	İhracat	(%)	İthalat	(%)
	Belarus	1.Yatırım (sermaye) malları	17.250.660	4,82	3.336.213	3,25
		2.Hammadde (ara malları)	165.743.987	46,35	97.809.665	95,36
		3. Tüketim malları	174.426.748	48,78	1.285.701	1,25
		4. Diğerleri	103.036	0,02	135.638	0,13
		Yıl Toplamı:	357.524.431	100	102.567.217	100
2017	Ülke Adı	Mal Grupları	İhracat	(%)	İthalat	(%)
	Belarus	1.Yatırım (sermaye) malları	33.779.552	8,00	3.105.383	1,69
		2.Hammadde (ara malları)	208.778.669	49,47	168.027.689	91,83
		3. Tüketim malları	179.443.470	42,52	11.836.285	6,46
		4. Diğerleri	9.709	0,01	-	-
		Yıl Toplamı:	422.011.400	100	182.969.357	100
2018	Ülke Adı	Mal Grupları	İhracat	(%)	İthalat	(%)
	Belarus	1.Yatırım (sermaye) malları	25.012.872	5,69	1.550.621	0,80
		2.Hammadde (ara malları)	250.017.108	56,91	174.783.333	90,42
		3. Tüketim malları	164.249.541	37,39	16.957.564	8,77
		4. Diğerleri	1.982	0,01	-	-
		Yıl Toplamı:	439.281.503	100	193.291.518	100
2019	Ülke Adı	Mal Grupları	İhracat	(%)	İthalat	(%)
	Belarus	1.Yatırım (sermaye) malları	39.820.864	7,50	3.278.660	2,04
		2.Hammadde (ara malları)	294.187.185	55,44	152.388.714	95,14
		3. Tüketim malları	196.478.163	37,02	692.721	0,43
		4. Diğerleri	111.646	0,02	3.811.355	2,37
		Yıl Toplamı:	530.597.858	100	160.171.450	100

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.rapory.tuik.gov.tr> (11.03.2020) verilerinden yararlanılarak tarafımızca düzenlenmiştir.

Tablo 96’da görüldüğü gibi, Türkiye’nin Belarus ile gerçekleştirmiş olduğu ihracatta hammadde (ara malı) birinci sırada yer alırken, ithalatında yatırım (sermaye) mallarının birinci sırayı aldığı görülmektedir. Söz konusu malların yıllar itibariyle gelişim seyri ise şöyledir: 2015 yılında Türkiye’nin Belarus’a yapmış olduğu toplam ihracat 205.1 milyon dolar olmakla birlikte, bunun % 56,72’sini hammadde (ara malı), % 33,74’ünü tüketim malları, %9,51’ini de yatırım (sermaye) malları oluşturmaktadır. Türkiye’nin 2015 yılında Belarus’tan ithal ettiği malların toplam tutarı 192.8 milyon dolar iken, bu tutarın %93,95’lik kısmını hammadde ithalatı oluşturmaktadır. Geriye

kalan %3,64'lük kısmını yatırım malları, %2,04'ünü diğer mallar ve çok küçük bir kısmını da %0,34 ile tüketim malları oluşturmuştur. 2017 yılında ise Türkiye'nin Belarus'a yaptığı toplam ihracat 422.0 milyon dolara yükselirken, ithalatı %5,11'lik düşüşle (2015'e göre), 182.9 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bunun nedeni 2015 yılına göre 2017 yılında, Türkiye'nin Belarus'a yapmış olduğu tüketim malları ihracatının %33,74'ten, 2017 yılında %42,52'ye yükselmiş olmasıyla birlikte, 2015 yılında Belarus'tan ithal etmiş olduğu hammaddenin toplam ithalat içindeki payının %93,95'ten, 2017'de %91,83'e düşmesidir.

İki ülke arasında mal grupları bazında gerçekleştirilen dış ticaretin 2018 yılına göre 2019 yılındaki değişim seyri incelendiğinde ise, Türkiye'nin Belarus'a yaptığı toplam ihracat, %20,78 oranında bir artış göstererek 530.5 milyon dolara yükselirken, ithalatı %17,13'lük bir düşüşle 160.1 milyon dolar olmuştur. Bunun nedeni Türkiye'nin 2019 yılında Belarus'a ihraç ettiği tüketim mallarının 2018'e göre %19,62'lik bir artış göstermiş olmasıyla birlikte, ithalatının da hammadde mallarında %12,81'lik bir düşüş göstermesidir. Bu durum Türkiye'nin aynı zamanda Belarus'a karşı daha büyük dış ticaret fazlası vermesine neden olmuştur.

Türkiye'nin Belarus'a mal grupları itibariyle gerçekleştirmiş olduğu ihraç kalemlerinin iki ülke arasındaki toplam ihracat ve ithalat içindeki payları ise şu şekilde seyretmiştir. İhracatında diğer ürünler (mobilya, tekstil ürünleri, otomobil parçaları, kuru baklagiller, inşaat malzemeleri vb. mallar) %87,2'lik payla birinci sırada yer alırken, ikinci sırayı %3,42'lik payla mücevher eşyası ve aksesuarları, üçüncü sırayı %3,22'lik payla halılar, dördüncü sırayı %2,21'lik payla elektrikli iletkenler oluştururken beşinci sırayı da %1,95'lik payla motorlu taşıtlar oluşturmuştur. Türkiye'nin Belarus'tan ithal ettiği malların Belarus'tan yapılan ithalat içindeki payları ise; organik kimyasallar %36,57'lik payla birinci, suni ve sentetik lifler %22,43 ile ikinci, demir-çelik %13,31 ile üçüncü, diğer bitkisel tekstil lifleri, kâğıt ipliği ve kumaşlar %5,13'lük payla dördüncü sıradayken, insan yapımı filamentler, tekstil ürünleri, şeritler vb. ürünler ise %4,20'lik payla beşinci sırada yer almıştır (Trade Map, 2020).

Türkiye'nin Belarus'la mal grupları bazında ihracat ve ithalatının düşük olmasının nedeni; Türkiye'nin toplam dış ticaretinin bu ülkeyle (2019 yılı itibariyle maksimuma çıkan seviyede olduğu tutar 690.8 milyon dolar)'dan düşük seviyede gerçekleşmiş olmasından dolayıdır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2020).

3.5.3. Türkiye'nin Belarus'a Sektörler İtibariyle İhracatı ve İthalatı

Türkiye-Belarus arasında gerçekleşen dış ticaretin sektörler itibariyle dağılımı ve paylarını gösteren Tablo 97'yi incelediğimizde 2015 yılı itibariyle iki ülke arasındaki dış ticaret hacminin oldukça düşük seviyede olması nedeniyle sektörler bazında da Türkiye'nin Belarus'a yapmış olduğu ihracat ve ithalatın payları da oldukça düşük düzeydedir.

Tablo 97: Türkiye-Belarus Arasında Sektörler İtibariyle İhracat-İthalat (Milyon \$) 2015-2019

Yıllar	Sektör	İhracat	(%)	İthalat	%	
2015	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	31.269.705	15,24	75.417	0,039	
	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	2.093.913	1,20	1.193.037	0,61	
	Sanayi	171.722.665	83,71	191.287.521	99,09	
	Diğer					
	A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.	-	-	96.781	0,05	
	B. Bilgi ve İletişim	44.082	0,21	177.979	0,09	
	C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.	-	-	-	-	
	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	-	-	-	-	
	2016	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	115.317.207	32,25	61.714	0,0006
		Madencilik ve Taş Ocakçılığı	92.173	0,025	1.309.287	1,27
Sanayi		242.071.589	67,70	101.188.216	98,65	
Diğer						
A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.		6.460	0,001	8.000	0,0007	
B. Bilgi ve İletişim		37.002	0,01	-	-	
C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.		-	-	-	-	
D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor		-	-	-	-	
2017		Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	101.513.997	24,05	346.322	0,18
		Madencilik ve Taş Ocakçılığı	75.490	0,017	1.923.706	1,05
	Sanayi	320.310.777	75,90	180.676.649	98,74	
	Diğer					

	A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.	5.573	0,001	16.627	0,0009
	B. Bilgi ve İletişim	105.563	0,025	3.334	0,001
	C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.	-	-	-	-
	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	-	-	2.719	0,001
2018	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	53.999.057	12,29	484.070	0,25
	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	220.430	0,05	1.271.818	0,63
	Sanayi Diğer	384.913.345	87,62	191.531.118	99,08
	A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.	33.362	0,007	4.512	0,002
	B. Bilgi ve İletişim	113.451	0,02	-	-
	C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.	-	-	-	-
	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	1.858	0,0004	-	-
2019	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	34.782.450	6,55	296.041	0,18
	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	261.331	0,04	636.812	0,39
	Sanayi Diğer	495.145.289	93,30	159.238.265	99,41
	A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.	247.988	0,046	332	0,0002
	B. Bilgi ve İletişim	160.800	0,03	-	-
	C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.	-	-	-	-
	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	-	-	-	-

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.rapory.tuik.gov.tr> (11.03.2020) verilerinden yararlanılarak tarafımızca düzenlenmiştir.

Tablo 97’de görüldüğü gibi, Türkiye’nin Belarus’a yapmış olduğu ihracatta (2015 yılı itibariyle) sanayi sektörü %83,71’lik payla birinci sırayı alırken, tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörüne yönelik malların ihracatı %15,24’le ikinci, madencilik ve taş ocakçılığı sektörü ihracatı ise %1,20’lik payla üçüncü sırada yer almaktadır. Diğer sektörlerin payları ise oldukça düşük düzeyde gerçekleşmiştir. Yine

2015 yılında Türkiye'nin Belarus'tan yapmış olduğu ithalatın sektörler itibariyle dağılımı incelendiğinde; sanayi sektörünün %99,09'luk payla birinci sırada yer aldığı, bu sektörü %0,61'lik payla madencilik ve taş ocakçılığı sektörü izlerken, üçüncü sırayı da %0,09 payla bilgi ve iletişim sektörünün oluşturduğu görülmektedir. Diğer sektörlerden ise herhangi bir ithalat söz konusu değildir.

2016 yılında ise Türkiye-Belarus arasındaki dış ticaret hacmi %15,61'lik bir artış göstererek 460 milyon dolara yükselmiştir. İki ülke arasında sektörler itibariyle gerçekleştirilen ihracat ve ithalat da bir önceki yıla göre artış göstermiştir. 2016 yılında Türkiye'den Belarus'a yapılan ihracatta sanayi sektörüne yönelik mallar %67,70'lik oranla ilk sırada yer alırken, ikinci sırayı %32,25'lik payla tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörü, üçüncü sırayı ise %0,025'lik payla madencilik ve taş ocakçılığı sektörü oluşturmuştur. Ancak 2016 yılında Türkiye'nin Belarus'a yapmış olduğu ihracatta tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörü 2015 yılına göre %100'e yakın bir oranda artış gösterirken, sanayi sektörüne yönelik ihracatta ise %19,12'lik bir gerileme olduğu görülmektedir. 2016 yılında ise Türkiye'nin Belarus'tan yapmış olduğu ithalatta sanayi sektörü yine %98,65'lik payla birinci sıradaki yerini korurken, ikinci sırayı 2015'e göre artış göstererek %1,27'lik payla madencilik ve taş ocakçılığı sektörü oluşturmakta iken, üçüncü sırayı da çok büyük bir pay oluşturmada da diğer sektörler almıştır.

2017-2018 ve 2019 yıllarında ise Türkiye'nin Belarus'a sektörler itibariyle yapmış olduğu ihracatta sanayi sektörünün payı sırasıyla; %7,90, %87,62 ve %93,30 ile birinci sıradaki yerini korurken, ikinci sırayı tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörü %24,05, %12,29 ve %6,55 oranıyla almaktadır. Ancak son üç yıl içinde Türkiye'nin Belarus'a yapmış olduğu ihracatta tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörünün payı her yıl bir önceki yıla göre düşüş göstermektedir. Bu düşüşün nedeni AEB'ne üye olan bu ülkelerin tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörüne yönelik ürünlerin ithalatını kendi aralarında gerçekleştirmiş oldukları gümrük birliğinin avantajlarını kullanarak bir kısmını Kazakistan'dan kalan kısmını ise Rusya ve diğer ülkelere ithal etmeye başlamasıdır. Türkiye'nin Belarus'a yapmış olduğu ihracatta üçüncü sırayı ise 2017 yılı hariç madencilik sektörü almıştır. Bu sektörün 2017 yılındaki payı %0,17 iken, 2018'de %0,05, 2019 yılında ise %0,04'tür. Diğer sektörlerin ihracat içindeki payları ise çok düşük seviyelerdedir.

2017, 2018 ve 2019 yıllarında Türkiye'nin Belarus'tan yapmış olduğu ithalatın sektörler bazında dağılımı incelendiğinde; sanayi sektörünün oldukça yüksek bir paya sahip olduğunu görmekteyiz. Bu paylar sırasıyla; %98,74, %99,08 ve %99,41 şeklindedir. Kalan küçük bir pay ise diğer sektörler arasında dağılmıştır.

Türkiye-Belarus arasında gerçekleştirilen ihracat-ithalatı ürün bazında incelediğimizde ise; Türkiye'nin Belarus'a ihracatına konu olan başlıca ürünlerin; meyve ve sebzeler, turunçgiller, üzüm, tekstil ürünleri, örme veya kroşe mensucat, sentetik iplikler, senetik lif ipliği, kara taşıtları için aksam ve parçalar, alüminyum, inşaat aksamı, adi metallere donanım, buhar ve ısıtma kazanları, karıştırılmış kauçuk suni-sentetik devamsız elyaftan iplikler, tedavide kullanılacak ilaçlar olduğu görülmektedir.

Türkiye'nin Belarus'tan sektörler itibariyle ürün bazında ithalatında ise yer alan başlıca ürünler şunlardır; demir ve alaşımsız çelikten yarı mamuller, kimyasal gübreler, sentetik lif demetleri-ipliği, keten dokumalar, demir-çelik tellerden örme halatlar (Bolu Ticaret Odası, 2018).

3.5.4. Türkiye'nin Toplam İhracatı-İthalatı İçinde Belarus'un Payı ve İhracatının İthalatını Karşılama Oranı

Türkiye-Belarus arasındaki dış ticaret ilişkilerinin esas itibariyle 2005 yılından itibaren artış göstermeye başladığını ve toplamda çok büyük bir paya sahip olmadığını geçtiğimiz kısımlarda detaylı bir şekilde açıkladık. Çalışmanın bu kısmında ise Türkiye'nin toplam dış ticareti içerisinde Belarus'un payı ile, Belarus'a yapmış olduğumuz ihracatın, ithalatı karşılama oranının yüzdeleri payları açıklanacaktır. Konuyla ilgili istatistik veriler TÜİK'in, dış ticaret istatistikleri veri tabanından temin edilmiştir.

Tablo 98: Türkiye'nin Toplam İhracatı-İthalatı İçinde Belarus'un Payı ve İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%) 2010-2019

Yıllar	Türkiye'nin Toplam Dış Ticaretindeki payı (%)	Türkiye'nin Toplam İhracatındaki payı (%)	Türkiye'nin Toplam İthalatı İçindeki Payı (%)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
2010	0,11	0,16	0,08	120,6
2011	0,11	0,17	0,07	127
2012	0,11	0,17	0,08	138,9
2013	0,12	0,19	0,07	162,2
2014	0,10	0,17	0,06	184,3

2015	0,11	0,14	0,09	106,3
2016	0,13	0,25	0,05	348,5
2017	0,15	0,26	0,07	230,6
2018	0,16	0,26	0,08	227,2
2019	0,18	0,30	0,07	331,3

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.rapory.tuik.gov.tr> (11.03.2020) verilerinden yararlanılarak tarafımızca düzenlenmiştir.

Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmi içinde Belarus'un payı 2010 yılında %0,11'le minimum seviyede iken, bu oran 2018 yılına gelindiğinde küçük bir artışla %0,18 seviyesine çıkmıştır. Diğer yıllardaki artış oranlarının da kayda değer artışlar olmadığı görülmektedir.

Türkiye'nin toplam ihracatı içerisinde Belarus'un payı ise her yıl bir önceki yıla göre artış göstermekle birlikte, 2010 yılında %0,16 olan oranın 2019 yılında yaklaşık iki katlık bir artışla %0,30 seviyesine çıktığı görülmektedir. Diğer yıllar arasında ise Türkiye'nin toplam ihracatı içinde Belarus'un payının çok fazla olmasa da kademeli bir şekilde artış gösterdiği görülmektedir.

Türkiye'nin toplam ithalatı içindeki Belarus'un payına baktığımız zaman 2010 yılında %0,08 iken, 2016 yılında bu payın %0,05'e düştüğü, 2017 ve 2019 yılları arasında ise %0,07-0,08 arasında seyrettiği görülmektedir.

Türkiye'nin Belarus ile gerçekleştirmiş olduğu ihracatın ithalatı karşılama oranı ise 2010 yılında %120,6' iken, 2019 yılında yaklaşık 3 katın üzerinde bir artışla %331,3 seviyesine yükselmiş olması, Türkiye'nin Belarus ile yaptığı dış ticarete, dış ticaret fazlasının her yıl bir önceki yıla göre daha da arttığını göstermektedir. Nitekim yıllar itibariyle ihracatın ithalatı karşılama oranlarının gösterildiği Tablo 98'de bu durum açıkça görüldüğü gibi, iki ülkenin 2010 ve 2019 yılı dış ticaret dengesi rakamlarından da anlaşılmaktadır. Şöyle ki; 2010 yılında dış ticaret dengesi 31.8 milyon dolar iken, 2019 yılında bu rakam 331.3 milyon dolar Türkiye'nin dış ticaret fazlası vermesiyle sonuçlanmıştır.

3.5.5. Türkiye ile Belarus Arasındaki Yatırım İlişkileri

Türkiye ile Belarus arasında gerçekleştirilen yatırımların ve bunların sektörler itibariyle dağılımları-tutarları 2005 yılına gelinceye kadar oldukça düşük seviyelerde seyretmiştir. 2005 yılından sonra iki ülke arasındaki ticari-ekonomik ilişkilerin artmaya başlamasıyla birlikte yatırımların miktarı ve çeşitliliği de artmaya başlamıştır.

T.C. Minsk Ticaret Müşavirliği kayıtlarına göre, 1993'ten itibaren Türk yatırımcıların Belarus'ta perakende ticaret, imalat ve hizmetler sektörü başta olmak üzere faaliyet gösterdiklerini, son yıllarda ise özellikle inşaat sektöründe yapılan yatırımların arttığı görülmektedir. 2013 yılı itibariyle Türk müteahhitlik şirketleri tarafından Belarus'ta üstlenilmiş olan alt ve üst yapı projelerinin toplam bedelinin 679 milyon dolara ulaşmış olması bu sektöre yapılan yatırımların büyüklüğünü göstermektedir (Belarus Ankara Büyükelçiliği, 2018).

Yine T.C. Minsk Ticaret Müşavirliği kayıtlarına göre Belarus'ta 1 Ocak 2019 tarihi itibariyle faaliyet gösteren firma sayısı 139'a yükselmiş olup, bu firmalardan 46'sı yukarıda ifade ettiğimiz alanlarda aktif faaliyet göstermektedirler. Türk Eximbank'ın sağlamış olduğu kredilerle birlikte Karma Ekonomik İş Birliği toplantılarının yapılması ve iki ülke üst düzey yetkililerinin karşılıklı ziyaretleri Belarus'ta yapılan Türk yatırımlarının boyutunun 1.2 milyar dolara çıkmasında etkili olmuştur. Ayrıca Türk müteahhitlik şirketleri tarafından Belarus'ta 1992'den bu yana üstlenilmiş olan proje sayısı 46 olmakla birlikte, bunların toplam tutarları ise 918 milyon dolardır (T.C. Minsk Ticaret Müşavirliği, 2019).

Türkiye-Belarus arasında gerçekleştirilen diğer yatırımlar-projeler ise şunlardır:

- İzmir'de bulunan İNDEKS A.Ş bünyesindeki kamyon, otobüs montaj ve üretim fabrikası,
- Fezalar Holding iş birliğiyle kurulan Belarus traktör montaj fabrikası,
- Türkiye ve Belarus arasındaki projeler arasında Turkcell Komünikasyon şirketinin, Best komünikasyon şirketinin çoğunluk hissesini satın alması,
- Belarus'ta inşa edilen President ve Crown Plaza adlı beş yıldızlı oteller (Belarus Cumhuriyeti, Ankara Büyükelçiliği, 2019).

3.5.5.1. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları

İki ülke arasındaki dış ticaret hacminin çok büyük düzeylerde olmaması ile, Belarus'un GSMH-GSYİH bakımından büyük bir sermaye birikimine sahip olmaması nedeniyle Türkiye'ye ve diğer ülkelere doğrudan yabancı sermaye yatırımında bulunması söz konusu değildir. Yapılmış olan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının da tutar olarak oldukça düşük seviyelerde gerçekleştiği görülmektedir.

Aşağıda Türkiye-Belarus arasında gerçekleştirilen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının tutarları görülmektedir (Tablo 99).

Tablo 99: Türkiye'nin Belarus'a Yapmış Olduğu DYSY (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	Belarus'a Giriş Yapan Toplam DYSY	Türkiye'nin Belarus'a Yapmış Olduğu Toplam DYSY*	Belarus'un Türkiye'ye Yapmış Olduğu Toplam DYSY ¹
2010	1.393.000	518.200	26.000
2011	4.002.000	521.200	14.000
2012	1.464.000	527.000	14.000
2013	2.246.000	529.500	26.000
2014	1.862.000	31.300	25.000
2015	1.652.000	40.000	14.000
2016	1.247.000	44.200	15.000
2017	1.276.000	50.500	18.000
2018	1.427.000	552.800	24.000
2019	1.273.000	56.600	24.000

Kaynak: World Bank, Foreign Direct Investment (26.11.2020).

<https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?end=2019&locations=BY&start=2000>

*ITS Investment Map, <http://www.Investmentmap.org/investment/time-series-by-country>

Tablo 99'u incelediğimizde dikkat çeken en önemli sütun, 2000-2020 yılları arasında Belarus'a diğer ülkeler tarafından gerçekleştirilen toplam yatırım miktarlarının verildiği 1. sütundur. Belarus'a giriş yapan doğrudan yabancı sermaye yatırımları miktarının 2011 yılında 4.002 milyon dolarla maksimum seviyeye çıktığını, 2012 yılına gelindiğinde yaklaşık üç kat bir düşüş göstererek 1.464 milyon dolar seviyesine gerilediği görülmektedir. 2013 yılında ise önceki yıla oranla %53,41'lik bir artışla 2.246 milyon dolara çıkmıştır. Ancak son yıllarda dünya ekonomisinde yaşanan dalgalanmalar, enerji fiyatlarındaki düşüşler, ABD ve batı ülkelerinin Rusya Federasyonu'na uygulamış oldukları ambargolar Belarus'u da doğrudan etkileyerek ülkeye giriş yapan yatırımların düşmesine neden olmuştur. 2016-2019 yılları arasındaki yatırımlar incelendiğinde, giriş yapan sermayenin 1.250-1.427 milyon dolar seviyesinde seyrettiği görülmektedir.

Türkiye'nin Belarus'a yapmış olduğu yatırım ise esas itibariyle 2010 yılından sonra başlamakla birlikte, söz konusu 2010 yılında Belarus'a giriş yapan yatırımın %37,2'lik kısmı Türkiye tarafından yapılmıştır. 2013 yılında ise bu oran, %23,57'ye düşerken, 2017'de %3,95 seviyelerine kadar gerilemiş olsa da 2018'de tekrar %37,05'e yükselmiştir. Ancak 2019 yılında tüm dünya piyasalarındaki durgunluk, Covid-19 virüsünün de etkisiyle Belarus'a yapılan yatırımları da olumsuz yönde etkilenmiştir. Önceki yıllara göre büyük oranda düşüş göstererek Belarus'a yapılan

bütün yatırımlar içindeki payı 2019'da %4,44'e düşerken, Türkiye'nin Belarus'a 2018 yılında yapmış olduğu yatırımlara göre ise 2019'da yaklaşık 10 kat düşerek 56.6 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Belarus'un Türkiye'ye yapmış olduğu yatırımlar ise 2010 yılından itibaren başlamış olsa da kayda değer büyüklükte bir yatırım söz konusu değildir. Tutar olarak incelediğimizde 2010-2020 yılları arasında 14 bin-26 bin dolar arasında bir yabancı sermaye yatırımı yapıldığı görülmektedir.

3.5.5.2. Turizm ve Diğer Yatırımlar

Türkiye-Belarus arasında turizme yönelik yapılmış olan yatırımların başında Belarus'ta yapılmış olan President ve Crowne Plaza isimli beş yıldızlı oteller, en büyük yatırımlar olarak görülmektedir.

Belarus'lu turistlerin tatil için en çok tercih ettikleri ülkeler sıralamasında Ukrayna'dan sonra Türkiye ikinci sırada yer almaktadır. Türkiye'ye gelen Belarus'lu turist sayısı her yıl bir önceki yıla göre büyük bir artış göstermektedir. Örneğin 2000 yılında sadece 7.555 Belarus'lu turist ülkemizi ziyarete gelmişken, 2005 yılında bu sayı 32.329'a, 2010 yılında 83.266'ya, 2019 yıl sonu itibariyle de 150.000 kişiye ulaşmıştır. Bu arada Rusya'dan sonra Belarus'a en çok ziyaretçi gönderen ülke ise Türkiye olmuştur. 2000 yılında Belarus'a giden Türk turist sayısı sadece 107 iken, 2010 yılında bu sayı 4.707 kişiye ulaşmıştır. Son beş yılda Belarus'a turistik amaçlı giden yabancı sayılarının karşılaştırılması yapıldığında Türkiye'den giden turistlerin diğer ülke vatandaşları arasında üçüncü sırada yer aldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Üstelik bu veriler Belarus'un aktif dış turizme karşı çok katı tutum içinde olduğu dönemdeki sayılardır. Son yıllarda ise iki ülke arasındaki katı uygulamalara son verilerek, karşılıklı vizelerin de kaldırılmasıyla ziyaretçi sayısında büyük artışlar görülmüştür (Atasoy, vd., 2014: 4).

Belarus'un turizm sektörüne yönelik Türkiye'de yapmış olduğu herhangi bir yatırım olmadığı gibi, diğer alanlarda da yapmış olduğu herhangi bir yatırıma kayıtlarda rastlanmamıştır.

3.6. Türkiye ile Kırgızistan Arasındaki Ekonomik İlişkilerin Gelişim Seyri

Tarihimizde Kırgız adına ilk defa Çinli tarihçi Sıma Tsyen'in Şı-Tszi (MÖ. 203-201) adlı yıllığında Hunların hâkimiyeti altına aldığı boylardan biri olarak

rastlanmaktadır. Konar-göçer yaşam şeklini benimseyen Kırgızların Yenisey'den ayrılarak Tanrı Dağları'na göç etmişlerse de bu konuda kesin bir tarih söz konusu değildir. Ancak IX-X yüzyılları arasında olduğuna yönelik rivayetler söz konusudur (Saray, 2002: 442-445).

Günümüzde tamamen dağlık bir bölge olarak anılan bu coğrafya Kırgızistan olarak tanımlanmaktadır. Kırgızistan XIX. Yüzyılda Çarlık Rusya'sının denetimi altına girmiş, 1917 Ekim Devrimi ile de Sovyet rejimi altına girerek 1991 yılına kadar varlıklarını bu şekilde devam ettirmişlerdir.⁷⁶

Kırgızistan'ın Türkiye ile olan ticari ilişkileri esas itibariyle Kazakistan ve diğer Türk Cumhuriyetleri'nde olduğu gibi 1991'de Rusya'dan bağımsızlığını ilan etmesiyle başlamıştır. Kırgızistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ve akabinde büyükelçiliğini açan ülkelerden birisi Türkiye'dir. Ülkenin bağımsızlığı sonrası Sovyetler' in sağladığı bazı avantajlardan mahrum kalması Kırgız ekonomisinin iyice bozulmasına, ülke GSMH'nin bağımsızlığın hemen ardından %50'ye yakın düşmesine neden olmuştur. Ayrıca bu durum Kırgızistan ekonomisinin teknolojik bakımdan yoksun olması nedeniyle ciddi makroekonomik sorunlarla baş başa kalmasına neden olmuştur (Rahmanova, 2003: 5).

Ülke bağımsızlığının hemen sonrasında bu sorunlara çözüm bulmak ve piyasa ekonomisine geçmek amacıyla bir dizi ekonomik reformu bir an önce hayata geçirmek için büyük çaba göstermiştir. Bu konuda IMF'in desteğini almayı başarmış ve Dünya Ticaret Örgütü'ne (WTO) 20 Aralık 1998'de girmiştir (Abazov, 2000: 46).

İlerleyen yıllarda ise (1995 sonrası) birçok ülkeyle ikili ticari ilişkilerini geliştirmeye yönelik pek çok anlaşma imzalamıştır. Anlaşma imzaladığı ülkelerden birisi de Türkiye'dir. Türkiye ile 29 Mayıs 1991 tarihinde Ankara'da "Ekonomik ve Ticari İş Birliğine Dair Protokol" imzalanmıştır. Bu tarihten günümüze kadar geçen yaklaşık otuz yıllık süreç içerisinde sıcak ilişkiler Türk iş adamlarının bu ülkede yaptığı başarılı yatırımlarla pekişmiştir (Seyidoğlu, 1999: 284-285).

Ülkemiz tarafından Kırgızistan'da çok farklı alanlarda gerçekleştirilen yatırımlarla birlikte, ülkeye ekonomik sorunlarla nasıl başa çıkacağı ve mevcut kaynaklarını optimum şekilde nasıl kullanabileceği yönünde danışmanlık hizmetleri

⁷⁶ Kırgızistan'ın geçmişten günümüze tarihi hakkında daha geniş bilgi için bkz: Akkan (2002), Devrisheva (2016), Buyar (2015), Kurmangaliyeva ve Ercilesun (2009).

kesintisiz olarak sağlanmaktadır. Türk firmalarının bu ülkede yatırımlarının artmasının nedeni de bu tür uygulamaların devam etmesindedir (Beşirli, 2011).

Ancak Kırgızistan'ın toplam dış ticaretimiz içerisindeki payı oldukça düşük seviyededir. Bunun çok farklı nedenleri olmakla birlikte, konuyla ilgili detaylı açıklama bir sonraki alt başlıkta yapılmaktadır.

3.6.1. Türkiye ile Kırgızistan Arasındaki İhracat-İthalat, Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra diğer BDT üye ülkeleri gibi Kırgızistan'da bağımsızlığını ilan etmiştir. Ülke bağımsızlığı sonrası Sovyetler Birliği'nin sağlamış olduğu kaynaklardan mahrum kalmıştır. Bu nedenle Sovyetler Birliği'nin kendi bünyesindeki ülkeler üzerinde uygulamış olduğu bağımlılık programından dolayı, Kırgızistan ekonomisinin bağımsızlık sonrasında tarıma ve doğal kaynaklara olan ihtiyacının artması kaçınılmaz olmuştur. Ülkenin teknoloji ve altyapıdan yoksun olması, nitelikli iş gücü ve sermaye birikimine sahip olmaması nedeniyle ülke önceden biriktirmiş olduğu küçük miktardaki tasarruflarını tüketmeye mahkûm olmuştur. Bu durum özel tüketimin düşmesiyle birlikte kamu açıklarının artmasına neden olmuştur. Ülkenin GSYH'si 1991-1995'te önceki yılların yarısına kadar düşmüştür. Bunun sonucunda da tüm ekonomik göstergeler negatife dönüşerek hiperenflasyon, işsizlik ve reel gelirden ciddi düşüşler yaşanmıştır (Rahmanova, 2003: 5).

Kırgızistan ile ülkemiz arasında Kırgız ekonomisinin dibe vurduğu bir dönemde ekonomiyi yeniden yapılandırmak ve Sovyetler'in dağılmasından sonra hızla gerçekleşen ekonomik küçülmeyi durdurmaya yönelik uzun vadeli 100'ün üzerinde anlaşma ve protokol ile imzalanmıştır. Ayrıca Kırgızistan, ülke ekonomisini içinde bulunduğu darboğazdan çıkarmaya yönelik reformların gerçekleştirilmesinde IMF'in desteğini alan ve Dünya Ticaret Örgütü'ne katılan ilk Orta Asya Türk Cumhuriyeti ülkesi olmuştur (Abazov, 2000: 46).

Kırgızistan'da 2000'li yıllara girerken ülkenin sahip olduğu doğal kaynakların kullanılmaya başlanmış olmasının yanı sıra, ülkede ulusal para tedavüle girmiş, fiyatlar serbest piyasada belirlenmeye başlanmış, tarım sektöründe reformlar yapılmış, kamuya ait kurum ve varlıklar özelleştirmiş, ülkede serbest ticaret rejimi genel kabul

görmüştür. 1998’de yaşanan Rusya krizinden sonra ise, ekonomisi istikrarlı bir şekilde %5 oranında büyümeye başlamıştır (DEİK, 2012: 7).

Ayrıca başta Türkiye olmak üzere diğer ülkelerden de konfeksiyon, inşaat, enerji, ticaret ve hizmet sektörlerine yönelik yatırımların ülkeye yöneldiği görülmüştür (Kırgızistan Ülke Raporu, 2014: 17).

Kırgız ekonomisinin 2000’li yıllardan itibaren büyük oranda serbestleştirilmesi, ülkeye giren yatırımların artmasını sağlamıştır. Bu durum Kırgız firmaları açısından ürettikleri malları başta BDT olmak üzere Türkiye’de dâhil diğer ülkelere ihraç etme fırsatı yakalamalarını sağlamıştır. Söz konusu gelişmeler ülkenin dış ticaret hacminin artmasına yol açmıştır. Ancak ülkenin hızlı bir şekilde dünyaya açılması dış ticaret dengesinin ülkenin aleyhine gelişmesine neden olmuştur. Bu sorunların üstesinden gelmek için IMF ve benzeri uluslararası kuruluşların yardımıyla gerçekleştirilen reformlar, ekonominin yeniden yapılandırılması, enflasyonun düşürülmesi, ekonomik büyümenin sağlanması ve piyasa ekonomisine adaptasyon gibi hedeflerin sağlanması açısından önemli katkı sağlamıştır (İnançlı, vd., 2015).

Kırgızistan’da 2000 sonrasında dışa açık politikaların etkin olarak izlenmeye başlanmasıyla tütün, alkol ve sanat ürünleri dışındaki tüm malların serbestçe ihracatı ve ithalatı yapılmaya başlamıştır. Ayrıca ülkeye yabancı sermaye ve teknoloji girişini kolaylaştırıcı yasal düzenlemeler yapılarak, yabancı yatırımcıların ticari faaliyette bulunabilmeleri için serbest ticaret bölgeleri kurulmuştur (İnançlı, vd., 2015: 184).

Kırgızistan’daki bu reformlar, dış ticarete yansiyarak 1993’te toplam dış ticaret hacmi yalnızca 769,2 milyon dolar iken, 2000 yılında %39,1’lik bir artışla 1.069 milyon dolara, 2005 yılında 2000 yılına göre %74,18 artışla 1.862 milyon dolara yükselmiştir. 2010 yılına gelindiğinde ise dış ticaret hacmi 2005 yılına göre %167,8 artışla toplamda 11.987 milyon dolar olmuştur. 2014 yılında ise bu rakam 7.382 milyon dolara gerilemiştir (IMF, 2015).

Ancak Kırgızistan’ın dış ticaret dengesi 1994 ve 2001 yılları hariç, 1993 yılından günümüze kadar sürekli açık vermektedir. Bu açığın sürekli artış eğiliminde olmasının nedeni, reel sektörde katma değeri yüksek malların üretilmemesiyle birlikte, yoğun teknoloji, yoğun sermaye birikiminden henüz yararlanamamış olmasıdır. Ülkenin zengin doğal kaynak rezervine sahip olmaması, halkın harcamalarının gelir seviyelerinin üzerinde seyretmiş olması da ülkenin dış ticaret

açığı vermesindeki nedenler arasındadır. Son yıllarda ülkede hayata geçirilen vergi ve bütçe politikalarıyla üretici firmaların ve tüketicilerin vergi yükünün azaltılmış olması olumlu sonuçlar doğurmuş olsa da dış ticaret açığının azalmasına beklenildiği gibi büyük ölçüde katkısı olmamıştır (Çetin ve Sertkaya, 2011: 62).

Ülkemizin Kırgızistan ile olan ikili ticari ilişkileri, 1992'den 2004 yılına gelinceye kadar kayda değer büyüklükte olmadığı gibi, sürekli dalgalanmalar göstererek toplamda 3.2 milyon dolarlık bir tutarla 1992'de başlamıştır. 2003 yılına gelinceye kadar 51-52 milyon dolar civarında seyretmiştir. 2004 yılında Türkiye Kırgızistan'a 74,7 milyon dolar ihracat yaparken bu ülkeden yapmış olduğu 13,3 milyon dolar tutarındaki ithalatla, toplam dış ticaret hacmi ile (2003 yılına göre) %70,15'lik artışla 88 milyon dolara yükselmiştir. 2008 yılına gelindiğinde ülkemizin ihracatı iki katın üzerinde bir artış göstererek 191,3 milyon dolara yükselirken, ithalatı ise 2004 yılına oranla üç katın üzerinde bir artışla 47,9 milyon dolara yükselmiştir. Dış ticaret hacmi ise yine üç katın üzerinde bir artışla 239,3 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 2009 yılında ise, 2008 yılında ABD'de ortaya çıkan krizin etkisiyle Türkiye'nin diğer pek çok ülkeye olduğu gibi Kırgızistan ile olan ihracat ve ithalatında da düşüşler yaşanmıştır. 2010 yılında Türkiye'nin Kırgızistan'a yaptığı ihracat (2008 yılına göre) %32,4'lük düşüşle 129.2 milyon dolara, ithalatı %35,4 düşüşle 30.9 milyon dolara gerilerken, dış ticaret hacmi de %33 azalarak 160.1 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. İki ülke arasındaki dış ticaretin 2010-2020 yılları arasındaki gelişim seyri ise Tablo 100'de görüldüğü gibidir.

Tablo 100: Türkiye'nin Kırgızistan'a İhracatı-İthalatı-Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi	Dış Ticaret Dengesi
2010	129.202	30.900	160.102	98.302
2011	180.241	52.123	232.364	128.118
2012	257.470	45.226	302.696	212.244
2013	388.336	36.964	425.300	351.372
2014	421.431	65.648	487.079	355.783
2015	294.702	76.858	371.560	217.844
2016	308.933	101.067	410.000	200.866
2017	343.600	143.794	487.394	199.806
2018	377.073	47.342	424.415	329.731
2019	430.558	43.327	473.885	387.231

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.rapory.tuik.gov.tr> (16.03.2020). Verilerinden yararlanılarak tarafımızca düzenlenmiştir.

Tablo 100'u incelediğimizde 2010 yılından itibaren ülkemizin Kırgızistan ile gerçekleştirmiş olduğu dış ticaretin her geçen yıl bir önceki yıla göre artış gösterdiği,

dış ticaret dengesinde ise 1992'den beri istisnasız dış ticaret açığı veren ülkenin Kırgızistan olduğu görülmektedir. Ortaya çıkan dış ticaret açığının her yıl artış göstermesi Kırgızistan'ın sadece ülkemiz ile olan dış ticaretinde değil, diğer ülkelerle gerçekleştirmiş olduğu ticarete de görülen bir durumdur. Ülkemiz ile Kırgızistan arasındaki dış ticaretin gelişim seyri incelendiğinde, 2010 yılında Türkiye'nin Kırgızistan'a 129.2 milyon dolarlık ihracat yaptığını, aynı yıl ithalatının da 30.9 milyon dolar olarak gerçekleştiği, dış ticaret hacminin ise 160.1 milyon dolar olduğu görülmektedir. Dış ticaret dengesi ise 98.3 milyon dolar ile ülkemizin dış ticaret fazlası vermesiyle sonuçlanmıştır. Takip eden yıllarda ise (2011-2012-2013) dış ticaret hacminin sürekli arttığı görülmektedir.

2014 yılına gelindiğinde iki ülke arasındaki dış ticaretin maksimum seviyeye ulaşmış olup, ülkemizin ihracatı (2010 yılına göre) %226,1 artışla 421.4 milyon dolara çıkarken, ithalatı %112,2 artışla 65.6 milyon dolara, toplam dış ticaret hacmi ise (2010 yılına göre) üç katın üzerinde bir artışla 487 milyon dolara yükselmiştir. İki ülke arasındaki dış ticaret dengesi ise 3.6 kat artış göstererek toplamda 355.7 milyon dolar tutarında ülkemizin dış ticaret fazlası vermesiyle sonuçlanmıştır.

2015 yılında iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi küçük çaplı bir düşüş gösterirken, 2016 yılından itibaren tekrar yükselişe geçmiştir. 2019 yılına gelindiğinde ise, ülkemizin ihracatı (2018 yılına göre) %14 oranında artarak 430.5 milyon dolara çıkarken, ithalatı ise %9,4'lük düşüşle 43.3 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret hacmi bu yılda %11,5 artarak 473.8 milyon dolar olurken, dış ticaret dengesi 387.2 milyon dolar ülkemizin dış ticaret fazlası vermesiyle sonuçlanmıştır. Bu rakam, iki ülke arasında bugüne kadar gerçekleştirilen dış ticarete görülen en yüksek dış ticaret fazlasıdır.

Kırgızistan'ın gerek ülkemize karşı gerekse diğer ülkelerle gerçekleştirdiği dış ticarete sürekli açık vermesinin nedenlerini geçtiğimiz bölümde açıkladığımız için tekrar açıklanmasına gerek görülmemiştir. Ancak ülkenin 2015 yılında AEB'ye üye olması sonrasında üye ülkeler arasındaki gümrük birliğinin Kazakistan'a olduğu gibi Kırgızistan'a da fazla bir katkısının olmadığı görülmektedir.

3.6.2. Türkiye'nin Kırgızistan'a Mal Grupları İtibariyle İhracatı ve İthalatı

Ülkemizin gerek Kırgızistan gerekse diğer AEB üye ülkeleriyle gerçekleştirmiş olduğu dış ticarete, ticarete konu olan malların mal gruplarına göre

ihracat ve ithalatları geniş ekonomik kategoriler sınıflandırmasına (BEC) göre yapılmıştır.⁷⁷

BEC'e göre Türkiye ile Kırgızistan arasındaki ihracat ve ithalatın 2015-2019 yılları arasındaki gelişim seyri Tablo 101'de gösterilmiştir. Söz konusu tablo da diğer ülkelerden farklı olarak dikkat çeken husus, hammaddenin (ara malı) her yıl istisnasız birinci sırada, tüketim mallarının ikinci ve yatırım mallarının ise üçüncü sırada yer alması, dördüncü sırayı ise diğer malların oluşturmasıdır. Ülkemizin Kırgızistan'dan ithalatında ise 2015-2019 yılları arasında istisnasız her yıl hammaddenin birinci, tüketim mallarının ikinci, yatırım mallarının üçüncü ve diğer mallar ise dördüncü sırada yer almasıdır.

Tablo 101: Türkiye'nin Kırgızistan'a Mal Grupları İtibariyle İhracat-İthalatı (Milyon \$) 2015-2019

Yıllar	Ülke Adı	Mal Grupları	İhracat	(%)	İthalat	(%)
2015	Kırgızistan	1.Yatırım (sermaye) malları	16.572.555	5,62	338.922	0,44
		2.Hammadde (ara malları)	85.692.938	29,07	52.917.135	68,85
		3. Tüketim malları	192.181.605	65,21	23.601.860	30,70
		4. Diğerleri	254.555	0,08	-	-
		Yıl Toplamı:	294.701.653	100	76.857.917	100
2016	Kırgızistan	1.Yatırım (sermaye) malları	20.027.068	6,48	632.513	0,62
		2.Hammadde (ara malları)	96.027.420	31,08	86.081.772	85,17
		3. Tüketim malları	192.561.440	62,33	14.352.535	14,20
		4. Diğerleri	316.939	0,10	-	-
		Yıl Toplamı:	308.932.867	100	101.066.820	100
2017	Kırgızistan	1.Yatırım (sermaye) malları	21.638.538	6,29	5.495	0,01
		2.Hammadde (ara malları)	76.371.587	22,22	125.794.935	87,48
		3. Tüketim malları	245.588.910	71,47	17.993.573	12,51
		4. Diğerleri	805	0,01	-	-
		Yıl Toplamı:	343.599.840	100	143.794.003	100
2018	Ülke Adı	Mal Grupları	İhracat	(%)	İthalat	(%)

⁷⁷ BEC: Birleşmiş Milletler İstatistik Ofisi tarafından uluslararası dış ticareti özetlemek amacıyla hazırlanmıştır. BEC sınıflandırmasında mallar dört grupta toplanmaktadır. Bunlar; Yatırım (sermaye) malları, Hammadde (ara malı), Tüketim malları ve diğerleri şeklindedir. Konuyla alakalı daha geniş bilgi için bkz: İnançlı, v.d., (2015), www.tuikapp.tuik.gov.tr

	Kırgızistan	1.Yatırım (sermaye) malları	29.949.026	7,94	48.753	0,10
		2.Hammadde (ara malları)	83.192.176	22,06	33.095.718	69,90
		3. Tüketim malları	263.914.956	69,99	13.842.324	29,23
		4. Diğerleri	16.723	0,04	355.321	0,75
		Yıl Toplamı:	377.072.881	100	47.342.116	100
2019	Ülke Adı	Mal Grupları	İhracat	(%)	İthalat	(%)
	Kırgızistan	1.Yatırım (sermaye) malları	26.935.955	6,25	580.225	1,33
		2.Hammadde (ara malları)	152.889.312	35,51	28.905.840	66,71
		3. Tüketim malları	250.693.852	58,22	9.374.999	21,63
		4. Diğerleri	7.593	0,01	4.466.385	10,30
		Yıl Toplamı:	430.526.712	100	43.327.449	100

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.rapory.tuik.gov.tr> (16.03.2020). Verilerinden yararlanılarak tarafımızca düzenlenmiştir.

Tablodaki verilerden de anlaşılacağı gibi ülkemizin Kırgızistan'a gerçekleştirmiş olduğu ihracatta 2015-2019 yılları arasında tüketim malları her yıl ilk sırada yer almaktadır. 2015 yılında tüketim mallarından Türkiye'nin Kırgızistan'a yaptığı ihracat içindeki payı %65,21 iken, 2016'da %62,33, 2017'de %12,7 artışla %71,47, 2018 yılında %69,99 ve 2019 yılında ise bir önceki yıla göre %16,7 düşüşle birlikte %58,22 paya sahip olduğu görülmektedir.

Ülkemiz tarafından Kırgızistan'a yapılan ihracatın içinde ikinci sırada yer alan hammadde (ara malı)'dır. 2015-2019 yılları arasında, ülkemiz ile Kırgızistan arasında gerçekleştirilen toplam ihracatın içinde payı yıllar itibariyle sırasıyla; %29,07, %31,08, %22,22, %22,06 ve 2019 yılında ise bir önceki yıla göre %61,36 artışla %35,51 paya sahip olduğu görülmektedir.

Ülkemizin Kırgızistan'a yapmış olduğu ihracatta üçüncü sırada olan yatırım (sermaye) mallarının bu iki ülke arasındaki ihracatta payı ise 2015-2019 arasında sırasıyla; %5,62, %6,48, %6,29, %7,94 ve 2019 yılında ise %6,25 olarak gerçekleşmiştir. Dördüncü sırada olan diğer malların ise iki ülke arasındaki ihracatın içindeki payları %0,01-0,08 arasında oldukça düşük seviyelerde gerçekleşmiştir.

Ülkemiz tarafından Kırgızistan'dan yapılan ithalatın mal grupları bazında paylarına bakacak olursak; ilk sırayı alan hammaddenin (ara malı) 2015 yılında %68,85, 2016 yılında %28,5 artışla %85,17, 2017 yılında %87,48, 2018 yılında (2017

yılına göre) %22 düşüşle %69,90 ve 2019 yılında ise (2018)'e göre küçük bir düşüşle birlikte %66,71 seviyesinde oluştuğu görülmektedir.

Kırgızistan'dan yapılan toplam ithalat içinde ikinci sırayı alan tüketim mallarının ise iki ülke arasındaki ithalat içindeki payı; 2015'te %30,7 iken 2016 yılında %56,63 düşüşle %13,20, 2017'de %12,51, 2018'de %29,23 ve 2019 yılında ise bir önceki yıla göre %35,18 düşüşle %21,6 olarak gerçekleşmiştir.

Ülkemizin Kırgızistan'dan mal grupları itibariyle ithalatında son sırayı alan diğer malların 2015-2019 yılları arasındaki gelişim seyri ise şu şekildedir; sadece 2018 yılında %0,75'lik paya sahipken, 2019 yılında bu pay büyük bir artışla %10,30'a yükselmiş olmasına rağmen diğer yıllarda herhangi bir ithalat söz konusu değildir.

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı gibi Türkiye'nin Kırgızistan'a yapmış olduğu ihracatta tüketim mallarının her yıl istisnasız ilk sırada olmasının nedeni; Kırgızistan'ın bu tür malları üretebilecek yeterli tesis ve teknolojiye sahip olmadığı gibi, yeterli sermaye birikiminden de yoksun olmasıdır. Nitekim uzun yıllardan beri de Kırgızistan'ın temel problemi bu olmakla birlikte bu sorunu ortadan kaldıracak bir çözüm ise henüz bulunamamıştır. Ülkemizin Kırgızistan'dan ithalatında ise birinci sırayı hammadde (ara malı) ithalatı almaktadır. Bu mallar Kırgızistan'da mevcut olan ve yer altından çıkarılan bir takım değerli madenlerden oluşmaktadır.

Türkiye'nin Kırgızistan'a mal grupları itibariyle ihraç ve ithal etmiş olduğu mallar ve bunların 2019 yıl sonu itibariyle payları ise şu şekildedir; Türkiye'nin Kırgızistan'a ihraç ettiği malların içinde; doğal veya kültür incileri, değerli veya yarı değerli taşlar, değerli metaller, kaplama metallerin payı %22,22, örme veya tığ işi kumaşlar %13,76, Örme veya tığ işi giyim eşyası ve aksesuarları %13,10, makineler, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler, kazanlar ve parçaları %5,88, örme veya tığ işi olmayan giyim eşyaları ve aksesuarları %5,63,

Türkiye'nin Kırgızistan'dan mal grupları itibariyle ithalatında yer alan mallar ve bunların 2019 yıl sonu itibariyle payları ise şu şekildedir; pamuk %38,5, yenilebilir sebzeler ve bazı kök yumrular %16,77, cevher, cüruf ve kül %14,4, silahlar ve mühimmat, bunların parça ve aksesuarları %10,30, alüminyum ve alüminyumdan eşyalar %4,91 (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2020).

3.6.3. Türkiye'nin Kırgızistan'a Sektörler İtibariyle İhracatı ve İthalatı

Ülkemizin Kırgızistan'la sektörler itibariyle gerçekleştirmiş olduğu dış ticaretin 2015-2019 yılları arasındaki tutar ve paylarını gösteren Tablo 102 incelendiğinde ülkemizin sanayi ürünleri ihracatı her yıl %99'un üzerinde bir payla ilk sıradayken, %0,50 payla tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörüne yönelik ürünler ikinci, bilgi ve iletişim sektörü ise %0,02-0,04 payla üçüncü sırayı almaktadır. Diğer sektörlerin ise Kırgızistan'a yapılan ihracatta payı bulunmamaktadır.

Tablo 102: Türkiye'nin Kırgızistan'a Sektörler İtibariyle İhracatı ve İthalatı (Milyon \$) 2015-2019

Yıllar	Sektör	İhracat	(%)	İthalat	%	
2015	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	1.598.537	0,54	23.288.85	30,30	
	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	13.899	0,004	552	0,007	
	Sanayi Diğer	292.963.886	99,40	44.405.833	57,77	
	A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.	5.683	0,0001	9.161.882	11,91	
	B. Bilgi ve İletişim	119.648	0,04	797	0,001	
	C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.	-	-	-	-	
	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	-	-	-	-	
	2016	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	1.555.113	0,50	19.899.400	19,68
		Madencilik ve Taş Ocakçılığı	481.470	0,0001	84.019	0,08
		Sanayi Diğer	306.763.791	99,29	77.693.911	76,87
A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.		62.256	0,02	3.389.490	3,35	
B. Bilgi ve İletişim		70.237	0,02	-	-	
C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.		-	-	-	-	
D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor		-	-	-	-	
2017		Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	1.778.845	0,51	24.969.631	17,36
		Madencilik ve Taş Ocakçılığı	10.683	0,003	1.816.418	1,26
		Sanayi Diğer	341.699.402	99,44	108.185.100	75,23

	A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.	1.713	0,0004	8.822.854	6,13
	B. Bilgi ve İletişim	109.197	0,031	-	-
	C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.	-	-	-	-
	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	-	-	-	-
2018	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	1.974.627	0,52	24.682.667	52,13
	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	12.714	0,003	8.412.388	17,76
	Sanayi Diğer	374.962.608	99,44	11.844.007	25,01
	A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.	103.922	0,02	2.403.054	5,07
	B. Bilgi ve İletişim	19.010	0,005	-	-
	C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.	-	-	-	-
	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	-	-	-	-
2019	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	1.303.370	0,30	22.699.529	52,39
	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	34.732	0,008	6.127.558	14,14
	Sanayi Diğer	429.104.114	99,66	11.934.518	27,54
	A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.	15.193	0,003	2.565.844	5,92
	B. Bilgi ve İletişim	58.430	0,01	-	-
	C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.	1.819	0,0004	-	-
	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	9.054	0,002	-	-

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.rapory.tuik.gov.tr> (16.03.2020). Verilerinden yararlanılarak tarafımızca düzenlenmiştir.

Türkiye'nin Kırgızistan'dan ithalatı içerisindeki sektörlerin payları ise şu şekilde gerçekleşmiştir; 2015, 2016 ve 2017 yıllarında sanayi sektöründen gerçekleştirilen ithalat birinci sırada yer alırken, 2018 ve 2019 yıllarında tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörleri ilk sıraya yükselmiştir. 2015 yılında ülkemizin Kırgızistan'dan ithalatında %55,77'lik paya sahip olan sanayi sektörü, 2016 yılında

(2015)'e göre %36,56 artış göstererek %76,87 seviyesine çıkmıştır. 2017 yılında ise küçük bir düşüşle %75,23 olarak gerçeklemiştir. 2018 ve 2019 yıllarına gelindiğinde, ülkemizin Kırgızistan'dan gerçekleştirmiş olduğu toplam ithalat içerisinde tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörlerinin payı sırasıyla %52,13 ve %52,39 ile ilk sırada yer almıştır. Türkiye'nin Kırgızistan'dan ithalatında ikinci sırayı alan sektör ise, 2015, 2016 ve 2017 yıllarında tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörüdür. 2018 ve 2019 yıllarına gelindiğinde ise ülkemizin Kırgızistan'dan yapmış olduğu ithalat içerisinde sanayi sektörünün payı ikinci sırada yer almaya başlamıştır. Söz konusu sektörün Kırgızistan'dan ithalatı içerisindeki payı ise sırasıyla %25,01 ve %27,54 olarak gerçekleşmiştir. 2015, 2016 ve 2017 yıllarında ülkemizin ithalatı içerisinde en yüksek paya sahip olan sektör tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörü olmuştur. Bu sektörün Kırgızistan'dan yapılan ithalat içindeki payı sırasıyla; 2015'te %30,30, 2016'da bir önceki yıla göre %35,31 düşüşle %19,68'e gerilediği, 2017 yılında ise (2016)'ya göre küçük bir gerilemeyle %17,6 olarak gerçekleşmiştir. 2018-2019 yıllarında ise ülkemizin ithalatında önceki yıllardan farklı olarak sanayi sektörüne yönelik ithalatın ikinci sırada olduğu görülmektedir. Bu sektörün Kırgızistan'dan gerçekleştirilen ithalat içindeki payı 2018'de %25,01 iken, 2019'da ise %27,54 olarak gerçekleşmiştir.

Ülkemizin Kırgızistan'dan yaptığı sektörel bazda ithalatının içerisinde üçüncü sırayı 2015-2016 ve 2017 yıllarında su temini, kanalizasyon, atık yönetim faaliyetleri almıştır. Yıllar itibariyle bu sektörün ithalat içerisindeki payları ise sırasıyla %11,91, %3,35 ve %6,13 olarak gerçekleşmiştir. 2018 ve 2019 yıllarında ise ülkemizin ithalatında üçüncü sırayı alan sektör değişerek madencilik sektörü olmuştur. Bu sektörün Kırgızistan'dan yapılan ithalat içindeki payı ise %17,6 ve %14,4 seviyesindedir. Dördüncü sırayı ise 2015-2016 ve 2017 yıllarında çok düşük payla madencilik ve taş ocakçılığı sektörü almıştır. Payları ise sırasıyla %0,004, %0,08 ve %1,26 olarak gerçekleşmiştir. 2018 ve 2019 yıllarında ise dördüncü sırayı su temini, kanalizasyon, atık yönetim faaliyetleri almıştır. Bu sektörün ithalat içindeki payı ise 2018 yılında %5,07 iken, 2019 yılına gelindiğinde %5,92 seviyesine çıkmıştır.

Türkiye-Kırgızistan arasında sektörel bazda yapılan ihracat ve ithalatın içerisinde 2015-2019 yıllarında sanayi mallarının toplam ihracat içindeki payının bu kadar yüksek olmasının sebebi; ülkede reel sektörün henüz faaliyete geçmemesinden dolayıdır. Sanayi sektörüne yönelik malların ithalatında ise birinci sırada istisnasız

Çin, Rusya ve İngiltere başta gelen ülkeler arasındadır. Türkiye ise dördüncü sıradaki yerini uzun zamandır korumaktadır.

Türkiye'nin Kırgızistan'dan sektörler bazında ithalatında en yüksek paya sahip olan sektörler ise yine 2015-2017'de sanayi sektörüdür. Bu sektöre yönelik ürünlerin başında ise alüminyum, alüminyumdan eşyalar, cevher, cüruf ve külleri ve bazı silah ve mühimmatları büyük paya sahip olan sanayi malları arasında başlıcalarıdır. Ülkemiz ithalatı içinde yer alan tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörüne yönelik malların başında ise pamuk birinci sırada yer alırken, kökler ve yumrular ikinci sırada yer almaktadırlar (Bolu Sanayi Odası, 2018).

3.6.4. Türkiye'nin Toplam İhracatı- İthalatı İçinde Kırgızistan'ın Payı ve İhracatının İthalatını Karşılama Oranı

Kırgızistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra, daha önce Sovyet sistemine entegre olan ekonomisini yeniden yapılandırmak için büyük çaba göstermiştir. 2000'li yılların başından itibaren ise bu uğraşlarının karşılığını kısmen de olsa almaya başlamıştır. Artık önceki yıllara göre daha fazla ülkeyle ticari-ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda ilişkilerini geliştirmeyi başarmıştır. Ancak Kırgızistan'ın dünya ile entegre olması, dış ticaretinde ihracatıyla-ithalatı arasındaki farkın da artmaya başlamasına neden olmuştur. 2001 yılı sonrası her geçen yıl artmaya başlayan dış ticaret açıkları, 2008'de yaşanan kriz sonrası iyice artarak 2011'de 2.282 milyon dolar seviyesine ulaşmıştır. 2014 yılında bu rakam 4.0 milyar doların üzerinde seyrederken, 2019 sonu itibariyle ise (2014)' e göre yaklaşık % 33'ün üzerinde bir düşüşle 3 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmiştir.⁷⁸

Kırgızistan'a ait istatistiki verilerden de anlaşılacağı gibi ülke 1994-2001 yılları hariç sürekli dış ticaret açığı vermiş olan bir ülkedir. Bu durum ülkenin Türkiye ile yapmış olduğu dış ticarete de aynı şekilde seyretmiştir. Türkiye-Kırgızistan arasındaki dış ticarete Kırgızistan'ın sürekli açık vermesinin nedenleri arasında, Türkiye'nin sanayileşmede teknik bilgi ve deneyimlere sahip olması, üretimde yoğun olarak sermayeyi kullanması, yoğun teknolojiyi üretimin birçok alanında kullanıyor olması, rekabet ve girişimcilik üstünlüklerine sahip olması sayılabilir. Ülkemizin sahip olduğu bu avantajlar Kırgız tüketicilerin Türk mallarına karşı olan talebinin artmasına

⁷⁸ Türkiye-Kırgızistan arasındaki ticari ilişkilerin boyutu ve gelişim seyri hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Çetin, S. ve Sertkaya, B. (2011), İnançlı, v.d., (2015).

neden olmuştur. Türk mallarına olan talebin artmasında yine Türk girişimcilerin bu ülkelerde yapmış oldukları yatırımlar, Eximbank kanalıyla yatırım yapmak isteyenlere sağlanmış olan krediler ve iki ülkenin ortak tarihi geçmişi, ortak kültürel değerleriyle birlikte tüketicilerin zevk ve tercihlerinin benzerlik gösteriyor olması nedenlerden bazılarıdır.

İki ülke arasındaki karşılıklı ilişkiler her yıl bir önceki yıla göre artış göstererek gelişmiş olsa da Kırgızistan'ın gerek ekonomik gerekse de doğal kaynak ve sermaye bakımından küçük bir potansiyele sahip olması iki ülke arasındaki dış ticaretin büyük çapta oluşmasına engel teşkil eden en önemli etken olmuştur. Bu nedenle iki ülke arasındaki 1992'den günümüze kadar gerçekleşen toplam dış ticaret 2000'li yıllarda yaklaşık 23 milyon dolar, 2005 yılında 103.6 milyon dolar iken, 2010 yılında 160 milyon dolar seviyesinde kalmıştır.

İki ülke arasında gerçekleştirilen dış ticaretin 2010-2020 yılları arasındaki gelişim seyri ise, 2015 yılında 371.5 milyon dolar iken, 2019 yılında bu tutar 473.8 milyon dolara çıktığı görülmektedir (TÜİK, 2020).

Ancak dış ticaret rakamlarından da anlaşılacağı gibi, ülkemizin toplam dış ticareti, ihracatı ve ithalatı içerisinde Kırgızistan'ın sahip olduğu pay, iki ülke arasındaki dış ticaret hacminin büyük çapta olmaması nedeniyle oldukça düşük düzeyde gerçekleşmiştir (Bknz Tablo 103).

Tablo 103: Türkiye'nin Toplam İhracatı ve İthalatı İçinde Kırgızistan'ın Payı ve İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%) 2010-2019

Yıllar	Türkiye'nin Toplam Dış Ticaretindeki payı (%)	Türkiye'nin Toplam İhracatındaki payı (%)	Türkiye'nin Toplam İthalatı İçindeki Payı (%)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
2010	0,05	0,11	0,01	418,1
2011	0,06	0,13	0,02	345,7
2012	0,07	0,16	0,01	569,2
2013	0,10	0,25	0,01	1050,5
2014	0,12	0,26	0,02	641,9
2015	0,10	0,20	0,03	383,4
2016	0,12	0,21	0,05	305,6
2017	0,12	0,21	0,06	238,9
2018	0,10	0,22	0,02	796,4
2019	0,12	0,25	0,02	993,7

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.rapory.tuik.gov.tr> (16.03.2020). Verilerinden yararlanılarak tarafımızca düzenlenmiştir.

Tablo 103 incelendiğinde 2010-2020 yılları arasında Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmi içerisinde Kırgızistan'ın payı 2010 yılında %0,05 iken, 2014 yılında

%0,12'ye yükselmiştir. Takip eden 2015-2018 yılları arasında %0,10 seviyesine düşmüş olsa da 2019 yılında tekrar %0,12 seviyelerine çıkmıştır.

Türkiye'nin toplam ihracatı içinde Kırgızistan'ın payı ise 2010 yılında %0,11, 2013 ve 2014 yıllarında iki katın üzerinde bir artışla %0,25-0,26 olarak gerçekleşmiştir. 2015-2018 yıllarında ise yaklaşık %0,5 düşüş göstermiş olsa da 2019 yılında bu pay %0,25 seviyesine yükselmiştir. Bu artışın nedeni 2015 yılında Kırgızistan'ın AEB'ne üye olan ülkelerle gerçekleştirdiği gümrük birliği anlaşmasıyla, ithalatının büyük bir kısmını Rusya'dan, Çin ve Kazakistan'dan karşılamaya başlamasıdır. Ancak 2018 ve 2019'dan itibaren Türk mallarının daha kaliteli ve fiyatlarının da nispeten daha uygun olması talebin Türkiye'ye yönelmesinde etkili olmuştur. 2019 yılı aynı zamanda Türkiye'nin Kırgızistan ile bugüne kadar yapmış olduğu dış ticarete, dış ticaret fazlasının en çok olduğu (387.2 milyon dolar) yıl olmuştur.

Türkiye'nin toplam ithalatı içerisinde Kırgızistan'ın almış olduğu pay incelendiğinde ise; %0,01-0,06 arasında yıllara göre dalgalı bir seyir izlendiği görülmektedir. Türkiye'nin toplam ithalatı içerisinde Kırgızistan'ın en yüksek paya sahip olduğu yıl 2017 yılı olsa da bu yılda dahi Kırgızistan'ın Türkiye'ye karşı vermiş olduğu dış ticaret açığı yaklaşık 200 milyon dolardır. İhracatın ithalatı karşılama oranı ise %238,9 olarak gerçekleşmiştir. İki ülke arasındaki toplam dış ticarete ihracatın ithalatı karşılama oranları ise Kırgızistan'ın Türkiye'ye karşı büyük dış ticaret açığı vermiş olması nedeniyle oldukça yüksek düzeydedir.

3.6.5. Türkiye ile Kırgızistan Arasındaki Yatırım İlişkileri

Kırgızistan'ın 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte 29 Ocak 1992 tarihinde Türkiye bu ülke ile diplomatik ilişkilerini başlatmış ve protokol gereği iki ülke karşılıklı olarak büyükelçiliklerini açmışlardır. 23 Aralık 1991 tarihinde Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in Türkiye'ye yapmış olduğu ilk ziyaretinde, başta ticari ilişkilerin geliştirilmesi ve karşılıklı yatırımların yapılmasına yönelik olmak üzere birçok anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmalardan en kapsamlısı olan 29 Mayıs 1991'de Ankara'da imzalanan ekonomik ve ticari iş birliğine dair protokol ile başlayan ticari ilişkiler, 25 Aralık 1991'de Türk-Kırgız iş konseyinin oluşturulması ve akabinde Bişkek'te Kırgız-Türk İş Adamları ve Sanayiciler Birliği

(KITİAD) kurulması ile devam etmiş ve bu süreçte TİKA da Bişkek'te resmi ofisini açmıştır.

2005'li yıllara gelinceye kadar Kırgızistan'a yatırım yapan Türk girişimci sayısı oldukça düşük sayıda olmakla birlikte lokanta, fırın, otel işletmesi dışında büyük ölçekli bir yatırım söz konusu değildir. Bu yıllarda Kırgızistan'ın temel ihtiyacı olan alt yapıyla ilgili küçük yatırımlar ile okulların onarımı vb. alanlarda TİKA'nın karşılık beklemeden yapmış olduğu yatırımlar söz konusudur. 2005 yılına gelinceye kadar ülkede özellikle imalat sanayisinde fazla yatırım yapılmamasının sebebi mevcut ve olası hammadde kaynaklarının yeterince değerlendirilememesidir. Mevcut kaynakların optimum şekilde değerlendirilememesinin sebebi ise bu yıllardaki Kırgızistan ekonomisinde görülen düşük büyüme hızı, yetersiz sermaye birikimi, yüksek işsizlik ve giderek büyüyen kayıt dışı ekonomidir (Yereli, v.d.).

Bu dönemde Türkiye'nin de Kırgızistan'a büyük ölçekli yapmış olduğu herhangi bir yatırım söz konusu değildir. Çünkü 2001'deki krizin etkileri tam olarak atlatılamamıştır. Bu nedenle de Kırgız ekonomisinin yaşadığı sorunların birçoğu bu dönemde ülkemizde de görülmektedir. 2005 sonrasında ise Türk firmaları Kırgızistan'da ağırlıklı olarak küçük ve orta ölçekli işletmeler şeklinde oteller, fırınlar, deri işleme tesisleri, taahhüt ve telekomünikasyon alanlarında faaliyet göstermeye başlamışlardır. Kırgızistan'da üstlenilen yatırımlar arasında Coca-Cola Fabrikası ve dağıtımına yönelik şirketler, Bişkek-Oş karayolu ıslah projesi, Narın ve Talas şehirlerinde 3500 aboneli santrallerin kurulması, Tv montajı ve üretim tesisleri yapılan yatırımların başlıcalarıdır (Karluk, 2011: 48-49).

Daha sonraki tarihlerde 1-2 Şubat 2011'de T.C. Cumhurbaşkanı'nın Kırgızistan'a resmi bir ziyareti gerçekleşmiştir. Bu ziyarette Türkiye-Kırgızistan iş formu düzenlenmiştir. Takibinde Kırgızistan Başbakanı 28 Nisan 2011'de Ankara'da temaslarda bulunmuş ve iki ülke arasındaki Ticaret-Yatırım Forumu'na katılmıştır. Bu ziyaret sonucunda Türkiye Kırgızistan'ın 50 milyon dolarlık borcunu silmiştir. Yine bu toplantı sonrasında iki ülke arasında 100'e yakın anlaşma imzalanmış ve karşılıklı vizelerin kaldırılması kararlaştırılmıştır (Karluk, 2011: 50).

2012-2018 tarihleri arasında iki ülke arasındaki ilişkilerin üst seviyelere çıkartılması için karşılıklı görüşmelerin devam ettiği, bir takım mevzuat

değişikliklerinin yapıldığı, bu arada özellikle Türk müteahhitlerinin bu ülkede daha fazla inşaat taahhüt işlerine yönelik projeleri üstlendikleri görülmüştür.

Dış ekonomik ilişkiler kurumu tarafından Türk iş insanları heyeti ziyareti Kırgızistan başkenti Bişkek'te 1-2 Eylül 2018 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıda iki ülke iş dünyasına ve temsilcilerine hitap eden T.C. Cumhurbaşkanı: "Türkiye ve Kırgızistan arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin alınan mesafeye rağmen arzu edilen seviyenin altında olduğunu, Kırgızistan'da çeşitli sektörlerde 300 civarında Türk sermayeli firmanın faaliyet gösterdiğini ve bu firmaların beş bini aşkın Kırgız vatandaşa istihdam sağladığını, Türk müteahhitlerinin Kırgızistan'da bugüne kadar yatırım bedeli 700 milyon dolara yakın 67 projeyi üstlendiklerini belirtmiştir" (DEİK, 2018).

Forum toplantısı sonrasında ise, iki ülke arasında üç yeni iş birliği anlaşması daha imzalanmıştır. Ancak Kırgızistan'ın bağımsızlığından günümüze kadar Türkiye ile gerçekleştirmiş olduğu ikili ticari ilişkinin toplam değerinin hala bir milyar doların altında olduğu, tüm gayretlere rağmen istenilen düzeye çıkarılamadığı görülmektedir.

3.6.5.1. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları

İki ülke arasında beklentilerin altında gerçekleşen yatırımların birisi doğrudan yabancı sermaye yatırımları iken, bir diğeri de turizm yatırımlarıdır. Bunlardan ilki olan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının iki ülke arasındaki gelişimi ve toplam tutarları Tablo 104'te sunulmuştur.

Tablo 104: Türkiye'nin Kırgızistan'a yapmış Olduğu DYSY (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	Kırgızistan'a Giriş Yapan Toplam DYSY	Türkiye'nin Kırgızistan'a Yapmış Olduğu DYSY*	Kırgızistan'ın Türkiye'ye Yapmış Olduğu Toplam DYSY
2010	472.768.000	55.200	-
2011	685.760.000	59.000	10
2012	260.927.000	68.000	9
2013	612.016.000	13.600	9
2014	343.010.000	75.600	8
2015	1.144.000.000	146.200	6
2016	619.220.000	171.800	6
2017	107.212.000	180.300	8
2018	144.222.000	159.900	8
2019	217.125.000	-	-

Kaynak: World Bank, Foreign Direct Investment (26.11.2020).

<https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?end=2019&locations=KG&start=2000>

*ITS Investment Map, <http://www.Investmentmap.org/investment/time-series-by-country>

Tablo 104’te Kırgızistan’a 2000 yılından itibaren giriş yapan toplam doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının tutarları incelendiğinde tutar -2.360 milyon dolardır. Bu tutarın negatif olmasının nedeni geçiş ekonomilerinde olduğu gibi gelişmekte olan ülkelerin hemen hemen çoğunda görülen bir durumdur. Nedeni, ülkeye daha önceki yıllarda giriş yapmış olan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının beklentilerini karşılayamadığı için ülkeyi terk eden sermayedir. Bu problemin üstesinden gelmek için; ülkedeki ekonomik ve siyasi istikrarın sağlanması başta olmak üzere ekonomide liberal politikaların izlenmesi, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ülkeye girişini kolaylaştırmak ve teşvik etmeye yönelik politikaların uygulanması, faiz hadlerinin serbest bırakılması, esnek kur politikalarının uygulanması, ihracatı teşvik politikaları vb. adımların atılması gerekmektedir (Kocatürk ve Eker, 2012: 39-41).

Kırgızistan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını elde etmeyi birinci önceliği olarak görmüş olsa da ancak 2000 yılından itibaren ülkeye çekebilmeye başlamıştır. Bunun için yapısal düzenlemelerle birlikte ülkeye daha çok doğrudan yabancı sermaye yatırımları çekmesi için yabancı yatırım çekme sekreteryası adıyla bir kurum oluşturulmuştur. Bu kurum esas itibarıyla ülkeye giriş yapmak isteyen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının önündeki engelleri ortadan kaldırmakla görevlendirilmiştir. Günümüzde ise Maliye Bakanlığı bünyesinde “Doğrudan Yatırım Politikası Dairesi” ismini alarak faaliyetine devam etmektedir (Yereli, v.d., 2007).

Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını ülkeye çekmek için yapılan bu küçük çaptaki düzenlemeler etkisini 2001 yılından itibaren göstermeye başlamış ve 5 milyar doların üzerinde DYSY’nin ülkeye giriş yapmasını sağlamıştır. Bu yüksek doğrudan yabancı sermaye yatırımları girişi 2002 yılında %7,4’lük düşüşle 4.6 milyon dolara gerilemiş olsa da bu rakam, Kırgızistan gibi bir ülke için küçümsenemeyecek bir tutardır. Ancak ilerleyen yıllarda ülkeye giriş yapan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını incelediğimizde en yüksek girişin olduğu yıllar 2001, 2015 ve 2016 yılları olup, sırasıyla 5 milyar, 1.144 milyon ve 2016 yılında ise, 692.2 milyon dolar tutarında yatırım ülkeye giriş yapmıştır. Diğer yıllarda giriş yapan doğrudan yabancı sermaye yatırımları bu rakamların oldukça altında kalmıştır.

Kırgızistan'a giriş yapan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ilgisini çeken en önemli sektör madencilik sektörüdür. Ülke eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında üçüncü büyük altın üreticisi konumundadır. Altın işletmelerine yapılan yatırımlar ile Kanada, ülkedeki en önemli yabancı yatırımcıdır. Kanada'yı sırasıyla Kazakistan, Rusya, ABD, Türkiye, Almanya, İngiltere ve Çin izlemektedir. Ancak yabancı yatırımların büyük bir kısmı sanayi sektöründe yoğunlaşmıştır. Ayrıca hidroelektrik, gıda sanayi, yüksek teknolojiler, alt yapı ve turizm önemli derecedeki yatırım alanlarını oluşturmaktadır (Yüce, 2013: 1662).

Ülkemizin Kırgızistan'a yapmış olduğu yatırımlar incelendiğinde, 2014 yılına gelinceye kadar kayda değer bir yatırımın yapılmadığı görülmektedir. Bu yılda gerçekleştirilen yatırım 75.6 milyon dolardır. 2015 yılında ise Türkiye'nin Kırgızistan'a yapmış olduğu doğrudan yabancı sermaye yatırımları (2014 yılına göre) %93,38 artarak 146.2 milyon dolara yükselmiştir. 2015 yılında Kırgızistan'a yapılan toplam doğrudan yabancı sermaye yatırımları içinde Türkiye'nin payı %12,9'la beşinci sırada yer alırken, ilk sırayı İngiltere %23,2, ikinci sırayı Kanada %15,9, üçüncü sırayı Rusya %14,5 ile alırken, dördüncü sırayı Çin %13,3'lük bir payla almıştır. 2016 ve 2017 yıllarında ise Türkiye'nin Kırgızistan'a yapmış olduğu doğrudan yabancı sermaye yatırımları küçük bir payla da olsa artış göstermiştir. Ancak 2019 yılına gelindiğinde ise Kırgızistan'a, Türkiye'nin yapmış olduğu DYSY miktarı (2017 yılına göre) %11,1 düşüşle 159.9 milyon dolara gerilemiştir.

Kırgızistan'a giriş yapan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının sektörlere göre dağılımı ise 2015 yılı itibariyle şu şekildedir: mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetlerde %32, işletme endüstrisinde %24,1, inşaat sektöründe %12,5, elektrik-gaz sektöründe %7,9, madencilik sektöründe %1,8 ve diğer sektörlerde %1,2 oranında brüt girişlerin olduğu kaydedilmiştir (Aşçı, 2018: 90-91).

Türkiye'nin Kırgızistan'a yapmış olduğu doğrudan yabancı sermaye yatırımları içinde sektörel bazda en büyük payı sanayi, tarım ormancılık ve balıkçılık, su temini, kanalizasyon, altyapı yatırımları ve madencilik sektörleri oluşturmaktadır. Kırgızistan'dan Türkiye'ye yapılan doğrudan yabancı sermaye yatırımları miktarı ise yok denecek kadar azdır.

3.6.5.2. Turizm ve Diğer Yatırımlar

Kırgızistan, tarihi zenginliği, kültürel yapısı ve doğal güzellikleriyle birçok açıdan önemli turizm potansiyeline sahip olmasına rağmen bu sektörün tam ve etkin olarak faaliyete geçirilemediği görülmektedir. Kırgızistan’da bağımsızlık öncesinde olduğu gibi sonrasında da tatil ve dinlenme amaçlı Issık Göl’ü, eko turizm açısından Sarı Çelek, iş ve kaynak turizmi için Karakol önemli destinasyonlara sahip olan bölgelerdir. Ayrıca termal tesisleriyle dünyanın en büyük ceviz ormanlarından olan Arslanbob’un bulunduğu Celalabad, sağlık turizminde ön plana çıkan bölgelerdir. Yine ülkede rafting, yayla-dağ ve av turizmi gibi alternatif turizm çeşitliliği söz konusudur (Ünlüönen, v.d., 2007).

Kırgızistan’ın sahip olduğu bu zengin turizm çeşitliliğine rağmen ülkeye beklenen sayıda turist çekememesinden dolayı, turizm geliri de beklenenin çok altında gerçekleşmiştir. 2011 yılında ülkeyi ziyaret eden turist sayısı toplamda 2.278.000 iken bu sayı 2013 yılında 3.070.000 kişiye yükselmiştir (Worldbank, 2015).

Kırgızistan’ın turizm sektöründen elde ettiği gelir ise 1 milyar dolar civarında olmuştur. Ülkeye gelen turistlerin tamamına yakını eski Sovyetler Birliği bünyesindeki ülkeler oluştururken bağımsızlık sonrasında bu ülkelerden gelen turist sayısında düşüş görülmektedir. Son on yıldır ülkeye gelen turistlerin Batılı ve komşu ülkelere geldiği görülmektedir. Ayrıca ülkeye turistik amaçlı ziyarette bulunanların sayısı her yıl artmaktadır. 2013 yılında ülkeyi ziyaret edenlerin sayısı (2011)’e göre %50’ye yakın artarak 3.076 kişi olmuştur (Sancar, vd., 2015: 292).

Kırgızistan-Türkiye arasındaki turizm yatırımları ve karşılıklı turistik amaçlı ziyaretçi sayısı incelendiğinde 1992-2010 yılına gelinceye kadar iki ülke arasında turizm amaçlı yapılmış büyük bir yatırım söz konusu değildir. Sadece Türk yatırımcıların Bişkek’te orta ölçekte otel işletmesine yaptıkları küçük çaplı bir yatırım söz konusudur. 2012 yılına gelinceye kadar iki ülke arasında turistik ziyaret amaçlı ziyaretçi sayısı 7-8 bin kişiyi geçmemiştir.

2012-2015 yılları arasında ise Bişkek’te turizm acentelerinin açılması ve iki ülke arasındaki vizelerin karşılıklı olarak kaldırılmasıyla birlikte Kırgızistan’dan Türkiye’ye gelen turist sayısı 2012 yılında 42.866, 2013 yılında %51,4 artarak 64.905, 2014’te ise 81.941 kişi olmuştur. Türkiye’den Kırgızistan’a giden turist sayısı ise 2012

yılında 12.777 kişi iken, 2013'te 9.998, 2013'te 37.017 kişiye yükselmiştir (Sancar, vd., 2015: 293).

2015, 2016 ve 2017 yıllarında Türkiye'ye gelen Kırgız ziyaretçi sayısı ise sırasıyla 88.369, 88.877 ve 104.911 kişidir. Türk konsolosluk görevlilerinin yaptıkları ön görüşmeler sonrasında Türkiye'ye gelen ziyaretçilerin %30'u Antalya, Muğla bölgesi başta olmak üzere otel hizmetlerinde bulunmak, çocuk ve yaşlı bakımı, temizlik vb. işlerde çalışmak üzere gelenlerden oluşmaktadır. Kırgızistan'dan ülkemize gelenlerin %20'si ticari olmak üzere, %15'i başka ülkelere gitmek için transfer uçuş amaçlı, %10'u Türkiye'de tur satın alarak gezme amaçlı, %10'u üniversitelerde lisans ve lisansüstü düzeyde eğitim amaçlı, %5'i tedavi amaçlı iken, kalan %10'u da akraba ziyareti ve diğer amaçlar için ülkemizi ziyaret etmektedirler. Ülkemizden Kırgızistan'a gidenlerin net sayısı ise 2017'de 66.101 kişi olmakla birlikte diğer yıllara ait detaylı bilgi bulunmamaktadır (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018).

İki ülke arasında turizm faaliyetlerini özetleyecek olursak karşılıklı ciddi bir yatırımın yapılmadığını, Kırgız vatandaşlarının ise turistik amaçlı olarak %10'unun ülkemizi ziyaret ettiği görülmektedir. Ülkede kişi başına düşen gelirin düşük olmasından ötürü Kırgız turistlerin diğer batılı turistler gibi büyük harcamalarda bulunamaması nedeniyle de ülkemizin bu ülkeden elde ettiği turizm geliri de düşük seviyededir. Ülkemizden Kırgızistan'a gidenlerin ise büyük çoğunluğu iş amaçlı ziyaret gerçekleştirenler olmakla birlikte, turistik amaçlı ziyaret sayısı oldukça düşüktür.⁷⁹

3.7. Türkiye ile Ermenistan Arasındaki Ekonomik İlişkilerinin Gelişim Seyri

Geçmişten günümüze ülkemiz ile Ermenistan arasındaki ticari ilişkilerin gelişim seyrini incelediğimizde, uzun yıllardan beri iki ülkenin sınırlarını birbirlerine kapatmış olmalarından dolayı aralarında aktif bir ticari akımın gerçekleşmediği görülmektedir. Bu durumun nedeni ise başta 1915 olayları olmak üzere, yakın tarihimizde iki tarafı da ilgilendiren olayların iki ülke arasında farklı şekillerde yorumlanmasıdır. İki ülkeye ait tarihçilerin ve diğer uzmanların bir araya gelerek

⁷⁹ Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye arasındaki turizm potansiyellerini, karşılaşılan sorunları ve karşılıklı turizm gelirleri ve turist sayıları hakkında daha geniş bilgi için bkz: Sancar, vd., (2015), Aksöz ve Korkmaz (2020).

olayları inceleyerek, bu olayların anlam ve sonuçları hakkında ortak bir kanıya varmaları Türkiye tarafından önerilmiş olsa da Ermenistan tarafından derin görüş ayrılıkları olması sebebiyle reddedilmiş, üçüncü bir tarafın hakemliğine dahi ihtiyaç duyulmamıştır. Nitekim 2004 yılında Türkiye bu alanda bir girişim başlatmış ancak sonuç alamamıştır.⁸⁰

1991’li yıllarda Türkiye Sovyetler Birliği’nden ayrılmakta olan yeni ülkelere birer heyet göndererek ileride kurulacak olan ikili ilişkiler hakkında ön görüşmeler yapmıştır. 1991 Eylül ayında benzer heyet Ermenistan’a da gönderilmiştir. Gönderilen Türk heyeti Ermenistan’ın ilk Cumhurbaşkanı olan Levon Ter-Petrosyan tarafından iyi bir şekilde karşılanmış olsa da yapılan ön görüşmeler sonucunda kısa zamanda diplomatik ilişkilerin kurulmasına olumlu yaklaşmamış diplomatik ilişkilerden önce ticaret, turizm ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesinin daha yararlı olacağını ifade etmiştir (Azer, 2011: 390).

Ancak ilerleyen yıllarda ne Petrosyan döneminde ne de ondan sonra gelen cumhurbaşkanları döneminde Türkiye ile Ermenistan arasında ikili ticari ilişkilerde olduğu gibi, siyasi-diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi konusunda da kayda değer bir gelişme olmamıştır. 2008, 2009 ve daha sonraki yıllarda iki ülke arasında başta ortak sınırın açılması, ilişkilerin geliştirileceği alanların belirlenmesi ve bu alanlarda çalışmaları gerçekleştirmek üzere alt komisyonların oluşturulmasına yönelik birçok protokol oluşturulmuş olsa da hiç birisi beklentilere cevap verememiştir (Lütem, a.g.e., s: 272).

Ermenistan’ın Türkiye’ye karşı bu olumsuz tutumu ticari ilişkilerin gerçekleşmesine de büyük engel teşkil ettiğinden dolayı bu ülkeyle yapılan dış ticaret yok denecek seviyede olup, 2010-2020 yılları arasında gerçekleştirilen ikili ticari ilişkilerin seyri aşağıda görüldüğü gibidir.

3.7.1. Türkiye ile Ermenistan Arasındaki İhracat-İthalat, Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi

Ermenistan, denize kıyısı bulunmayan, ekonomik açıdan sıkıntılı ve çevresinde bulunan ülkelerle de sorunları olan (başta Azerbaycan ile Karabağ sorunu) bir ülkedir.

⁸⁰ Bu konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz: Lütem, Ömer. Engin (2015). “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu” <http://www.dergipark.org.tr/tr/download/article-file/639201>. s: 1-143, (4.11.2020).

Bu nedenlerle Türkiye'yle her alanda iyi komşuluk ilişkilerine ihtiyacı vardır. Türkiye, sınır komşusu olan Ermenistan'ın temel gıda maddelerine olan ihtiyacından tutunuz da elektrik, teknik bilgi ve donanım, iletişim, yoğun sermaye gerektiren mallarla birlikte daha birçok farklı alandaki ihtiyaçlarını ucuza karşılaması konusunda büyük katkı sağlayabilecek potansiyele sahip bir ülkedir.

Ter Petrosyan yönetimi, gerçekçi bir tutum içinde Türkiye'nin duyarlı olduğu konularda tatminkâr bir yaklaşıma yönelebilmiş olsaydı Ermenistan'ın bugün karşılaşmış olduğu sorunların büyük bir kısmı Türkiye'nin katkılarıyla birlikte giderilmiş olacaktı. Aynı zamanda bu durumdan her iki ülke de kazançlı çıkacaktı. Ne yazık ki Erivan'dan hiçbir zaman umut verici sesin gelmemesi, iki ülke ilişkilerinin bugünkü şekline bürünmesine neden olmuştur (Elaktağ, 1992: 13).

Ayrıca Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkiler olumlu yönde gelişmiş ve sınır kapıları açılmış olsaydı ekonomik boyutu açısından tarafların en önemli getirisi, iki ülke arasında direkt bağlantı kuracak olmasından dolayı ulaşım maliyetlerinin minimuma inecek olmasıdır. Böyle bir durum söz konusu olması halinde hem ülkemiz hem de Ermenistan Orta Asya, Avrupa, Orta Doğu arasında bir geçiş ülkesi konumuna gelecektir⁸¹. Ancak Türkiye-Ermenistan sınırının kapalı olması Ermenistan'ın sınır bölgeleriyle direk olarak ticaret yapamamasına neden olduğundan dolayı gerek diğer ülkelerle gerekse Türkiye ile olan dış ticaret hacmi oldukça düşük seviyelerde gerçekleşmektedir. Bu durum 1992 yılından itibaren günümüze kadar bu şekilde devam etmekle birlikte Türkiye ile Ermenistan arasındaki ikili ticari ilişkilerin 2010-2019 yılları arasındaki seyri Tablo 105'te görüldüğü gibidir.

Tablo 105: Türkiye'nin Ermenistan'a İhracatı-İthalatı-Toplam Dış Ticaret Hacmi ve Dengesi (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi	Dış Ticaret Dengesi
2010	16	2.626	2.642	-2.610
2011	218	133	351	85
2012	241	222	463	19
2013	83	399	482	-316
2014	0	1.465	1.465	-1.465
2015	0	988	988	-988
2016	1	1.386	1.387	-1.385
2017	13	2.145	2.158	-2.132

⁸¹ Türkiye-Ermenistan arasındaki sınırın açılması veya açılmaması halinde bu durumun ulaştırma maliyetleri üzerindeki etkileri ve iki ülkeye sağlayacağı katkılar hakkında daha geniş bilgi için bkz: Bocutoğlu, E. ve Bulut, E. (2012) "Türkiye-Ermenistan Sınırının Açılmasının Olası Ekonomik Etkilerinin Ulaştırma Maliyetleri Açısından Değerlendirilmesi" SDÜ, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2012, Sayı: 25, s: 231-240.

2018	5	1.957	1.962	-1.952
2019	1	2,121	2,122	-2,120

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.rapory.tuik.gov.tr> (16.03.2020). Verilerinden yararlanılarak tarafımızca düzenlenmiştir.

Tablo 105’te görüldüğü gibi; iki ülke arasındaki toplam dış ticaret hacmi ve dengesi 2010 yılından itibaren gösterilmiş olsa da bu tarihten önce iki ülke arasında ikili ticari-ekonomik, sosyal, siyasi alanlarda hiçbir ilişkinin olmadığı anlamına gelmemektedir. İki ülke arasında 1992’den itibaren küçük çapta olsa da ticari ilişki ve siyasi alanlarda bir takım önem arz eden konularda, delegeler-heyetler ve dış işleri bakanları nezdinde görüşmeler olmuştur. Bunun en güzel örneği 1992’de Türkiye’nin Ermenistan’ın acil ihtiyaç duyduğu 100 bin ton buğdayı bu ülkeye ihraç etmesi, yine Türkiye şebekesi üzerinden bu ülkeye elektrik verilmesiyle göstermiştir. Ancak daha sonra Karabağ’da yaşanan sıkıntılardan dolayı Türkiye, elektrik vermeyi durdurmuştur (Maharramazadeh, 2006).

1993 yılından itibaren ise Türkiye ile Ermenistan arasındaki ikili ticaretin iki ülkenin sınır kapılarının kapalı olması nedeniyle büyük bir kısmı Gürcistan olmak kaydıyla, İran üzerinden de yapılmıştır. Ermenistan’da yapılan inşaatların büyük bir kısmında Türk yapı malzemelerinin kullanıldığı, ayrıca marketlerin raflarında Türkiye’den gelen ürünlerin satıldığı görülmektedir. Sınır kapılarının kapalı olmasına rağmen iki ülke arasında 1993’te 45 milyon dolar olan ticaret hacmi 1997’de 30 milyon dolara, 2007 yılında da 120 milyon dolara yükselmiştir. 2008 yılında ise bu rakam 200 milyon dolar seviyesine kadar yükseldiği tahmin edilmektedir (Özinian, 2009: 24).

İki ülkenin 2010-2020 yılları arasında karşılıklı olarak gerçekleştirdikleri toplam dış ticaret incelendiğinde ise, TÜİK’in verilerine göre Türkiye’nin Ermenistan’a 2010 yılında resmi kayıtlara göre ihracatı 16 bin dolar iken, ithalatı 2.6milyon dolar ve dış ticaret hacmi de yaklaşık 2.7 milyon dolardır. Türkiye 2010 yılında Ermenistan’a karşı 2.6 milyon dolarlık dış ticaret açığı vermiştir. 2011 ve 2012 yıllarında ise Türkiye’nin Ermenistan’a ihracatı (2010 yılına göre) 13 kat artarak 218 bin dolara yükselirken 2012 yılında ise, (2010 yılına göre 15 kat artarak) 241 bin dolara yükselmiştir. Aynı yıllara ait ülkemizin ithalatı ise büyük düşüş göstererek, 2011 yılında 133 bin dolar, 2012 yılında ise 222 bin dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu yıllarda ülkemiz Ermenistan ile gerçekleştirmiş olduğu dış ticarete sırasıyla 85 ve 19 bin dolar tutarında dış ticaret fazlası vermiştir. 2014 yılında ise iki ülke arasında ihracat söz

konusu değilken, ülkemiz Ermenistan'dan 1.4 milyon dolarlık ithalat gerçekleştirmiştir. Ülkemizin Ermenistan'a karşı büyük çapta ticaret açığı verdiği diğer yıllar ise 2015 yılından başlayıp 2019 yılı sonuna kadar devam etmiştir. Bu yılların tamamında Türkiye'nin Ermenistan'a ihracatı yok denecek seviyede olmasına rağmen ithal edilen malların toplam değerleri 1-2.1 milyon dolar arasında seyretmiştir.

Ancak Türkiye-Ermenistan arasında gerçekleştirilen dış ticaret hacmi TÜİK'in verilerinden oldukça farklıdır. Çünkü iki ülke arasında Gürcistan ve İran üzerinden yapılan ve kayıt altına alınamayan ticaretle birlikte, bir de bavul ticareti söz konusudur. Türkiye-Ermenistan'a ihraç edeceği malları doğrudan bu ülkeye fatura keserek ihraç edememektedir. Faturayı Gürcistan'da daha önce anlaşma yapılan firma adına kesmektedir. Ermeni girişimci Gürcistan veya İran'daki firmaya giderek Türkiye'den gelen malı alıp ülkesine götürmektedir. Bavul ticaretinde ise İstanbul merkez olmak üzere burayı daha sonraki yıllarda İzmir, Trabzon ve Antalya gibi iller takip etmeye başlamıştır. Söz konusu illere bavul ticareti yapmak amacıyla gelen Ermeni vatandaş sayısı da küçümsenemeyecek boyuttadır (Veliyev, 2009).

3.7.2. Türkiye'nin Ermenistan'a Mal Grupları İtibariyle İhracatı ve İthalatı

Türkiye-Ermenistan arasında mal grupları itibariyle gerçekleştirilen dış ticaretin toplam tutarları incelendiğinde 2015-2019 yılları arasında Türkiye'nin Ermenistan'a ihracatının yok denecek seviyede olduğu görülmektedir. Yine 2015-2019 döneminde Türkiye'nin Ermenistan'dan yapmış olduğu ithalatı incelediğimizde ise tüketim malları ithalatının birinci sırada yer aldığını, ikinci sırayı 2015,2016 ve 2018 yıllarında sırasıyla %0,84, %0,13 ve %0,50 payla yatırım (sermaye) mallarının, 2017 ve 2019 yıllarında ise hammaddenin (ara malı) sırasıyla %0,32 ve %1,32 payla aldığı görülmektedir. Ülkemizin ithalatında üçüncü sırayı ise 2015, 2016 ve 2018 yıllarında hammadde (ara malı) almıştır. Bu malların payları ise %0,40, %0,61 ve %0,47 oranındadır. 2017 ve 2019 yıllarında ise üçüncü sırayı yatırım mallarının %0,03 ve %0,82 payla aldığı görülmektedir.

Tablo 106: Türkiye'nin Ermenistan'a Mal Grupları İtibariyle İhracat-İthalatı (Milyon \$) 2015-2019

Yıllar	Ülke Adı	Mal Grupları	İhracat	(%)	İthalat	(%)
2015	Ermenistan	1.Yatırım (sermaye) malları	-	-	8.363	0,84
		2 Hammadde (ara malları)	-	-	4.022	0,40

3. Tüketim malları	-	-	975.522	98,74
4. Diğerleri	-	-	-	-
Yıl Toplamı:	-	-	987.907	100

2016	Ülke Adı	Mal Grupları	İhracat	(%)	İthalat	(%)
	Ermenistan	1. Yatırım (sermaye) malları	-	-	1.904	0,13
		2 Hammadde (ara malları)	-	-	8.539	0,61
		3. Tüketim malları	-	-	1.375.558	99,24
		4. Diğerleri	1.122	100	-	-
		Yıl Toplamı:	1.122	100	1.386.001	100

2017	Ülke Adı	Mal Grupları	İhracat	(%)	İthalat	(%)
	Ermenistan	1. Yatırım (sermaye) malları	-	-	649	0,03
		2 Hammadde (ara malları)	-	-	6.876	0,32
		3. Tüketim malları	-	-	2.137.394	99,64
		4. Diğerleri	12.578	100	-	-
		Yıl Toplamı:	12.578	100	2.144.919	100

2018	Ülke Adı	Mal Grupları	İhracat	(%)	İthalat	(%)
	Ermenistan	1. Yatırım (sermaye) malları	-	-	9.835	0,50
		2 Hammadde (ara malları)	-	-	9.388	0,47
		3. Tüketim malları	-	-	1.938.158	99,01
		4. Diğerleri	4.564	100	-	-
		Yıl Toplamı:	4.564	100	1.957.381	100

2019	Ülke Adı	Mal Grupları	İhracat	(%)	İthalat	(%)
	Ermenistan	1. Yatırım (sermaye) malları	1.240	100	17.403	0,82
		2 Hammadde (ara malları)	-	-	28.208	1,32
		3. Tüketim malları	-	-	2.075.747	97,84
		4. Diğerleri	-	-	-	-
		Yıl Toplamı:	1.240	100	2.121.358	100

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.rapory.tuik.gov.tr> (16.03.2020). Verilerinden yararlanılarak tarafımızca düzenlenmiştir.

Tablo 106 incelendiğinde Türkiye'nin Ermenistan ile yapmış olduğu ihracatın çok düşük seviyede olduğu görülmektedir. İthalatı ise 2015 yılında 1 milyon dolara yakın iken 2016 yılında 1 milyon 386 bin dolara ve daha sonraki yıllarda ise (2015)'e göre %100'ün üzerinde bir artış göstererek ortalama 2 milyon doların biraz üzerinde seyretmiştir.

İki ülke arasında mal grupları bazında gerçekleşen ihracat ve ithalatın ürün bazında dağılımı incelendiğinde Türkiye'nin Ermenistan'a ihracatının tamamını makineler, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler, kazanlar ve parçaları oluşturmaktadır.

Ülkemizin Ermenistan'dan ithalatını ise %97,59 oranında örme veya tığ işi olmayan giyim eşyası ve aksesuarları oluştururken kalan %2,41 payı da diğer ürünler oluşturmaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2020).

3.7.3. Türkiye'nin Ermenistan'a Sektörler İtibariyle İhracatı ve İthalatı

Türkiye-Ermenistan arasında sektörler itibariyle gerçekleştirilen ihracatın ve ithalatın seyrini gösteren Tablo 107 incelendiğinde, ülkemizin 2015-2019 yılları arasında Ermenistan'a yapmış olduğu ihracatında sanayi sektörüne yönelik yok denecek kadar az ihracatının bulunduğu, ithalatında ise hemen hemen her yıl sanayi sektörüne yönelik ürünlerin %99,8'in üzerinde bir payla ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Diğer sektörlerden ithal edilen malların ise bin ila on bin dolar arasında seyreden miktarlarda olduğu görülmektedir.

Tablo 107: Türkiye'nin Ermenistan'a Sektörler İtibariyle İhracatı ve İthalatı (Milyon \$) 2015-2019

Yıllar	Sektör	İhracat	(%)	İthalat	%	
2015	Tarım, Ormanlık ve Balıkçılık	-	-	-	-	
	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	-	-	-	-	
	Sanayi Diğer	-	-	-	-	
	A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.	-	-	-	-	
	B. Bilgi ve İletişim	-	-	-	-	
	C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.	-	-	-	-	
	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	-	-	11.647	100	
	2016	Tarım, Ormanlık ve Balıkçılık	-	-	-	-
		Madencilik ve Taş Ocakçılığı	-	-	-	-
		Sanayi Diğer	1.122	100	1.383.177	99,9
A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.		-	-	-	-	
B. Bilgi ve İletişim		-	-	-	-	
C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.		-	-	-	-	

	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	-	-	2.824	0,001
2017	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	-	-	-	-
	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	-	-	-	-
	Sanayi Diğer	12.578	100	2.132.569	99,9
	A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.	-	-	-	-
	B. Bilgi ve İletişim	-	-	-	-
	C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.	-	-	-	-
	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	-	-	12.350	0,01
2018	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	-	-	-	-
	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	-	-	-	-
	Sanayi Diğer	4.564	100	1.953.626	99,9
	A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.	-	-	-	-
	B. Bilgi ve İletişim	-	-	-	-
	C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.	-	-	-	-
	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	-	-	3.755	0,001
2019	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	-	-	-	-
	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	-	-	226	0,001
	Sanayi Diğer	1.240	100	2.119.446	99,8
	A. Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi Fal.	-	-	-	-
	B. Bilgi ve İletişim	-	-	-	-
	C. Mesleki Bil. Ve Tek. Fal.	-	-	-	-
	D. Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlen. Spor	-	-	1.686	0,002

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.rapory.tuik.gov.tr> (16.03.2020). Verilerinden yararlanılarak tarafımızca düzenlenmiştir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Türkiye-Ermenistan arasında gerçekleştirilen toplam dış ticaret hacmi resmi kayıtlarda görünenden çok farklı şekilde seyretmektedir. Bu farklılık iki ülke arasında gerçekleştirilen mal grupları bazındaki ticaretle birlikte, sektörler bazında yapılan ticarete de yansımaktadır. TÜİK verilerine göre Türkiye, Ermenistan ile arasında gerçekleşen ticarete, dış ticaret açığı veren ülke olarak görülmektedir. Ancak gerçekte ülkemizin dış ticaret açığı vermeyip dış ticaret fazlası veren bir ülke olduğu bilinse de dış ticaret fazlasının boyutu konusunda herhangi bir veriye rastlanmamıştır. İki ülke arasında, kayıt dışı ticaretle birlikte Gürcistan ve İran üzerinden yapılan ticaret dikkate alındığında resmi kayıtlarda görülen rakamların çok üzerinde bir ticaret hacmi olduğu tahmin edilmektedir.

3.7.4. Türkiye'nin Toplam İhracatı ve İthalatı İçinde Ermenistan'ın Payı

İki ülke arasındaki toplam dış ticaret hacminin çok küçük miktarlarda gerçekleştirilmiş olması nedeniyle ihracatın ithalatı karşılama oranları da binde veya on bindeki paylara karşılık gelmektedir olup Tablo 108'de görüldüğü gibidir.

Tablo 108: Türkiye'nin Toplam İhracatı ve İthalatı İçinde Ermenistan'ın Payı (%) 2010-2019

Yıllar	Türkiye'nin Toplam Dış Ticaretindeki payı (%)	Türkiye'nin Toplam İhracatındaki payı (%)	Türkiye'nin Toplam İthalatı İçindeki Payı (%)
2010	0,0008	0,00	0,001
2011	0,00	0,0001	0,00
2012	0,00	0,0001	0,00
2013	0,00	0,0001	0,00
2014	0,0003	0,00	0,00
2015	0,0002	0,00	0,00
2016	0,0004	0,00	0,00
2017	0,0005	0,00	0,00
2018	0,0005	0,00	0,00
2019	0,0005	0,00	0,00

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, <http://www.rapory.tuik.gov.tr> (16.03.2020). Verilerinden yararlanılarak tarafımızca düzenlenmiştir.

Tablo 108'de görüldüğü gibi, Türkiye'nin toplam ihracatı ve ithalatı içinde Ermenistan'ın payı bazı yıllarda binde, bazı yıllarda ise on binde 1-3 arasında yer almaktadır. Ayrıca Türkiye ile Ermenistan arasında karşılıklı gerçekleştirilen veya yapılması planlanan herhangi bir yatırımın olup olmadığına yönelik yapmış olduğumuz literatür taraması sonucunda böyle bir kayda rastlanmamıştır. Yine iki ülke arasındaki turizm etkinliklerini incelediğimizde de turistik seyahat amacıyla

Türkiye’den bu ülkeye gidenlerin olmadığını ancak Ermeni vatandaşların bavul ticareti yapmak ve Türkiye’deki akrabalarını ziyaret etmek amacıyla başta İstanbul olmak üzere, Antalya, Muğla ve İzmir’e seyahat ettikleri görülmektedir.⁸²

Türkiye’nin Ermenistan’a yapmış olduğu doğrudan yabancı sermaye yatırımları incelendiğinde; ülkemizin Ermenistan’a yapmış olduğu doğrudan yabancı sermaye yatırımları hakkındaki literatür taramasında gerek TÜİK’in gerekse Trade Map ve IMF’in verilerinin birbiriyle uyum içinde olmadıkları görülmüştür. Çalışmamızda diğer ülkeler için dikkate aldığımız World Bank verileri Ermenistan için de dikkate alınarak Türkiye’nin Ermenistan’a yapmış olduğu DYSY aşağıda Tablo 109’da görüldüğü gibidir.

Tablo 109: Türkiye’nin Ermenistan’a Yapmış Olduğu DYSY (Milyon \$) 2010-2019

Yıllar	Ermenistan’a Giriş Yapan Toplam DYSY	Türkiye’nin Ermenistan’a Yapmış Olduğu Toplam DYSY*	Ermenistan’ın Türkiye’ye Yapmış Olduğu DYSY
2010	529.321	27	-
2011	653.219	27	-
2012	496.436	27	-
2013	346.092	27	-
2014	406.578	27	-
2015	184.127	23	-
2016	333.733	23	-
2017	250.935	23	-
2018	254.246.	23	-
2019	254.077	23	-

Kaynak: World Bank, Foreign Direct Investment (26.11.2020).

<https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?end=2019&locations=AM&start=2000>

*ITS Investment Map, <http://www.Investmentmap.org/investment/time-series-by-country>

Tablo 109 incelendiğinde Türkiye’nin Ermenistan’a gerçekleştirmiş olduğu doğrudan yabancı sermaye yatırımları miktarları 2000-2019 yılları arasında 100 milyon ile 943 milyon dolar arasında dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. Yıllar itibariyle ülkemizden Ermenistan’a yapılan doğrudan yabancı sermaye yatırımı akışının en yüksek olduğu yıllar 2006-2014 yıllarıdır. Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının en yüksek oranda gerçekleştirildiği yıllar ise 2008, 2009 ve 2007 yıllarıdır. Yapılan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının tutarları ise sırasıyla 943, 760 ve 667 milyondardır. Diğer yıllarda ise bu rakamlar 104-654 milyon dolar

⁸² İki ülke arasında gerçekleşen kayıt dışı ticaretin yapılışı ve beklentiler konusunda daha geniş bilgi için bkz: Ozinian (2009) Veliyev (2009).

arasında seyretmiştir. DYSY verilerinde dikkatimizi çeken bir diğer nokta ise 2015 yılından itibaren Türkiye tarafından yapılan doğrudan yabancı sermaye yatırımları tutarlarının %40-45 oranında azalmaya başlaması olmuştur. Bunun nedenleri arasında 2015 yılından beri ülkemizin içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik darboğaz ve 2015 yılında ülkemiz ile Rusya arasında yaşanan uçak krizi sonucunda Ermenistan'ın her zaman olduğu gibi yine Rusya Federasyonu tarafında yer almış olmasıdır.

Türkiye'nin toplam doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının içinde Ermenistan'ın payı ise oldukça düşük düzeyde olup, %0,23-27 arasında seyretmektedir. Ayrıca ülkemizin yapmış olduğu DYSY'lerinin tamamını sanayi malları oluşturmaktadır. Ermenistan tarafından ise Türkiye'ye yönelik herhangi bir DYSY bugüne kadar yapılmamıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE-AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ'NE ÜYE ÜLKELER ARASINDAKİ TİCARETİN ANALİZİ: GRAVITY (ÇEKİM) MODELİ

Çalışmamızın bu bölümünde Türkiye ile Avrasya Ekonomik Birliği'ne üye ülkeler arasındaki ikili ticaretin akışı (2015-2019) dönemi göz önünde bulundurularak çekim modeli ile analiz edilecektir. Analize başlamadan önce, kavramsal olarak modelin tanımı, doğuşu, teorik altyapısı ve modelde kullanılan değişkenlerin neler olduğu yazında ön plana çıkmış olan makaleler ve araştırmacıların yapmış oldukları çalışmalar aracılığıyla açıklanacaktır.

4.1. Çekim Modelinin Tanımı

Çekim modeli, iki veya daha fazla konum arasındaki farklı akımların ve bu akımların nedenlerini, etkilerini tahmin etmeye çalışan ampirik bir modeldir. Model temel olarak Sir Isaac Newton'un Evrensel Çekim Kanunu'na (Law of Universal Gravitation) dayanmakta olup adını da bu kanundan almıştır. (Bergeijk ve Brakman, 2010: 1-4).

Isaac Newton, 1687 yılında "Evrensel Yerçekimi Yasasını" önermiştir. Bu yasadaki esinlenerek oluşturulan çekim modeli sosyal bilimlerde de iki ülke-bölge (veya daha fazlası) arasındaki ticaret akımlarını, sermaye akımlarını veya göç gibi hareketleri açıklamak amacıyla pek çok alanda kullanılmaya başlanmıştır⁸³.

4.2. Çekim Modelinin Doğuşu ve Teorik Altyapısı

Çekim modelinin ortaya çıkmasına pek çok araştırmacı öncülük etmiş olsa da, modelin ilk matematiksel formülasyonunu tasarlayan ve ampirik uygulamasını gerçekleştiren kişi Jan Tinbergen'dir. Tinbergen, Hollanda'lı bir ekonomist olup, 1962 yılında yayınlamış olduğu "Sprint the World Economy: Suggestions for an International Economy Policy" başlıklı kitabının alt kısmında yer alan formülasyon,

⁸³ Çekim modeli aynı zamanda, yabancı sermaye akımları, uluslararası insan göçleri, ülkeler arasındaki dil, uzaklık, ortak sınırlar, ekonomik özgürlükler vb. daha birçok faktörün açıklanmasında kullanılmaktadır. Bkz. Mele ve Quarto (2017), Buckley ve Casson (1981), Navaretti ve Venables (2004), Kolstad ve Wiig (2012), Bacchetta, vd., (2012), Anderson ve von Vincoop (2004), Bergstrand ve Eger (2013), Karemera, vd., (2000), Plane, D.A. (1984).

literatürde çekim modelinin ilk kullanımı olarak referans alınmaya başlamıştır (Dinçer, 2014:4).

Ancak çekim modelinin uzun bir geçmişe sahip olduğu görülmektedir. Timbergen'den önce de farklı çalışma alanlarında pek çok yazarın modele yönelik öncü çalışmalar yaptığı görülmektedir. Çekim modelinin belirginleşmeye başladığı öncü yapıtlardan birisi Ernest Raventein'in 1885 yılında yayınlanan göç konulu makalesidir. Diğer taraftan, Bertil Ohlin'in yirminci yüzyılın ilk yarısında, klasik ticaret modellerinin dış ticaret ile (coğrafi) konum arasındaki ilişkiyi göz önünde bulundurmadıkları görülmüştür. Timbergen'den önce Isard ve Peck'in de, 1954 yılında yayınlamış oldukları ortak makalede çekim modelini formüle etmeye çalışmışlardır. Isard ve Peck yapmış oldukları çalışmada, çok taraflı ticaret ile uzaklık arasındaki ilişkiyi, taşıma maliyetleri açısından analiz etmeye çalışmışlardır. Ancak modelde Newton'un yerçekimi yasasından değil de "potansiyel elektrik" kavramından etkilenmişlerdir. Isard'ın dış ticaretteki ölçüm zorluklarından, kültürel unsurlar ile birlikte ülkeler arasındaki uzaklığın önemine varıncaya kadar farklı olguların (değişkenlerin) bir kısmını incelediği görülmektedir (Dinçer 2014:3).

Isard, çekim modelini formüle etmeye çok yaklaşmış olsa da bunu gerçekleştirmediği görülmüştür. Böylece 1960'lı yılların başından itibaren çekim modelinin ilk etkileri başlamıştır. Modelin genel kabul görmesi ve farklı birçok alanda kullanılmaya başlanmasında Timbergen'in modeli tanıtması oldukça etkili olmuştur. Çekim modeli temellerini Newton'un çekim yasasından almıştır. Bu yasaya göre i ve j cisimleri arasındaki çekim gücü şu şekilde formüle edilmiştir (Head, 2003:2).

$$(1) F_{ij} = G \frac{M_i M_j}{d_{ij}^2}$$

(1) Numaralı denklemde;

F_{ij} ; i ve j cisimleri arasındaki çekim kuvvetini,

M_i ; i cisminin kütlesini,

M_j ; j cisminin kütlesini,

G; evrensel çekim sabitini ve

d_{ij} ; i ve j cisimleri arasındaki uzaklığı ifade etmektedir.

Newton'un evrensel çekim kanununa göre; iki kütle arasındaki çekim gücü kütlelerin büyüklüğü ile doğru, aralarındaki mesafenin karesi ile de ters orantılıdır. Bu kanundan esinlenerek oluşturulan çekim modeli uluslararası ticarete, kütleler arasındaki çekim kuvveti yerini ticaret akımlarına bırakır. Dolayısıyla çekim kuvvetini yansıtan (1) numaralı denklem, ticaret akımlarını analiz etmek için kullanılan ve aşağıda görülen (2) numaralı denkleme dönüşmektedir.

$$(2) T_{ij} = A \frac{GDP_i GDP_j}{d_{ij}^2}$$

(2) Numaralı denklemde;

T_{ij} ; i ve j ülkeleri arasındaki ticaret akımını,

GDP_i ; i ülkesinin GSYH'sını

GDP_j ; j ülkesinin GSYH'sını,

A; Sabit ve

d_{ij} ; i ve j ülkeleri arasındaki uzaklığı ifade etmektedir.

(2) numaralı denklem, ülkeler arasındaki ticaret akımlarının; ülkelerin gelir seviyeleri ile doğru, aralarındaki mesafe/uzaklık ile ters orantılı olduğunu açıklamaktadır (Genç, 2011: 80-81).

Çekim modelinin teorik altyapısı ile ilgili gelişmeler ise şu şekilde seyretmiştir; 1962 yılında Timbergen, Newton'un çekim yasasını, uluslararası ticaret akımlarını incelemek amacıyla ekonomi alanına uygulayarak modelin temelini atmıştır. Timbergen'den sonra birçok araştırmacının da bu yönetime başvurduğu görülmüştür. Timbergen'e göre "ülkelerin potansiyel dışsatım hacimleri ile fiili dışsatım hacimleri arasındaki farkın hesap edilmesi, dışsatımın temel belirleyicilerinin açığa çıkarılması açısından atılacak ilk adımdır." (Timbergen, 1962: 262). Böyle bir hesaplama dışsatım yapan ülkenin, dışalım yaptığı ülkelerde ayrıcalıklı işlemlere tabii olup olmadığını göstereceği gibi, dış ticarete ülkelerarasındaki farklılıkların nedenlerinin araştırılmasına zemin oluşturacaktır. Timbergen'in uluslararası ticarete yapmış olduğu analizin birinci aşamasında bir ülkeden diğer ülkeye gerçekleştirilen toplam dışsatım düzeyini az sayıda ancak önemli değişkenlerle açıkladığı görülmüştür. Literatürde çekim modeli olarak ifade edilen denklem (3) aşağıda verilmiştir.

$$(3) E_{ij} = \alpha_0 \frac{Y_i^{\alpha_1} Y_j^{\alpha_2}}{D_{ij}^{\alpha_3}}$$

E_{ij} ; i ülkesinden j ülkesine yapılan dışsattım akımı,

$Y_i^{\alpha_1}$; i ülkesinin GSMH türünden ifade edilen ekonomik büyüklüğü (dışsattım yapan ülke),

$Y_j^{\alpha_2}$; j ülkesinin GSMH türünden ifade edilen ekonomik büyüklüğü (dışalım yapan ülke),

$D_{ij}^{\alpha_3}$; i ve j ülkeleri arasındaki coğrafi uzaklık,

$\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3$ modelin parametreleridir (Timbergen, 1962:264)

Modelde $\alpha_1 = \alpha_2 = 1$ ve $\alpha_3 = 2$ olması durumunda Newton'un geliştirdiği ortaya attığı yerçekimi yasası ile özdeş hale gelmiştir.

Timbergen tarafından oluşturulan çekim modeli ilk olarak, dış ticareti ülkelerin ekonomik büyüklükleri ile yine ülkeler arasındaki coğrafi uzaklıkları göz önünde bulundurarak açıklamıştır. Çalışmanın sonucunda ülkeler arasında yapılan dış ticareti etkileyen pek çok unsurun olmasına rağmen, hiçbirisi bu üç değişkenin sahip olduğu kadar belirleyici bir etkiye sahip değildir (Tinbergen, 1962: 263). Bahse konu u üç değişken şunlardır;

(1) Bir ülkenin sahip olduğu dışsattım sunum seviyesi, ülkenin ekonomik büyüklüğüne bağlıdır.

(2) Bir ülkenin gerçekleştirdiği dışsattım sunum seviyesi, dışalım yapan ülkenin ekonomik büyüklüğüne bağlıdır.

(3) Ticaret hacmi ile ulaştırma maliyetleri arasında güçlü ve negatif ilişki vardır. Dış ticaret yapan ülkeler arasındaki uzaklık arttıkça ulaştırma maliyetleri de artacaktır⁸⁴.

Timbergen çekim modeli ile yapmış olduğu analizin ikinci aşamasında ülkeler arasında gerçekleştirilen dış ticarete, salt üç ekonomik değişkene ilave, politik veya yarı ekonomik değişkenlerin de etkilenip etkilenmediklerini tespit etmek için modele

⁸⁴ Geniş bilgi için bkz; Dinçer, G. (2013) "Dış Ticaret Kuramında Çekim Modeli: Türkiye-AB Ticaretinin Analizi", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2013, ss.9-10.

kukla değişkenler ekleyerek genişletmiştir. “Buna göre; ticaret ilişkisine giren ülkelerin İngiliz Milletler Topluluğu Üyesi ülkelerden olup olmadıkları, Benelüks ülkesi olup olmadıkları ve ülkelerin birbirlerine sınır komşusu olup olmadıkları yönünde ayrıma giderek söz konusu yeni kukla değişkenleri denkleme ekleyerek şu denklemi elde etmiştir:

$$E_{ij} = \alpha_0 (Y_i^{\alpha_1}) (Y_j^{\alpha_2}) (D_{ij}^{\alpha_3}) (N^{\alpha_4}) (P_C^{\alpha_5}) (P_B^{\alpha_6})$$

N : Komşu ülkeler için kukla değişken,

P_C : İngiliz Milletler Topluluğu için kukla değişken,

P_b : Benelüks ülkeleri için kukla değişken.

Modelin test sonuçlarına göre, İngiliz Milletler Topluluğu olmanın üye ülkeler arasındaki ticareti olumlu yönde etkilemektedir. Ancak Benelüks ülkesi veya sınır komşusu olmanın, korelasyon katsayıları üzerinde fazla etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır” (Dinçer, 2014:10).

İlerleyen yıllarda Tinbergen’in çekim modelinin teorik altyapısına yönelik birçok çalışma daha yaptığı görülmektedir. Yazar, 1958 yılında 18 ülke için yapmış olduğu testleri, 1959 yılı verileri ile 42 ülke için ayrı bir teste daha uyguladığı görülmektedir. Tinbergen son aşamada çekim modeline Gini yoğunlaşma katsayısını da ekleyerek şu şekilde formüle etmiştir; G = Gini yoğunlaşma katsayısı: Bir ülke eğer sadece bir malı dışarıya satıyorsa, Gini endeksi 100 değerini alacaktır. Dışsatımdaki mal sepeti çeşitlendikçe, endeks değeri düşecektir. Tinbergen Gini yoğunlaşma katsayısını şu şekilde formüle etmiştir:

$$E_{ij} = \alpha_0 (Y_i^{\alpha_1}) (Y_j^{\alpha_2}) (D_{ij}^{\alpha_3}) (G^{\alpha_4})$$

Tinbergen’in çekim modeli ile ilgili olarak yapmış olduğu çalışmalar ve elde ettiği bulgular sonucunda analizlerinin dünya ticaret akımlarının incelenmesinde ümit verici bir yaklaşımın ilk versiyonu olduğunu, ancak ilerleyen yıllarda yapılacak olan daha ayrıntılı çalışmaların daha doyurucu sonuçlar verebileceğini ve dış ticarete (coğrafi konum) ile serbest dış ticarete yönelik engellerin sonuçlarına ilişkin daha somut bulgulara ulaşılabileceğini önemle belirtmiştir (Dinçer, 2011:12). Tinbergen’in bu çalışmasını takiben Pöyhönen yaptığı çalışmada, Avrupa ülkeleri arasında yapılan dış ticareti, ülkelerin GSYH’leri ve aralarındaki uzaklığı göz önünde bulundurarak incelemiştir (Pöyhönen, 1963:99).

Linnemann 1966'da Timbergen'in modeline daha fazla değişken ekleyerek, ülkelerin ekonomik büyüklüklerinin, ülkelerin nüfusları tarafından da temsil edilebileceği düşüncesi ile çekim modelini genişletmiştir. Genişletilmiş çekim modeli denklemi ise aşağıda görüldüğü gibidir:

$$T_{ij} = \beta_0 \text{GDP}_i^{\beta_1} \text{GDP}_j^{\beta_2} \text{POP}_i^{\beta_3} \text{POP}_j^{\beta_4} d_{ij}^{\beta_5}$$

Bu denklemde;

POP_i ; i ülkesinin nüfusunu

POP_j ; j ülkesinin nüfusunu ifade etmektedir.

Linnemann'ın (1966) kitabında "Hangi Faktörler Ülkeleri Ticaret Yapmaya İter?", sorusu üzerine odaklandığı görülmektedir. Yazar tanımlanan faktörlerin ülkeler arasındaki dış ticaret akımlarını açıklamada sahip oldukları ağırlıklarını ölçmeyi amaç edinmiştir (Deardorff, 1995:5).

1970'li yıllara gelindiğinde ise çekim modeli uluslararası ticaret akımlarının analizlerinde kullanılmaya başlayan önemli bir model olmuştur (De Benedictis ve Taglioni, 2011:56). Ancak modelin yüksek ampirik açıklama gücüne rağmen teorik temelini tam olarak ortaya konulmayışı büyük eleştirilere neden olmuştur. İlerleyen yıllarda modelin altyapısını geliştirmeye yönelik çalışmaların yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle 1980'den sonra yapılan çalışmaların büyük çoğunluğunun tüm ticaret teorilerini açıklayabilecek türden oldukları görülmeye başlanmıştır (De Benedictis ve Taglioni, 2011:64).

Öte yandan Deardorff (1995), makalesinde çekim modelinin Hecksher-Ohlin modeliyle örtüştüğü noktalar üzerinde durmuştur. Çekim modelinin eksik rekabete dayalı ticaret kuramları ile örtüştüğünü ancak bu ayrıma netlik kazandırabilmek için, çekim modeli ile yapılmış olan analizlerin sonuçlarının iki kez düşünülmesi gerektiğini ifade etmiştir (Dinçer, 2014:8-9).

1980'li yıllardan sonra çekim modelinin teorik altyapısının oluşmasına katkı yapan çalışmalardan bir tanesi de Krugman (1980)'dir. Krugman çalışmasında modeli tekeli rekabet teorisi ile açıklamaya çalışmıştır. Eaton ve Kortum (2002), modeli Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisi ile açıklamışlardır. Melitz ise 2003 yılında, modeli firma heterojenliği ile açıklamaya çalışarak yapmıştır. Yapılmış olan bu çalışmalara ilave olarak daha sonraki yıllarda farklı ülkelerdeki birçok akademisyen

ve araştırmacı tarafından birçok alanda uygulamaya yönelik olarak yapılan katkılar sonucunda, çekim modeli bugün uygulanmakta olan halini almıştır.

4.3. ekim Modelinde Kullanılan Değişkenler

ekim modeli ilk ortaya çıktığı 1885'ten günümüze kadar geçen süre içerisinde kuramsal düzlemde olduğu kadar, ampirik uygulamaları bakımından da önemli ölçüde gelişme göstermiştir. Ayrıca modelde kullanılan değişkenler, nicel (llebilen) ve nitel (kukla) değişkenlerden oluşmaktadır. Kukla değişkenler, ülkelerin geçmişten günümüze birbirleriyle olan tarihi bağlarını, sosyal ve kültürel açıdan birbirlerine olan benzerliklerini aynı zamanda bölgeselleşme oluşumlarının, ikili ticaret akımları üzerinde oluşturacağı muhtemel etkilerini ortaya koymak için modele dâhil edilmişlerdir (Genç, 2011:83).

1970'li yıllardan itibaren modele pek çok farklı değişken eklenmeye başlamıştır. Aşağıda bu değişkenlerin her birinin içeriği ve modelin tahmini sonucunda alacakları muhtemel işaretleri hakkında görüşler sunulmaktadır.

4.3.1. Gelir (GSYH) ve Nüfus

Bu değişken, ülkelerin GSYH'si hakkında bilgi vermektedir. GSYH; bir ekonomide bir yıllık bir dönemde ülke içerisinde üretimi gerçekleştirilen nihai mal ve hizmetlerin toplamından oluşur (Bocutoğlu, 2015:32).

ekim modelinde ekonomik büyüklükler denilince ülkelerin GSYH değerleri değişken olarak kullanılmaktadır. Söz konusu teoriye göre, ülkelerin dış ticaret hacimleri ile GSYH'leri arasında doğru yönlü bir iliki bulunmaktadır. GSYH'nin artması ülkeler arasındaki dış ticaret hacminin artmasına neden olurken, tersi durumda ise ülkeler arasındaki dış ticaret hacmi azalan yönlü bir seyir izleyecektir⁸⁵.

Bu bağlamda ihracatçı ülkenin geliri (GSYH) o ülkenin ihracat kapasitesinin büyüklüğünü yansıtılmaktadır. İhracat yapan ülkenin gelir seviyesinin artması, o ülkenin ihracatını ve ticaret hacmini olumlu yönde etkileyecektir. İthalatçı lkenin GSYH'sindeki artış ise, bu ülkelerin dış ticaret yaptığı diğer ülkelerden öncekine

⁸⁵ Daha detaylı bilgi için Bkz. Eaton ve Tamura (1995), Frankel, v.d., (1997a, 1997b), Rauch, (1999), Yılmaz, (2010).

oranla daha fazla miktarda mal ve hizmet talep etmesine neden olacaktır. Bu durum ihracatçı ülke gelirinin artmasına ve aynı zamanda ülkeler arasındaki ticaret hacminin genişlemesine neden olacaktır. Kısacası dış ticaret ile ülkelerin GSYH'sinde yakın bir ilişki söz konusudur. Bir ülkenin üretim potansiyeli ile ihracat kapasitesi arasında doğru yönlü bir ilişki mevcuttur.

Çekim modelinde sıkça değişken olarak kullanılan ülkelerin nüfusu ile, dış ticaret akımı arasındaki ilişki ise net değildir. Bu nedenle dış ticaret ilişkisi bulunan ülkelerin nüfuslarının söz konusu dış ticaret akımına pozitif yönlü etkisinin olma ihtimaline karşın, daima bir belirsizlik taşıdığı görülmektedir (Subaşat ve Yetkiner, 2010:186)⁸⁶.

4.3.2. Uzaklık-Mesafe

Çekim modelinde kullanılan uzaklık değişkeni, karşılıklı ticaret yapmak isteyen ülkelerin katlanmak zorunda oldukları ulaşım maliyetlerini belirleyebilmek için kullanılan bir değişkendir. Bu değişken aynı zamanda taşıma süresini de kapsamaktadır. Smarzynska'ya göre, daha önce kullanılmayan bu değişken aslında çekim modelinin ruhuna çok uygundur. Bir başka ifade ile ülkelerin göreceli konumları, en az GSYH büyüklükleri kadar dış ticaret akımlarını etkilemektedir. Benzer şekilde Deardorff (1998) çalışmasında dış ticaret yapan ülkelerin sadece birbiriyle olan mutlak uzaklıklarını değil, tüm ülkelere olan uzaklıkların hesaba katılması gerektiğini belirtmektedir. Yine, Frankel ve Wei (1998)'de bölgeselleşmeye yönelik yapmış oldukları çalışmada bölgelerin birbirlerine olan uzaklıkları ve bunun etkilerini analiz ettikleri görülmektedir (Smarzynska, 2001: 380)⁸⁷.

Yapılan uygulamalı çalışmalar sonucunda (bazı istisnalar dışında) ülkeler arasındaki uzaklık ile ticaret akımları arasında ters yönlü bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir⁸⁸.

⁸⁶ Daha detaylı bilgi için Bkz. Bergstrand (1989).

⁸⁷ Daha detaylı bilgi için Bkz. Frankel ve Wei (1998).

⁸⁸ Daha detaylı bilgi için Bkz. Greenaway ve Milner (2002), Hausman, vd., (2005)

4.3.3. Kişi Başına Düşen Milli Gelir

Çekim modelinde kullanılan ortak değişkenlerden bir diğeri de dış ticaret yapan ülkeler arasındaki bireylerin kişi başına düşen milli geliridir. Kişi başına düşen milli gelir, literatürde fert başına düşen GSYH olarak da tanımlanır ve iktisadi refahın ölçüsüdür. İktisadi refah kıt kaynaklardan elde edilen haz ve tatmin duygularının para birimi ile ifadesidir. İktisadi refahın ölçülmesinde ise iki farklı yaklaşım mevcuttur. Bunlardan birisi piyasa döviz kuru yaklaşımı, diğeri ise satın alma gücü paritesi döviz kuru yaklaşımıdır (Bocutoğlu, 2015:59-60). Kişi başına düşen GSYH şu şekilde hesap edilir;

$$\text{Kişi başına düşen GSYH} = \text{Nominal GSYH} / \text{Toplam Nüfus}$$

Satın alma gücü paritesi döviz kuru yaklaşımına göre; kişi başına düşen dolar cinsinden GSYH'nin iç piyasadaki satın alma gücü dikkate alınır. Ancak ülkelerin refah seviyelerinin karşılaştırılmasında yaygın olarak piyasa döviz kuru yaklaşımı kullanılmaktadır⁸⁹.

Bu değişkenin kullanıldığı çekim modellerinde, ticari ortakların kişi başına düşen milli gelirlerinin yüksek olmasının, ülkeler arasındaki ticaret hacmini pozitif yönde etkilemesi beklenmektedir (Artan, 2012:134).

Konu ile ilgili olarak, Batra (2006) ve Xuegang, vd., (2008) yapmış oldukları çalışmaların sonuçları da bu durumu desteklemektedir⁹⁰. Ancak Rahman (2003) ve Sohn (2005), tek ülke analizi yaptıkları benzer bir modelde, kişi başına düşen gelir değişkeninin pozitif katsayılı olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamsız olduğunu tespit etmişlerdir⁹¹.

4.3.4. Kukla Değişkenler

Çekim modelinde kukla değişkenler; dış ticarete bulunan ülkelerin ihracat-ithalatını etkileyen tüm faktörleri göz önünde bulundurarak bunların modele dahil edilmesiyle yansız tahminlerin yapılmasına katkı sağlayan değişkenlerdir (Piermartini ve Teh, 2005:39).

⁸⁹ Daha detaylı bilgi için Bkz. Bocutoğlu (2015).

⁹⁰ Daha detaylı bilgi için Bkz. Batra (2006)

⁹¹ Daha detaylı bilgi için Bkz. Rahman (2003), Sohn (2005).

Modelde ülkeler arasında yapılan ticaret akımlarında sıkça kullanılan kukla değişkenler şunlardır: Ortak dil, ortak kültür, ortak sınır, ortak din, ülkelerin serbest ticaret anlaşması yapıp yapmadıkları, ortak para birimi, bölgesel ekonomik bütünleşme içinde yer alıp almadıkları (AB’de olduğu gibi). Ayrıca ülkelerin kurumsal benzerlikleri-farklılıkları ile teknolojik gelişmedeki benzerlik ve farklılıkları gibi unsurların da salt ekonomik olgular olmamakla birlikte çekim modeli uygulamalarında kukla değişken olarak sıkça kullanıldıkları görülmektedir⁹².

Kukla değişkenler modelde kullanılırken ortak değişkenlere sahip olmaları durumunda 1, ortak değişkene sahip olmamaları durumunda ise 0 şeklinde gösterilir⁹³. Çekim modelinde kullanılan kukla değişkenlerin ülkelerin ticari akımları üzerinde oluşturduğu etkilere yönelik yapılan araştırmaların ise, bazı istisnalar dışında birbirleri ile büyük benzerlik gösterdiği görülmektedir.

Ortak dil-kültür, çekim modelinde sıkça kullanılan kukla değişkenler arasında yer almaktadır. Yapılan çalışmalarda ise ortak dili konuşan ülkeler arasında daha fazla dış ticaret yapılabileceği tespit edilmiştir. Çünkü dış ticaret yapan ülkeler arasında ortak dilin konuşuluyor olması maliyetleri aşağıya çekebileceği gibi, ortaya çıkabilecek problemlerin de yüz yüze görüşülerek daha kısa süre içerisinde çözüme kavuşmasını sağlar. Ayrıca ticaret ortağı diğer ülkelerin kültürel altyapısı hakkında da daha fazla bilgi sahibi olunmasına katkı sağlayarak iyi ilişkilerin kurulmasında önemli bir rol oynar (Golovko, 2009:8-9).

Ortak sınır ve kurumsal yapıların benzerlikleri ile, yapılan güncel ampirik çalışmalarda ikili ticaret akımlarının maliyetlerini belirlemek için mesafenin yanı sıra çekim modeline bazı ilave değişkenler eklenmiş ve şu şekilde formüle edilmiştir (Bacchetta, vd., 2012:107).

$$t_{ij} = d_{ij}^{\delta_1} \cdot \exp(\delta_2 cont_{ij} + \delta_3 lang_{ij} + \delta_4 ccol_{ij} + \delta_5 col_{ij} + \delta_6 landlock_{ij} + \delta_7 RTA_{ij})$$

Burada;

cont; i ve j ülkelerinin sınır komşuları olup olmadıklarını,

lang; aynı dili konuşup konuşmadıklarını,

⁹² Daha detaylı bilgi için Bkz. Piermartini ve Teh (2005).

⁹³ Daha detaylı bilgi için Bkz. Hausman, vd., (2005).

ccol; aynı ülkenin kolonileri olup olmadıklarını,

col; aralarında koloni bağı olup olmadıklarını,

landlock; ticaret yapan ülkelerden birinin veya ikisinin denize çıkışının olup olmadığını,

RTA; ülkelerin bölgesel ticaret anlaşmasının tarafı olup olmadığını gösteren değişkenlerdir.

Bu kukla değişkenlerin modele dahil edilmesi halinde her birinin farklı ağırlıkta etkisinin olduğu görülmektedir. Bu konuda belirleyici faktör yapılmak istenen araştırma ile belirlenmek istenen husustur⁹⁴.

Feenstra, v.d., (2001)'de yapmış oldukları çalışmada, ABD ve Kanada arasında (1970-1990) döneminde yapılan dış ticaret akımlarını incelemişlerdir. Çalışmalarında; mal dışsatımı, GSYH, Uzaklık verileri ile kukla değişken olarak da ortak dil unsurunu kullandıkları görülmektedir (Feenstra, v.d., 2001:430-447).

Greene (2013) Ülkelerarası dış ticaret akımında kukla değişken olarak ABD'nin dış ticaretinde yer alan ürünlerin ileri teknoloji ürünü olup olmadıklarını belirlemeye yönelik (1990-2011) dönemini kapsayan bir çalışma yapmışlardır. Çalışmada birçok değişken kullanılmış olup bunlar; kişi başına düşen GSYH, nüfus, nüfusun yoğunluğu, uzaklık, ülkelerin fiziki yüz ölçümleri, dış satım yapılan ülkenin alt yapı kalitesi endeks değerleri, sınıra komşu olup olmadıkları, ortak dil kullanıp kullanmadıkları, ticari özgürlük endeks değerleri, gümrük tarifeleri, ekonomik kalkınma endeks değerleri, serbest ticaret anlaşmalarına ortak üyelikleriyle birlikte ortak kültüre sahip olup olmadıkları teste tabi tutulmuş. Yapılan analizler sonucunda ABD'nin ihracatında ileri teknoloji ürün grubunda yer alan malların artış yönünde olduğunu, ancak coğrafi uzaklığın bu durumu negatif yönde etkilediğini tespit etmişlerdir (Dinçer, 2014:18).

Diğer taraftan dünya tarihinde bazı ülkelerin, diğerlerini sömürge olarak kullandıkları bilinmektedir. Günümüzde bu durum minimum seviyeye inmiş olsa da etkilerinin hala devam ediyor olması yadsınamaz. Dolayısıyla ticaret akımları üzerinde sömürgecilik faaliyeti ile daha birçok kukla değişkenler oluşturulmaktadır⁹⁵.

⁹⁴ Daha detaylı bilgi için Bknz. Bachetta, v.d., (2012), Anderson ve von Wincoop, (2003).

⁹⁵ Daha detaylı bilgi için Bkz. Egger, P. (2002), Howard, j.W (1999), Fukunari ve Lee (2006), Eichengreen ve Irwin (1998), Pusterla (2007), Soloage ve Winters (1999).

4.3.5. Diğer Değişkenler

Ekonomik büyüklük ve uzaklık çekim modelinde kullanılan temel değişkenlerdir. Ancak uygulamada uygun nitel ve nicel değişkenlerin eklenmesiyle “genişletilmiş” model biçiminde son yıllarda yaygın olarak kullanılan bir model haline gelmiştir. Genişletilmiş çekim modellerinde, ikili ticari ilişkide bulunan ülkelerin nüfuslarının yanı sıra mekânsal durumları, yüz ölçümleri, iletişim teknolojisinde yaşanan gelişmeler ve internet kullanımı gibi değişkenlerinde çekim modeline eklenerek kullanıldığı görülmektedir⁹⁶.

Bunlara ilave olarak; ülkelerin gelişmişlik düzeyleri arasındaki farklılıklar ile birlikte kişi başına düşen milli gelirler arasındaki farklılıklardan tutunuz da ülkelerin hali hazırdaki altyapı olanaklarına varıncaya kadar daha birçok farklı değişken modele eklenerek etkilerini belirlemeye yönelik analizlerin yapıldığı bilinmektedir. Sonuç itibariyle çekim modeli, ilave edilen tüm bu yeni değişkenlerle iktisadi teoriye daha uygun hale getirilmeye çalışılmıştır.

4.4. Çekim Modeli Literatür Taraması

Hummels ve Levinshon (1995), Helpman’ın (1987)’ de incelediği farklı gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında yapılan ikili ticareti çekim modeliyle test etmişlerdir. Çalışma sonucunda Hummels ve Levinshon’un bulgularına göre; gelişmiş ülkeler arasında yapılan ticaret için ağırlık modelinin nispeten uygun sonuçlar verdiği görülmüştür. Gelişmiş olan ülkeler ve az gelişmiş olan ülkeler arasında yapılan ikili ticarete ise, ilişkinin istatistiksel olarak daha az görülmesiyle birlikte yine de iyi sayılabilecek düzeyde olduğu görülmüştür. Bu durumda ulaşılan sonuçlara göre ağırlık denkleminin geçerli olabilmesi için ihtisaslaşmanın varlığı şart değildir. Bu sonuç daha sonra Feenstra vd., tarafından yapılan çalışmanın sonuçlarıyla benzerdir.

Wall (1999), çalışmasında, dış ticarete korumacılık politikalarının ABD’nin ticaret hacmi ve refahı üzerinde oluşturacağı etkileri tahmin etmek amacıyla çekim modelini kullanmıştır. Çalışmada farklı iki tahmin yapılmıştır. Bunlardan ilkinde, 1994-1996 yılları arasında 85 ülkenin panel veri setini kullanarak en küçük kareler yöntemiyle tahmin yapılmıştır. Diğerinde ise temel çekim modeli, Heritage Foundation’un ticaret özgürlüğü endeksinin ticaret politikası bileşenleriyle

⁹⁶ Daha detaylı bilgi için Bkz. Freund ve Weinhold (2004), Clarke (2008), Artan ve Kalaycı (2009).

güçlendirilerek söz konusu ticaretin artıp artmadığı tahmin edilmiştir. Çalışmanın sonucunda endeks katsayısının negatif olduğu, bu durumun nedeninin ise 1996'da dünya çapında görülen ticaretteki korumacılık politikaları olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum ABD'nin ihracatının %26.2 oranında düşmesine sebep olmuştur. Ayrıca ABD'nin NAFTA dışındaki ülkelerden ithalatını ise %15.4 oranında azaltarak ABD'nin GSYH'sinde %1.45 oranında düşüşe neden olduğu görülmüştür. Yine tahmin sonrası gözlemlerde dış ticareti önleme üzerindeki kısıtlamalar kaldırıldığında, GSYH katsayıları önemli ölçüde daha küçük iken ticaret özgürlüğü endeksi katsayısının daha büyük olmasının istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Wall'a göre refahtaki düşüşün ana nedeninin verimlilikteki düşüşten ziyade denizaşırı kotaların ağırlığı, korumacılıktan kaynaklanmaktadır.

Helvin ve Nillsson (2000), yılında yapmış oldukları çalışmada AB, NAFTA ülkeleri ile Asya (ASEME)'e üye ülkeler arasındaki dış ticaret akışındaki ön yargının ne ölçüde olduğunu yer çekim modeliyle karşılaştırmışlar. Yapılan çalışmanın sonucunda hem AB'nin hem de NAFTA'nın Asya (ASEM) ile ticari entegrasyon seviyesinin OECD ülkeleri arasında yapılan ticari entegrasyon ortalamasının üstünde bir referans noktasında olduğunu; ancak, NAFTA ve AB ülkeleri arasındaki ticari entegrasyonunun seviyesini koruduğunu tespit etmişlerdir. Bu nedenle üçlü ticaret bloğu üçgeni AB ve NAFTA'dan ziyade, AB ve Asya arasında gerçekleştiğini tespit etmişlerdir.

Christie (2002), en küçük kareler yöntemiyle tahmin edilebilen çekim modelinden yararlanarak 1996-1999 dönemini içeren yatay kesit verilerini kullanarak OECD ülkeleriyle Güneydoğu Avrupa ülkeleri arasındaki ticaret hacmini tahmin etmeye çalışmıştır. Elde etmiş oldukları daha sonra değişik GSYH düzeyleri ve çeşitli ülkelere(muhtemel) üyeliklerin ticaret hacmi üzerinde oluşturacağı etkileri dikkate alan projeksiyonlarda kullanmışlardır. Çalışma sonucunda ulaşılan en önemli bulgu; bölge içinde üçlü bir gruplaşma bulunduğu ve bunun sonucunda ülkeler arasında yapılan ticaretin ya çok düşük ya da çok yüksek seviyede gerçekleşiyor olduğu ve böyle bir durumda uluslararası ticaret akımlarının homojenliğini yitirmeye başladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Uluslararası Ticaret Merkezi (UNCTAD), 2003 yılında gelişmekte olan ülkelerin ticaret potansiyellerini hesap etmek için çekim modelini kullanmış ve buna Tradesim adını vermiştir. Model ile gelişmekte olan 36 ihracatçı ülkeden 58 ithalatçı

ülkeye MacMap veri tabanı kullanılarak tahminde bulunulmuştur. Tradesim; ülkelerin dil farklılıklarını, okuryazarlık oranlarını, doğrudan yabancı sermaye yatırım stokunu (FDI), ikili ticaretteki pazara ulaşım tedbirlerini (uygulanan tarifeler, ayrıcalıklı uygulamalar, tarife kotaları ve antidamping uygulamaları), rekabet yoğunluğunu ve telekomünikasyon altyapısını içeren değişkenleri kapsamaktadır. Çalışmanın sonucunda ikili ticarete pazara ulaşım tedbirlerinin önemli ölçüde etkili ve negatif yönlü olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anderson ve Wincoop (2003), 1993 yılı verilerini kullanarak Kanada, ABD ve diğer 30 gelişmiş-sanayileşmiş ülkenin aralarında yapmış oldukları ticareti çekim modeli kullanarak analiz etmiştir. Çalışmanın birinci kısmında Kanada ve ABD incelenirken ikinci kısmındaki analizlerde ise ABD, Kanada ve diğer 30 sanayileşmiş ülke verileri değerlendirmeye alınmıştır. Kullanılan modelde araştırmacılar değişken olarak; ülkelerin ithalat rakamlarını, ihracat rakamlarını, coğrafi uzaklıklarını, GSYH' larını ve nüfus verilerini kullanmışlardır. Çalışmanın sonucunda, ülkelerin sınır etkilerinin dış ticareti önemli ölçüde azaltıcı etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca yine yapılan analizler sonucunda model oluşturulurken değişkenleri dikkatlice belirlenerek kullanılan çekim modellerinin dış ticaret akımlarını inceleme açısından çok önemli ve verimli bir analiz aracı olduğu ancak özensizce seçilen değişkenlerle kurulan modellerin tahminleri tesadüfi şekilde de olsa doğru yönde sonuç vermesinin güvenilir olmadığı tespit edilmiştir.

Martinez ve Lehmann (2003), yapmış oldukları çalışmada AB ile MERCOSUR ülkeleri arasındaki ikili ticaret akışının belirleyicileri ile birlikte, gerçekleşen ticaretin farklı aşamalarındaki gelişimini yer çekim modelini kullanarak analiz etmeye çalışmışlardır. Model değişken olarak ülkelerin altyapısı, ülkelerin yüzölçümü (km²), kişi başına düşen milli gelir ve reel döviz kurlarındaki farklılıkları içermektedir. Bu değişkenlerle yapılan analizde ticaret akışının gerçekleşip gerçekleşmediğini test etmişlerdir. Çalışma sonucunda ulaşılan bulgular ise şu şekildedir; bu iki blok arasında gerçekleştirilen (AB-MERCOSUR) ticaret potansiyelinin oldukça önemli olduğu, tahmin sonuçlarına göre ihracatçı ve ithalatçıların gelirleri ikili ticaret üzerinde pozitif etki oluşturmuştur. İhracatçıların nüfuslarındaki artışlar ihracat üzerinde negatif etki oluştururken, ithalatçıların nüfuslarındaki artışlar ihracatın üzerinde pozitif etki oluşturmaktadır. Bu durumda büyük ülkelerin, küçük ülkelere göre daha fazla ithalat yaptığı görülmüştür. Ayrıca

değişkenlerin dış ticaret üzerinde arttırıcı rol oynadığı ve ülkeler arasındaki gelir farklılıklarıyla birlikte döviz kurları ikili ticaret akışında önemli rol oynarken, altyapı değişkeni istatistiksel olarak anlamsız olduğu tespit edilmiştir.

Jayasingh ve Sarker (2004), çalışmalarında yer çekimi modelini kullanarak Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) ülkeleri arasındaki ticarete konu olan seçilmiş altı tarımsal gıda ürününün 1985-2000 yılları arasındaki ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkilerini belirlemeye çalışmışlardır. Çalışmanın sonucunda, bölge içinde gerçekleştirilen ticaretin payının dünyanın diğer bölgeleri arasında yapılan dış ticaret payına oranla daha önemli bir artış gösterdiğini bulmuşlardır.

Walsh (2006), yapmış olduğu çalışmada, 27 OECD ülkesinin 1999-2001 yılları arasındaki hizmet ithalatının belirleyicilerini değerlendirmek amacıyla OECD'nin 2003 yılı veri tabanını göz önüne alarak çekim modelini kullanmıştır. Çalışmasında Hausman-Taylor modeli ve Heritage Foundation'un ticaret politikası bileşeninden oluşturulan ticaret politikası değişkenlerini kullanmıştır. Çalışmanın sonucunda ekonomik özgürlük endeksinin, devlet hizmetlerinin ithalatı üzerinde olumsuz fakat önemsiz bir etkiye sahip olduğu kanısına ulaşmıştır. TRI katsayısı (Australian Productivity Commission's Trade Restrictive Index) ise toplam hizmetler için zayıf ancak anlamlı bulunmuştur.

Yihong ve Weiwei (2006), çalışmalarında çekim modeli vasıtasıyla ihracat benzerlik endeksini (export similarity index) kullanarak Çin ve ASEAN'ın altı lider ülkesini karşılaştırmıştır. Bu çalışmada çekim modeli vasıtasıyla Çin'in ASEAN piyasasındaki ihracat potansiyelini hesap etmişlerdir. Çalışmada birçok farklı değişkenin kullanıldığı görülmüş olup, yapılan testler sonucunda; ülkelerin ekonomik açıdan büyüklükleri ve mesafenin, Çin ile ASEAN arasında yapılan ikili ticarete istatistiksel olarak önemli bir etkiye sahip olduğu görülmüştür.

Baldwin ve Taglioni (2006), 2000-2007 dönemini göz önünde bulundurarak 187 ülkenin ticaret akımlarını incelemişlerdir. Modelde ülkelerin ithalatı, ihracatı, ara mallarının ithalatı, ara malların ihracatı, tüketim mallarının ithalatı, tüketim mallarının ihracatına ait veriler kullanılmıştır. Araştırmacılar modelin test sonuçlarını incelerken, uluslararası tedarik zincirleriyle, parça ticaretinin çekim modeliyle değerlendirilmesinin bazı eksik sonuçlar vereceği endişesi ile bu türdeki ticaret için modelde bazı modifikasyonlarla birlikte ilave değişkenler kullanılabileceğini

belirtmişlerdir. Önerilen değişikliklerden sonra modifikasyona uğrayan çekim modelini 187 ülkenin ticaret akımlarına uygulamışlardır. Yapılan analiz sonucuna göre; ülkeler arasındaki coğrafi uzaklığın, önemi daha az olmakla birlikte, hala ülkeler arasında gerçekleştirilen karşılıklı dış ticarete önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir.

Windgren (2006), Baltık Denizi Bölgesindeki (BSR) ülkeleri arasında yapılan endüstri içi ticaretin potansiyel avantajlarını analiz etmeye çalışmıştır. Analiz yapılırken HS-4 basamaklı seviye dikkate alınmış. Ticaret potansiyelinin belirlenmesinde uluslararası ticarete yaygın olarak kullanılan yer çekimi modeli kullanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda; Baltık Denizi Bölgesindeki (BSR) ticaret akımlarının AB 25+ (AB 25 ile Norveç ve Rusya) ile yapılan endüstri içi ticarete göre potansiyel bir öneme sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca (BSR) ülkeleri arasında ticaret potansiyelinin kademeli olarak doğruya doğru kaymasının muhtemel olduğunu yine bu ülkelerin endüstri içi ticarete uzmanlaşma alanlarında büyük değişikliklerin olduğu tespit edilmiştir.

Bénassy-Quéré v.d, (2007), büyük bir örneklem kümesini içeren analizde, gelişmekte olan 52 ülkenin 1985-2000 yılları arasındaki doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının belirleyicilerini incelemişlerdir. Fraser Enstitüsü'nün verilerine dayanarak oluşturulan panel veri tahminleri yanı sıra, 52 ülkeden oluşan bir dizi kurum hakkında tahminde bulunmuşlardır. Değişken olarak ülkelerin sahip oldukları kurumları, kişi başına düşen milli geliri, GSYH'leri arasındaki korelasyonu ve ev sahibi ülke ile menşei ülke kurumları arasındaki benzerliklerin ikili doğrudan yabancı sermayeyi arttırıp arttırmadığı seçmişlerdir. Çalışma sonucunda, ülkelerdeki bürokrasi, yolsuzluk, bilgi, bankacılık sektörü ve yasal kurumlar da dahil olmak üzere çeşitli kurumların, kişi başına düşen GSYH'den bağımsız olarak doğrudan yabancı sermaye için önem taşıdığı tespit edilmiştir. Bir diğer sonuca göre, zayıf sermaye konsantrasyonu ve güçlü istihdam korumacılığının doğrudan yabancı sermayeyi içe doğru azaltma eğiliminde olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca ülkelerin sahip olduğu kişi başına düşen milli gelir, GSYH gibi dolaylı etkilerden ziyade, sahip oldukları kurumların yapısını ve kalitesini arttırmaları, ülkeye daha fazla yabancı sermayenin girmesine neden olacaktır.

Sonora (2008), çekim modelini kullanarak ABD'nin 2000-2005 yılları arasında ihracat ve ithalat yapmış olduğu 131 ülkeyle ekonomik özgürlüğün tüketicilerin

üzerindeki etkisini ölçmüştür. Bu model ile ticaretin önündeki engelleri ve Freaser'ın EFWI birleşik ticaret politikası değişkenlerini bir araya getirmiştir. Çalışma sonucunda, çekim modeli dünya ekonomik özgürlüğündeki bir artışın, ABD'nin ticaret hacmini olumlu yönde etkileyeceğini göstermiştir.

Natos, vd. (2008), yapmış oldukları çalışmada 1994-2004 yıllarını kapsayan 30 OECD ülkesine ait OLS ve zaman serisi kesit verilerinden yararlanarak çekim modelini uygulamışlardır. Bu çalışma ile ekonomik özgürlüğün, tarım ürünlerinin ikili ticaret akışları, tarım, makine, kimyasallar ve diğer imalat sektörleri için ticaret modelleri üzerindeki etkilerini incelemiştir. Model, Freaser'ın EFWI'sını ticaret ortaklarının ticaret politikaları için bir aracı olarak kabul etmiştir. Bunun sonucunda tarımsal ticaret ile Freaser'ın EFWI'sı arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmüştür.

Khatibi (2008), çekim modelini kullanarak Kazakistan'ın Dünya Ticaret Örgütü'ne (WTO) katılması durumunda kurumlarının kalitesinin ikili ticaret akımları üzerindeki etkisini araştırmıştır. Çekim modeli ticaret akımlarını belirlemede kurumların önemli bir paya sahip olduğunu, daha yüksek kurumsal niteliklere sahip olmanın, ticareti daha çekici ve karlı hale getirdiğini OLS ve Heritage-Foundation ekonomik özgürlük endekslerini kullanarak açıklamıştır.

Golovko (2009), Avrasya ülkelerinin bağımsızlığına kavuştuktan sonraki 1994-2005 dönemini içeren bu çalışmada, ülkelerin kendi aralarında yapmış oldukları dış ticaret çekim modeli yardımıyla incelenmiştir. Golovko yapmış olduğu çalışmada bu süreci üç ayrı (1994-2005 dönemi, 1999-2005 dönemi ve 2002-2005 dönemi) döneme ayırarak incelemiştir. Analiz sonuçlarına göre; her üç dönemi kapsayan bulgulara göre sınır komşuluğunu temsil eden ortak sınır kukla değişkeninin anlamsız olduğu, bir diğer kukla değişken olan ortak dil değişkeninin de zaman içinde anlamlılığını yitirdiği tespit edilmiştir. Bir diğer analiz sonucuna göre ise; Avrasya ülkelerinin kendi aralarında gerçekleştirdiği ihracatın zamanla azalan bir seyir izlediği belirtilmiştir. Uygulanan çekim modelinin bu ülke grubu için yetersiz olmasını sebebi şu şekilde açıklanmaktadır: Avrasya ülkelerinin küçük ve birbirine benzer bir yapı içinde olmalarından dolayı, birbirlerine olan yakınlıkları büyümeleri için pozitif bir etki göstermemektedir. Bir diğer sebep ise, ülkelerin ihracattan sağladıkları gelirleri, beklenen oranda ülke yapılanmasında kullanmayışıdır.

Karagöz ve Karagöz (2009), Türkiye'nin ve küresel çapta ticaretin potansiyelini etkileyen faktörlerin neler olduğunu belirlemek amacıyla çekim modelini kullanmışlardır. Araştırmada esas itibarıyla, Türkiye'nin hangi ülkeler/bölgelerle ticaretini geliştirebileceği üzerinde durulmuştur. Modelde 2005 yılında Türkiye ile ticaret yapan 169 ülkeye ait yatay kesit verileri kullanılarak, kukla değişkenler hariç dört açıklayıcı değişken için toplamda 676 gözlem yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, Türkiye'nin dış ticaret hacmi, ticaretin yapıldığı ülkenin ekonomik büyüklüğünden olumlu yönde etkilenirken, nüfus ve dış ticaret yapılan ülkeler arasındaki uzaklıktan olumsuz yönde etkilenmiştir şeklinde belirtilmiştir. Çalışmayla ulaşılan bir diğer sonuç da şu şekildedir; Türkiye'nin ticaret hacmi, ekonomik büyüklüğe karşı duyarlılık gösterdiği ve Türkiye'nin zengin-gelişmiş olan ülkelerle daha fazla ticaret yapma eğiliminde olduğu; bununla birlikte ticaret yapılan ülkelerle aralarındaki tarihsel bağ ve ortak dilin ticareti olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Tatlıcı ve Kızıltan (2011), yapmış oldukları çalışma ile Türkiye'nin 1994-2007 yılları arasında 46 ülke ile yapmış olduğu ihracatı çekim modeli ile test etmişlerdir. Modelde 14 yıllık panel veri seti yer almakta olup, kullanılan değişkenler ise Türkiye ile karşılaştırma yapılan ülkelerin GSYH'leri, ülkelerin nüfusları, söz konusu ülkelerin Ankara'ya mesafeleri, gümrük birliğine üye olup olmadıklarıyla birlikte ortak sınırlar kukla değişken olarak göz önünde bulundurulmuştur. Bağımlı değişken olarak da Türkiye'nin bu ülkelerle yapmış olduğu ihracat seçilmiştir. Modelin tahmin sonuçlarına göre; Türkiye'nin ve dış ticarete bulunulan diğer ülkelerin GSYH'leri beklenildiği gibi pozitif yönlü ve anlamlı iken, Türkiye'nin ve diğer ülkelerin sahip oldukları nüfus katsayılarının anlamsız olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca mesafe değişkeninin katsayısı ise beklenildiği gibi negatif işaretli olmasına rağmen anlamlı olduğu görülmüştür. Ülkelerin gümrük birliğine üye olup olmadıkları ile ortak sınıra sahipliklerinin ise Türkiye'nin ihracatı üzerinde anlamlı etkiye sahip olmadığı tespit edilmiştir.

Genç, vd., (2011), yapmış oldukları ortak çalışmada, çekim modeli ile Karadeniz Ekonomik İş Birliği (KEİ) bölgesindeki ticaret akımlarının belirleyicilerini analiz etmişlerdir. Çalışmada 1997-2007 dönemi göz önünde bulundurularak panel veri yöntemi uygulanmıştır. Modelde ortak sınır, ortak dil, ülkelerin GSYH'si, nüfus ve ülkeler arasındaki mesafe değişken olarak kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin GSYH'leri ve nüfuslarının bölgede yapılan ticaret

akımlarını pozitif yönde etkilediği görülmüştür. Ancak ihracatçı ülkelerin GSYH ve nüfuslarının ticaret akımı üzerindeki etkisinin daha fazla olduğu görülürken, ülkeler arasındaki uzaklığın ticaret akımları üzerinde negatif etki oluşturduğu görülmektedir. Bir diğer bulgu ise, ülkelerin ortak sınıra sahip olmaları ve aynı dili konuşmaları bölgedeki ticaret akımlarını pozitif şekilde etkilemektedir.

Atabay, Baytar (2012), Türkiye ve BRİCS ülkeleri arasında gerçekleştirilen toplam ticaret hacmini çekim modeli yardımıyla analiz etmiştir. Modelde değişken olarak, araştırmaya konu olan ülkelerin 2001-2010 dönemine ait yıllık GSYH'leri, nüfusları, dış ticaret ve birbirlerine olan uzaklık verileri kullanılmıştır. Modelde ayrıca diğer çalışmalardan farklı olarak Türkiye'nin BRİC ülkeleriyle olan ticaretinin ne yönde etkilendiğini belirlemek için, Ticaret Bakanlığı Bağımlılık Endeksi ile İthalat Nüfus Endeksi ve İhracat Eğilim Endeksi de Türkiye ve BRİC ülkeleri arasındaki ticaretin nasıl ve hangi yönde etkileneceğini inceleme açısından modele dahil edilmiştir. Yapılan analizler sonucunda Türkiye'nin BRIC ülkeleriyle yaptığı dış ticarete ülkelerin GSYH'leri, nüfusları ve aralarındaki mesafenin anlamsız olduğu, ithalat, ihracat değişkenlerinin ise anlamlı ve ticaret hacmini arttırıcı yönde etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Ata (2012), yaptığı çalışma ile Türkiye'nin ihracatının çok büyük bir bölümünü (%90) oluşturan G7 ülkelerinin kendi aralarında gerçekleştirmiş oldukları ticaret verilerini göz önünde bulundurarak, ihracat potansiyelimizi çekim modeli yardımıyla test etmiştir. 1980-2009 dönemini kapsayan veri setiyle Türkiye'nin değişik ülke gruplarıyla ticareti incelenmiştir. Çalışmada reel ihracat, reel GSYH, uzaklık, ülkelerin birbirleriyle komşu olup olmadıkları ve nüfusları değişken olarak analize dahil edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda; Türkiye'nin birçok ülke ile yapmış olduğu ihracatın, potansiyelinin altında olduğu ancak gelişmeye müsait bir durumda olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bir diğer önemli bulgu ise, gelişmiş Avrupa ülkeleriyle gerçekleştirdiğimiz ihracatımızın potansiyelimize yakın hatta üzerinde olduğu ancak komşu ülkelerin çoğunluğuyla ve diğer bazı gelişmekte olan ülkelerle yapılan ticaretin potansiyelimizin altında olduğudur. Analizde, Türkiye'nin dış ticaretinin; ticari partnerinin ekonomik büyüklüğünden olumlu, nüfusu ve uzaklığından olumsuz yönde etkilendiği, buna ek olarak komşuluğun; dünya genelinin aksine Türkiye'nin ticaretini olumsuz yönde etkileyen bir faktör olduğu tespit edilmiştir.

William H. Greene (2013), çalışmasında ABD'nin 78 ülkeye ileri teknolojiyle üretilen ihraç ettiği ürün grubundaki malları çekim modelini kullanarak analiz etmiştir. Çalışma 1990-20011 dönemini kapsamaktadır. Greene, ülkelerin kişi başına düşen GSYH'lerini, nüfus ve nüfus yoğunluklarını, ülkelerin coğrafi uzaklıklarını, yüzölçümlerini, ülkelerin sahip oldukları altyapı kalitesini, ticari özgürlük ve ticari açıklıklarını, piyasa büyüklüklerini, ekonomik kalkınma endeks değerlerini, sınır komşuluklarını, gümrük tarifelerini, ortak dile sahip olup olmadıklarını, serbest ticaret anlaşmalarına ortak üyeliklerini ve ortak kültüre sahip olup olmadıklarını göz önünde bulundurarak analizler yapmıştır. Çalışmanın sonucunda; Ülkelerin kişi başına düşen GSYH'leri ile birlikte nüfusları, yüzölçümleri, ticari özgürlükleri, serbest ticaret anlaşmalarına ortak üyelikleri ile birlikte ortak kültüre sahip olma değişkenlerinin, ABD'nin söz konusu ileri teknolojiyle üretilen ürün gruplarında yer alan malların ihracatını olumlu yönde etkilediğini, coğrafi uzaklığın ise bu malların ihracatını olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Akgül (2013), çalışmasında, çekim modeli yardımıyla İslam İş Birliği Teşkilatı'na üye olan 55 ülke ile Türkiye'nin ilişkileri ve ticari potansiyelini 2000-2010 dönemini göz önüne alarak analiz etmiştir. Çalışmada ihracat hacmi, GSYH, kişi başına düşen gelir, uzaklık ve ortak yönetim biçimi değişkenleri analizde kullanılmış ve EKK yöntemiyle test edilmişlerdir. Çalışmanın sonucunda, Türkiye'nin İslam İş Birliği Teşkilatı ile olan ticaret hacmini arttırabilmesi için Mısır başta olmak üzere ilgili 22 ülkeye öncelik vermesi gerektiği görülmüştür. Ayrıca Türkiye açısından sınır komşuluğunun diğer ülkelerin aksine ticari ilişkiler açısından olumsuz etki gösterdiği tespit edilmiştir.

Sorhun (2013), yapmış olduğu çalışma ile, Türkiye'nin dış ticaretinde önemli paya sahip yedi coğrafi bölge ile potansiyel dış ticaret hacmini etkileyen faktörleri ve dış ticaret potansiyelinin ne kadarının optimum düzeyde kullanılabilirdiğini tespit etmeyi amaç edinmiştir. Bu doğrultuda ülkelerin 1995-2012 dönemine ait dış ticaret verilerini dikkate alarak çekim modelini kullanmıştır. Modelde ülkelerin milli gelirleri, birbirlerine olan mesafeleri ve sınır komşulukları dikkate alınmaktadır. Çalışmanın sonucunda yapılan analizlere göre; ülkelerin milli gelirleri ve birbirlerine olan mesafelerinin ikili dış ticarete önemli bir etken olduğu sonucu beklenildiği gibi görülmüştür. Bir diğer bulguya göre ise, önceki çalışmalarının aksine ortak sınır etkisinin pozitif olduğu görülmekle birlikte gümrük vergi tarifelerinin sorun

oluşturduğu ve dış ticarete ikili ilişkileri olumsuz yönde etkilediği bulgular arasındadır. Yapılmış olan analizdeki bir diğer bulguya göre Türkiye eğer 1992-2012 dönemindeki ticaret potansiyelini tam olarak kullanabilmiş olsa idi her yıl ortalama 65.9 milyon dolar daha fazla ihracat ve 42.9 milyon dolar da daha fazla ithalat yapabilecekti. Bu durumdan çıkan netice ise Türkiye'nin ticari potansiyelini optimum şekilde kullanamıyor şeklinde yorumlanmıştır.

Işık (2016), Türkiye ile Şangay İş Birliği Örgütü (ŞİÖ) arasındaki ticaret akımlarını etkileyen faktörlerin neler olduğunu belirlemek amacıyla yaptığı çalışmada, 2004-2014 dönemi verilerini kullanarak çekim modeliyle inceleme yapmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenlerin etkileri şu şekilde sonuçlanmıştır gerek ŞİÖ üyelerinin gerekse Türkiye'nin GSYH'si ile birlikte nüfusları, her iki taraf arasındaki dış ticareti olumlu yönde etkilerken, mesafe faktörü dış ticareti olumsuz etkilemiştir. Diğer taraftan ortak dil, ortak sınıra sahip olma, ekonomik entegrasyona üyelik değişkenleri ŞİÖ ve Türkiye'nin dış ticaret akımları üzerinde olumlu etki oluştururken, GSYH değişkeninin denklemde istatistiksel olarak anlamsız olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Doğan ve Tunç (2016), yapmış oldukları çalışmada Türkiye'nin Orta Asya Ülkeleri ile yapmış olduğu ticareti panel çekim modeli kullanarak test etmeye çalışmışlardır. Çalışmada söz konusu ülkelere ait 1995-2014 dönemini kapsayan verilerden yararlanılmıştır. Modelde, ülkelerin ihracatları, ithalatları, GSYH'leri, mesafe ve nüfusları değişken olarak kullanılmış olup ülkeler arasındaki ticaret hacmini açıklamadaki başarısı ise $R^2 = 0.98$ ulaşılan sonuçla anlamlı bulunmuş. Yapılan analizler neticesinde ihracat, ithalat, GSYH değişkenlerinin ticaret hacmi üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Türkiye'nin dış ticareti üzerinde oluşturacağı etkiyi açıklamak için kullanılan değişkenlerden nüfus, mesafe ve kukla değişken olan (Kukla 1) değişkenlerinin ise etkisiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Işık Maden ve Aljburi (2019), çalışmasında Türkiye ile Irak arasında gerçekleştirilen dış ticareti genişletilmiş çekim modeli kullanarak analiz etmiştir. Bu amaç doğrultusunda yapmış olduğu analizde Türkiye ile Irak'ın 1990-2016 yılları arasında karşılıklı yapmış oldukları ihracat, ithalat ve toplam dış ticaret hacimlerini incelemiştir. Çalışmada kullanılan bağımsız değişkenler; ülkelerin ekonomik büyüklük ve benzerlikleri, göreceli faktör donanımları, uzaklıkları ve kukla değişken

olarak da ortak sınıra sahiplik belirlenmiştir. Bağımlı değişken olarak ise, Türkiye'nin ve Irak'ın ihracatları, ithalatları ve dış ticareti olarak seçilmiştir. Çalışmanın sonucunda gerek Türkiye'nin gerekse Irak'ın gelir seviyesi yüksek olan ülkelerle daha fazla miktarda ticaret yapma eğiliminde oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca Türkiye'nin Irak'a yapmış olduğu ihracatın, Irak'ın ithalatının endüstriler arası ticaret yapısına/özelliğine uygun olduğu görülmüştür. Yine Irak ile Türkiye'nin ortak sınır kukla değişken katsayısı pozitif ve anlamlı iken, mesafe değişkeninin katsayısı ise negatif ve anlamlı etkiye sahip olduğu bulgular arasındadır.

Şeker (2019), yapmış olduğu çalışmada Türkiye'nin D-8 ülkeleriyle yapmış olduğu ihracatın potansiyelini panel çekim modeli yaklaşımıyla analiz etmiştir. Bu analiz doğrultusunda, Türkiye'nin ihracat yapmış olduğu Pakistan, Bangladeş, Malezya, Mısır, Nijerya ve Endonezya gibi ülkeler çalışmanın kapsamına dahil edilmiş olup, bu ülkelerle Türkiye'nin ihracat potansiyelinin belirlenmesinde; ülkelerin GSYH'leri, coğrafi uzaklıkları, D-8 ülkelerinin gümrük tarifeleri, Türkiye ve D-8 ülkelerinin döviz kurları, tarihsel bağları ve 2008 Küresel Ekonomik Krizi değişken olarak kullanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda; Türkiye'nin söz konusu D-8 ülkelerinden olan Pakistan, Bangladeş, Malezya ve Mısır'a potansiyelinin üzerinde ihracat yaptığı, Nijerya ve Endonezya'yla yapılan ticarete ise mevcut potansiyelin optimum şekilde kullanılmadığı tespit edilmiştir.

Balıkçioğlu (2019), çalışmasında Türkiye ile Türkiye'nin dış ticaret hacminin yaklaşık olarak yüzde yetmiş beşini oluşturan 27 ülkeyi çekim modelinden yararlanarak analiz etmiştir. Çalışmada panel regresyon analizi ile 1993-2016 dönemi incelenmiştir. Ülkelerin GSYH'leri, nüfus ve ülkeler arasındaki mesafelerin yer aldığı tahminde ticaret hacmi bağımlı değişken olarak alınmıştır. Çalışmanın sonucunda. GSYH'nin ülkeler arasındaki dış ticaret hacmi üzerindeki etkisinin olumlu olduğu, mesafe değişkeninin ise anlamlı bir etkiye sahip olmadığı görülmüştür. Buna karşın uzaklık değişkeninin istatistiksel olarak anlamlı çıkmış olmasına rağmen, tahmin katsayısı işaretinin teoriye uygun olduğu ve nüfus değişkeni ile yapay değişkenlerin tahminlerde çok fazla belirleyiciliğinin olmadığı da analiz sonuçları arasındadır.

Kaplan ve Cebeci (2019), çekim modelini uygulayarak Türkiye ile seçilmiş olan Afro-Avrasya ülkeleri (Çin, Fransa, Almanya, Hindistan, Endonezya, İtalya, Japonya, Rusya Federasyonu, Suudi Arabistan, Güney Kore, Güney Afrika ve İngiltere) arasında yapılan dış ticareti analiz etmişlerdir. Bu ülkelerin seçilmiş

olmasının sebebi; ülkemizin dış ticaret hacmi içinde ilk yirmi ülke arasında yer almış olmalarıdır. Çalışmada panel çekim modeline yer verilmiştir. Türkiye'nin 2000-2017 döneminde dış ticaret yaptığı 12 Afro-Avrasya ülkesiyle ilgili veriler analizde kullanılmıştır. Modelde bağımlı değişken Türkiye'nin 2000-2017 döneminde diğer ülkelerle yaptığı dış ticareti, açıklayıcı değişken olarak ise; diğer ülkelerin GSYH'leri ile başkentlerinin Ankara'ya olan uzaklığı olarak seçilmiştir. Analiz sonucunda, Türkiye ile Afro-Avrasya ülkeleri arasında gerçekleşen ticaret hacmi, ülkelerin GSYH'lerindeki artıştan pozitif yönde etkilenirken, ülkelerin Ankara'ya olan uzaklıkları dış ticarete negatif etki göstermiştir.

Akçay ve Saygılı (2019), çekim modelini kullanarak Türkiye'nin AB dışında alternatif bir ticari partnerinin olup olmadığını test etmişlerdir. Modelde bağımsız değişken olarak dünya ekonomisinde büyük paya sahip olan bölgesel entegrasyonlardan AB, NAFTA, APEC, ASEAN, GCC ve AEC'yi kullanmışlardır. Çalışmanın sonucunda, Türkiye'nin dış ticaretinde AB'nin hala önemini koruduğunu, vazgeçilmemesi gereken bir dış ticaret partneri olduğunu, ayrıca Asya, Ortadoğu ve Afrika ülkeleriyle de ikili ticari ilişkilerini geliştirmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Konak ve Demir (2019), Türkiye'nin BRİCS ülkeleriyle arasındaki ticareti, iki yönlü ticaret kuramını esas alarak çekim modeli ile analiz etmişlerdir. Modelde, ülkelerin GSYH'si, birbirlerine olan uzaklıkları, ülkelerin sahip olduğu ihracat hacimleri, ülkelerin yüzölçümleri, geçerli olan döviz kuru, ülkelerin nüfusu ve nüfus yoğunlukları, tarife ve tarife dışı engeller, ülkelerin pazara erişim olanakları, rekabet güçleri, ticari açıklıkları, ekonomik kalkınma düzeyleri, ortak kültür, dil ve ortak sınır değişken olarak kullanılmıştır. Analizde 1995-2017 yılları arasında Türkiye-BRİCS ülkeleri arasında yapılan ticaret incelenmektedir. Çalışmanın sonucunda; ülkelerin GSYH'si ve ticari serbestlik endeksleri arttıkça bu durumun ülkelerin ihracatlarını arttırdığını, ülkeler arasındaki mesafenin artması dış ticareti olumsuz yönde etkileyerek azalttığını ve ithalatın yapıldığı ülkelerin nüfusunda meydana gelen artışın ise, ticareti azalttığını tespit etmişlerdir.

4.5. Ekonometrik Yöntem: Panel Veri Analizi

Ekonometrik çalışmalarda kullanılan veri setleri, N gözlenen birim sayısını ve T zamanı göstermek üzere en genel biçimde üçe ayrılmaktadır (Hansen, 2013: 13). Söz konusu veri türleri aşağıdaki gibi açıklanabilir:

- Yatay kesit verileri: Birden fazla birimin, zamanın bir noktasında ölçülen değerleri ($T=1, N>1$)
- Zaman serisi verileri: Bir birimin, zamanın birçok noktasında ölçülen değerleri ($N=1, T>1$)
- Panel veri: Birden fazla birimin, zamana göre ölçülen değerleri ($N>1, T>1$)

Analizde kullanılan çekim modeli uygulamalarında kullanılan veri türü panel veridir. Panel veri daha açık bir ifadeyle; bireyler, ülkeler, şehirler, firmalar ve hane halkları gibi birimlere ait yatay kesit verilerinin zaman dilimleri içinde ölçülen (yıllık, üç aylık, günlük, vb.) gözlemlerinden oluşan havuzlandırılmış veriler olarak tanımlanmaktadır (Baltagi, 2005: 1). Panel veri analizinin faydaları ve güçlü yönleri aşağıdaki gibi sayılabilir (Baltagi, 2005: 4-7):

- Bireysel heterojenliğin kontrol edilmesi: Panel veri; bireylerin, firmaların ya da ülkelerin heterojen olduğunu varsaymaktadır. Oysa zaman serisi ve yatay kesit analizleri, bu heterojenliği kontrol etmediği takdirde sapmalı sonuçlar verebilmektedir.
- Panel veri daha açıklayıcıdır, daha çeşitlidir, daha fazla özgürlük ve etkinlik olanakları sunmaktadır ve değişkenler arasındaki doğrusal bağlantı daha düşüktür.
- Panel veri, uyarlanma dinamikleri üzerinde çalışmak için daha uygun bir yapı arz etmektedir.
- Panel veri, zaman serisi ve yatay kesit analizlerinin saptayamadığı etkilerin tanımlanması ve ölçümünde daha başarılıdır.
- Panel veri analizi, yalnızca zaman serisi analizine ya da yatay kesit veri analizine göre daha gelişkin davranışsal modeller kurulmasına ve sınanmasına elverişlidir. Örneğin, teknik verimlilik çalışmalarında en etkin analizin panel veri olduğu konusunda yaygın bir kabul bulunmaktadır (Çeşitli yazarların çalışmalarından aktaran Baltagi, 2005: 6).
- Zaman serisi ve yatay kesit analizi ile kıyaslandığında panel veri analizi, araştırmacıya daha geniş bir veri seti ile çalışma olanağı sunmaktadır (Gözlem

sayısı: $N \times T$). Panel veri yöntemi kesit ve zaman serisi gözlemlerini birleştirdiğinden gözlem sayısı daha fazladır.

- Panel veri modelleri kantitatif (nicel) ve kalitatif (nitel) faktörlerin aynı model üzerinde birlikte belirlenmesine imkân vermektedir.

Bir panel veri modelinin genel fonksiyonel biçimi aşağıdaki gibidir:

$$Y_{it} = \alpha + \beta_{1it}\chi_{1it} + \beta_{2it}\chi_{2it} + \dots + \beta_{kit}\chi_{kit} + u_{it} \quad (1)$$

$$i = 1, 2, \dots, N$$

$$t = 1, 2, \dots, T$$

Y= Bağımlı değişken

X= Bağımsız değişkenler

α = Sabit katsayı

β = Bağımsız değişkenlerin katsayıları

k = Bağımsız değişken sayısı

u = Hata terimi

Daha önce de belirtildiği gibi, bir panel veri setinin en belirgin özelliği hem birimden birime hem de bir andan başka bir ana meydana gelen değişiklikleri aynı anda içermesidir. Bu yüzden yukarıdaki 1 numaralı denklemde de görüldüğü gibi, panel veri modellerindeki seriler, yatay kesit ya da zaman serisi araştırmalarındaki serilerden farklı olarak, iki alt simgeye sahiptir. Yukarıdaki denklemde yer alan i, birimleri; t ise zamanı ifade etmektedir. Alt simge olarak i, yatay kesit boyutu ifade ederken, t zaman serisi boyutunu ifade etmektedir (Baltagi, 2005: 11).

Öte yandan panel veri modelleri, parametrelerin birim ve/ veya zamana göre değer almasına bağlı olarak aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir:

- Hem sabit katsayıların hem de eğim katsayılarının sabit olduğu modeller
- Eğim katsayılarının sabit, sabit katsayıların birimlere göre değişken olduğu modeller
- Eğim katsayılarının sabit, sabit katsayıların birimlere ve zamana göre değişken olduğu modeller
- Tüm katsayıların birimlere göre değişken, zamana göre sabit olduğu modeller
- Tüm katsayıların hem birimlere hem de zamana göre değişken olduğu modeller

2. ve 3. sırada yer alan modellerde, eğim katsayısı sabit iken, sabit katsayı değişkendir. Bu modeller, panel veri analizinde en çok kullanılan modeller olup “sabit katsayısı değişken modeller” olarak adlandırılırlar. Bu modellerde değişkenlerin katsayılarının değişmediği, öte yandan sabit katsayının her bir birim ve/ veya zaman için farklı bir değer aldığı varsayılmaktadır. Yukarıda tanımlanan sabit katsayısı değişken modeller, “Sabit Etkiler Modeli” ve “Rassal Etkiler Modeli” olarak ikiye ayrılmaktadır.

4.5.1. Sabit Etkiler Modeli (Fixed-Effects Model)

Sabit Etkiler Modelinin temel özelliği, her bir yatay kesit birimi için farklı bir sabit değer oluşturmasıdır. Sabit Etkiler Modelinde “ β ” ile gösterilen eğim katsayılarının değişmediği ancak sabit katsayılarının sadece kesit verileri (birimler) arasında veya zaman verileri arasında veya her iki veri için de değişme gösterdiği varsayılmaktadır. Farklılaşma yalnızca birime bağlı olarak oluşuyorsa bu tür modeller “Tek Yönlü Sabit Etkiler Modeli” olarak adlandırılır. Eğer panel verilerde hem zamana hem de birime göre bir farklılaşma söz konusuysa bu modellere “Çift Yönlü Sabit Etkiler Modeli” denmektedir. Aşağıda (2) numaralı denklem aracılığıyla Tek Yönlü Sabit Etkiler Modeli ve (3) numaralı denklem aracılığıyla Çift Yönlü Sabit Etkiler Modeli gösterilmiştir:

$$Y_{it} = \alpha_i + \beta_{1it}\chi_{1it} + \beta_{2it}\chi_{2it} + \dots + \beta_{kit}\chi_{kit} + u_{it} \quad (2)$$

$$Y_{it} = (\alpha_i + \mu_t) + \beta_{1it}\chi_{1it} + \beta_{2it}\chi_{2it} + \dots + \beta_{kit}\chi_{kit} + u_{it} \quad (3)$$

$i = 1, 2, \dots, N$

$t = 1, 2, \dots, T$

Y= Bağımlı değişken

X= Bağımsız değişkenler

β = Bağımsız değişkenlerin katsayıları

k = Bağımsız değişken sayısı

u = Hata terimi

Görüldüğü gibi, 2 numaralı denklemde, sabit katsayı olan α , i birim değerlerine göre tanımlanmışken, 3 numaralı denklemde, α_i birim etkilerinin yanı sıra, zaman

etkilerini içeren μ değeri de bulunmaktadır. Bir başka deyişle, Tek Yönlü Sabit Etkiler Modelinde, gözlemlenemeyen ancak bağımsız değişkenleri etkileyen, zamana göre değişmeyen ancak birimlere göre değişen etkilerin bulunduğu varsayılmakta ve gözlemlenemeyen bu birim etkileri de bir katsayı aracılığı ile modele eklenmektedir (Greene, 2012: 359). Çift Yönlü Sabit Etkiler Modelinde ise, bağımsız değişkenlerle korelasyon içinde olan hem birimlere göre değişen etkilerin hem de zamana göre değişen etkilerin bulunduğu varsayılmaktadır. Bu denklemlerin hata terimlerinin varyanslarının sıfıra eşit olmasını sağlayacak şekilde bağımsız ve özdeş dağıldığı kabul edilmektedir. Sabit Etkiler Modelinde sabit etkiler tahmincisi, her bir kesit ve/veya zaman için 117 farklı sabitler tahmin ederek sabit katsayısının kesitler ve zamanlar boyunca farklı olmasına neden olurlar (Baltagi, 2005: 12).

4.5.2. Rassal Etkiler Modeli (Random Effects Model)

Panel veri analizi ile yapılan çalışmalarda birimlere ve/veya zamana bağlı olarak ortaya çıkan farklılıklardan kaynaklanan değişim Rassal Etkiler Modeli kullanılarak da incelenebilmektedir. Rassal Etkiler Modelinde birimler rassal olarak seçildiklerinden, birimler arasındaki farklılıklar da rassal olacaktır. Bu birim farklılıklarına “rassal farklılıklar” denilmektedir. Regresyon analizinde genelde bağımlı değişkenin değerini etkileyen, fakat bağımsız değişken gibi modelde yer almayan çok sayıda faktör olduğu ve bu faktörlerin rassal bir kalıntı tarafından özetlendiği varsayılmaktadır. Sabit Etkiler Modelinden farklı olarak ise, birimlere ve/veya zamana bağlı olarak meydana gelen bu değişiklikler, modele hata teriminin bir bileşeni olarak dahil edilmektedir. Rassal Etkiler Modelinde, birimlere ve/veya zamana bağlı olarak meydana gelen değişimlerin, bağımsız değişkenlerle korelasyon içinde olmadığı ve etkilerin yatay kesit birimleri boyunca rasgele dağıldığı varsayılmaktadır (Greene, 2013: 371).

Rassal Etkiler Modelinde önemli olan, birime veya birime ve zamana bağlı olarak ortaya çıkan özel katsayıların bulunması değil, birime veya birime ve zamana özel hata bileşenlerinin bulunmasıdır. Ayrıca Rassal Etkiler Modelinde sadece gözlenen örnekteki kesitte, birimlere veya zamana göre meydana gelen farklılıkların etkisi değil, örnek dışındaki etkiler de dikkate alınmaktadır. Rassal Etkiler Modeli aşağıdaki gibi gösterilebilir:

$$Y_{it} = \alpha + \beta_{1it}\chi_{1it} + \beta_{2it}\chi_{2it} + \dots + \beta_{kit}\chi_{kit} + u_{it} + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

$i = 1, 2, \dots, N$

$t = 1, 2, \dots, T$

Y = Bağımlı değişken

X = Bağımsız değişkenler

α = Ortalama sabit katsayı

β = Bağımsız değişkenlerin katsayıları

k = Bağımsız değişken sayısı

u = Hata terimi

ε = Birim içi hata terimi

Son maddede yer alan ε , bağımlı değişkeni etkilediği halde, bağımsız değişkenlerle korelasyon içinde olmayan birim etkilerinin, her bir birim için ayrı bir sabit bir katsayı biçiminde değil de rasgele dağılmış katsayılar olarak tanımlanmasından ötürü, bu katsayıların ortalamadan sapmalarını ifade etmek üzere eklenen hata terimi bileşenidir.

Özetle belirtilebilir ki; eğer yapılacak olan analizde birim etkiler açıklayıcı değişkenlerle ilişkisiz ise, Rassal Etkiler Modeli tutarlı ve etkindir, Sabit Etkiler Modeli ise tutarlıdır fakat etkin değildir. Eğer birim etkiler açıklayıcı değişkenlerle ilişkili ise; Sabit Etkiler Modeli tutarlı ve etkindir, Rassal Etkiler Modeli tutarsızdır.

Sabit ya da rassal etkili modeller arasındaki seçim, modelin tahmin edilmesindeki amaca bağlı olarak yapılmaktadır: Modelin tahmininden belli bir birim için çıkarsama yapılacaksa, Sabit Etkiler Modelinin kullanılması uygun olacaktır. Eğer veri seti geniş bir kitlenin gözlemlerinden oluşuyorsa ve kitlenin tümü için sonuç çıkarılmak isteniyorsa, Rassal Etkiler Modelinin kullanılması daha avantajlıdır (Greene, 2013: 371).

4.5.3. Model Seçimi Uygunluk Sınaması: Hausman Testi

Sabit Etkiler Modeli ile Rassal Etkiler Modeli arasında yapılan seçimin doğruluğunu sınamak, bir başka deyişle sağlamasını yapmak için kullanılan önemli bir araç, Hausman Testi'dir.

Sabit ve rassal etkili modeller arasındaki en belirgin fark, birim etkisinin bağımsız değişkenlerle ilişkili olup olmadığıdır. Hausman Testi; birim etki dolayısıyla hata terimi ile açıklayıcı değişkenler arasında ilişki olup olmadığını, yani Rassal Etkiler Modelinin uygun olup olmadığını ölçer. Eğer rassal etkili modelin hata terimleri bileşenlerinin bağımsız değişkenler ile ilişkili olmadığı kararı verilirse, Sabit Etkiler Modeli tercih edilecektir.

Hausman Testi'nin yokluk hipotezi şu biçimdedir: $H_0 =$ Rassal Etkiler Modeli uygundur. Eğer test sonucunda H_0 reddedilirse, Sabit Etkiler Modeli uygundur denir.

4.6. Türkiye ve Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkeler Arasındaki Dış Ticaretin Gravity (Çekim) Modeli ile Analizi

Yapılmış olan çalışmada Türkiye ile Avrasya Ekonomik Birliği arasındaki dış ticaret ilişkisi, genişletilmiş çekim modeli vasıtasıyla analiz edilmiştir. Analizde Türkiye ile Avrasya Ekonomik Birliği arasındaki dış ticaret, Sabit Etkiler Modeli ve Rassal Etkiler Modeli ile incelenmiş olup ardından bu testlerin sınanması için Hausman Testi uygulanmıştır. Çıkan analiz sonuçlarına göre modellerin uygunluk katsayıları ve hangi modelin sonuçlarının kullanıldığı tabloda gösterilmiştir. Açıklayıcı değişkenlerin anlamlılığı ve katsayıları Stata⁹⁷ programı kullanılarak tahmin edilmiştir. Modelde inceleme konusu olan yıllar, Avrasya Ekonomik Birliği'nin kuruluşundan önceki beş yıl (2010-2014) ve Avrasya Ekonomik Birliği'nin kuruluşundan sonraki beş yıl (2015-2019) olarak seçilmiştir. Seçilen yılların iki farklı dönemi kapsamındaki amaç birlik öncesi ve birlik sonrası durumu daha iyi analiz etmek ve açıklayıcı değişkenlerin birlik öncesi ve birlik sonrası durumdaki etkilerini daha iyi anlamaktır. Bu kapsamda analiz ile incelenen ülkeler Türkiye ile Avrasya Ekonomik Birliği üye ülkeleridir. Bu ülkeler şu şekilde sıralanabilir: Rusya, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan, Ermenistan.

Çalışmada Türkiye ile Avrasya Ekonomik Birliği dış ticaretinin belirleyicileri birlik öncesi ve birlik sonrası dönem olmak üzere iki farklı dönemde ve dört grup analizde incelenmektedir. Toplam ihracat, toplam ithalat ile ürün gruplarına göre toplam ithalat ve ihracat değişkenlerinin her biri ayrı analizler ile incelenmiştir.

⁹⁷ Stata 14.2

1. Grup Analiz: Türkiye'nin Avrasya Ekonomik Birliği ÷lkelerine gerçekleştirdiği toplam ihracat
2. Grup Analiz: Türkiye'nin Avrasya Ekonomik Birliği ÷lkelerinden gerçekleştirdiği toplam ithalat
3. Grup Analiz: Türkiye'nin ÷r÷n gruplarına g÷re Avrasya Ekonomik Birliği ÷lkelerine gerçekleştirdiği mal ihracatı (on ÷r÷n grubunun her biri analiz edilmiştir)
4. Grup Analiz: Türkiye'nin ÷r÷n gruplarına g÷re Avrasya Ekonomik Birliği ÷lkelerinden gerçekleştirdiği mal ithalatı (on ÷r÷n grubunun her biri analiz edilmiştir)

Test edilen ÷r÷n grupları aşağıdaki gibidir:

D-0: Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri

D-1: İki ve t÷t÷n

D-2: Akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler

D-3: Mineral yakıtlar, yağlar ve alkali ÷r÷nler

D-4: Hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar, mumlar

D-5: Başka yerde belirtilmeyen kimya sanayi ve buna bağlı sanayi ÷r÷nleri

D-6: Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar

D-7: Makinalar ve ulaştırma araçları

D-8: Çeşitli mamul eşya

D-9: SITC'de sınıflandırılmamış eşyalar (tedav÷lde olmayan paralar, parasal tabanlı altınlar)

4.6.1. Türkiye'nin Birlik Öncesi Dönemde (2010-2014) Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye ÷lkelere Gerçekleştirdiği Toplam İhracatın ekim Modeli ile Analizi

Yapılan analizde Türkiye'nin 2010-2014 döneminde Avrasya Ekonomik Birliği ÷lkelerine gerçekleştirdiği toplam mal ihracatı⁹⁸ bağımlı değişken olmak üzere ekonometrik denklem şu şekilde kurulmuştur.

⁹⁸ Cari fiyatlarla milyon ABD \$, TÜİK dış ticaret istatistikleri veri tabanı (<https://biruni.tuik.gov.tr/>)

Sabit Etkiler Modeli İçin:

$$\begin{aligned}\ln(\text{Export}_{ijt}) &= \alpha + \mu_i + \beta_1 \ln(\text{GDP}_{jt}) + \beta_2 \ln(\text{GDP}_{it}) + \beta_3 \ln(\text{Distance}_{ij}) \\ &+ \beta_4 \ln(\text{ARGEpc}_{it}) + \beta_5 \ln(\text{ARGEpc}_{jt}) + \beta_6 \ln(\text{POP}_{it}) \\ &+ \beta_7 \ln(\text{POP}_{jt}) + u_{it}\end{aligned}$$

Rassal Etkiler Modeli İçin:

$$\begin{aligned}\ln(\text{Export}_{ijt}) &= \alpha + \beta_1 \ln(\text{GDP}_j) + \beta_2 \ln(\text{GDP}_i) + \beta_3 \ln(\text{Distance}) \\ &+ \beta_4 \ln(\text{ARGEpc}_i) + \beta_5 \ln(\text{ARGEpc}_j) + \beta_6 \ln(\text{POP}_i) + \beta_7 \ln(\text{POP}_j) \\ &+ \varepsilon_{it} \\ \varepsilon_{it} &= \mu_i + v_{it}\end{aligned}$$

Değişkenler sırasıyla şu şekilde aşağıda açıklanmıştır:

- GDP_j : İthalatı gerçekleştiren ülkelerin GSYH'si⁹⁹
- GDP_i : Türkiye'nin GSYH'si¹⁰⁰
- Distance : Ülke başkentlerinin Ankara'ya olan uzaklıkları (km cinsinden)¹⁰¹
- ARGEpc_i : Türkiye'nin kişi başına düşen ARGE harcaması¹⁰²
- ARGEpc_j : Avrasya Ekonomik Birliği ülkelerinin kişi başına düşen ARGE harcaması¹⁰³
- POP_i : Türkiye'nin nüfusu¹⁰⁴
- POP_j : Avrasya Ekonomik Birliği Üye ülkelerinin nüfusları¹⁰⁵
- α_i : Birim etkilerini içeren sabit katsayı
- $\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4, \beta_5, \beta_6, \beta_7$ açıklayıcı değişkenlerin katsayıları
- u_{it} : Hata terimi
- ε_{it} : Birim içi hata terimi

⁹⁹ Cari fiyatlarla milyon ABD \$, IMF veri tabanı. (<https://www.imf.org/>)

¹⁰⁰ Cari fiyatlarla milyon ABD \$, IMF veri tabanı. (<https://www.imf.org/>)

¹⁰¹ <https://www.distance.to/>

¹⁰² Yıllık nüfusun o yıldaki toplam ARGE harcamalarına oranı ile tarafımızca hesaplanmıştır. ARGE harcamaları IMF veri tabanından alınmıştır. (<https://www.imf.org/>)

¹⁰³ Yıllık nüfusun o yıldaki toplam ARGE harcamalarına oranı ile tarafımızca hesaplanmıştır. . ARGE harcamaları IMF veri tabanından alınmıştır. (<https://www.imf.org/>)

¹⁰⁴ <https://data.worldbank.org/>

¹⁰⁵ <https://data.worldbank.org/>

Türkiye ile Avrasya Ekonomik Birliği üye ülkelerinin birlik öncesi dönem toplam mal ihracatı verilerinin panel veri olarak düzenlenmesi ile güçlü-dengeli bir panel (strongly balanced panel) yapısı ortaya çıkmıştır. Yapılan Sabit Etkiler Modeli ve Rassel Etkiler Modeli test sonuçlarının sınamasını yapmak için bu testlerin ardından Hausman Testi yapılmıştır. Hausman Test sonucu aşağıdaki gibidir:

$$\text{Prob}>\chi^2 = 0.7572$$

Bu sonuca göre “ H_0 = Rassel Etkiler Modeli tutarlı ve uygundur” biçimindeki yokluk hipotezinin kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla “ H_1 = Sabit Etkiler Modeli tutarlı ve etkindir” hipotezi reddedilmektedir. Aşağıda birlik öncesi dönemde (2010-2014) Türkiye ile Avrasya Ekonomik Birliği üye ülkelerinin toplam mal ihracatı analiz sonuçları görülmektedir.

Tablo 110: Birlik Öncesi Dönem (2010-2014) Toplam İhracat Modeli Tahmin Sonuçları

RASSAL ETKİLER TEST SONUÇLARI (ROBUST)				SABİT ETKİLER TEST SONUÇLARI		
Gözlem Sayısı: 24 Grup Sayısı: 5 R ² : 0.9832				Gözlem Sayısı: 24 Grup Sayısı: 5 R ² : 0.6030		
lnExport (Bağımlı Değişken)	Katsayı	z	P> z	Katsayı	t	P> t
lnGDPj	-2.687***	-24.38	0.000	-.3041136	-0.19	0.856
lnGDPtr	-3.561	-0.79	0.429	-1.670454	-0.34	0.751
lnDistance	8.213***	42.60	0.000	0	-	-
lnARGEPCtr	7.188	0.52	0.601	13.35864	2.04	0.111
lnARGEPCj	3.424***	24.29	0.000	.0340421	0.01	0.990
lnPOPtr	0.161	0.00	0.996	-27.73119	-3.47	0.026
lnPOPj	2.699***	40.48	0.000	3.983219	0.38	0.720
cons	31.49	0.05	0.960	448.7207	1.66	0.172

HAUSMAN TEST SONUCU: Prob>chi2= 0.7572

Kaynak: Stata 14.2 Programıyla yapılan testlerin sonuçlarını içermektedir. Tablo tarafımızca oluşturulmuştur. (p<0.10*, p<0.05**, p<0.01*** anlamlılık düzeylerini göstermektedir.)

Birlik öncesi toplam ihracatın analiz sonuçlarına göre, Avrasya Ekonomik Birliği üye ülkelerinin gelirlerinde meydana gelen yüzde 1’lik bir artış Türkiye’nin bu ülkelerle olan ihracat hacmini yüzde 2.687 azaltmaktadır.

Üye ülkelerin Ankara’ya olan uzaklıklarının yüzde 1 artışı ise Türkiye ile seçili ülke grubu arasındaki ihracatı yüzde 8.213 arttırırken, AEB üye ülkelerinin kişi başına düşen ARGE harcamalarının yüzde 1’lik artışı Türkiye ile AEB üye ülkeleri arasındaki ihracat hacmine yüzde 3.424 olumlu katkı sunmaktadır.

AEB üye ülkelerinin nüfuslarında meydana gelen yüzde 1’lik bir artışın ise Türkiye’nin bu ülkelerle gerçekleşen ihracatına yüzde 2.699 olumlu yansıdığı görülmektedir. Diğer taraftan Türkiye’nin GSYH’si, Türkiye’nin kişi başına düşen ARGE harcaması ve Türkiye’nin nüfusu modelde istatistiksel olarak anlamlı sonuç vermemiştir. Bu değişkenlerin Türkiye ile AEB üye ülkeleri arasındaki ihracatı açıklamada istatistiksel olarak bir etkisinin olmadığı analiz sonuçlarında görülmektedir.

4.6.2. Türkiye’nin Birlik Öncesi Dönemde (2010-2014) Avrasya Ekonomik Birliği’ne Üye Ülkelerden Gerçekleştirdiği Toplam İthalatın Çekim Modeli ile Analizi

Yapılan analizde Türkiye’nin birlik öncesi dönemde (2010-2014) AEB üye ülkelerinden gerçekleştirdiği toplam ithalat bağımlı değişken olmak üzere, ekonometrik denklem şu şekilde kurulmuştur:

Sabit Etkiler Modeli için:

$$\begin{aligned} \ln(Import_{ijt}) &= (\alpha_i + \mu_t) + \beta_1 \ln(GDP_j) + \beta_2 \ln(GDP_i) + \beta_3 \ln(Distance) \\ &+ \beta_4 \ln(ARGEpc_i) + \beta_5 \ln(ARGEpc_j) + \beta_6 \ln(POP_i) + \beta_7 \ln(POP_j) \\ &+ u_{it} \end{aligned}$$

Rassal Etkiler Modeli için:

$$\begin{aligned} \ln(Import_{ijt}) &= \alpha_i + \beta_1 \ln(GDP_j) + \beta_2 \ln(GDP_i) + \beta_3 \ln(Distance) \\ &+ \beta_4 \ln(ARGEpc_i) + \beta_5 \ln(ARGEpc_j) + \beta_6 \ln(POP_i) + \beta_7 \ln(POP_j) \\ &+ \varepsilon_{it} \end{aligned}$$

Türkiye ile Avrasya Ekonomik Birliği üye ülkelerinin birlik öncesi dönem toplam mal ithalatı verilerinin panel veri olarak düzenlenmesi ile birlikte güçlü-dengeli bir panel (strongly balanced panel) yapısı ortaya çıkmıştır. Yapılan Sabit Etkiler Modeli ve Rassal Etkiler Modeli test sonuçlarının sınamasını yapmak için bu testlerin ardından Hausman Testi yapılmıştır. Hausman Test sonucu aşağıdaki gibidir:

$$\text{Prob}>\chi^2 = 0.9644$$

Bu sonuca göre “H₀ = Rassal Etkiler Modeli tutarlı ve uygundur” biçimindeki yokluk hipotezinin kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla “H₁ = Sabit Etkiler Modeli tutarlı ve etkindir” hipotezi reddedilmektedir. Aşağıda birlik öncesi

dönemde (2010-2014) Türkiye ile Avrasya Ekonomik Birliği üye ülkelerinin toplam mal ithalatı analiz sonuçları görülmektedir.

Tablo 111: Birlik Öncesi Dönem (2010-2014) Toplam İthalat Modeli Tahmin Sonuçları

RASSAL ETKİLER TEST SONUÇLARI (ROBUST)				SABİT ETKİLER TEST SONUÇLARI		
Gözlem Sayısı: 25				Gözlem Sayısı: 25		
Grup Sayısı: 5				Grup Sayısı: 5		
R ² : 0.9794				R ² : 0.7765		
lnImport (Bağımlı Değişken)	Katsayı	z	P> z	Katsayı	t	P> t
lnGDPj	-0.359***	-4.49	0.000	2.849051	0.95	0.396
lnGDPtr	-4.370**	-2.60	0.009	-5.616231	-1.51	0.206
lnDistance	4.606***	45.98	0.000	0	-	-
lnARGEPCtr	-6.372	-0.67	0.505	-5.263741	-0.52	0.630
lnARGEPCj	1.521***	15.56	0.000	-.488972	-0.38	0.726
lnPOPtr	31.32	0.86	0.388	23.35674	0.65	0.550
lnPOPj	1.423***	42.29	0.000	-.6239882	-0.09	0.933
cons	-453.3	-0.79	0.427	-285.5984	-0.51	0.635
HAUSMAN TEST SONUCU: Prob>chi2 = 0.9644						

Kaynak: Stata 14.2 Programıyla yapılan testlerin sonuçlarını içermektedir. Tablo tarafımızca oluşturulmuştur. (p<0.10*, p<0.05**, p<0.01*** anlamlılık düzeylerini göstermektedir.)

Yapılan analizde birlik öncesi dönemde Türkiye'nin AEB üye ülkelerinden mal ithalatının test sonuçları görülmektedir. Bu sonuçlara göre AEB üye ülkelerinin gelirlerindeki yüzde 1'lik artış Türkiye'nin bu ülkelerden yaptığı ithalatı yüzde 0.359, Türkiye'nin gelirindeki yüzde 1'lik artış ise seçili ülkelerden olan toplam ithalatımızı yüzde 4.370 azaltmaktadır.

Diğer yandan mesafe değişkeninin yüzde 1'lik artışı toplam ithalatımızı yüzde 4.606, AEB üye ülkelerindeki kişi başına ARGE harcamasının yüzde 1'lik artışın bu ülkelerden olan ithalatımızı yüzde 1.521 ve AEB üye ülke nüfuslarının yüzde 1'lik artışının da ithalatımızı yüzde 1.423 arttırdığı görülmektedir. Ülke nüfusumuzun ise Türkiye ile AEB üye ülkeleriyle olan birlik öncesindeki dönem toplam ithalatımızı açıklamada istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmüştür.

4.6.3. Türkiye'nin Birlik Öncesi Dönemde (2010-2014) Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelere Gerçekleştirdiği Mal Gruplarına Göre İhracatın Çekim Modeli ile Analizi

Çalışmanın bu kısmında Türkiye'nin birlik öncesi dönemde AEB üye ülkelerine gerçekleştirdiği toplam ihracatın mal gruplarına göre detaylı analizi yapılmıştır. Toplamda on farklı ürün grubu için ayrı ayrı analiz yapılmış ve bunların toplulaştırılmış sonuçları ortak bir tablo şeklinde verilmiştir. Mal grubu dış ticaret analizlerinde kullanılan Linder değişkeni ise şu şekilde hesaplanmıştır: Türkiye'deki kişi başına düşen gelirden, her bir ülkenin kişi başına düşen geliri çıkartılmış ve bulunan sonucun mutlak değeri kullanılmıştır.

Sabit Etkiler Modeli için:

$$\ln(\text{Export}_{ijt}) = (\alpha_i + \mu_t) + \beta_1 \ln(\text{Distance}) + \beta_2 \ln(\text{POP}_j) + \beta_3(\text{LINDER}) + \beta_4 \ln(\text{ARGE}_i) + u_{it}$$

Rassal Etkiler Modeli için:

$$\ln(\text{Export}_{ijt}) = \alpha_i + \beta_1 \ln(\text{Distance}) + \beta_2 \ln(\text{POP}_j) + \beta_3(\text{LINDER}) + \beta_4 \ln(\text{ARGE}_i) + \varepsilon_{it}$$

Türkiye ile Avrasya Ekonomik Birliği üye ülkelerinin birlik öncesi dönem mal gruplarına ihracat verilerinin panel veri olarak düzenlenmesi ile birlikte güçlü-dengeli bir panel (strongly balanced panel) yapısı ortaya çıkmıştır. Yapılan Sabit Etkiler Modeli ve Rassal Etkiler Modeli test sonuçlarının sınamasını yapmak için bu testlerin ardından Hausman Testi yapılmıştır. Hausman Testi sonuçları aşağıdaki gibidir:

Tablo 112: Birlik Öncesi Dönem (2010-2014) Mal Grubu İhracat Modeli Hausman Test Sonuçları

Mal Grupları	Prob>chi2
D-0	0.7788
D-1	0.8397
D-2	0.7822
D-3	0.4973
D-4	0.0306
D-5	0.7849
D-6	0.5083
D-7	0.4325
D-8	0.4837
D-9	0.4135

Kaynak: Stata 14.2 Programıyla yapılan testlerin sonuçlarını içermektedir. Tablo tarafımızca oluşturulmuştur. (p<0.10*, p<0.05**, p<0.01*** anlamlılık düzeylerini göstermektedir.)

Tablo 113: Birlik Öncesi Dönem (2010-2014) Mal Grubu İhracat Modeli Tahmin Sonuçları

Mal Grupları	Katsayı/t/P	lnDistance	lnPOPj	LINDER	lnARGEtr	cons
D-0	Katsayı	-0.436**	1.404***	0.0000844***	1.094*	-27.39**
	t	(-3.03)	(30.63)	(5.72)	(2.48)	(-2.71)
	P	0.002	0.000	0.000	0.013	0.007
D-1	Katsayı	-0.989	1.482***	-0.0000965	1.160	-29.33
	t	(-1.26)	(5.93)	(-1.20)	(0.48)	(-0.53)
	P	0.208	0.000	0.231	0.630	0.595
D-2	Katsayı	-2.229***	1.212***	-0.000127*	1.711	-25.82
	t	(-4.55)	(7.76)	(-2.52)	(1.14)	(-0.75)
	P	0.000	0.000	0.012	0.255	0.453
D-3	Katsayı	1.806***	1.690***	-0.0000197	2.365	-80.28
	t	(3.34)	(7.28)	(-0.23)	(0.95)	(-1.41)
	P	0.001	0.000	0.818	0.343	0.158
D-4	Katsayı	6.203***	1.624***	-0.000225*	5.495	-186.7*
	t	(5.33)	(4.54)	(-2.04)	(1.55)	(-2.25)
	P	0.000	0.000	0.041	0.120	0.024
D-5	Katsayı	1.132***	0.987***	-0.0000566***	1.793***	-47.51***
	t	(10.11)	(27.66)	(-4.93)	(5.22)	(-6.04)
	P	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
D-6	Katsayı	0.00683	1.003***	0.00000584	1.288**	-26.86**
	t	(0.05)	(23.47)	(0.42)	(3.13)	(-2.85)
	P	0.959	0.000	0.671	0.002	0.004
D-7	Katsayı	2.896***	1.583***	-0.0000791	4.366	-128.9**
	t	(4.81)	(7.24)	(-1.03)	(1.96)	(-2.60)
	P	0.000	0.000	0.302	0.050	0.009
D-8	Katsayı	2.765***	1.242***	0.00000480	2.472***	-79.62***
	t	(12.70)	(17.90)	(0.21)	(3.70)	(-5.21)
	P	0.000	0.000	0.830	0.000	0.000
D-9	Katsayı	3.973***	2.314***	0.000111	2.777	-119.9
	t	(3.86)	(7.06)	(1.05)	(0.88)	(-1.66)
	P	0.000	0.000	0.293	0.379	0.097

Kaynak: Stata 14.2 Programıyla yapılan testlerin sonuçlarını içermektedir. Tablo tarafımızca oluşturulmuştur. ($p < 0.10^*$, $p < 0.05^{**}$, $p < 0.01^{***}$ anlamlılık düzeylerini göstermektedir.)

Birlik öncesi dönem mal grubu ihracatlarının analizini veren test sonuçlarına göre mesafe değişkeninin yüzde 1'lik artışı; D-0 mal grubu ihracatını yüzde 0.436 ve D-2 mal grubu ihracatını yüzde 2.229 azaltırken, D-4 mal grubu ihracatını yüzde 6.203, D-5 mal grubu ihracatını yüzde 1.132, D-7 mal grubu ihracatını yüzde 2.896, D-8 mal grubu ihracatını yüzde 2.765 ve D-9 mal grubu ihracatını ise yüzde 3.973 pozitif etkilediği görülürken, D-1 ve D-6 mal gruplarının ihracatını açıklamada istatistiksel olarak anlamsız olduğu görülmüştür.

AEB üye ülke nüfuslarındaki yüzde 1'lik artışın, mal grupları itibarıyla ihracatı açıklama noktasında bütün mal grupları için anlamlı ve D-0 mal grubu için yüzde 1.404, D-1 mal grubu için yüzde 1.482, D-2 mal grubu için yüzde 1.212, D-3 mal grubu için yüzde 1.690, D-4 mal grubu için yüzde 1.624, D-5 mal grubu için yüzde

0.987, D-6 mal grubu için yüzde 1.003, D-7 mal grubu için yüzde 1.583, D-8 mal grubu için yüzde 1.242 ve son olarak D-9 mal grubu için de yüzde 2.314 ihracatı arttırıcı yönde pozitif etkili olduğu görülmüştür.

Linder açıklayıcı değişkeninin yüzde 1'lik artışı ise sadece D-0 mal grubu ihracatında yüzde 0.0000844 oranında pozitif etkili iken D-2 mal grubu için yüzde 0.000127, D-4 mal grubu için yüzde 0.000225, D-5 mal grubu için yüzde 0.0000566 negatif etki gösterdiği görülmüştür. Öte yandan Linder değişkenindeki yüzde 1'lik artışın D-1, D-3, D-6, D-7, D-8 ve D-9 mal gruplarının birlik öncesi dönemdeki mal grupları itibariyle ihracatını açıklamada istatistiksel olarak anlamsız sonuç verdiği görülmüştür.

Türkiye'nin ARGE harcamalarının yüzde 1'lik artışının ise birlik öncesi dönem ihracatı açıklama noktasında; D-0, D-5, D-6, D-8 mal grubu ihracatında sırasıyla; yüzde 1.094, 1.793, 1.288, 2.472 oranında pozitif, diğer mal grupları için ise istatistiksel olarak anlamsız sonuç verdiği görülmüştür.

4.6.4. Türkiye'nin Birlik Öncesi Dönemde (2010-2014) Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerden Mal Gruplarına Göre Gerçekleştirdiği İthalatın Çekim Modeli ile Analizi

Çalışmanın bu kısmında Türkiye'nin birlik öncesi dönemde AEB üye ülkelerine gerçekleştirdiği toplam ithalatın mal gruplarına göre detaylı analizi yapılmıştır. Toplamda on farklı ürün grubu için ayrı ayrı analiz yapılmış ve bunların toplulaştırılmış sonuçları ortak bir tablo şeklinde verilmiştir.

Sabit Etkiler Modeli için:

$$\ln(Import_{ijt}) = (\alpha_i + \mu_t) + \beta_1 \ln(Distance) + \beta_2 \ln(POP_j) + \beta_3(LINDER) + \beta_4 \ln(ARGE_j) + u_{it}$$

Rassal Etkiler Modeli için:

$$\ln(Import_{ijt}) = \alpha_i + \beta_1 \ln(Distance) + \beta_2 \ln(POP_j) + \beta_3(LINDER) + \beta_4 \ln(ARGE_j) + \varepsilon_{it}$$

Türkiye ile Avrasya Ekonomik Birliği üye ülkelerinin birlik öncesi dönem mal gruplarına ithalat verilerinin panel veri olarak düzenlenmesi ile birlikte güçlü-dengeli bir panel (strongly balanced panel) yapısı ortaya çıkmıştır. Yapılan Sabit Etkiler

Modeli ve Rassal Etkiler Modeli test sonuçlarının sınamasını yapmak için bu testlerin ardından Hausman Testi yapılmıştır. Hausman Testi sonuçları aşağıdaki gibidir:

Tablo 114: Birlik Öncesi Dönem (2010-2014) Mal Grubu İthalat Modeli Hausman Test Sonuçları

Mal Grupları	Prob>chi2
D-0	0.5817
D-1	0.0910
D-2	0.3472
D-3	0.7978
D-4	0.8716
D-5	0.9925
D-6	0.3842
D-7	0.2124
D-8	0.2503
D-9	0.6377

Kaynak: Stata 14.2 Programıyla yapılan testlerin sonuçlarını içermektedir. Tablo tarafımızca oluşturulmuştur. ($p < 0.10^*$, $p < 0.05^{**}$, $p < 0.01^{***}$ anlamlılık düzeylerini göstermektedir.)

Tablo 115: Birlik Öncesi Dönem (2010-2014) Mal Grubu İthalat Modeli Tahmin Sonuçları

Mal Grupları	Katsayı/t/P	lnDistance	lnPOPtr	LINDER	lnARGEj	cons
D-0	Katsayı	9.610***	-20.21	0.000387**	1.652***	274.4
	t	(10.57)	(-1.59)	(3.17)	(9.11)	(1.20)
	P	0.000	0.113	0.002	0.000	0.232
D-1	Katsayı	-6.728***	18.37	0.000265	0.697**	-284.7
	t	(-5.16)	(1.28)	(1.95)	(3.27)	(-1.10)
	P	0.000	0.202	0.052	0.001	0.273
D-2	Katsayı	5.918***	-26.99	0.000297	1.400***	431.8
	t	(5.44)	(-1.55)	(1.71)	(5.78)	(1.37)
	P	0.000	0.121	0.087	0.000	0.169
D-3	Katsayı	6.848***	-29.31**	0.000197	1.594***	464.6**
	t	(3.96)	(-3.22)	(0.64)	(10.80)	(2.81)
	P	0.000	0.001	0.523	0.000	0.005
D-4	Katsayı	-7.279***	31.61**	0.0000551	1.065***	-524.4**
	t	(-3.83)	(2.68)	(0.22)	(5.78)	(-2.58)
	P	0.000	0.007	0.829	0.000	0.010
D-5	Katsayı	3.222***	12.90	0.0000359	1.572***	-274.2
	t	(3.35)	(0.76)	(0.21)	(6.81)	(-0.89)
	P	0.001	0.447	0.834	0.000	0.373
D-6	Katsayı	4.653***	-16.27	-0.000258*	1.073***	257.6
	t	(7.40)	(-1.40)	(-2.13)	(6.72)	(1.23)
	P	0.000	0.162	0.033	0.000	0.220
D-7	Katsayı	0.815	-2.504	0.0000379	1.040***	32.34
	t	(1.41)	(-0.27)	(0.42)	(8.20)	(0.19)
	P	0.158	0.784	0.673	0.000	0.846
D-8	Katsayı	-0.362	3.656	0.0000160	0.555***	-60.66
	t	(-0.56)	(0.43)	(0.13)	(3.31)	(-0.40)
	P	0.577	0.665	0.899	0.001	0.691
D-9	Katsayı	6.081	106.3***	0.000222	1.242*	-
	t	(1.57)	(3.41)	(0.79)	(2.25)	(-3.45)
	P	0.117	0.001	0.429	0.024	0.001

Kaynak: Stata 14.2 Programıyla yapılan testlerin sonuçlarını içermektedir. Tablo tarafımızca oluşturulmuştur. ($p < 0.10^*$, $p < 0.05^{**}$, $p < 0.01^{***}$ anlamlılık düzeylerini göstermektedir.)

Birlik öncesi dönem mal grupları itibariyle AEB üye ülkelerinden gerçekleştirilen ithalatı açıklamak için yapılan analiz sonuçlarına göre; mesafe değişkenindeki yüzde 1'lik artışın; D-0, D-2, D-3, D-5 ve D-6 mal grubu ithalatında sırasıyla yüzde 9.610, 5.918, 6.848, 3.222, 4.653 ithalatı arttırıcı yönde etki gösterdiği, D-1 ve D-4 mal grubu ithalatında ise sırasıyla yüzde 6.728 ve yüzde 7.279 negatif etkili olduğu gözlenmiştir. Geriye kalan D-7, D-8 ve D-9 mal gruplarında ise mesafe değişkeni, ithalatı açıklama konusunda istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar vermemiştir. Türkiye'nin nüfusundaki yüzde 1'lik artış; D-4 ve D-9 mal grubu ithalatında sırasıyla yüzde 31.61 ve yüzde 106.3 pozitif etkili iken D-3 mal grubu ithalatında 29.31 oranında negatif etki göstermiştir. Geriye kalan D-1, D-2, D-5, D-6, D-7, D-8 ve D-9 mal grupları için ise ithalatı açıklama konusunda ülke nüfusumuz istatistiksel olarak anlamsızdır. Linder değişkenindeki yüzde 1'lik artış, D-0 mal grubu ithalatı için yüzde 0.000387 anlamlı ve pozitif etkili iken D-6 mal grubu ithalatı için yüzde 0.000258 negatif etkili, diğer mal gruplarının ithalatını açıklama noktasında ise istatistiksel olarak anlamsızdır. AEB üye ülkelerinin ARGE harcamaları ise bütün mal grupları için birlik öncesi dönem mal grupları itibariyle ithalatı açıklama konusunda anlamlı ve pozitif etki göstermiştir. Buna göre AEB üye ülkelerinin birlik öncesi dönem ARGE harcamalarında meydana gelen yüzde 1'lik artışın incelenen mal grupları itibariye ithalatlarına pozitif etkisi sırasıyla; D-0 için yüzde 1.652, D-1 için yüzde 0.697, D-2 için yüzde 1.400, D-3 için yüzde 1.594, D-4 için yüzde 1.065, D-5 için yüzde 1.572, D-6 için yüzde 1.073, D-7 için yüzde 1.040, D-8 için yüzde 0.555 ve D-9 mal grubu için yüzde 1.242 seviyesindedir.

4.6.5. Türkiye'nin Birlik Sonrası Dönemde (2015-2019) Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelere Gerçekleştirdiği Toplam İhracatın Çekim Modeli İle Analizi

Çalışmanın bu bölümünde ise Türkiye ile AEB üye ülkelerinin toplam ihracatı birlik sonrası dönem (2015-2019) için analiz edilmiştir. Genel denklemler, açıklayıcı değişkenler ve uygulanan testler birlik öncesi dönem analizlerinde kullanılan değişkenler, denklemler ve uygulanan testler aynıdır.

Tablo 116: Birlik Sonrası Dönem (2015-2019) Toplam İhracat Modeli Tahmin Sonuçları

RASSAL ETKİLER TEST SONUÇLARI (ROBUST)				SABİT ETKİLER TEST SONUÇLARI		
Gözlem Sayısı: 14 Grup Sayısı: 5 R ² : 0.9795				Gözlem Sayısı: 14 Grup Sayısı: 5 R ² : 0.3920		
lnExport (Bağımlı Değişken)	Katsayı	z	P> z	Katsayı	t	P> t
lnGDPj	-5.797***	-27.16	0.000	-3.057241	-0.76	0.489
lnGDPtr	-48.96	-0.78	0.434	-83.66354	-1.21	0.293
lnDistance	15.04***	33.68	0.000	0	-	-
lnARGEPCtr	7.660	0.66	0.508	-2.017942	-0.20	0.852
lnARGEPCj	6.811***	22.33	0.000	.5119924	0.17	0.870
lnPOPtr	0	-	-	0	-	-
lnPOPj	3.993***	28.77	0.000	-6.635734	-0.21	0.845
cons	1274.5	0.75	0.455	2511.462	1.11	0.330

HAUSMAN TEST SONUCU: Prob>chi2 = 0.2693

Kaynak: Stata 14.2 Programıyla yapılan testlerin sonuçlarını içermektedir. Tablo tarafımızca oluşturulmuştur. (p<0.10*, p<0.05**, p<0.01*** anlamlılık düzeylerini göstermektedir.)

Türkiye ile AEB üye ülkeleri arasındaki toplam ihracatın birlik sonrası dönemi incelemek için yapılan analiz sonucunda AEB üye ülkelerinin gelirlerindeki yüzde 1'lik artışın, Türkiye'nin AEB üye ülkelere birlik sonrası dönemde ihracatı üzerinde yüzde 5.797 negatif etkisinin olduğu görülmüştür. Mesafe değişkenindeki yüzde 1'lik artış Türkiye ile seçili ülkeler arasındaki birlik sonrası dönem ihracatını yüzde 15.04 pozitif yönde etkilemiştir. AEB üye ülkelerinin birlik sonrası dönemde kişi başına düşen ARGE harcamalarındaki yüzde 1'lik artış Türkiye ile AEB üye ülkeleri birlik sonrası dönem ihracatını yüzde 6.811 artırmıştır. AEB üye ülke nüfuslarının birlik sonrası dönemde yüzde 1'lik artışı ise Türkiye'nin bu ülkelerle olan ihracatını yüzde 3.993 pozitif etkilemiştir. Türkiye'nin geliri, kişi başına düşen ARGE harcamaları ve nüfusu birlik sonrası dönem Türkiye ile AEB üye ülkeleri arasındaki ihracatın açıklanmasında istatistiksel olarak anlamlı sonuç vermemiştir.

4.6.6. Türkiye'nin Birlik Sonrası Dönemde (2015-2019) Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerden Gerçekleştirdiği Toplam İthalatın Çekim Modeli ile Analizi

Birlik sonrası dönem toplam mal ithalatını açıklamak için yapılan analizde birlik öncesi toplam mal ithalatı analizinde kullanılan denklem, test ve açıklayıcı değişkenler bütünlüğü bozmamak adına değişiklik göstermemiş ve aynı şekilde uygulanmıştır.

Tablo 117: Birlik Sonrası Dönem (2015-2019) Toplam İthalat Modeli Tahmin Sonuçları

RASSAL ETKİLER TEST SONUÇLARI (ROBUST)				SABİT ETKİLER TEST SONUÇLARI		
Gözlem Sayısı: 25 Grup Sayısı: 5 R ² : 0.9794				Gözlem Sayısı: 25 Grup Sayısı: 5 R ² : 0.7765		
lnImport (Bağımlı Değişken)	Katsayı	z	P> z	Katsayı	t	P> t
lnGDPj	-0.715**	-19.43	0.000	1.945088	0.86	0.437
lnGDPtr	-25.57	-2.90	0.004	-12.2891	-1.59	0.188
lnDistance	4.073***	31.21	0.000	0	-	-
lnARGEPCtr	3.295	0.64	0.521	.3359889	0.07	0.949
lnARGEPCj	1.308***	16.48	0.000	-.7210126	-0.56	0.603
lnPOPtr	0	-	-	0	-	-
lnPOPj	1.854***	50.22	0.000	5.194349	0.34	0.753
cons	659.6	2.99	0.003	223.6424	0.62	0.566

HAUSMAN TEST SONUCU: Prob>chi2 = 0.3420

Kaynak: Stata 14.2 Programıyla yapılan testlerin sonuçlarını içermektedir. Tablo tarafımızca oluşturulmuştur. (p<0.10*, p<0.05**, p<0.01*** anlamlılık düzeylerini göstermektedir.)

Türkiye'nin ile AEB üye ülkelerinden birlik sonrası dönemde gerçekleştirdiği toplam ithalatını incelemek adına yapılan test sonuçlarına göre AEB üye ülkelerinin gelirlerindeki yüzde 1'lik artış birlik sonrası dönemde Türkiye'nin AEB üye ülkelerinden gerçekleştirdiği ithalatı yüzde 0.715 azaltmıştır. Mesafe değişkenindeki yüzde 1'lik artış birlik sonrası dönem Türkiye'nin ile AEB üye ülkelerinden gerçekleştirdiği ithalatı yüzde 4.073 arttırmıştır. Türkiye ile AEB üye ülkelerinin birlik sonrası dönem ithalat analizinde AEB üye ülkelerinin kişi başına düşen ARGE harcamalarının ve nüfuslarının yüzde 1'lik artışının; Türkiye'nin birlik sonrası dönem AEB üye ülkelerinden gerçekleştirdiği ithalat üzerinde sırasıyla yüzde 1.308 ve yüzde 1.854 pozitif etkili olduğu görülmüştür. Türkiye'nin geliri, nüfusu ve kişi başına düşen ARGE harcamalarının ise birlik sonrası dönemde AEB üye ülkelerinden gerçekleştirilen ithalatı açıklama noktasında istatistiksel olarak bir anlamı bulunmamaktadır.

4.6.7. Türkiye'nin Birlik Sonrası Dönemde (2015-2019) Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelere Mal Gruplarına Göre Gerçekleştirdiği İhracatın Çekim Modeli ile Analizi

Birlik öncesi mal grubu ihracatı analizi için kullanılan değişkenler, testler ve denklemler bütünlüğü bozmamak adına birlik sonrası dönem analizleri için de aynı şekilde uygulanmıştır.

Tablo 118: Birlik Sonrası Dönem (2015-2019) Mal Grubu İhracat Modeli Hausman Test Sonuçları

Mal Grupları	Prob>chi2
D-0	0.7663
D-1	0.0217
D-2	0.5722
D-3	0.7110
D-4	0.2003
D-5	0.7330
D-6	0.9949
D-7	0.9973
D-8	0.7498
D-9	0.7578

Kaynak: Stata 14.2 Programıyla yapılan testlerin sonuçlarını içermektedir. Tablo tarafımızca oluşturulmuştur. ($p < 0.10^*$, $p < 0.05^{**}$, $p < 0.01^{***}$ anlamlılık düzeylerini göstermektedir.)

Tablo 119: Birlik Sonrası Dönem (2015-2019) Mal Grubu İhracat Modeli Tahmin Sonuçları

Mal Grupları	Katsayı/t/P	lnDistance	lnPOPj	LINDER	lnARGETr	cons
D-0	Katsayı	-2.177***	0.949***	0.0000154	2.762	-44.10
	t	(-5.09)	(5.50)	(0.26)	(0.76)	(-0.53)
	P	0.000	0.000	0.795	0.450	0.596
D-1	Katsayı	0.145	0.884**	-0.000444***	6.689	-152.5
	t	(0.19)	(2.87)	(-4.19)	(1.02)	(-1.02)
	P	0.850	0.004	0.000	0.306	0.306
D-2	Katsayı	0.493	1.251***	-0.000121	-3.360	67.54
	t	(0.75)	(4.74)	(-1.33)	(-0.60)	(0.53)
	P	0.452	0.000	0.184	0.549	0.597
D-3	Katsayı	4.461***	1.822***	-0.0000842	-6.257	92.60
	t	(10.58)	(10.74)	(-1.45)	(-1.74)	(1.13)
	P	0.000	0.000	0.148	0.082	0.259
D-4	Katsayı	2.853	0.0141	-0.000372*	-12.32	272.4
	t	(1.41)	(0.02)	(-2.01)	(-0.95)	(0.90)
	P	0.158	0.983	0.045	0.342	0.366
D-5	Katsayı	0.552**	0.780***	-0.0000392	-2.821*	64.89*
	t	(3.29)	(11.53)	(-1.69)	(-1.97)	(1.98)
	P	0.001	0.000	0.091	0.049	0.047
D-6	Katsayı	-0.216	0.433**	-0.0000413	-1.177	40.33
	t	(-0.59)	(2.93)	(-0.81)	(-0.38)	(0.56)
	P	0.557	0.003	0.416	0.707	0.572
D-7	Katsayı	0.954***	0.764***	-0.000114***	0.980	-23.49
	t	(6.38)	(12.70)	(-5.53)	(0.77)	(-0.81)
	P	0.000	0.000	0.000	0.442	0.419
D-8	Katsayı	2.031***	0.770***	0.0000381	0.603	-23.80
	t	(7.39)	(6.96)	(1.00)	(0.26)	(-0.45)

	P	0.000	0.000	0.316	0.797	0.656
D-9	Katsayı	3.151***	1.694***	-0.000130	3.560	-119.4
	t	(6.31)	(6.91)	(-1.27)	(0.58)	(-0.84)
	P	0.000	0.000	0.205	0.563	0.399

Kaynak: Stata 14.2 Programıyla yapılan testlerin sonuçlarını içermektedir. Tablo tarafımızca oluşturulmuştur. ($p < 0.10^*$, $p < 0.05^{**}$, $p < 0.01^{***}$ anlamlılık düzeylerini göstermektedir.)

Birlik sonrası dönemde Türkiye ile AEB üye ülkeleri arasında gerçekleştirilen mal grupları ihracatını açıklamak için yapılan analizlerde; mesafe değişkenindeki yüzde 1'lik artış D-3, D-5, D-7, D-8 ve D-9 mal grupları ihracatı üzerinde sırasıyla yüzde 4.461, 0.552, 0.954, 2.031 ve 3.151 pozitif, D-0 mal grubu ihracatında ise yüzde 2.177 negatif etkili olduğu görülürken, D-1, D-2, D-4 ve D-6 mal gruplarının birlik sonrası dönem ihracatını açıklamada istatistiksel olarak anlamsız olduğu görülmüştür. Türkiye ile AEB üye ülkelerinin birlik sonrası dönem mal grupları itibariyle ihracatını açıklamak için yapılan analizde, AEB üye ülke nüfuslarındaki yüzde 1'lik artış; D-4 mal grubu hariç diğer tüm mal grubu ihracatlarını açıklama konusunda istatistiksel olarak anlamlı ve D-0 mal grubu için yüzde 0.949, D-1 mal grubu için yüzde 0.884, D-2 mal grubu için yüzde 1.251, D-3 için mal grubu için yüzde 1.822, D-5 mal grubu için yüzde 0.780, D-6 mal grubu için yüzde 0.433, D-7 mal grubu için yüzde 0.764, D-8 mal grubu için yüzde 0.770 ve D-9 mal grubu için yüzde 1.694 ihracatı arttırıcı pozitif etkiye sahiptir. Linder değişkenindeki yüzde 1'lik artış birlik sonrası dönem mal grubu itibariyle ihracat analizinde; D-1, D-4 ve D-7 mal grubu üzerinde sırasıyla yüzde 0.000444, 0.000372 ve 0.000114 birlik sonrası dönemde ihracatı açıklama konusunda negatif etkiye sahipken, birlik sonrası dönemde diğer mal grubu ihracatlarını açıklamada istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip değildir. Türkiye'nin ARGE harcamalarının birlik sonrası dönem mal grupları itibariyle ihracatı açıklama konusunda sadece D-5 mal grubu ihracatında anlamlı ve yüzde 2.821 negatif değere sahipken diğer mal gruplarının ihracatını açıklama konusunda istatistiksel olarak anlamsızdır.

4.6.8. Türkiye'nin Birlik Sonrası Dönemde (2015-2019) Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerden Mal Gruplarına Göre Gerçekleştirdiği İthalatın Çekim Modeli ile Analizi

Birlik öncesi mal grubu ithalatı analizi için kullanılan değişkenler, testler ve denklemler bütünlüğü bozmamak adına birlik sonrası dönem analizleri için de aynı şekilde uygulanmıştır.

Tablo 120: Birlik Sonrası Dönem (2015-2019) Mal Grubu İthalat Modeli Hausman Test Sonuçları

Mal Grupları	Prob>chi2
D-0	0.5759
D-1	0.0351
D-2	0.0000
D-3	0.0530
D-4	-
D-5	0.9442
D-6	0.0166
D-7	0.3322
D-8	0.7675
D-9	0.1580

Kaynak: Stata 14.2 Programıyla yapılan testlerin sonuçlarını içermektedir. Tablo tarafımızca oluşturulmuştur. (* p<0.10, ** p<0.05, *** p<0.01 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.)

Tablo 121: Birlik Sonrası Dönem (2015-2019) Mal Grubu İthalat Modeli Tahmin Sonuçları

Mal Grupları	Katsayı/t/P	lnDistance	lnPOPtr	LINDER	lnARGEj	cons
D-0	Katsayı	9.358***	80.53***	0.000728***	2.161***	-1566.3***
	t	(6.33)	(3.66)	(3.72)	(6.62)	(-3.85)
	P	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
D-1	Katsayı	1.340	18.70	0.000716***	1.766***	-375.8
	t	(1.46)	(1.33)	(5.61)	(8.96)	(-1.44)
	P	0.144	0.183	0.000	0.000	0.150
D-2	Katsayı	3.357***	26.71*	0.000538***	1.410***	-524.3**
	t	(4.63)	(2.47)	(5.60)	(8.80)	(-2.63)
	P	0.000	0.013	0.000	0.000	0.009
D-3	Katsayı	9.101***	9.210	0.000225*	1.964***	-260.0*
	t	(16.06)	(1.66)	(2.33)	(21.94)	(-2.50)
	P	0.000	0.096	0.020	0.000	0.013
D-4	Katsayı	-14.50***	-12.53	0.000161	0	356.7**
	t	(-50.37)	(-1.75)	(1.60)	(.)	(2.77)
	P	0.000	0.080	0.110	-	0.006
D-5	Katsayı	1.509	-34.72	0.000134	1.905***	597.4
	t	(0.88)	(-0.76)	(0.37)	(3.83)	(0.71)
	P	0.377	0.449	0.714	0.000	0.480
D-6	Katsayı	6.892***	5.784	-0.000152	1.532***	-169.5
	t	(7.48)	(0.22)	(-0.66)	(5.15)	(-0.36)
	P	0.000	0.823	0.508	0.000	0.721
D-7	Katsayı	2.316**	-4.334	0.000336	1.457***	45.36
	t	(3.09)	(-0.19)	(1.67)	(5.67)	(0.11)
	P	0.002	0.847	0.094	0.000	0.912
D-8	Katsayı	-1.582***	-1.355	-0.000286**	0.245*	47.48
	t	(-4.56)	(-0.13)	(-3.07)	(2.06)	(0.25)
	P	0.000	0.896	0.002	0.039	0.804
D-9	Katsayı	3.868***	25.44	0.00110***	2.187***	-522.0
	t	(3.72)	(1.65)	(8.03)	(9.54)	(-1.83)
	P	0.000	0.100	0.000	0.000	0.068

Kaynak: Stata 14.2 Programıyla yapılan testlerin sonuçlarını içermektedir. Tablo tarafımızca oluşturulmuştur. (p<0.10*, p<0.05**, p<0.01*** anlamlılık düzeylerini göstermektedir.)

Birlik sonrası dönem mal grubu itibari ile Türkiye'nin AEB üye ülkelerinden gerçekleştirdiği ithalatı analiz etmek için yapılan test sonuçlarına göre; mesafe

değişkenindeki yüzde 1'lik artışın AEB üye ülkelerinden gerçekleştirilen ithalat üzerinde, D-0, D-2, D-3, D-6, D-7 ve D-9 mal grupları için sırasıyla yüzde 9.358, 3.357, 9.101, 6.892, 2.316 ve 3.868 pozitif; D-4 ve D-8 mal grubu için ise sırasıyla yüzde 14.50 ve 1.582 negatif etkilidir. D-1, D-5 ve D-8 grubu ithalatını açıklamakta ise istatistiksel olarak anlamsız sonuç vermiştir. Türkiye'nin nüfusundaki yüzde 1'lik artış ise birlik sonrası dönem Türkiye'nin AEB üye ülkelerinden gerçekleştirdiği ithalatı açıklama noktasında; D-0 ve D-2 mal grupları için sırasıyla yüzde 80.53 ve 26.71 anlamlı ve pozitif yönde etkili iken diğer mal grupları için birlik sonrası dönem ithalatı açıklama konusunda istatistiksel olarak anlamlı değildir. Linder değişkenindeki yüzde 1'lik artış; D-0, D-1, D-2 ve D-3 ve D-9 mal grupları için birlik sonrası dönemde sırasıyla yüzde 0.000728, 0.000716, 0.000538, 0.00110 pozitif, D-8 mal grubu için yüzde 0.000286 negatif etkili Türkiye'nin AEB üye ülkelerinden ithal ettiği diğer mal gruplarının ithalatını açıklamada birlik sonrası dönem için istatistiksel olarak anlamsızdır.

Tablo 122: Birlik Öncesi-Sonrası Toplam İhracat Modeli Tahmin Sonuçlarının Karşılaştırması

BİRLİK ÖNCESİ SONUÇLAR				BİRLİK SONRASI SONUÇLAR			
InExport (Bağımlı Değişken)	Katsayı	z	P> z	InExport (Bağımlı Değişken)	Katsayı	z	P> z
InGDPj	-2.687***	-24.38	0.000	InGDPj	-5.797***	-27.16	0.000
InGDPtr	-3.561	-0.79	0.429	InGDPtr	-48.96	-0.78	0.434
InDistance	8.213***	42.60	0.000	InDistance	15.04***	33.68	0.000
InARGEPCtr	7.188	0.52	0.601	InARGEPCtr	7.660	0.66	0.508
InARGEPCj	3.424***	24.29	0.000	InARGEPCj	6.811***	22.33	0.000
InPOPtr	0.161	0.00	0.996	InPOPtr	0	-	-
InPOPj	2.699***	40.48	0.000	InPOPj	3.993***	28.77	0.000
cons	31.49	0.05	0.960	cons	1274.5	0.75	0.455

Kaynak: Stata 14.2 Programıyla yapılan testlerin sonuçlarını içermektedir. Tablo tarafımızca oluşturulmuştur. (p<0.10*, p<0.05**, p<0.01*** anlamlılık düzeylerini göstermektedir.)

Türkiye ile Birlik üyesi ülkeler arasında yapılan toplam ihracat modelinin tahmin sonuçları karşılaştırıldığında Birlik öncesi dönemde InGDPj değişkenindeki %1'lik artış ihracatı yüzde 2.687 negatif etkilerken, Birlik sonrasında ise yüzde 5.797 negatif etkiler hale gelmiştir. Bunun sebebi Birlik üyesi ülkelerin tüketici taleplerinin sermaye yoğun mallara yönelmesi ve bu talebi karşılamak için gelişmiş ülkeleri tercih etmeye başlamalarıdır. Bu durum Birlik üyesi ülkelerin en çok dış ticaret yaptıkları ülkeler sıralamasına bakıldığında da görülmektedir. Birlik öncesi ve sonrasındaki

dönem ihracat modeli tahmininde kullanılan diğer açıklayıcı değişkenlerden olan $\ln\text{Distance}$ değişkenindeki %1'lik artışın Birlik öncesi dönemde ihracata etkisi yüzde 8.213 iken Birlik sonrası dönemde yüzde 15.04 olmuştur. Birlik öncesi ve sonrasındaki dönem ihracat modeli tahminlerinde kullanılan ve istatistiki olarak anlamlı sonuç veren $\ln\text{ARGEPCj}$ değişkenindeki %1'lik artış ihracatı Birlik öncesi dönemde yüzde 3.424 artırırken Birlik sonrası dönemde bu katsayı 6.811 olarak gerçekleşmiştir. İstatistiki olarak anlamlı sonuç veren son değişken olan $\ln\text{POPj}$ değişkenindeki %1'lik artış Birlik öncesi dönemde ihracatı yüzde 2.699 artırırken, Birlik sonrasında bu katsayı 3.993'e çıkmaktadır. $\ln\text{ARGEPCtr}$ ve $\ln\text{POPtr}$ değişkenleri ise her iki dönemde ihracatı açıklama noktasında istatistiki olarak anlamsızdır.

Tablo 123: Birlik Öncesi-Sonrası Toplam İthalat Modeli Tahmin Sonuçlarının Karşılaştırması

BİRLİK ÖNCESİ DÖNEM				BİRLİK SONRASI DÖNEM			
$\ln\text{Import}$ (Bağımlı Değişken)	Katsayı	z	P> z	$\ln\text{Import}$ (Bağımlı Değişken)	Katsayı	z	P> z
$\ln\text{GDPj}$	-0.359***	-4.49	0.000	$\ln\text{GDPj}$	-0.715**	-19.43	0.000
$\ln\text{GDPtr}$	-4.370**	-2.60	0.009	$\ln\text{GDPtr}$	-25.57	-2.90	0.004
$\ln\text{Distance}$	4.606***	45.98	0.000	$\ln\text{Distance}$	4.073***	31.21	0.000
$\ln\text{ARGEPCtr}$	-6.372	-0.67	0.505	$\ln\text{ARGEPCtr}$	3.295	0.64	0.521
$\ln\text{ARGEPCj}$	1.521***	15.56	0.000	$\ln\text{ARGEPCj}$	1.308***	16.48	0.000
$\ln\text{POPtr}$	31.32	0.86	0.388	$\ln\text{POPtr}$	0	-	-
$\ln\text{POPj}$	1.423***	42.29	0.000	$\ln\text{POPj}$	1.854***	50.22	0.000
cons	-453.3	-0.79	0.427	cons	659.6	2.99	0.003

Stata 14.2 Programıyla yapılan testlerin sonuçlarını içermektedir. Tablo tarafımızca oluşturulmuştur. ($p<0.10^*$, $p<0.05^{**}$, $p<0.01^{***}$ anlamlılık düzeylerini göstermektedir.)

Türkiye ile Birlik üyesi ülkeler arasında yapılan toplam ithalat modelinin tahmin sonuçları karşılaştırıldığında Birlik öncesi dönemde $\ln\text{GDPj}$ değişkenindeki yüzde 1'lik artış ithalatı yüzde 0.359 negatif etkilerken, Birlik sonrası dönemde bu katsayı 0.715 olmuş ve negatif etkisini devam ettirmiştir. Diğer açıklayıcı değişkenlerden $\ln\text{Distance}$, $\ln\text{ARGEPCj}$ ve $\ln\text{POPj}$ 'deki yüzde 1'lik artış Birlik öncesi dönemde ithalatı (sırasıyla) yüzde 4.606, 1,521 ve 1,423 pozitif etkilerken, Birlik sonrası dönemde bu katsayılar 4.073, 1.308 ve 1.854 olarak gerçekleşmiş ve pozitif etkilerini devam ettirmişlerdir. Birlik öncesi dönemde $\ln\text{GDPtr}$ değişkenindeki yüzde 1'lik artış ithalatı yüzde 4.370 negatif etkilerken, Birlik sonrası ithalat modeli tahmin sonuçlarında bu değişken istatistiki olarak anlamsızdır.

Tablo 124: Birlik Öncesi-Sonrası Mal Grubu İhracat Modeli Tahmin Sonuçlarının Karşılaştırması

B.Ö/B.S	lnDistance	lnPOPj	LINDER	lnARGETr	cons
D-0					
B.Ö	-0.436**	1.404***	0.0000844***	1.094*	-27.39**
B.S	-2.177***	0.949***	0.0000154	2.762	-44.10
D-1					
B.Ö	-0.989	1.482***	-0.0000965	1.160	-29.33
B.S	0.145	0.884**	-0.000444***	6.689	-152.5
D-2					
B.Ö	-2.229***	1.212***	-0.000127*	1.711	-25.82
B.S	0.493	1.251***	-0.000121	-3.360	67.54
D-3					
B.Ö	1.806***	1.690***	-0.0000197	2.365	-80.28
B.S	4.461***	1.822***	-0.0000842	-6.257	92.60
D-4					
B.Ö	6.203***	1.624***	-0.000225*	5.495	-186.7*
B.S	2.853	0.0141	-0.000372*	-12.32	272.4
D-5					
B.Ö	1.132***	0.987***	-0.0000566***	1.793***	-47.51***
B.S	0.552**	0.780***	-0.0000392	-2.821*	64.89*
D-6					
B.Ö	0.00683	1.003***	0.00000584	1.288**	-26.86**
B.S	-0.216	0.433**	-0.0000413	-1.177	40.33
D-7					
B.Ö	2.896***	1.583***	-0.0000791	4.366	-128.9**
B.S	0.954***	0.764***	-0.000114***	0.980	-23.49
D-8					
B.Ö	2.765***	1.242***	0.00000480	2.472***	-79.62***
B.S	2.031***	0.770***	0.0000381	0.603	-23.80
D-9					
B.Ö	3.973***	2.314***	0.000111	2.777	-119.9
B.S	3.151***	1.694***	-0.000130	3.560	-119.4

Stata 14.2 Programıyla yapılan testlerin sonuçlarını içermektedir. Tablo tarafımızca oluşturulmuştur. ($p < 0.10^*$, $p < 0.05^{**}$, $p < 0.01^{***}$ anlamlılık düzeylerini göstermektedir.)

Türkiye ile Birlik üyesi ülkeler arasında yapılan mal grubu ihracat modelinin tahmin sonuçları karşılaştırıldığında lnDistance değişkenindeki yüzde 1'lik artış Birlik öncesi dönemde D-0 mal grubu ihracatını yüzde 0.436 negatif etkilerken Birlik sonrası dönemde katsayısı 2.177 olmuş ve negatif etkisini korumaktadır. D-2 ve D-4 mal grubu için Birlik öncesi dönemde D-2 mal grubu için 2.229 negatif ve D-4 mal grubu için 6.203 pozitif etkili olan lnDistance değişkeni Birlik sonrası dönemde D-2 ve D-4 mal grubunun ihracatını açıklamada istatistiksel olarak anlamsızdır. D-3, D-5, D-7, D-8 ve D-9 mal grubu ihracatını açıklamada lnDistance değişkenindeki yüzde 1'lik artış Birlik öncesi dönemde ihracatı açıklamada yüzde (sırasıyla) 1.806, 1.132, 2.896, 2.765 ve 3.979 arttırırken, Birlik sonrası dönemde bu katsayılar (sırasıyla) 4.461, 0.552, 0.954, 2.031 ve 3.151 olmuşlardır. D-1 ve D-6 mal grupları için ise lnDistance değişkeni her iki dönem için de ihracatı açıklama noktasında istatistiki olarak anlamlı

sonuçlar vermemiştir. Bir diğer açıklayıcı değişken olan lnPOPj değişkeni (Birlik sonrası dönem D-4 mal grubu hariç) bütün mal grupları için ihracatı açıklamada istatistiki olarak anlamlı ve pozitif sonuçlar vermiştir. Birlik öncesi dönemde lnPOPj değişkenindeki yüzde 1'lik artış D-1, D-2, D-3, D-5, D-6, D-7, D-8, D-9 mal grupları için ihracatı sırasıyla yüzde 1.404, 1.482, 1.212, 1.690, 0.987, 1.003, 1.583, 1.242 ve 2.314 pozitif etkilerken bu katsayılar Birlik sonrası dönemde yüzde 0.949, 0.884, 1.251, 1.822, 0.780, 0.433, 0.764, 0.770 ve 1.694 pozitif etkilidirler. D-4 mal grubu için ise Birlik öncesi dönemde yüzde 1.624 olan katsayısı Birlik sonrası dönem ihracatı açıklamada istatistiki olarak anlamsızdır. LİNDER değişkeni mal grubu ihracatını açıklamakta Birlik öncesi ve sonrasında D-4 mal grubu için anlamlı ve negatif etkiye sahiptir. D-0, D-2, D-5 mal grupları için Birlik öncesi dönemde istatistiki olarak anlamlı iken Birlik sonrası dönemde istatistiki olarak anlamsız sonuç veren LİNDER değişkeni D-1 ve D-7 mal gruplarının ihracatını açıklama noktasında Birlik öncesi dönemde istatistiki olarak anlamsız iken Birlik sonrası dönemde anlamlı ve negatif etkilidir. D-3, D-6, D-8 ve D-9 mal gruplarının ihracatını açıklamada ise her iki dönemde istatistiki olarak anlamsız sonuç vermektedir. Son değişken olan lnARGEtr değişkenindeki yüzde 1'lik artış Birlik öncesi dönemde D-5 mal grubu ihracatını yüzde 1.793 pozitif etkilerken, Birlik sonrası dönemde lnARGEtr değişkenindeki yüzde 1'lik artış D-5 mal grubu ihracatını yüzde 2.821 negatif etkilemektedir. D-0, D-6 ve D-8 mal grupları için Birlik öncesi dönemde lnARGEtr değişkenindeki yüzde 1'lik artış söz konusu mal gruplarının ihracatını (sırasıyla) yüzde 1.094, 1.288 ve 2.472 pozitif etkilerken Birlik sonrasında bu mal gruplarının ihracatını açıklamada istatistiki olarak anlamsızdır.

Tablo 125: Birlik Öncesi-Sonrası Mal Grubu İthalat Modeli Tahmin Sonuçlarının Karşılaştırması

B.Ö/B.S	lnDistance	lnPOPtr	LİNDER	lnARGEj	cons
D-0					
B.Ö	9.610***	-20.21	0.000387**	1.652***	274.4
B.S	9.358***	80.53***	0.000728***	2.161***	-1566.3***
D-1					
B.Ö	-6.728***	18.37	0.000265	0.697**	-284.7
B.S	1.340	18.70	0.000716***	1.766***	-375.8
D-2					
B.Ö	5.918***	-26.99	0.000297	1.400***	431.8
B.S	3.357***	26.71*	0.000538***	1.410***	-524.3**
D-3					
B.Ö	6.848***	-29.31**	0.000197	1.594***	464.6**
B.S	9.101***	9.210	0.000225*	1.964***	-260.0*
D-4					
B.Ö	-7.279***	31.61**	0.0000551	1.065***	-524.4**

B.S	-14.50***	-12.53	0.000161	0	356.7**
D-5					
B.Ö	3.222***	12.90	0.0000359	1.572***	-274.2
B.S	1.509	-34.72	0.000134	1.905***	597.4
D-6					
B.Ö	4.653***	-16.27	-0.000258*	1.073***	257.6
B.S	6.892***	5.784	-0.000152	1.532***	-169.5
D-7					
B.Ö	0.815	-2.504	0.0000379	1.040***	32.34
B.S	2.316**	-4.334	0.000336	1.457***	45.36
D-8					
B.Ö	-0.362	3.656	0.0000160	0.555***	-60.66
B.S	-1.582***	-1.355	-0.000286**	0.245*	47.48
D-9					
B.Ö	6.081	106.3***	0.000222	1.242*	-1985.8***
B.S	3.868***	25.44	0.00110***	2.187***	-522.0

Stata 14.2 Programıyla yapılan testlerin sonuçlarını içermektedir. Tablo tarafımızca oluşturulmuştur. ($p < 0.10^*$, $p < 0.05^{**}$, $p < 0.01^{***}$ anlamlılık düzeylerini göstermektedir.)

Türkiye ile Birlik üyesi ülkeler arasında yapılan mal grubu ithalat modelinin tahmin sonuçları karşılaştırıldığında lnDistance değişkenindeki yüzde 1'lik artış Birlik öncesi dönemde D-0, D-2, D-3 ve D-4 mal grubunun ithalatını (sırasıyla) yüzde 9.610, 5.918, 6.848 ve 4.653 pozitif etkilerken, Birlik sonrası dönemde lnDistance değişkenindeki yüzde 1'lik artış bu mal gruplarının ithalatını (sırasıyla) yüzde 9.358, 3.357, 9.101 ve 6.892 pozitif etkilemeye devam etmektedir. D-4 mal grubu ithalatını açıklamada lnDistance değişkenindeki yüzde 1'lik artış Birlik öncesi dönemde yüzde 7.279 negatif etkili iken, Birlik sonrası dönemde lnDistance değişkenindeki yüzde 1'lik artış D-4 mal grubu ithalatını yüzde 14.50 negatif etkilemektedir. D-1 ve D-5 mal grubu için Birlik öncesi dönemde lnDistance değişkenindeki yüzde 1'lik artış bu mal gruplarının ithalatını yüzde 3.222 ve 6.728 negatif etkilerken, Birlik sonrası dönem için ithalatı açıklamada istatistiksel olarak anlamsız sonuç vermektedir. D-9 mal grubu için Birlik öncesi dönemde ithalatı açıklamada istatistiki olarak anlamsız sonuç veren lnDistance değişkeninin yüzde 1 artışı, Birlik sonrası dönemde D-9 mal grubu ithalatını yüzde 3.868 pozitif etkilemektedir. Birlik öncesi ve Birlik sonrası mal grubu ithalatını açıklamak için kullanılan lnPOPtr değişkeni her iki dönem için de D-1, D-5, D-6, D-7 ve D-8 mal gruplarının ithalatını açıklamakta istatistiksel olarak anlamsızdır. Birlik öncesi dönemde D-0 ve D-2 mal gruplarının ithalatlarını açıklamada istatistiksel olarak anlamsız sonuç veren lnPOPtr değişkenindeki yüzde 1'lik artış D-0 ve D-2 değişkenlerinin Birlik sonrası dönemde ithalatını yüzde 80.53 ve 26.71 pozitif etkilemektedir. D-4 ve D-9 mal gruplarının Birlik öncesi dönemde ithalatlarını açıklamada lnPOPtr değişkenindeki yüzde 1'lik artış bu mal gruplarının ithalatını

yüzde 31.61 ve 106.3 pozitif etkilerken, Birlik sonrası dönem için anlamsız sonuç vermektedir. D-3 mal grubu ithalatında Birlik öncesi dönemde $\ln POP_{tr}$ değişkenindeki yüzde 1'lik artış bu mal grubu ithalatını yüzde 29.31 negatif etkilerken, Birlik sonrası dönemde istatistiki olarak anlamsızdır. LINDER değişkenindeki artış Birlik öncesi dönemde D-0 mal grubu ithalatını pozitif etkilerken, Birlik sonrası dönemde LINDER değişkenindeki artış bu mal grubu ithalatını pozitif etkilemeye devam etmektedir. D-6 mal grubu ithalatını açıklamada Birlik öncesi dönemde anlamlı ve negatif etkili olan LINDER değişkeni Birlik sonrası dönem için bu mal grubunun ithalatını açıklamada istatistiksel olarak anlamsızdır. D-1, D-2, D-3 ve D-9 mal grubu ithalatını Birlik öncesi dönemde açıklamakta istatistiksel olarak anlamsız sonuç veren LINDER değişkeni, Birlik sonrası dönemde D-1, D-2, D-3 ve D-9 mal grubu ithalatında pozitif etkili iken D-8 mal grubu ithalatında Birlik sonrası dönemde negatif etkilidir. Son açıklayıcı değişken olan $\ln ARGE_j$ değişkenindeki yüzde 1'lik artış Birlik öncesi dönemde D-0, D-1, D-2, D-3, D-5, D-6, D-7, D-8 ve D-9 mal gruplarının ithalatında (sırasıyla) yüzde 1.652, 0.697, 1.400, 1.594, 1.572, 1.073, 1.040, 0.555 ve 1.242 pozitif etkili iken Birlik sonrası dönemde $\ln ARGE_j$ değişkenindeki yüzde 1'lik artış bu mal gruplarının ithalatında (sırasıyla) yüzde 2.161, 1.766, 1.410, 1.964, 1.905, 1.532, 1.457, 0.245 ve 2.187 pozitif etkilemektedir. D-4 mal grubunun Birlik öncesi dönem ithalatında $\ln ARGE_j$ değişkenindeki yüzde 1'lik artış bu mal grubunun ithalatını yüzde 1.065 pozitif etkilerken, Birlik sonrası dönemde istatistiki olarak anlamsızdır.

SONUÇ

Avrupa- Pasifik olarak adlandırılan tarihi, coğrafi, aynı zamanda ekonomik açıdan değerlendirildiğinde birbirinden farklı; birbiriyle sürekli rekabet halinde olan üç büyük jeoekonomik alandan oluşan dünya düzeni 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından değişime uğramaya başlamıştır.

Avrasya Bölgesi'ni bu denli cazip hale getiren unsurların başında; kuşkusuz sahip olduğu zengin doğal gaz-petrol yataklarıyla birlikte, diğer değerli madenlerin bölgede yoğun olarak bulunması ve bunlardan diğer ülkelerin de yararlanmak istemesi gelmektedir. Ancak Rusya Federasyonu bu durumdan son derece rahatsız olup; Avrasya Bölgesi'ndeki eski gücünü tekrar elde etmek ve diğer ülkelerin bölgede söz sahibi konuma gelmesine engel olmak için geliştirmiş olduğu "Yakın Çevre Doktrini" politikasıyla bölgedeki ülkelerle öncelikle ekonomik alanda ikili ticari ve ekonomik ilişkilerini geliştirmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda Rusya ile Beyaz Rusya arasında 1996 yılında Gümrük Birliği Anlaşması imzalanmış, 1996'da Şangay İş Birliği Kuruluşu aktif hale getirilmiş, 2000 yılında Avrasya Ekonomik Topluluğu (EurAsEc) kurulmuş, sonrasında Avrasya Bölgesi'nde ekonomik entegrasyonun sağlanmasında en önemli adımı oluşturan Gümrük Birliği Anlaşması 1 Ocak 2010'da imzalanmıştır. Bu anlaşmayla Avrasya Ekonomik Topluluğu, Avrasya Gümrük Birliği'ne dönüşerek bir sonraki aşama olan Avrasya Ekonomik Birliği'nin (AEB) en önemli adımı atılmıştır.

Putin'in öncülüğünde başlatılan bu girişimlerin nihai hedefi olan Avrasya Ekonomik Birliği beklenilenden erken tarihte, beş ülkenin devlet başkanlarının (Rusya Federasyonu, Kazakistan, Beyaz Rusya, Kırgızistan ve Ermenistan) anlaşmayı imzalamaları ile 1 Ocak 2015'te resmen faaliyete geçmiştir. AEB'nin amacı; Birliğe üye olan ülkeler arasındaki her türlü mal, hizmet ve sermayenin serbest dolaşımının sağlanması, daha önce konulmuş olan bütün gümrük vergisi, tarife ve tarife benzeri kısıtlamaların ortadan kaldırılarak; (Avrupa Birliği'nde olduğu gibi) Birlik üyesi ülkeler arasında gerçekleştirilen her türlü ikili ilişkilerin tek bir ülkede gerçekleştiriliyormuş gibi alt yapısının oluşturularak, üye ülkelerin refahının maksimum seviyeye çıkarılmasıdır.

Ancak; AEB'nin esas amacının ekonomik birliktelik olmadığı, ilerleyen yıllarda bu birlikteliğin siyasi-askeri birlikteliğe dönüşebileceği yönünde ciddi

endişeler bulunmaktadır. Yine bu konuya yönelik oluşturulan birliktelikten en büyük kazancı Rusya Federasyonu'nun sağlayacağına yönelik görüşler hâkimdir.

İlk olarak bu çalışma ile bahsedildiği gibi ekonomik entegrasyon teorileri ve bu teorinin ortaya koyduğu hipotezler çerçevesinde 1 Ocak 2015 tarihinde resmen faaliyet göstermeye başlayan AEB'den en büyük kazancı Rusya Federasyonu'nu sağladı? Birliğin diğer üye ülke ekonomileri üzerindeki etkisi nasıl ve hangi yönde olmuştur? Birliğe üye ülkelerin AEB'den olan beklentileri nelerdir? Birlik bu beklentileri ne ölçüde karşılayabildi? Birliğin üye ülkeler üzerinde oluşturacağı muhtemel olumlu ve olumsuz etkilerin nelerden ibaret olabileceğine yönelik sorulara elde ettiğimiz bulgular doğrultusunda açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte çalışmada incelenen bir diğer husus ise; Türkiye ile AEB üye ülkeleri arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin geçmişten günümüze gelişim seyri ve Türkiye'nin Birliğe üye olması halinde elde edeceği kazanç ve kayıpların ne ölçüde olacağıdır. Bu amaçla çalışmanın ampirik kısmında uluslararası ticaret akımlarının incelenmesinde ve analiz edilmesinde güvenilirliği ve açıklayıcılığı yüksek olan Gravity (Çekim) Modeli kullanılmıştır. Çalışma sonucunda elde ettiğimiz sonuçlar, görüşler ve öneriler şu şekilde sıralanabilir:

AEB'nin kurulmasıyla birlikte üye ülkelerin sosyo-ekonomik yapısında meydana gelen değişimler incelendiğinde 2015-2019 döneminde nüfusun (Belarus hariç) üye ülkelerin tamamında arttığı görülmektedir. Nüfus artışının en yüksek oranda yaşandığı ülke %7,26 ile Kırgızistan olurken, Kırgızistan'ın ardından %4,86 ile Kazakistan, %1,86 ile Rusya ve son olarak %1,09 oranında nüfus artışıyla Ermenistan gelmektedir. Belarus'un nüfusu ise 2015-2019 döneminde %0,14 azalmıştır.

AEB'ye üye ülkelerin eğitim harcamaları incelendiğinde Birlik öncesi döneme oranla artışların olduğu görülmektedir. GSYH'den eğitim harcamaları için ayrılan pay Rusya Federasyonu'nda %4,69 iken, Rusya Federasyonu'nu, Kazakistan %2,75, Belarus %4,79, Kırgızistan %6,02 ve Ermenistan ise %2,7 ile takip etmektedirler.

Birlik üyesi ülkelerin sağlık harcamaları incelendiğinde süreç içerisinde artışların olduğu görülmektedir. Sağlık harcamaları Birliğin resmi olarak faaliyete geçtiği 2015 yılında ülke GSYH'lerinin %5,5'ni oluştururken bu oranın 2018 yılı sonu itibariyle üye ülkelerin tamamında %10'nun üzerine çıktığı görülmektedir. Ayrıca üye

Ülkelerin ortalama yaşam süreleri 2015 yılında 71-72 yıl iken, 2019 sonu itibariyle 75 yıla kadar artmıştır.

AEB'ye ye ülkelerde işsizlik oranlarının gelişimi incelendiğinde 2015-2019 yılları arasında Rusya ve Kazakistan'daki işsizlik oranlarında büyük değişimler olmadığı; sırasıyla bu oranların %4,86-5,71 ve %4,80-4,93 arasında seyrettiği görülmektedir. Birlik yesi ülkeler arasında en yüksek oranda işsizliğin görüldüğü ülke ise %17'nin üzerindeki işsizlik oranıyla Ermenistan'dır.

Birlik yesi ülkelerin GSYH'lerinde ise yıllar itibariyle dalgalanmaların olduğu; en büyük dalgalanmanın ise başta Rusya olmak üzere, Kazakistan ve Belarus'ta yaşandığı görülmüştür. Rusya'nın GSYH'si 2015 yılına göre 2016'da %5,93 azalmıştır. 2017-2018 yıllarında ise rublenin değer kazanması, petrol fiyatlarının yükselmesiyle birlikte 2015 yılına göre 2017'de %16,44, 2018'de %22,19 ve 2019 yılında ise %20,79 artış göstermiştir. Bu gerileme Kazakistan GSYH'sinde de görülmektedir. 2015 yılına göre 2016'da ülkenin GSYH'si %25,5 gerilemiştir. 2017 yılında (2015 yılına göre) %11,66, 2018 yılında %6,20 ve 2019 yılında ise %7,62 gerilemeye devam eden lke GSYH'si 170 milyar ABD doları seviyesine kadar gerilemiştir. Bu düşüşün en önemli nedenleri arasında Gümrük Birliği Anlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte mal, hizmet ve sermayenin önündeki tüm engellerin ortadan kalkması gösterilebilir. Anlaşmanın ardından Rusya ile rekabet edemeyen Kazakistan'ın başta sanayi sektöründeki mallar olmak üzere, diğer tüm sektörlerde üretilen malların temininde Rusya'ya olan bağımlılığı artmıştır. Ayrıca ülkenin bu dönemde sadece GSYH'si değil, diğer tüm makroekonomik göstergeleri olumsuz yönde etkilenmiştir.

Belarus'un GSYH'si ise Rusya ve Kazakistan'da olduğu gibi (2015 yılına göre) 2016 yılında %18,08 düşüşü yaşamış olsa da 2019 yılında (2015 yılına göre) %9,97 artış göstererek 62.5 milyar ABD doları seviyesine yükselmiştir. Rusya ve Belarus'un GSYH'sinde ve diğer makroekonomik göstergelerinde 2017 yılından itibaren artış görülmeye başlamasının esas nedeni; petrol-petrol ürünleri, doğal gaz ve diğer değerli bazı madenlerin dünya piyasalarındaki fiyatlarında meydana gelen artışlardır.

Kırgızistan ve Ermenistan'ın GSYH'leri ile diğer makroekonomik göstergelerinin gelişim seyri incelendiğinde ise 2016 yılında kayda değer bir artış

görülme de 2017 ve sonrası yıllarda (2015 yılına göre) Kırgızistan'ın GSYH'si %19,16, Ermenistan'ın ise %21,5 artış göstermiştir.

Birlik üyesi ülkelerin kişi başına düşen milli gelirleri incelendiğinde ise (2015 yılında göre) 2016 yılında düşüşler yaşanmış olsa da 2017 yılından itibaren hemen hemen tüm üye ülkelerin milli gelirlerinde nispi artışların olduğu görülmektedir. Ancak Kazakistan'da kişi başına düşen milli gelirin beklentilerin çok altında gerçekleştiği; 2010 yılında 10.435 ABD doları olan kişi başına düşen milli gelir, 2019 yılı sonunda 9.139 ABD dolarına gerilediği görülmektedir. Bu durum ülkenin Birlik sonrası dönemde üye ülkeler arasında en büyük ekonomik kaybı olan ülkenin Kazakistan olduğunu bir kez daha teyit etmektedir.

Birlik üyesi ülkeler arasında büyüme oranlarındaki gelişimin seyri incelendiğinde ise en büyük artışın Ermenistan ve Belarus tarafından sağlandığı; Kırgızistan ve Rusya'nın büyüme oranlarında büyük değişimlerin olmadığı görülmektedir. Birliğe üye ülkelerin enflasyon oranlarında ise 2015 yılına göre 2019 yılı sonu itibariyle (2016 yılında Kazakistan hariç) kayda değer düşüşler yaşanmıştır.

AEB'ne üye ülkelerin GSYH'si içinde sektörlerin gelişim seyrine yönelik (2015-2019 döneminde) ulaştığımız bulgular şöyledir. Rusya'nın GSYH'si içinde tarım sektöründen elde ettiği gelir (2015 yılına göre) 2019 yılı sonunda %10,99, Belarus'un %20,63, Kırgızistan'ın %8,84, Ermenistan'ın %9,80 oranında artış göstermiş iken; Kazakistan'da %6,85 düşüş göstermiş olması dikkat çekicidir. Bu düşüşün temel nedeni ülkenin topraklarının büyük kısmının çöl, yarı çöl ve bozkırlardan oluşması yanı sıra; ülkede tarım reformunun etkin bir şekilde yapılmayı ve modern tarım tekniklerinin kullanılmamasıdır. Ayrıca ülkede ormancılık ve balıkçılık sektöründen elde edilen gelirin oldukça düşük düzeylerde gerçekleştirilmiş olması da bir diğer faktördür. Birlik üyesi ülkelerin GSYH içinde tarım sektörünün payı incelendiğinde (2010-2019 dönemi) Rusya'nın GSYH'sinde 2010 yılında %3,3 olan oranın 2019 yılı sonunda küçük bir artışla %3,4'e yükseldiği görülürken, Kazakistan'ın payının %4,5'ten %4,4'e, Belarus'un payının %17,4'ten %12'ye ve Ermenistan'ın payının da %17,9'dan %11,9'a düştüğü görülmektedir. Verilerden de anlaşılacağı gibi AEB'ye üye ülkelerin tamamında tarımın GSYH içindeki payı zamanla azalmaktadır.

AEB'ye üye ülkelerin GSYH'sinde sanayi sektörünün payı ise tarım sektörünün aksine artış göstermiştir. Ancak bu artışın ülkeler arasında büyük farklılık göstererek gerçekleşmiş olması dikkat çekicidir. Birlik üyesi ülkelerin 2010-2019 dönemi göz önünde bulundurularak sektörün gelişim seyri incelendiğinde en büyük artışın %85,38 ile Kırgızistan tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu ülkeyi %19,52 ile Rusya, %12,35 ile Ermenistan takip etmiştir. Belarus ve Kazakistan'ın GSYH'si içinde sanayi sektörünün payı ise (2010 yılına göre) 2019 yılı sonunda sırasıyla %2,52 ve %0,17 düşüş göstermiştir.

Birlik üyesi ülkeler arasında hizmet sektörünün gelişim seyri ise (2010-2019 döneminde) Rusya Federasyonu hariç diğer tüm ülkelerin bu sektörde ciddi bir yatırım yapmadığı ve gelişmesine yönelik de bir gayret içinde olmadıkları açıkça görülmektedir.

AEB'ye üye ülkeler arasında gerçekleştirilen ikili ticari-ekonomik ilişkilerin gelişim seyri sonucu ulaştığımız bulgularda; Rusya'nın her dönem istisnasız aktör konumunda olduğu açıktır. Rusya, Birlik üyesi ülkelerin gerek ihracatları gerekse ithalatları içinde en büyük paya sahip ülke konumundadır. Birlik üyesi ülkelerin Rusya'nın toplam dış ticaret hacmi içindeki payları incelendiğinde (2010-2019 dönemi 10 yıllık ortalamaları) Kazakistan'ın payı %2,71, Belarus'un %4,33, Kırgızistan'ın %0,25, Ermenistan'ın payı ise %0,12 olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca Rusya'nın dış ticaret dengesi incelendiğinde hiçbir zaman açık vermediği gibi, 2010 yılında dış ticaret fazlası 168.155 milyon ABD doları iken, bu fazlanın 2019 sonun itibarıyla 178.966 milyon ABD dolarına yükseldiği görülmektedir. Yine Rusya'nın Birlik üyesi ülkelerle gerçekleştirmiş olduğu dış ticarete de hiçbir ülkeye karşı dış ticaret açığı vermediği gibi bu ülkelerin toplam dış ticaret hacmi içinde yine en büyük paya sahip olan ülke konumundadır.

AEB'ye üye ülkelerin dış ticaretinin sektörel dağılımı ile, ihracatları ve ithalatları içinde yer alan ilk beş ülkenin hangileri olduğu incelendiğinde ise tüm ülkelerin gerek sektörel dağılımlarında gerekse dış ticareti içinde yer alan ilk beş ülke sıralamasının değiştiği görülmüştür. Birlik üyesi ülkelerin dış ticaretinde AB (27), İngiltere, Çin, Japonya, ABD, Kore, Rusya'nın özellikle ihracatı içinde Türkiye, önemli paya sahip olan ülkelerdir.

Türkiye ile AEB'ye üye ülkeler arasındaki ikili ticari ve ekonomik ilişkilerin incelenmesi (2010-2019 dönemi) sonucunda elde ettiğimiz bulgular sonucunda; Rusya'nın gerek ihracatımızda gerekse ithalatımız içinde her dönem en büyük ticari partnerimiz arasında olduğu, bu ülkeye karşı Türkiye'nin yine her yıl dış ticaret açığı verdiği görülmektedir. Türkiye ile Rusya arasında gerçekleştirilen dış ticaretin en yüksek olduğu yıl 2012 olup; bu yılda toplamda yaklaşık 33.5 milyar ABD doları civarında dış ticaret hacmine ulaşılmış iken, dış ticaret dengesindeki açığının da yine bu yılda en yüksek seviyede (20 milyar ABD doları civarında) gerçekleştiği görülmektedir. En düşük dış ticaret hacmi ise 2016 yılında yaklaşık 17 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye'nin tüm mal grupları itibariyle gerek ihracatında gerekse ithalatında Rusya birinci sırada, Kazakistan ikinci, Belarus üçüncü, Kırgızistan dördüncü, Ermenistan ise beşinci sırada yer almıştır. Diğer taraftan Türkiye'nin AEB'ye üye ülkelerle sektörler itibariyle yapmış olduğu ihracat ve ithalatın gelişim seyrinin (2015-2019) incelenmesi sonucunda; tarım, ormancılık ve balıkçılık sektöründe Türkiye'nin Birlik üyesi ülkelere ihracatı (2015 yılında) 1.019 milyon ABD doları iken, ithalatının ise 1.031 milyon dolar olarak gerçekleştiği görülmektedir. Aynı sektörde Türkiye'nin Birlik üyesi ülkelere ihracatı 2019 yılı sonunda %12,97 düşüş gösterirken, Birlik üyesi ülkelere ithalatının ise %80,78 artış göstererek 1.864 milyon ABD dolarına yükseldiği görülmektedir.

Madencilik ve taş ocakçılığı sektöründe ise Türkiye'nin Birlik üyesi ülkelere ihracatı (2015 yılına göre) 2019 yılı sonunda %16,38, ithalatı ise %5,07 artış göstererek toplamda 10.7 milyon ABD doları olarak gerçekleşmiştir.

Yine Türkiye'nin Birlik üyesi ülkelerle diğer sektörler kategorisinde yapmış olduğu ihracat-ithalatın gelişim seyrinin incelenmesi sonucunda düşüşlerin yaşandığı tespit edilmiştir.

Çalışmamızın son bölümünde Türkiye ile AEB'ye üye ülkeler arasındaki dış ticaretin Gravity (Çekim) Modeliyle test edilmesi sonucunda elde etmiş olduğumuz bulgular ise şöyledir:

Türkiye ile Birlik üyesi ülkeler arasında yapılan toplam ihracat modelinin tahmin sonuçları karşılaştırıldığında Birlik öncesi dönemde $\ln GDP_j$ değişkenindeki %1'lik artış ihracatı yüzde 2.687 negatif etkilerken, Birlik sonrasında ise yüzde 5.797

negatif etkiler hale gelmiştir. Bunun sebebi Birlik üyesi ülkelerin tüketici taleplerinin sermaye yoğun mallara yönelmesi ve bu talebi karşılamak için gelişmiş ülkeleri tercih etmeye başlamalarıdır. Bu durum Birlik üyesi ülkelerin en çok dış ticaret yaptıkları ülkeler sıralamasına bakıldığında da görülmektedir. Birlik öncesi ve sonrasındaki dönem ihracat modeli tahmininde kullanılan diğer açıklayıcı değişkenlerden olan $\ln\text{Distance}$ değişkenindeki %1'lik artışın Birlik öncesi dönemde ihracata etkisi yüzde 8.213 iken Birlik sonrası dönemde yüzde 15.04 olmuştur. Birlik öncesi ve sonrasındaki dönem ihracat modeli tahminlerinde kullanılan ve istatistiki olarak anlamlı sonuç veren $\ln\text{ARGEPCj}$ değişkenindeki %1'lik artış ihracatı Birlik öncesi dönemde yüzde 3.424 artırırken Birlik sonrası dönemde bu katsayı 6.811 olarak gerçekleşmiştir. İstatistiki olarak anlamlı sonuç veren son değişken olan $\ln\text{POPj}$ değişkenindeki %1'lik artış Birlik öncesi dönemde ihracatı yüzde 2.699 artırırken, Birlik sonrasında bu katsayı 3.993'e çıkmaktadır. $\ln\text{ARGEPCtr}$ ve $\ln\text{POPtr}$ değişkenleri ise her iki dönemde ihracatı açıklama noktasında istatistiki olarak anlamsızdır.

Türkiye ile Birlik üyesi ülkeler arasında yapılan toplam ithalat modelinin tahmin sonuçları karşılaştırıldığında Birlik öncesi dönemde $\ln\text{GDPj}$ değişkenindeki yüzde 1'lik artış ithalatı yüzde 0.359 negatif etkilerken, Birlik sonrası dönemde bu katsayı 0.715 olmuş ve negatif etkisini devam ettirmiştir. Diğer açıklayıcı değişkenlerden $\ln\text{Distance}$, $\ln\text{ARGEPCj}$ ve $\ln\text{POPj}$ 'deki yüzde 1'lik artış Birlik öncesi dönemde ithalatı (sırasıyla) yüzde 4.606, 1,521 ve 1,423 pozitif etkilerken, Birlik sonrası dönemde bu katsayılar 4.073, 1.308 ve 1.854 olarak gerçekleşmiş ve pozitif etkilerini devam ettirmişlerdir. Birlik öncesi dönemde $\ln\text{GDPtr}$ değişkenindeki yüzde 1'lik artış ithalatı yüzde 4.370 negatif etkilerken, Birlik sonrası ithalat modeli tahmin sonuçlarında bu değişken istatistiki olarak anlamsızdır.

Türkiye ile Birlik üyesi ülkeler arasında yapılan mal grubu ihracat modelinin tahmin sonuçları karşılaştırıldığında $\ln\text{Distance}$ değişkenindeki yüzde 1'lik artış Birlik öncesi dönemde D-0 mal grubu ihracatını yüzde 0.436 negatif etkilerken Birlik sonrası dönemde katsayısı 2.177 olmuş ve negatif etkisini korumaktadır. D-2 ve D-4 mal grubu için Birlik öncesi dönemde D-2 mal grubu için 2.229 negatif ve D-4 mal grubu için 6.203 pozitif etkili olan $\ln\text{Distance}$ değişkeni Birlik sonrası dönemde D-2 ve D-4 mal grubunun ihracatını açıklamada istatistikselsel olarak anlamsızdır. D-3, D-5, D-7, D-8 ve D-9 mal grubu ihracatını açıklamada $\ln\text{Distance}$ değişkenindeki yüzde 1'lik artış Birlik öncesi dönemde ihracatı açıklamada yüzde (sırasıyla) 1.806, 1.132, 2.896, 2.765

ve 3.979 arttırırken, Birlik sonrası dönemde bu katsayılar (sırasıyla) 4.461, 0.552, 0.954, 2.031 ve 3.151 olmuşlardır. D-1 ve D-6 mal grupları için ise lnDistance değişkeni her iki dönem için de ihracatı açıklama noktasında istatistiki olarak anlamlı sonuçlar vermemiştir. Bir diğer açıklayıcı değişken olan lnPOPj değişkeni (Birlik sonrası dönem D-4 mal grubu hariç) bütün mal grupları için ihracatı açıklamada istatistiki olarak anlamlı ve pozitif sonuçlar vermiştir. Birlik öncesi dönemde lnPOPj değişkenindeki yüzde 1'lik artış D-1, D-2, D-3, D-5, D-6, D-7, D-8, D-9 mal grupları için ihracatı sırasıyla yüzde 1.404, 1.482, 1.212, 1.690, 0.987, 1.003, 1.583, 1.242 ve 2.314 pozitif etkilerken bu katsayılar Birlik sonrası dönemde yüzde 0.949, 0.884, 1.251, 1.822, 0.780, 0.433, 0.764, 0.770 ve 1.694 pozitif etkilidirler. D-4 mal grubu için ise Birlik öncesi dönemde yüzde 1.624 olan katsayısı Birlik sonrası dönem ihracatı açıklamada istatistiki olarak anlamsızdır. LİNDER değişkeni mal grubu ihracatını açıklamakta Birlik öncesi ve sonrasında D-4 mal grubu için anlamlı ve negatif etkiye sahiptir. D-0, D-2, D-5 mal grupları için Birlik öncesi dönemde istatistiki olarak anlamlı iken Birlik sonrası dönemde istatistiki olarak anlamsız sonuç veren LİNDER değişkeni D-1 ve D-7 mal gruplarının ihracatını açıklama noktasında Birlik öncesi dönemde istatistiki olarak anlamsız iken Birlik sonrası dönemde anlamlı ve negatif etkilidir. D-3, D-6, D-8 ve D-9 mal gruplarının ihracatını açıklamada ise her iki dönemde istatistiki olarak anlamsız sonuç vermektedir. Son değişken olan lnARGETr değişkenindeki yüzde 1'lik artış Birlik öncesi dönemde D-5 mal grubu ihracatını yüzde 1.793 pozitif etkilerken, Birlik sonrası dönemde lnARGETr değişkenindeki yüzde 1'lik artış D-5 mal grubu ihracatını yüzde 2.821 negatif etkilemektedir. D-0, D-6 ve D-8 mal grupları için Birlik öncesi dönemde lnARGETr değişkenindeki yüzde 1'lik artış söz konusu mal gruplarının ihracatını (sırasıyla) yüzde 1.094, 1.288 ve 2.472 pozitif etkilerken Birlik sonrasında bu mal gruplarının ihracatını açıklamada istatistiki olarak anlamsızdır.

Türkiye ile Birlik üyesi ülkeler arasında yapılan mal grubu ithalat modelinin tahmin sonuçları karşılaştırıldığında lnDistance değişkenindeki yüzde 1'lik artış Birlik öncesi dönemde D-0, D-2, D-3 ve D-4 mal grubunun ithalatını (sırasıyla) yüzde 9.610, 5.918, 6.848 ve 4.653 pozitif etkilerken, Birlik sonrası dönemde lnDistance değişkenindeki yüzde 1'lik artış bu mal gruplarının ithalatını (sırasıyla) yüzde 9.358, 3.357, 9.101 ve 6.892 pozitif etkilemeye devam etmektedir. D-4 mal grubu ithalatını açıklamada lnDistance değişkenindeki yüzde 1'lik artış Birlik öncesi dönemde yüzde

7.279 negatif etkili iken, Birlik sonrası dönemde InDistance değişkenindeki yüzde 1'lik artış D-4 mal grubu ithalatını yüzde 14.50 negatif etkilemektedir. D-1 ve D-5 mal grubu için Birlik öncesi dönemde InDistance değişkenindeki yüzde 1'lik artış bu mal gruplarının ithalatını yüzde 3.222 ve 6.728 negatif etkilerken, Birlik sonrası dönem için ithalatı açıklamada istatistiksel olarak anlamsız sonuç vermektedir. D-9 mal grubu için Birlik öncesi dönemde ithalatı açıklamada istatistiki olarak anlamsız sonuç veren InDistance değişkeninin yüzde 1 artışı, Birlik sonrası dönemde D-9 mal grubu ithalatını yüzde 3.868 pozitif etkilemektedir. Birlik öncesi ve Birlik sonrası mal grubu ithalatını açıklamak için kullanılan InPOPtr değişkeni her iki dönem için de D-1, D-5, D-6, D-7 ve D-8 mal gruplarının ithalatını açıklamakta istatistiksel olarak anlamsızdır. Birlik öncesi dönemde D-0 ve D-2 mal gruplarının ithalatlarını açıklamada istatistiksel olarak anlamsız sonuç veren InPOPtr değişkenindeki yüzde 1'lik artış D-0 ve D-2 değişkenlerinin Birlik sonrası dönemde ithalatını yüzde 80.53 ve 26.71 pozitif etkilemektedir. D-4 ve D-9 mal gruplarının Birlik öncesi dönemde ithalatlarını açıklamada InPOPtr değişkenindeki yüzde 1'lik artış bu mal gruplarının ithalatını yüzde 31.61 ve 106.3 pozitif etkilerken, Birlik sonrası dönem için anlamsız sonuç vermektedir. D-3 mal grubu ithalatında Birlik öncesi dönemde InPOPtr değişkenindeki yüzde 1'lik artış bu mal grubu ithalatını yüzde 29.31 negatif etkilerken, Birlik sonrası dönemde istatistiki olarak anlamsızdır. LINDER değişkenindeki artış Birlik öncesi dönemde D-0 mal grubu ithalatını pozitif etkilerken, Birlik sonrası dönemde LINDER değişkenindeki artış bu mal grubu ithalatını pozitif etkilemeye devam etmektedir. D-6 mal grubu ithalatını açıklamada Birlik öncesi dönemde anlamlı ve negatif etkili olan LINDER değişkeni Birlik sonrası dönem için bu mal grubunun ithalatını açıklamada istatistiksel olarak anlamsızdır. D-1, D-2, D-3 ve D-9 mal grubu ithalatını Birlik öncesi dönemde açıklamakta istatistiksel olarak anlamsız sonuç veren LINDER değişkeni, Birlik sonrası dönemde D-1, D-2, D-3 ve D-9 mal grubu ithalatında pozitif etkili iken D-8 mal grubu ithalatında Birlik sonrası dönemde negatif etkilidir. Son açıklayıcı değişken olan InARGEj değişkenindeki yüzde 1'lik artış Birlik öncesi dönemde D-0, D1, D-2, D-3, D-5, D-6, D-7, D-8 ve D-9 mal gruplarının ithalatında (sırasıyla) yüzde 1.652, 0697, 1.400, 1.594, 1.572, 1.073, 1.040, 0.555 ve 1.242 pozitif etkili iken Birlik sonrası dönemde InARGEj değişkenindeki yüzde 1'lik artış bu mal gruplarının ithalatında (sırasıyla) yüzde 2.161, 1.766, 1.410, 1.964, 1.905, 1.532, 1.457, 0.245 ve 2.187 pozitif etkilemektedir. D-4 mal grubunun Birlik öncesi dönem ithalatında

lnARGEj değişkenindeki yüzde 1'lik artış bu mal grubunun ithalatını yüzde 1.065 pozitif etkilerken, Birlik sonrası dönemde istatistiki olarak anlamsızdır.

- Birlik üyesi ülkelerin dış ticaret seyrinin incelenmesi sonucunda; özellikle son on yıldır Rusya'nın Birliğe üye ülkeler arasında hemen hemen her alanda önemli bir payı olsa da hâkim güç olmaktan çıktığı, Birlik üyesi ülkelerin başta Batı Ülkeleri olmak üzere AB, ABD, Çin, Türkiye ve diğer birçok ülkeyle ikili ticari-ekonomik ilişki içerisinde olmaya başladıkları görülmektedir. Ayrıca bu eğilimin önemini korumaya devam etmesi de dikkate değer bir husustur.
- AEB'nin yapısı incelendiğinde coğrafi bölge esasına göre oluşturulmuş bir ekonomik birliktelik olduğu görülmektedir. Ayrıca, AB örnek alınarak oluşturulmasına rağmen, henüz AB'nin bünyesinde yer alan birçok resmi kurum ve kuruluşun oluşturulmadığı gibi; Birlik üyesi ülkeler arasında mevzuat birlikliklerinin de sağlanmadığı görülmektedir. Bu durum Birlik üyesi ülkelerin Birlikten olan beklentilerinin kısa ve orta vadede karşılanamayacağını göstermektedir
- Birlik üyesi ülkelerin AEB'den olan en önemli iki beklentisinden birincisi; petrol ve petrol ürünlerinin çıkarılması, işlenmesi ve dış pazarlara yönelik ihracatıyla ilgili entegrasyonun 2025 yılına kadar gerçekleştirilmesi; ikincisi ise elektrik alanında Avrasya Bölgesi'nde ortak elektrik şebekesinin oluşturulmasına yönelik çalışmalara en geç 2019'da başlanmasıdır. Ancak bu konulara yönelik henüz kayda değer bir çalışma yapılmamıştır.
- Üye ülkelerin AEB'den olan diğer önemli beklentilerini ise şu başlıklar altında sıralayabiliriz; yeni teknolojilerin geliştirilmesi, kullanılması, ABD dolarının bölgede minimum seviyede kullanımının sağlanması ve Kolektif Güvenlik Örgütü'ne işlerlik kazandırılmasıdır. Ayrıca BDT'ye üye olan diğer ülkelerin tamamının AEB'nin şemsiyesi altında toplanmasının yönelik beklenti ve hedeflerin olmasına rağmen; bu tür konulara yönelik çalışmaların yapılmadığı gibi; gerçekleştirilmesinin de kısa ve orta vadede mümkün olmayacağı görülmektedir. Çünkü bu tür oluşumların sağlanabilmesi için her şeyden önce Birliğe ait ortak bir bütçenin olması ve harcamaların bu bütçeden karşılanması gerekmektedir. Hâlihazırda böylesine büyük bir bütçe olmadığı gibi; bu bütçeye hangi ülkenin ne oranda katkı sağlayacağı yönünde de ciddi bir mutabakat ve imzalanmış anlaşma bulunmamaktadır. Ayrıca Birlik üyesi ülkeler arasında AB'de olduğu ortak

mevzuatların oluşturulmadığı gibi, yine Birlik üyesi ülkeler arasında büyük gelişmişlik farkları bulunmaktadır. Ekonomik entegrasyonun başarıya ulaşmasının en önemli şartlarından birisi de ekonomik entegrasyonu oluşturan ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının minimum düzeylerde olmasıdır. Oysa AEB'ye üye ülkeler arasındaki gelişmişlik farkları incelendiğinde bu farkın oldukça yüksek oranlarda olduğu görülmektedir. Bu farkların giderilmesi için lokomotif güç Rusya'mı olacak? Olacaksa da bu yükü ne kadar taşıyabilecektir. Bu tür konulara henüz açıklık getirilmemiş olunması düşündürücüdür.

- Diğer taraftan AEB'nin üye ülkeler üzerinde oluşturacağı olumlu ve olumsuz etkilere yönelik beklentileri karşılaştırdığımızda; olumsuz etkilerin ağırlıklı olarak ortaya çıkmış olması; Birlik üyesi ülkeleri henüz yolun başında iken de olsa düşünmeye sevk etmiştir.
- Birlik üyesi ülkeler açısından (Rusya hariç) endişeye neden olan diğer bir husus ise şu; AEB'nin ilerleyen yıllarda ekonomik birlikten saparak siyasi-askeri birlikliliğe dönüşmesi yönündeki düşüncelerdir. Rusya böylesi söylemleri ve düşünceleri şimdilik şiddetle reddetmiş ve gündeme getirmekten kaçınmış olsa da Orta Asya; Rusya'nın ilerleyen dönemde üzerinde daha yoğun olarak eğilmek istediği bölgelerin başında gelmektedir. Bu bakımdan Rusya'yı daha rekabet içerikli ve zor bir süreç beklemektedir. Bölgedeki konumunu muhafaza edebilmesi içinde izlemiş olduğu ekonomik entegrasyon politikalarıyla birlikte "Yakın Çevre Doktrini" ve Moskova'nın "Yumuşak Güç" unsurlarını daha etkin bir şekilde devreye sokması beklenmektedir.
- Türkiye-AEB'ye üye ülkeler arasında gerçekleştirilen ikili ticari-ekonomik ilişkilerin gelişim seyrinden de anlaşılacağı gibi; Türkiye'nin kayda değer bir dış ticaret kazancı sağlamadığı verilerden de açıkça anlaşılmaktadır.
- Türkiye'nin başta Rusya olmak üzere, Kazakistan ile gerçekleştirdiği dış ticarete dış ticaret açığı verdiği, Belarus ve Kırgızistan ile yapmış olduğu dış ticarete ise dış ticaret fazlası vermiş olsa da bu fazlanın kayda değer büyüklüklerde olmadığı, yıllar itibariyle değişiklik göstermiş olsa da toplamda yıllık; 390 milyon ABD dolarını geçmediği görülmektedir. Ermenistan ile yapılan dış ticarete ise ciddi gelişmelerin yaşanmadığı gibi tutar olarak da oldukça düşük seviyelerde gerçekleşmiştir.

- Türkiye'nin Birlik üyesi ülkelerle mal grupları itibariyle ve sektörler itibariyle gerçekleştirmiş olduğu yapmış olduğu ihracatın-ithalatın gelişim seyri incelendiğinde; tarım-ormancılık-balıkçılık sektörlerinde Türkiye'nin (2015 yılına göre) 2019 yılı sonunda %12,97 oranında dış ticaret açığı vermişken, aynı dönemlerdeki ithalatında ise %80,78 artış görülmüştür. Oysa bu sektörlerde Türkiye, Birlik üyesi ülkelere karşı mutlak üstünlüğe sahip olan bir ülke olmasına rağmen ihracatının düşmesi, ithalatının ise bu denli yükselmesi düşündürücüdür.
- Türkiye'nin Birlik üyesi ülkelere karşı sanayi ve madencilik sektörüne yönelik malların ihracatında artışlar görülse de Rusya ve Kazakistan'a karşı uzun yıllardan beri verilen dış ticaret açıklarının hâlâ devam etmesi konuyla ilgili izlenen dış ticaret politikalarının yeniden gözden geçirilmesini zorunlu hale getirmiştir.
- Türkiye'nin bu koşullar altında AEB'ye tam üye olması halinde ise; beklenildiği gibi kısa dönemde bir kazancın sağlanmasının mümkün olmayacağını; uzun dönemde ise gerek üretim yöntemi ve tekniklerinde gerekse sektörler bazında başta özel sektör girişimleri olmak üzere; teknoloji ve sermayenin yoğun olarak kullanılmasıyla katma değeri yüksek malların üretilip ihracatının sağlanmasıyla rekabet edilebileceği ve bir kazancın oluşabileceği kanaati hasıl olmuştur.
- Ancak bu noktada Çin'in bölgedeki etkisini her geçen gün artırmak için girişimlerde bulunduğunu, kredi talebinde bulunan ülkelere uzun vadeli ve oldukça yüklü miktarlarda kredi verdiğini, böylece uzun vadede bu ülkelerle olan ilişkilerini daha da geliştirmek için her türlü girişimlerde bulunduğunu, hali hazırda ise bu ülkelerin en büyük ticari partneri olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Türkiye'nin böyle bir oluşum içinde yer alması durumunda Çin ile yaşayacağı rekabeti de göz önünde bulundurması gerekmektedir.
- Yine Türkiye'nin Birliğe tam üye olması halinde Ermenistan'a karşı bugüne kadar uygulamış olduğu ambargolara son vermesi gerekeceğinden dolayı; bu durumun Türkiye-Azerbaycan arasındaki ilişkilerini nasıl ve hangi yönde etkileyeceğini de göz ardı etmemesi gerekmektedir.
- Çalışmanın son aşamasında AEB üye ülkeleri ve Türkiye arasındaki Birlik öncesi ve Birlik sonrası dönemdeki dış ticaret karşılaştırmalı olarak mal gruplarını da ayrı ayrı kapsayacak şekilde analiz edilmiştir. Gravity (Çekim) Modeli kullanılarak yapılan bu analiz sonucunda elde edilen bulgular da görüşlerimizi destekler niteliktedir.

- AB'den esinlenilerek ekonomik entegrasyon teorisi ve bu teorinin ortaya koyduğu hipotezler çerçevesinde oluşturulan AEB gerek yeni kurulmuş olması gerekse Birliğin omurgasını oluşturan kurum ve kuruluşların henüz tam anlamıyla faaliyete geçememiş olması nedeniyle beklentileri karşılayamamaktadır.
- Kısa vadede üye ülke beklentilerini tam anlamıyla karşılayamayan Avrasya Ekonomik Birliği'nin, uzun vadede kurum ve kuruluşlarındaki aksaklıkların giderilmesi, üye ülkeler arasındaki gelişmişlik farklarının azaltılması ve yürütülen ortak politikaların da geliştirilip artırılması halinde üye ülkelerin beklentilerini karşılayabileceği görülmüştür.

KAYNAKÇA

Abazov, R. (2000). “Ekonomik Geçiş ve Küresel Baskılar: Kırgızistan rneği”, *Avrasya Etütleri*, ss. 46.

Abishov, N. ve nlnen, K. (2016). “Kazakistan Turizminin Mevcut Durumu ve Gelişme Perspektifleri”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C: 4, No: 8, ss. 99-109.

ADASO, Adana Sanayi Odası lke Raporları, (evirimii) <http://www.adaso.org.tr/adaso/ulke-raporlari-yonetici-ozetleri> (Erişim Tarihi: 23 Kasım 2020). ss. 23-27.

Adomeit, H. (2012) “Putin’s Eurasian Union: Russia’s Integration Project and Policies on Post-Soviet Space”, *CIES Neighbourhood Policy Paper*, No: 4, ss. 4.

Ağır, O. (2014). “Rusya-Ukrayna Krizi’nin Avrasya Ekonomik Birliği Bağlamında Değerlendirilmesi”, *Kahramanmaraş Sütü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C: 6, No: 2, ss.23-42.

Ağır, O. (2017). “Rusya-Ukrayna Krizinin Avrasya Ekonomik Birliği Bağlamında Değerlendirilmesi”, *Kahramanmaraş Sütü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C: 6, No: 2, ss. 23-42.

Ağır, O. ve Ağır, . (2017). “Avrupa Birliği ve Avrasya Ekonomik Birliği Kuruluş Süreçlerinin Karşılaştırılması”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 21, No:1, ss. 110.

Akçay, F. ve Saygılı, R. F. (2019). “Türkiye’nin Bölgesel Ekonomik rgtlerle İhracatı zerine ekim Modeli Uygulaması: ABD’inde Alternatifler Mümkün M?”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C: 37, No: 2.

Akl, M. S. (2013). “ekim Modeli Bulguları Işığında Türkiye'nin İslam İşbirliği Teşkilatı İle İlişkileri ve Ticari Potansiyeli”, *Adam Academy Journal of Social Sciences/Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 3, No: 2.

Akkan, E. (2002). “Kırgızistan”, *D.İ.A.*, C: 25, ss. 441.

Alagöz, M., Erdoğan, S. ve Yapar-Saçık, S. (2011), “Kazakistan Cumhuriyeti’nin Ekonomik Performansının Ölçümü: 1992-2008”, *T.C. Türk İş Birliği ve Kalkınma Dairesi Başkanlığı, Avrasya Etütleri*, C: 38, No: 1. Ss. 49-75.

Anderson, J. E. ve Van Wincoop, E. (2004). “Trade Costs”. *Journal of Economic Literature*, C: 42, No: 3, ss. 691-751.

Anderson, J. E., Van Wincoop, E. (2003). “Gravity With Gravititas: A Solution to The Border Puzzle, American Economic Review”, *National Bureau of Economic Research*, C: 93, No: 1.

Anderson, J. E., Van Wincoop, E. (2003). “Gravity With Gravititas: A Solution to The Border Puzzle”, *American Economic Review*, C: 93, No: 1, ss. 170-192.

Aras, B. (2009). “Türkiye ve Rusya Federasyonu: Çok Boyutlu Ortaklık”, *Seta Analiz*, No: 10, ss. 4-14, (Çevirimiçi) <https://www.setav.org/en/turkiye-ve-rusya-federasyonu-cok-boyutlu-ortaklik/> (Erişim Tarihi: 04 Kasım 2020).

ARC, 2020, (Çevirimiçi) <https://www.arc2020.eu/> (Erişim Tarihi: 2 Mart 2021).

Artan, S. (2012). “Çekim Modeli Türkiye’nin Ticaret Akımlarının Belirleyicilerini ve Ticaret Potansiyelini Açıklayabilir Mi?”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 5, No: 1, ss. 134.

Artan, S., ve Kalaycı, C. (2009). “İnternetin Uluslararası Ticaret Üzerine Etkileri: OECD Ülkeleri Örneği”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, C: 10, No: 2, ss. 175-187.

Aşçı, S. A. (2018). “Kırgızistan’da Yapılan Doğrudan Yabancı Yatırımların Bir Değerlendirilmesi”, *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, C: 3, No:6, ss. 90-91.

Ata, S. (2012). “Türkiye’nin İhracat Potansiyeli: Çekim Modeli Çerçevesinde Bir İnceleme”, *International Conference On Eurasian Economies 2012*.

Atabay Baytar, R. (2012). “Türkiye ve BRIC Ülkeleri Arasındaki Ticaret Hacminin Belirleyicileri: Panel Çekim Modeli Analizi”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 11, No: 21.

Atasoy, E., vd., (2014). “Belarus’un Coğrafi Konumu ve Fiziki Coğrafya Özellikleri”, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 15, No: 26, 2014/1, ss. 3.

Aydın, A. ve Gencür, A. (2015). “Türkiye’nin Turizm Arzı, Piyasa Yapısı ve Global Riskler: Keşifsel Bir Yaklaşım”, *Optimum Ekonomi Ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, C: 2, No: 2, ss. 43-64.

Azer, C. (2011). *Babadan Oğula Güney Kafkasya, Türkiye-Güney Kafkasya İlişkileri*, Turova Yayınları, İstanbul, ss. 390.

Bacchetta, M., Beverelli, C., Cadot, O., Fugazza, M., Grether, J. M., Helble, M., ve Piermartini, R. (2012). *A Practical Guide to Trade Policy Analysis*, Geneva, CH: World Trade Organization.

Bağ, S. (2016). “Petrol Fiyatlarındaki Düşüş Ukrayna Ekonomisini Nasıl Etkiler?”, <http://old.qha.com.ua/tr/fikir-yazilari/petrol-fiyatlarindaki-dusus-ukrayna-ekonomisini-nasil-etkiler/142094/> (Erişim Tarihi: 20 Mart 2021).

Bahar, O ve Kozak, M. (2018). *Turizm Ekonomisi*, Detay Yayıncılık, Ankara.

Balassa, B. (1961). *The Theory of Economic Integration*, Homewood, Illinois, Richard D. Irwin, Inc. London.

Balassa, B., ve Bauwens, L. (1987). “Intra-industry Specialisation in a Multi-Country and Multi-Industry Framework”, *The Economic Journal*, C: 97, No: 388.

Baldwin, R., Taglioni, D. (2006). “Gravity for Dummies and Dummies for Gravity Equations”, *National Bureau of Economic Research*. Working Paper, No: 12516.

Balıkçioğlu, N. (2019). “Türkiye’nin Dış Ticaret Hacminin Çekim Modeli ile Tahmini”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C: 10, No: 20.

Baltagi, B.H. (2005), *Econometric Analysis of Panel Data (3rd edition)*, Chichester: John Wiley & Sons Ltd ss.4-7.

Bashimov, G. (2016). “Beyaz Rusya’nın Canlı Hayvan ve Hayvansal Ürünler Dış Ticareti ve Rekabet Gücü Analizi”, *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C: 6, No: 10, ss.93.

Batmaz, N. (2003). *Kazakistan’ın Sosyo-Ekonomik Analizi ve Türkiye ile İlişkileri*, Beta Yayınları, 1.Baskı, 2003, İstanbul.

Batmaz, N. (2004). “Türkiye-Kazakistan Arasındaki Ticari-Ekonomik İlişkiler, Türk Müteşebbislerinin Bu Ülkede Yaptıkları Yatırımların Boyutu ve Karşılaştıkları Sorunlar”, *Bilig Dergisi*, No: 29, ss. 83-104.

Batmaz, N. (2005). *Doğrudan Yabancı sermaye Yatırımları ve Türkiye (1923-2003)*, Beta Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

Batmaz, T. (2017). “Küreselleşme Bölgeselleşme Sürecinde Avrasya Ekonomik Birliği'nin Olabilirliği”, *A.Y.Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Türkistan Formu III Uluslararası Sempozyumu*, 26-28 Nisan 2017 Kazakistan.

Batra, A. (2006). “India's Global Trade Potential: The Gravity Model Approach”, *Global Economic Review*, C: 35, No: 3.

Belarus Ankara Büyükelçiliği, (Çevirimiçi) <https://turkey.mfa.gov.by/tr/embassy/> (Erişim Tarihi: 29 Kasım 2020).

Belarus Ülke Raporu, Nazilli Ticaret Odası, 2018, (Çevirimiçi) <https://www.naztic.org.tr/wp-content/uploads/2021/03/belarus-ulke-raporu.pdf> (Erişim: 8 Ocak 2020). ss.3-4.

Bénassy-Quéré, A., Coupet, M., ve Mayer, T. (2007). “Institutional Determinants of Foreign Direct Investment. *World Economy*, C: 30, No: 5, ss. 764-782.

Bergstrand, J. H. (1989). “The Generalized Gravity Equation, Monopolistic Competition, and The Factor-Proportions Theory In International Trade”. *The review of economics and statistics*.

Bergstrand, J. H. ve Egger, P. (2013). “Gravity Equations and Economic Frictions in The World Economy”, In *Palgrave Handbook Of International Trade*, ss. 532-570.

Berikan, M. ve Hüseyinli, T. (2017). “Petrol Fiyatlarındaki Düşüşün Rusya Ekonomisi Üzerine Etkileri”, *İktisadi Yenilik Dergisi*, C: 4, No: 2, ss. 35-36.

Beşirli, H. (2011). *Kırgızistan'ın Sosyo-Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Yapısı*, Hacettepe Üniversitesi Türkiye Araştırmaları, Ankara.

Bhagwati, J. (1971). “Trade-Diverting Customs Unions and Welfare-Improvement: A Clarification”, *The Economic Journal*, C:81, No: 323.

Bocutoğlu, E (2015). *Makro İktisat Teoriler ve Politika*, Ekin Yayınevi, 12. Baskı, Bursa.

Bocutoğlu, E., ve Bulut, E. (2012). “Türkiye-Ermenistan Sınırının Açılmasının Olası Ekonomik Etkilerinin Ulaştırma Maliyetleri Açısından Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, No:25, ss.231-240.

Bolu Ticaret ve Sanayi Odası Ülke Raporları, (Çevirimiçi) <http://www.bolutso.org.tr/ulke-raporlari/> (Erişim Tarihi: 28 Kasım 2020).

BP, Statistical Review of World Energy, 2019, (Çevirimiçi) <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2019-full-report.pdf> (Erişim Tarihi: 26 Aralık 2021).

Brakman, S. and P.A.G. van Bergejik (2010). Introduction: The Comeback of the Gravity Model, in Brakman, S. and P.A.G. van Bergejik (ed.) *The Gravity Model in International Trade: Advances and Applications*. Cambridge University Press

Brou, D., ve Ruta, M. (2011), “Economic Integration, Political Integration or Both?”, *Journal of the European Economic Association*, C:9 No:6, pp: 1143.

Brzezinski, Z. (2005). *Büyük Satranç Tahtası*, Çev.Yelda Türedi, İstanbul, İnkılâp Kitabevi. ss. 61.

Buckley, P. J. ve Casson, M. (1981). “The Optimal Timing of a Foreign Direct Investment”, *The Economic Journal*, No: 91, pp.75-87.

Buyar, C. (2015). “Kırgızlarda Tarih Yazımı”, *I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu*, (ed. Nurettin Hatunoğlu, Canan Kuş Büyüктаş), Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, Zonguldak.

Büyükakıncı, E. (2004). *Soğuk Savaştan Günümüze Türkiye-Rusya İlişkileri*, Türk Dış Politikası Analizi, 3. Baskı, Der Yayınları, İstanbul.

Büyükakıncı, E. (2012). *Türk-Rus İlişkilerinin Değerlendirilmesi: Güvenlik Sorunsalından Çok Boyutlu Derinliğe Geçiş*, (der. Erhan Büyükakıncı ve Eyüp Bacanlı), *Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu: Türk Dilli Halklar ve Türkiye ile İlişkiler*, Atatürk Kültür Merkezi yay. Ankara.

- Candemir, Y. (2005). “Küreselleşme, Teknolojik Gelişme ve Ulaştırma Yenilikler: Dünya ve Türkiye”, *TMMOB İnşaat Mühendisleri Odası VI. Ulaştırma Kongresi*, 23-25 Mayıs 2005, İstanbul, ss.13-29.
- Canşen, E. (2011). “Sovyetler Birliği’nden Rusya Fedarasyonu’na Doğru Değişimin Yan Etkileri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, No:24.
- CHACHOLIADES, M. (1992): “Economía Internacional”, McGraw-Hill, Bogotá. pp. 222.
- Chenery, H. B., Robinson, S., Syrquin, M., ve Feder, S. (1986). “Industrialization and Growth” New York, Oxford University Press, pp: 9
- Christie, E. (2002), “Potential Trade in Southeast Europe: a Gravity Model Approach”, *The Vienna Institute for International Economic Studies WIIW Working Paper*, No: 21.
- Clarke, G. R. (2008). “Has the Internet Increased Exports for Firms From Low and Middle-Income Countries?”, *Information Economics and Policy*, C: 20, No: 1, ss. 16-37.
- Cooper, C.A. and Massel, B.F. (1965). “A New Look at Customs Union Theory”, *The Economic Journal*, C:75, No: 300.
- Cooper, C.A., ve Massel, B.F. (1965). “Toward a General Theory of Customs Union for Developing Countries”, *The Journal of Political Economy*, C: 73, No: 5, pp. 461-476.
- Coulombis, T. A. ve Wolfe, J. H. (1919). *Introduction to International Relations: Power and Justice*, Third Edition, Prentice-Hall, New Jersey, pp. 306.
- Çarıkçı, E. (2002). “Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Kazakistan Örneği”, *DTM Dergisi*, Özel Sayı, ss. 41.
- Çeçen, A. (2007). *Türkiye’nin B Planı*, Merkezi Devletler Topluluğu-MEBED, Fark Yayınları, Ankara, s. 23.
- Çelik, K. (1992). “Ekonomik Entegrasyon Teorileri Açısından Karadeniz Ekonomik İş Birliği Bölgesinin Sosyo-Ekonomik Analizi”, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon. ss. 8-11.

Çepni, Elif. (1998). “Ekonomik Entegrasyon Teorisi ve Ölçme Metodları (Türkiye Örneğinde Değerlendirme)”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, ss. 27.

Çetin, S. ve Sertakaya, B. (2011). “Uluslararası Ticaret Kırgızistan ile Türkiye Arasındaki İlişkilerin Ekonomik ve Ticari Açısından İncelenmesi”, *International Conference on Eurasian Economies*, session IC, ss. 62.

Çondur, F. ve Bölükbaş, M. (2014). “Türkiye’de İşgücü Piyasası ve Genç İşsizlik-Büyüme İlişkisi Üzerine Bir İnceleme”, *Amme İdaresi Dergisi*, C: 47, No: 2, s. 77-93.

Dağdemir, Ö. (2008). “Küreselleşmenin Gelişmekte Olan Ülkelerde Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkileri”, *İktisat İşletme ve Finans*, C: 23, No: 265.

Davras, G. M. ve Aktel, M. (2018). “2015-2016 Krizinin Türkiye Turizmine Yansımaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, C: 9, No: 21, ss.30.

De Benedictis, L. ve Taglioni, D. (2011). “The Gravity Model in International Trade, In The trade impact of European Union Preferential Policies”, *Springer*, Berlin, Heidelberg. ss. 64.

Deardorff, A. (1995). “Determinants of Bilateral Trade: Does Gravity Work in a Neoclassical World?”, *In The regionalization of the world economy* University of Chicago Press.

DEİK, T.C. Cumhurbaşkanlığı, Türkiye-Kazakistan İş Forumu, 2020, (Çevirimiçi) <https://www.deik.org.tr/etkinlikler-turkiye-kazakistan-is-forumu> (Erişim Tarihi: 25 Kasım 2021).

Denizci, G. ve Marangoz, M. (2019). “Avrasya Ekonomik Birliği ve Avrasya Ekonomik Birliği Üyesi Ülkeler ile Türkiye’nin Dış Ticaretinin Karşılaştırmalı Analizi”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C: 7, No: 16, s.414-431.

Devrisheva, K. (2016). “Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihinin Bazı Meseleleri/Some Issues Of The History Of The Kyrgyz Soviet Socialist Republic”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C: 1, No: 39.

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK), *Kazakistan Ülke Bülteni*, (Çevirimiçi) <https://www.deik.org.tr/> (Erişim Tarihi 26 Kasım 2020).

Dinçer, G. (2013), ‘’Dış Ticaret Kuramında Çekim Modeli: Türkiye-AB Ticaretinin Analizi’’ , Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Dinçer, G. (2014). ‘’Dış Ticaret Kuramında Çekim Modeli’’ , *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, C: 24, No: 88, ss.1-34.

Dinçer, G. ve Muratoğlu, Y. (2014): ‘’Türkiye’den OECD Ülkelerine Gerçekleşen Göçün Çekim Modeli ile Analizi’’ , *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı*.

Dinler, Z. (1994). Mikro ekonomi, 10. Baskı, *Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa*, s.298.

Doğan Atamer, ‘’Ekonomik Entegrasyon Politikalarının Dinamik Etkileri Türkiye’nin Entegrasyon Perspektifi’’ , İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2004, ss.35-40.

Doğan, B. ve Tunç, B. (2016). ‘’Türkiye’nin Orta Asya Ülkeleri ile Ticaretinin Panel Çekim Modeli İle Analizi’’ , *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C: 6, No: 11.

DPT, Devlet Planlama Teşkilatı 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı, (Çevirimiçi) http://www.bilgitoplumu.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/Sekizinci_Kalkinma_Planı.pdf (Erişim Tarihi: 27 Kasım 2020).

Drabek, Z. ve Greenaway, D. (1984). ‘’Economic Integration and Intra-Industry Trade: The EEC and CMEA Compared’’ *Kyklos*, C: 37, No: 3.

Dreyer, I. ve Popescu, N. (2014). *The Eurasian Customs Union: the Economics and The Politics*. European Union Institute for Security Studies, European Union Institute for Security Studies, No:11, pp. 2-3.

Dugin, A. (2010). *Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım*, Çev: Vügar İmanov, Küre Yayınları, 7.Baskı, İstanbul.

Dukembayeva, A. (2011). ‘’Enerji Politikaları Bağlamında Kalkınma Perspektifinden Türkiye-Kazakistan Ekonomik İlişkileri’’ , İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

El-Agraa, Ali M. (1999). *Regional Integration: Experience, Theory and Measurement*, Macmillan Press, London, pp. 1-2.

Elektağ, Ş. (1992). “Türkiye Ermenistan İlişkileri”, *Milliyet Gazetesi*, ss. 13.

Elemanova, A. (2015). ‘Agrarnyi Sektor Kyrgyzstana v Usloviyah Vstupleniya v Evraziyskiy Ekonomicheskiy Soyuz’, *Izvestiya Vuzov Kyrgyzstana*, ISSN, 1694-7681. ss. 74.

Emine Tahsin, “Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde AB ve Latin Amerika Entegrasyonlarının Karşılaştırılması”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2007, ss.3-6.

Erdil Şahin, B. “The Relationship Between R&D Expenditures and Economic Growth: Panel Data Analysis 1990-2013”, In *EY International Congress on Economics, 2015, November*, ss. 2.

Erlat, G. (1978). “İktisadi Birleşmelerin Dış Ticaret Etkileri: Ticaret Yaratma ve Ticareti Saptırmanın Ex Ante Ölçülmesi Üzerine Bir Deneme”, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, AİTİA Yayın No: 136, Ankara.

Ersungur, vd. (2017). “Türkiye’nin Almanya, Rusya ve Çin ile Ticari İlişkileri: Girdi-Çıktı Analizi ile Bir Uygulama”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Cilt: 16, No: 1.

Erşen, E. (2011). “Turkey and Russia: An Emerging ‘Strategic Axis’ in Eurasia”, *EurOrient*, C: 35, No: 36, ss. 267.

Ertuğrul, C., İpek, E. ve Çolak, O. (2010). “Küresel Mali Krizin Türkiye Ekonomisine Etkileri”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C: 8, No: 13, ss. 59-72.

Ertürk, E. (1993). *Ekonomik Entegrasyon Teorisi*, Bursa: Ezgi Kitabevi, s. 6.

Etzioni, A. (1962). “A Paradigm for the study of Political Unification”, *World Politics*, C:15, No: 1, pp. 69.

Eurasian Economic Commission, 2016, (Çevirimiçi) <http://www.eurasiancommission.org/en/Pages/default.aspx> (Erişim Tarihi: 28 Ocak 2021).

FAO, 2019 Raporu, (Çevirimiçi) <http://www.fao.org/3/ca5162en/ca5162en.pdf>
(Erişim Tarihi: 29 Şubat 2021).

Feenstra, R. vd., (2001). “Using The Gravity Equation to Differentiate Among Alternative Theories of Trade”, *Canadian Journal of Economics/Revue Canadienne d'économique*, C: 34, No:2, ss. 430-447.

Fløystad, G. (1975). “Distortions in the Factor Market: An Empirical Investigation”, *The Review of Economics and Statistics*, C:57, No:2.

Frankel, J. A. ve Wei, S. J. (1998). *Regionalization of World Trade And Currencies: Economics And Politics. In The Regionalization Of The World Economy*, University of Chicago Press.

Frankel, vd., (1997a). *Regional Trading Blocs In The World Economic System*, Peterson Institute.

Freund, C. L., ve Weinhold, D. (2004). “The Effect of The Internet on International Trade. *Journal of International Economics*, C: 62, No: 1.

Furmanov, K., Balaeva, O., ve Predvoditeleva, M. (2012). “Analaysis of Tourist Flows From Russian Federation to the Countries of European Union”, *An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, C: 23, No: 1, ss. 4.

Gamarli, N. (2015). “Rusya ve Orta Asya Ülkelerinin Ekonomik İş Birliği: Eğilimler ve Beklentiler”, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Gehrels, F. (1956). “Customs union From a Single-Country Viewpoint”, *The Review of Economic Studies*, C:24, No: 1.

Genç, M. C., Artan, S. ve Berber, M. (2011). “Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesinde Ticaret Akımlarının Belirleyicileri: Çekim Modeli Yaklaşımı”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C: 25, No: 2.

Genç, M.C. (2011). “Bölgeselleşme ve Bölgeselleşmenin Ticaret Akımları Üzerindeki Etkisinin Çekim Modeli ile Analizi”, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon.

- Golovko, A. (2009). “Çekim Modeli: Avrasya Ülkelerinin Dış Ticareti” *Econ Anadolu 2009, Anadolu Uluslararası İktisat Kongresi*, 17-19 Haziran 2009, Eskişehir. ss. 2.
- Golovko, A. (2014). “Avrasya Ülkelerinin Dış Ticaretlerinin Çekim Modeli Çerçevesinde Analizi”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Göçer, İ. (2013). “Küresel Ekonomik Krizin Etkileri: Panel Veri Analizi”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 16, S: 29, ss. 164-188.
- Gövdere, B. ve Kaleli, H. (2008). “Kazakistan’daki Doğrudan Yabancı Yatırımlar”, *Türk-Manas Kırgız-Türk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, No: 20, ss. 1-20.
- Greenaway, D. ve Milner, C. (2002). “Regionalism and Gravity”, *Scottish Journal of Political Economy*, C: 49, No: 5.
- Greene, W. H. (2013). “Export Potential for U.S. Advanced Technology Goods to India Using a Gravity Model Approach”, *Office of Economics Working Paper*, No. 2013-03b.
- Grossman, G. M. ve Helpman, E. (1991). *Innovation and Growth in The Global Economy*, MIT Press. Cambridge, pp: 4-5.
- Grubel, H. G. ve P. J. Lloyd (1975). “Intra-Industry Trade: The Theory and Measurement of International Trade in Differentiated Products”, *The Economic Journal*, C: 85, No: 339.
- Gümkör, C. (2017). “Eğitim ve Kalkınma İlişkisinin İncelenmesi”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi*, C: 3, No: 1, ss.14.
- Haas, E. (1958). *The Uniting of Europe: Political, Social and International Organization*, Stanford University Press, pp. 16.
- Haas, E. B. (2008). *Beyond the Nation State: Functionalism and International Organization*. ECPR Press, New York, p. 26.
- Haberler, G. (1964). “Integration and Growth of the World Economy in Historical Perspective”, *The American Economic Review*, C: 54, No: 2, pp. 1-3.

- Halıcioğlu, Ferda (1996). “Ekonomik Entegrasyonların Etkileri ve Ölçme Yöntemleri: Türkiye-AB Gümrük Birliği ve Alternatifleri İçin Uygulamalar”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, ss. 45.
- Halıcioğlu, Ferda. (1997). “Türkiye-AB Gümrük Birliği’nin Direkt Yabancı Sermaye Yatırımları Üzerindeki Etkileri”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C:3, No:2, ss. 16.
- Hausman, W. H., Lee, H. L., ve Subramanian, U. (2005). *Global Logistics Indicators, Supply Chain Metrics, and Bilateral Trade Patterns*. The World Bank.
- Head, K. (2003). *Gravity for Beginners*. University of British Columbia.
- Hellvin, L. and L. Nilsson (2000), “Trade Flows Between Trading Blocs: The Case of the EU’s Trade with Asia and NAFTA”, *Swedish Network for European Studies in Economics and Business*.
- Hepaktan, Erdem, Çınar, Serkan, (2011), “Küreselleşmenin Ekonomik Entegrasyon Üzerine Etkileri”, *International Conference on Eurasian Economies*, ss. 69.
- Higgott, R. (2007). ‘The Theory and Practice of Regionalism in East Asia: Peter Katzenstein’s Value Added’, *Journal of East Asian Studies*, No: 7, pp. 378–87.
- Hill, F ve Taşpınar, Ö. (2006). “Turkey and Russia: Axis of the Excluded?”, *Survival*, C: 48, No: 1, ss. 82.
- Hizmetli, S. (2011). “Kazak Ulusu ve Kazak Tarihi Üzerine: Dünü ve Bugünü”, *İstem*, C:9, No: 17, ss. 23-43.
- Hobbes, T. (1958). *Leviathan; or, The Matter, Forme an Power of a Commonwealth*. Clarendon Press, Pp. 13.
- Hodaloğulları, Z. ve Aydın, A. (2016). “Türkiye ile Rusya Arasındaki Doğal Gaz İşbirliğinin Türkiye'nin Enerji Güvenliğine Etkisi”. *Journal Of International Social Research*, C: 9, No: 43, ss. 744-745.
- Holland, D. ve Pain, N. (1998). *The diffusion of innovations in Central and Eastern Europe: A Study of The Determinants and Impact of Foreign Direct Investment*, Discussion Paper No.137, National Institute of Social and Economic Research, London.

Hoshiro, H. (2013). *Regionalization and Regionalism in East Asia*, Institute of Social Science: The University of Tokyo, pp. 2

<http://eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/2009.pdf>. (Erişim Tarihi 01 Mayıs 2020).

<http://www.wiiw.ac.at/balkan/files/Christie.pdf>. (Erişim Tarihi: 01 Mayıs 2020).

Hummels, D., ve Levinsohn, J. (1995). “Monopolistic Competition and International Trade: Reconsidering the Evidence”, *The Quarterly Journal of Economics*, C: 110, No: 3.

Ilievski, N. L. (2015). “The Concept of Political Integration: The Perspectives of Neofunctionalist Theory”, *Journal of Liberty and International Affairs*, C: 1, No: 1, pp. 38-50.

IMF, 2019, (Çevirimiçi) <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2019/eng/> (Erişim Tarihi: 23 Mayıs 2021).

Işık Maden, S. ve Aljburi, O.Q, A. (2019). “Türkiye Irak Arasındaki Dış Ticaretin Çekim Modeli ile Analizi”, *SBAD, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, C: 14, No: 1.

Işık, N. (2016). “Türkiye ile Şanghay İşbirliği Örgütü Arasındaki Ticaret Akımlarının Panel Çekim Modeli İle Analizi”, *International Journal of Economic & Administrative Studies*, No: 17.

Işık, O. ve Karaman, S. (2019). “Sağlık Harcamaları ve Sağlık Göstergeleri Açısından Şanghay İşbirliği Örgütü Üye Ülkeleri ile Türkiye'nin Karşılaştırılması”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, C: 2, No: 2, ss.350.

İnalçık, H. (1992). “Osmanlı Rus İlişkileri 1492-1512” *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK Yayınları, Ankara.

İnan, Ş. (2018). “Bölgesel Entegrasyonların Ekonomi Politikası ve Tarihsel Evreleri” , *Journal of International Social Research*, C: 11, No: 60, ss. 852-866.

İnançlı, S. Konak, A. ve Zuura, A. (2015). “Türkiye-Kırgızistan Ekonomik İlişkilerinin Dış Ticaret Üzerine Yapısal ve Sektörel Olarak Yansımaları”, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, No: 8, ss.110.

İncekara, A. (1995). *Globalleşme ve Bölgeselleşme Sürecinde NAFTA ve Etkileri*. İstanbul: İTO, ss.84.

İncekara, A. ve Savrul, a. g. m. (2011). “Küreselleşme, Büyüme ve Ekonomik Entegrasyonlar: Türkiye Açısından Bir Değerlendirme” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C: 61, No: 2, ss: 10.

İNSAMER, Kazakistan Ülke Raporu, (Çevirimiçi) <https://www.insamer.com/tr/ulke-profil-i-kazakistan/> (Erişim Tarihi: 19 Kasım 2020).

İsakov, N., Medeu, A. (2007). *Kazakistan: Doğa, Ekonomi ve Çevre*, Coğrafya Enstitüsü Yayınları, Almatı.

İŞKUR (2019), Türkiye İş Kurumu, (Çevirimiçi) <https://www.iskur.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 29 Kasım 2020).

Jayasinghe, S, ve Sarker, R (2004) “Effects of Regional Trade Agreements on Trade in Agrifood Products: Evidence From Gravity Modelling Using Disaggregated Data”, Working Paper 04-WP374, *Center for Agricultural and Rural Development*, Iowa State University.

Joobani, H. A. ve Mousavipour, M. (2015). “Russia, Turkey and Iran: Moving Towards Strategic Synergy in the Middle East?”, *Strategic Analysis*, C: 39, No: 2, ss. 147.

Jovanovic, M. (2006). *International Economic Integration: Limits and Prospects*. Routledge, pp. 6.

Kakışım, C. (2019). “Karşılıklı Bağımlılık Kapsamında Türkiye-Rusya Enerji İlişkilerinin Analizi”, *International Journal of Political Science Urban Studies, Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi*, C: 7, No: 1, ss. 83.

Kant, I. (1795). *Perpetual Peace*, p. 53.

Kaplan, F., Cebeci, E. (2019). “Türkiye’nin Afro-Avrasya Ülkeleri ile Dış Ticaretinin Çekim Modeli İle Analizi”, *International Congress on Afro-Eurasian Resarch* April/Lefkoşa.

Karabulut, K. (2010), “Özal Dönemi Türkiye’nin Ekonomi-Politiği”, Turgut Özal *Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi-1 Küresel Krizler ve Ekonomik Yönetişim Bildiriler Kitabı*, ss. 979.

Karafakıoğlu, M. (2012). *Uluslararası Pazarlama Yönetimi*, Beta Yayınevi, 7. Baskı, İstanbul.

Karagöz, K., ve Karagöz, M. (2009). “Türkiye'nin Küresel Ticaret Potansiyeli: Çekim Modeli Yaklaşımı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C: 10, No: 2.

Karakaş, Y. (2002). *Avrupa Birliği'nde Siyasal Entegrasyon*, Siyasal Kitabevi, s.7.

Karemera, D., Oguledo, V. I., ve Davis, B. (2000). “A Gravity Model Analysis of International Migration to North America”, *Applied Economics*, C: 32, No: 13, ss. 1745-1755.

Karluk, R. (2002). *Uluslararası Ekonomi-Teori ve Politika*, 6. Basım, Beta Yayınları, İstanbul.

Karluk, R. (2011). “Küresel Krizin Kırgızistan Ekonomisine Etkisi ve Türkiye-Kırgızistan Ekonomik İlişkilerindeki Gelişmeler”, *International Conference on Eurasian Economies*, Bishkek-Kyrgyzstan, (Çevirimiçi) <https://www.avekon.org/papers/239.pdf> (Erişim Tarihi: 04 Aralık 2020).

Karluk, R. (2015). “Avrasya Gümrük Birliği ve Türkiye'nin Üyeliği”, *International Conference on Eurasian Economies*, Session 7B: Bölgesel Etkinlikler III. ss.337-344. (Çevirimiçi) <http://avekon.org/papers/1343.pdf> Erişim Tarihi: 25 Mart 2018.

Karluk, Rıdvan. (1984). *Uluslararası Ekonomi: Teori Politika Sistem Kurumlar*, 1. Basım, İstanbul Bilim Teknik Yayınevi, s. 405.

Kayalı, H. ve Mengi, S. (2017). “Türkiye-Kazakistan Ticari İlişkileri (1992-2014)”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, No: 35, ss. 166-184.

Kazakistan ULTTIK Bank, Kazakistan Merkez Bankası, (Çevirimiçi) <https://www.nationalbank.kz/kz> (Erişim Tarihi: 20 Kasım 2020).

Kazakistan Ülke Raporu, 2020, (Çevirimiçi) <https://www.ihkib.org.tr/fp-icerik/ia/d/2020/07/01/kazakistan-2020-ii-donem-ulke-raporu-202007011646260413-85762.pdf> (Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021).

Kazgan, G. (2005). “Dünden Bugüne Küreselleşmenin Ekonomik Temelleri”, *Türkiye Ekonomi Kurumu, Tartışma Metni*, 2012/53, (Çevirimiçi) <http://www.tek.org.tr> (Erişim Tarihi: 02 Ekim 2020). ss.1-20.

Kazgan, G. (2005). “Küreselleşme ve Ulus-Devlet”, 4.Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Ke, X. U. Saksena, P. ve Holly, A. (2011). “The Determinants of Health Expenditure: a Country-Level Panel Data Analysis”, *World Health Organization*, December, 2011.

Keohane, R. O., Nye, J. S., ve Hoffmann, S. (Eds.). (1993). *After the Cold War: International Institutions and State Strategies in Europe, 1989-1991*, Harvard University Press, pp. 387.

Keskin, M. (2017). “Türkiye'nin Güney Kafkasya Ülkeleri ile Finansal Bağları ve Bölgedeki Ticari Varlığı”, *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 4, No: 7, ss.28.

Khatibi, A. (2008). “Kazakhstan's Revealed Comparative Advantage vis-a-vis the EU-27”, *ECIPE Working Paper*, No: 3.

Khoich, A. Gumilyoy, L.N. ve Madiyavora, D. (2013). “Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ekonomik Gelişme: Kazakistan Örneği”, *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, C: 4, No: 2, ss. 20-31.

Kırgızistan Ülke Raporu 2020 (Çevirimiçi)
https://www.sto.org.tr/Portals/15/dis%20ticaret/ulke/Kirgisiztan_Ulke_Profil.pdf
(Erişim Tarihi: 22 Şubat 2021).

Kim, Y ve Blank, S. (2016). “The New Great Game of Cospian Energy in 2013-2014: Turk Stream, Russia and Turkey”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, C: 18, No: 1, ss.37-55.

Kimura, F., Lee, ve H. H. (2006). “The Gravity Equation in International Trade in Services”, *Review of world economics*, C: 142, No: 1, ss. 92-121.

Kireyev, N. (2003). *Avrupa Konseptleri Işığında Rusya-Türkiye İlişkileri*. Der: Gülten Kazgan ve Natalya Ulçenko, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Yay, (45).

Klara, M. T. (2015). “Hard Power, Soft Power and Energy Power”. (Çevirimiçi)
<https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2015-03-03/hard-power-soft-power-and-energy-power> (Erişim Tarihi: 15 Mart 2021).

- Kocaoğlu, M. (1996). “Rusya'nın Tarihe Düşen Emperyalist Gölgesi”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, No: 3, ss.39.
- Kocatürk, O. M. ve Eker, M. (2012). “Dünyada ve Türkiye’de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Çok Uluslu Şirketlerin Gelişimi”, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, C: 18, No: 1, ss. 39-41.
- Koç, Ali., Yağlı, H., Koç, Y., ve Uğurlu, İ. (2018). “Dünyada ve Türkiye’de Enerji Görünümünün Genel Değerlendirilmesi”, *Mühendis ve Makina*, C: 59, No: 692, ss.87.
- Kolstad, I. ve Wiig, A. (2012). “What Determines Chinese Outward FDI?”, *Journal of World Business*, C: 47, No: 1, ss. 26-34.
- Konak, A. ve Demir, A. (2019). “Türkiye’nin BRICS Ülkeleri ile Ticaretinin Analizi: Çekim Modeli Uygulaması”, *Journal of International Banking Economy and Management Studies*, No: 2, ss. 43-69.
- Krugman, P. (1980). “Scale Economies, Product Differentiation, and The Pattern of Trade”, *The American Economic Review*, C: 70, No: 5, ss. 950-959.
- Kurmangaliyeva, G. ve Ercilasun, K. (2009). “Research Trend in Kyrgyz History 1991-2009”, *Asian Research Trends New Series*, C: 4, ss. 24.
- Kutbay, H. ve Öz, Ersan. (2017). “AR-GE Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerde Vergi Teşvikleri Boyutuyla Ekonometrik Analiz”, *Maliye Dergisi*, C: 173, No: 2, ss. 332.
- Kyambalesa, H. ve Houngnikpo, M. C. (2016). *Economic Integration and Development in Africa*. Routledge, pp. 6-7.
- Kynetec Group Reports, 2016, (Çevirimiçi) <https://www.kynetec.com/> (Erişim Tarihi: 29 Şubat 2021).
- Lindberg, L. N. (1963). *The Political Dynamics of European Economic Integration*, Stanford University Press, California, pp. 3.
- Lipsey, R. G. (1957). “The Theory of Customs Unions: Trade Diversion and Welfare”, *Economica*, C:24, No:93.
- Lipsey, R.G. (1960). “The Theory of Custom Union A General Survey”, *Economic Journal*, No: 70, pp. 497.

- Luo, X. (2000). "The Rise of the Social Development Model: Institutional Construction of International Technology Organizations, 1856–1993", *International Studies Quarterly*, C:44, No: 1, pp. 157-158.
- Lütem, Ö. E. (2015). "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu", *Ermeni Araştırmaları*, No: 50, ss. 272.
- Machlup, F. (1975). *A History of Thought on Economic Integration*, Springer, Macmillan, London, p.1.
- Maharramzadeh, A. (2006). "Türk Dış Politikasında Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Karabağ Sorunu". *Turkish Weekly*, No: 14.
- Manisalı, Erol. (1971). *Uluslararası Ekonomik Gümrük Birlikleri ve Dinamik Entegrasyon Teorisi*, İ.Ü.İ.F. Yayını, No: 299, s.39., İstanbul.
- Mansfield, E. D. ve Milner, H. V. (1999). "The New wave of regionalism". *International Organization*, C: 53, No: 3.
- Martin, C. and Turrion, J. (2003). "The Trade Impact of the Integration of the Central and Eastern European Countries on the European Union" *Journal of Economic Integration*, C: 18, No: 2.
- Martínez-Zarzoso, I., ve Nowak-Lehmann, F. (2003). "Augmented Gravity Model: An Empirical Application to Mercosur-European Union Trade Flows", *Journal of Applied Economics*, C: 6, No:2, ss. 291-316.
- Mayes, D. G. (1983). "EC Trade Effects and Factor Mobility". *Britain within the European Community*, pp. 88-121.
- Meade, J. E. (1955). *The Theory of Customs Unions*, Amsterdam.
- Mele, M. ve Quarto, A. (2017). "A Gravitational Model For Estimate The Determinants Of Outward Foreign Direct Investment Of China", *International Journal of Economics and Financial Issues*, C: 7, No: 1, ss. 1-5.
- Melitz, M. J. (2003). "The Impact of Trade on Intra-Industry Reallocations and Aggregate Industry Productivity". *Econometrica*, C: 71, No: 6.
- Melvin, J. R. (1969). "Increasing Returns to Scale as a Determinant of Trade", *The Canadian Journal of Economics/Revue canadienne d'Economique*, C:2, No: 3.

Merkez Bankası, Yıllık Rapor 2013, (Çevirimiçi) <http://www3.tcmb.gov.tr/yillikrapor/2013/files/tr-full.pdf> (Erişim Tarihi: 23 Mayıs 2021).

Michaely, M. (1965). “On Customs Unions and the Gains From Trade”, *The Economic Journal*, C: 75, No: 299.

Narin, M. (2006). “Avrasya Bölgesindeki Türk Cumhuriyetlerinin Enerji Kaynakları ve İletim Hatlarının Türkiye’ye Katkıları”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C: 6, No: 1, ss.165.

Natos vd., (2008). “Assessing the Relationship Between Agricultural Trade and Economic Freedom”, *International Conference on Applied Economics, ICOAE*.

Nazarbayev, N. (2015). “Press Statements Following the Supreme Eurasian Economic Council Meeting”, (Çevirimiçi) <http://eng.kremlin.ru/transcripts/22404> (Erişim Tarihi: 28 Aralık 2017).

OECD, Development Co-operation Report 2017, (Çevirimiçi) https://www.oecd-ilibrary.org/development/development-co-operation-report-2017_dcr-2017-en
22.Haziran.2020

Oğan, S. (2003). “Mavi Akım Projesi: Bir Enerji Stratejisi ve Stratejisizliği Örneği”, *Stadima*, ss.1-20.

Omankulov, Otabek. (2019). “Orta Asya’da Büyük Güç Bölgeselciliği: Avrasya Ekonomik Birliği, Yeni İpek Yolu ve İpek Yolu Ekonomik Kuşağı Projeleri”, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, ss.26-27.

Oreškova, S. F. (2005). “Osmanskaya İmperiya i Rossiya v Svete ih Geopolitičeskogo Razgraničeniya”, *Voprosi istorii: Ejemesyaçnyjurnal*, No. 3, ss. 34-46.

Ortaylı, İ. (1992). “XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK Yayınları, Ankara.

Ökçün, A.G ve Ökçün, A.R. (1974). *Türk Anlamaları Rehberi (1920-1973)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.

- Öniş, Z., ve Yılmaz, Ş. (2016). “Turkey and Russia in a Shifting Global Order: Cooperation, Conflict and Asymmetric İnterdependence in a Turbulent Region”, *Third World Quarterly*, C: 37, No: 1, ss.77.
- Özalp, N. (2004). “Büyük Oyunda Hazar Enerji Kaynaklarının Önemi ve Konumu”, *Panorama Dergisi*, No: 1, ss. 26.
- Özınan, Alın. (2009). “Türkiye-Ermenistan Ticaretine Genel Bakış ve Olası İşbirliklerinin Geliştirilmesi”, *USİD From The American People*, (Çevirimiçi) <http://www.tabde.org/wp-content/uploads/TR-Rapor1.pdf> (Erişim Tarihi: 05 Aralık 2020). ss.24.
- Özkan, Ö. F. (2006). “Türkiye’nin Üretim ve Dış Ticaret Yapısında Dönüşüm: Küresel Yönelimler ve Yansımalar”, Rapor Eleştirisi, *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C: 10, No: 1.
- Paramonov, V. ve Stokov, A. (2008). *Central Asia: Existing and Potential Oil and Gas Trade*. Central Asia Series, Defence Academy of the United Kingdom, Shrivenham, 2.
- Pehlivanoglu, F. ve Güneş, İ. (2008). “Kırgızistan Ekonomisinin Yapısal Analizi”, *II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi*, Gümüşhane, ss.785.
- Piermartini, R., ve Teh, R. (2005). “Demystifying Modelling Methods For Trade Policy”, *WTO Discussion Paper*, No: 10, ss. 39.
- Plane, D. A. (1984). “Migration Space: Doubly Constrained Gravity Model Mapping of Relative İnterstate Separation”, *Annals of the Association of American Geographers*, C: 74, No: 2, ss. 244-256.
- Pöyhönen, P. (1963). “A Tentative Model for The Volume of Trade Between Countries”. *Weltwirtschaftliches Archiv*, ss. 99.
- Primbayev, C. ve Ganiyev, C. (2010). “Eurasian Economic Community: One of the Alternative Forms of Economic Relations”, *International Conference on Eurasian Economies*, 4-5 Kasım 2010, İstanbul, Türkiye.
- Progonati, E. (2015). “Rusya’nın Balkanlar Politikası”, *Karadeniz Araştırmaları*, No: 45, ss.105-125.

- Puchala, D. J. (1971). "Of Blind Men, Elephants and International Integration", *Journal of Common Market Studies*, No: 10, pp. 267.
- Pusterla, F. (2007). "Regional İntegration Agreements: İmpact, Geography and Efficiency", *IDB-SOE Working Paper*, No: 1.
- Putz, C. (2016). "A 'Blurry' Union: Kyrgyzstan and the Eurasian Economic Union" (Çevirimiçi) <https://thediplomat.com/2016/02/a-blurry-union-kyrgyzstan-and-the-eurasian-economic-union/> (Erişim Tarihi: 24 Mart 2021).
- Rahman, M. M. (2003). "A Panel Data Analysis Of Bangladesh's Trade: The Gravity Model Approach", In *Proceedings of the 5th Annual Conference of the European Trade Study Group (ETSG2003)*. European Trade Study Group.
- Rahmanova, A. (2003). "Vozdeystvie Globalizatsii na Razvitiye K.R (Kırgızistan'ın Gelişmesinde Küreselleşmenin Etkisi)", *Bişkek*, ss. 5.
- Rauch, J. E. (1999). "Networks Versus Markets in International Trade". *Journal of International Economics*, C: 48, No:1.
- Reves, Emery. (2006). *The Anatomy of Peace*. Arbinger Institute, Berrett-Koehler Publishers, New York, pp: 139-140.
- Rivera-Batiz, L. A., ve Romer, P. M. (1991) "Economic Integration and Endogenous Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, C: 106, No:2, pp: 532.
- Robson, Peter. (1993). *The Economics of International Integration*, Third Revised Edition, Unwin Hyman, London, p. 6.
- Romer, P. (1993). "Idea Gaps and Object Gaps in Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, C: 32, No: 3, pp. 543-573.
- ROSSTAT, Federal State Statistics Service, (Çevirimiçi) <https://eng.rosstat.gov.ru/> (Erişim Tarihi: 18 Kasım 2020).
- Sabır, H. (2002). *Dünya Siyasetinde Küresel Rekabet Sistemi ve Politikalar*, Derin Yayınları, ss. 9-10, İstanbul.
- Salter, J. P. ve Paul, J. (2016). What is the difference between a free-trade area and a single market? (Çevirimiçi) <https://ukandeu.ac.uk/what-is-the-difference-between-a-free-trade-area-and-a-single-market/> (Erişim Tarihi: 22.Aralık.2020).

- Salvatore, D. (1998). *International Economics*, 6th Edition, Prentice Hall International Inc, Upper Saddle River, NJ, pp. 300-303.
- Saray, M. (1993). *Kazak Türkleri'nin Tarihi*, İstanbul, 1993.
- Saray, M. (2002). "Kırgızistan". *İslam Ansiklopedisi*, ss. 441-445.
- Sarıaslan, F. (2019). "Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile İlişkilerinde Ekonominin Rolü", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C: 8, No: 2, ss. 174-216.
- Savaşır, Rebi, (1999). *Türkiye ve Avrupa Birliği Ülkelerinde Küçük ve Orta Boyutlu İşletmeler Açısından İstihdam Politikaları*, Kamu-İş Sendikası, Ankara, ss: 61-62.
- Schiff, M., ve Winters, L. A. (2003). *Regional Integration and Development*, Washington, DC: World Bank and Oxford University Press, pp. 6-10.
- Schiff, Mavrice ve L. Alan. Winters. (2003). *Regional Integration and Development*, Worldbank and Oxford, 2003, Washington, pp. 6-10.
- Scitovsky, T. (1958). *Economic Theory and Western European. Integration*, Stanford University Press.
- Selamoğlu, A. (2002). "Gelişmiş Ülkelerde İstihdam Politikaları, Esneklik Arayışı ve Etkileri", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, No: 4, ss: 34.
- Sender, O. (1998). *Türkiye'nin Dış Politikası*, İmge Yayınları, Ankara.
- Seyidoğlu, H. (1999). *Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama*, Güzem Yayınları, ss. 111-113.
- Seyidoğlu, Halil. (2017). *Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulamalar*, Geliştirilmiş 21. Baskı, Güzem Can Yayınları, No: 32, İstanbul, s. 190-195.
- Smarzynska, B. K. (2001). "Does Relative Location Matter for Bilateral Trade Flows? An Extension of The Gravity Model". *Journal of Economic Integration*, ss. 380.
- Sohn, C. H. (2005). "Does the Gravity Model Explain South Korea's Trade Flows?", *The Japanese Economic Review*, C: 56, No: 4.
- Soloaga, I. ve Winters, L. A. (1999). *How Has Regionalism in The 1990s Affected Trade?*, The World Bank.

Sonora, R. J. (2008). "On The Impacts of Economic Freedom on International Trade Flows: Asymmetries and Freedom Components", *EFZG Working Paper Series*, No: 5.

Sorhun, E. (2013). "Türkiye'nin Eksik Dış Ticareti, Ticari Potansiyeli ve Yeni Fırsatlar", *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 28, No: 1.

Subaşat, T., ve Yetkiner, İ. H. (2010). *Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye'nin Cari Açık Sorunsalı*, Eflatun Basım Dağıtım Yayıncılık.

Susam, N. ve Bakkal, U. (2008), "Kriz Süreci Makro Değişkenleri ve 2009 Bütçe Büyüklüklerini Nasıl Etkileyecek", *Maliye Dergisi*, No: 155, ss. 82-83.

Şahin, H. (2018). *Türkiye Ekonomisi*, Seçkin Kitabevi, 16. Baskı, Bursa.

Şanlı, B. (2008), "Ekonomik Entegrasyon Teorileri Çerçevesinde Avrasya Birliği'nin Olabilirliği", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C:22, ss.20.

Şeker, A. (2019). "Türkiye'nin D-8 Ülkelerine İhracat Potansiyelinin Analizi: Panel Çekim Modeli Yaklaşımı", *Academic Review of Humanities And Social Sciences* C: 21, No: 3.

Şenkal, A., Bülbül, Y. (2007). "Kalkınma İktisadi ve Sosyal Yapılar Piyasa ve Sosyal Yapıların Çözünürlüğü", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, No: 4, ss. 91-116.

Şenses, Fikret. (2003). "Neoliberal Ekonomi Politikaları, İşgücü Piyasaları ve İstihdam", *2000-2003 Petrol-İş Yıllığı*, İstanbul, ss. 161.

T.C. Devlet Planlama Teşkilatı, 1. Beş Yıllık Kalkınma Planı 1963-1967, (Çevirimiçi) https://sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/Birinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-1962-1967.pdf (Erişim Tarihi: 18 Kasım 2020). ss. 3.

T.C. Dış İşleri Bakanlığı, İdare Faaliyet Raporu 2019, (Çevirimiçi) <https://www.mfa.gov.tr/data/BAKANLIK/2019-yili-idare-faaliyet-raporu.pdf> (Erişim Tarihi: 20 Kasım 2020), ss. 26-27.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Tanıtma Genel Müdürlüğü, Rusya Federasyonu Pazar Raporu 2019, (Çevirimiçi) <https://tanitma.ktb.gov.tr/Eklenti/59089,rusyapazarraporu2018pdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 19 Kasım 2020).

Tandırcıoğlu, H. ve Özen, A. (2003). “Geçiş Ekonomilerinde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:5 No: 4, ss.1.

Taş, U. (2007). “Türkiye’de Kalkınma Planları Işığında Eğitimin Kalkınmadaki Rolü”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, Haziran 2007.

Taşkan, V. (1983). “Putin’in Türkiye Ziyaretinden Doğalgaz İndirimi Çıktı”, *Uluslararası Politika Akademisi*, (Çevirimiçi) <http://eee.ankarastateji.org/haber/iran-la-dogalgaz-anlasmazligi-146/> (Erişim Tarihi: 15 Kasım 2020).

Tatlıcı, Ö. ve Kızıltan, A. (2011). “Çekim Modeli: Türkiye’nin İhracatı Üzerine Bir Uygulama”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Özel Sayısı.

Tellal, Erel. (2009). “Rusya ile İlişkiler”, *Türk Dış Politikası*, C: 2, 1980-2001, der. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009).

Temiz, D. (2009). “Gümrük Birliği ile Birlikte Türkiye’nin Dış Ticaretinde Yapısal Değişimler Oldu Mu?”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, C: 8, No: 1, ss: 127.

The Government of the Republic of Armenia, (Çevirimiçi) <https://www.gov.am/en/> (Erişim Tarihi: 30 Mart 2021).

TİM, Türkiye İhracatçılar Meclisi, (Çevirimiçi) https://tim.org.tr/tr/default_2020. (Erişim Tarihi: 25 Ekim 2020).

Timor, A. N., Bayramlı, G., ve Kapan, K. (2018). “Geçmişten Günümüze Kazakistan'da Tarım Faaliyetleri”, *Iğdir University Journal of Social Sciences*, No: 15. ss.235.

Tinbergen, J. (1954). *International Economic Integration*, 2nd, Amsterdam, pp. 18.

Tinbergen, J. (1962). *Shaping the World Economy*, Twentieth Century Fund, New York.

TMB, Türk Müteahhitler Birliği Faaliyet Raporu 2019, (Çevirimiçi) <https://www.tmb.org.tr/tr/pubs/60658a3f4e2c483e72ff8fa9/faaliyet-raporlari> (Erişim Tarihi: 29 Kasım 2020).

TOBB, Ekonomik Rapor: 2018, (Çevirimiçi)
<https://www.tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2019/75-GK-Faaliyet-Raporu.pdf>
(Erişim Tarihi: 24 Mayıs 2021).

TOBB, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Ekonomik Rapor 2017, (Çevirimiçi)
<https://www.tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2018/EkonomikRapor2017.pdf> (Erişim Tarihi: 31 Ekim 2020).

TOBB, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Ekonomik Raporu 2018, (Çevirimiçi)
<https://www.tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2019/75-GK-Faaliyet-Raporu.pdf>
(Erişim Tarihi: 31 Ekim 2020).

TOBB, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Ekonomik Raporu, 2019, (Çevirimiçi)
<https://tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2021/77ER.pdf> (Erişim Tarihi: 31 Ekim 2020).

Tokatlıoğlu, M. Y. (1999). “Ekonomik Entegrasyonlar ve AB”, *Dış Ticaret Dergisi*, No: 15, ss. 13-18.

Tokucu, E ve Yüce, A. (2013). “Türkiye’nin İhracat Performansının 1980 Sonrası Dönemde Gelişimi ve İhracatın Artırılmasıyla Uluslararası Pazarlama İnovasyonun Rolü”, *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi*, C:2, No: 1, ss. 47-75.

Topsakal, İ. (2016). “Tarihi Süreçte Rusya-Türkiye İlişkileri”, *Marmara Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C: 3, Sayı: 2, ss. 33-56.

Tovias, A. (1991). “A Survey of The Theory of Economic Integration”, *Journal of European Integration*, C: 15, No: 1, pp: 58.

Trade Competitiveness Map, (Çevirimiçi)
<https://tradecompetitivenessmap.intracen.org/TPIC.aspx> (Erişim Tarihi: 25 Mart 2020).

Trade Map, (Çevirimiçi) <https://www.trademap.org/Index.aspx> (Erişim Tarihi: 10 Mart 2020).

TSKB, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, (Çevirimiçi) <https://www.tskb.com.tr/>
(Erişim Tarihi: 4 Aralık 2020).

Tuymebayev, C. (2015). “Avrasya Ekonomik Birliği ve Üye Ülkelere Katkıları”, (Çevirimiçi) <https://ekoavrasya.net/Duyuru.aspx?did=181&lang=TR>, (Erişim Tarihi: 2 şubat 2021).

TÜİK, (Çevirimiçi) <https://www.tuik.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 31 Mart 2020).

TÜİK, (Çevirimiçi) <https://iz.tuik.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2020).

TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, (Çevirimiçi) <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Dis-Ticaret-104> (Erişim Tarihi: 18 Nisan 2020).

Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı, (2020). Türkiye Cumhuriyeti-Belarus Ülkeler Raporu, (Çevirimiçi) <https://www.mfa.gov.tr/belarus-ekonomisi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 05 Kasım 2020).

Türkiye Cumhuriyeti, Dış İşleri Bakanlığı, (Çevirimiçi) <https://www.mfa.gov.tr/ermenistan-kunyesi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 23 şubat 2020).

Tüysüzoğlu, G. (2014), “Bölgesel Bir Hegemonya Girişimi: Avrasya Ekonomik Birliği”, (Çevirimiçi) <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/bolgesel-bir-hegemonya-girisimi-avrasya-ekonomik-birliği> (Erişim Tarihi: 12 Haziran 2020).

Umutlu, G., Yılmaz, F. A., ve Günel, S. (2010). “Ekonomik Büyüme Farklılıklarının İncelenmesi: OECD Ülkeleri İçin Bir Uygulama”, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C: 11, No: 22, ss.352.

UN, Comtrade, (Çevirimiçi) <https://comtrade.un.org/data/da> (Erişim Tarihi: 28 Ocak 2021).

UNCTAD, World Investment Report 2018, (Çevirimiçi) <https://unctad.org/webflyer/world-investment-report-2018> (Erişim Tarihi: 28 Kasım 2020).

UNCTAD, World Investment Report 2019, (Çevirimiçi), <https://unctad.org/webflyer/world-investment-report-2019> 10.Aralık.2020.

Ülken, Y. (1974). 20. Yüzyılda Dünya Ekonomisi, Günümüzün İktisadi Sorunları ve Başlıca Tahlil Aletleri, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayın*, No: 326.

Ünlönen, K., Tayfun, A., ve Kılıçlar, A. (2007). *Turizm ekonomisi*. Nobel.

Üstünel, B. (1960). *Milletlerarası İktisadi Birleşmeler Teorisi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, s. 42.

Van Liemt, G. (1989). “Minimum Labour Standards and International Trade: Would a Social Clause Work”, *Int'l Lab. Rev*, C: 128, No: 436.

Vanek, J. (1965). *General Equilibrium of International Discrimination: The Case of Customs Unions*, Harvard University Press, No: 123.

Veliyev, C. (2009). “Sınırlar ve Ticaret”, (Çevirimiçi) <http://www.turksam.org/tr/a1841.html> (Erişim Tarihi: 06 Aralık 2020).

Venables, A. J. (1999). “Integration Agreements: A Force for Convergence or Divergence?”, *Proceedings of World Bank Conference*, Policy Research Working Paper No 2260.

Venables, A. J., Barba Navaretti, G., Haaland, J., Ekholm, K., Barry, F., Falzoni, A. M., ve Turrini, A. (2004). *Multinational Firms in The World Economy*. Princeton University Press.

Vergil, H., ve Yıldırım, E. (2006). “AB-Türkiye Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin Rekabet Ortamı Üzerine Etkisi. *İktisat İşletme ve Finans*, C: 21 No:243, s. 3.

Viner, J. (1950). “The Customs Union Issue, Stevens and Sons, London”, *VinerThe Customs Union Issue1950*, pp. 43-48

Vinokurov, E. (2010). “Eurasian Integration Indicators System”. *Almaty: Eurasian Development Bank*.

Vinokurov, E. (2017). “Eurasian Economic Union: Current State and Preliminary Results”, *Russian Journal of Economics*, C: 3, No: 1, ss. 54-70.

Wall, H. (1999). “Using the Gravity Model to Estimate the Cost of Protection,”, *Federal Reserve Bank of St. Louis*, pp.33-40.

Walsh, K. (2006). “Trade in Services: Does Gravity Hold? A Gravity Model Approach to Estimating Barriers to Services Trade,” *Department of Economics & Institute for International Integration Studies*, Trinity College, Dublin.

Wimmer, A., ve Feinstein, Y. (2010). “The Rise of the Nation-State Across the World 1816 to 2001”. *American Sociological Review*, C: 75, No: 5, pp. 764-790.

Windgren, M. (2006). "Trade Potential, Intra-industry Trade and Factor Content of Revealed Yaklaşımı ", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C: 10, No: 2.

World Bank, (Çevirimiçi)
<https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?end=2019&start=2015&view=chart> (Erişim Tarihi: 23 Mayıs 2021).

World Bank, (Çevirimiçi)
https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.CD?end=2019&name_desc=false&start=2012 (Erişim Tarihi: 27 Şubat 2021).

World Bank, (Çevirimiçi)
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?end=2019&start=2015>
(Erişim Tarihi: 23 Mayıs 2021).

World Bank, (Çevirimiçi)
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2019&start=2015&view=chart> (Erişim Tarihi: 23 Mayıs 2021).

World Bank, (Çevirimiçi)
<https://data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.CHEX.GD.ZS?end=2018&locations=RU-AM-BY-KG-KZ&start=2015> (Erişim Tarihi: 23 Mayıs 2021).

World Bank, (Çevirimiçi) <https://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.TOTL.CD>
(Erişim Tarihi: 28 Ocak 2021).

World Bank, (Çevirimiçi)
<https://data.worldbank.org/indicator/NV.SRV.TOTL.CD?end=2017&start=2009>
(Erişim Tarihi: 28 Ocak 2021).

World Bank, (Çevirimiçi)
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?end=2019&start=2015>
(Erişim Tarihi: 23 Mayıs 2021).

World Bank, (Çevirimiçi)
<https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS?end=2018&locations=RU-AM-BY-KG-KZ&start=2015> (Erişim Tarihi: 23 Mayıs 2021).

World Bank, (Çevirimiçi)
<https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?end=2019&start=2015> (Erişim Tarihi: 23 Mayıs 2021).

World Bank, 2016 Annual Report, (Çevirimiçi)
<https://thedocs.worldbank.org/en/doc/5963915405684990430340022018/original/worldbankannualreport2016.pdf> (Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2021).

World Bank, 2019, (Çevirimiçi)
<https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.NE.ZS?end=2019&start=2015> (Erişim Tarihi: 23 Mayıs 2021).

World Bank, Global Economic Prospect, 2016, (Çevirimiçi)
<https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/GEP/GEP2016a/Global-Economic-Prospects-January-2016-Global-Outlook.pdf> (Erişim Tarihi: 24 Mayıs 2021).

World Bank, Human Development Reports, (Çevirimiçi)
<https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN?end=2019&start=2014> (Erişim Tarihi: 23 Mayıs 2021).

World Bank, Russia Economic Report, 2020, (Çevirimiçi)
<https://www.worldbank.org/en/country/russia/publication/rer> (Erişim Tarihi: 29 Şubat 2021).

World Bank, The World Bank Annual Report 2014, (Çevirimiçi)
<https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/20093> (Erişim Tarihi: 31 Ekim 2020).

World Bank, The World Bank Annual Report, 2017, (Çevirimiçi)
<https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/27986> (Erişim Tarihi: 29 Şubat 2021).

World Bank, The World Bank Annual Report, 2020, (Çevirimiçi)
<https://www.worldbank.org/en/about/annual-report> (Erişim Tarihi: 29 Şubat 2021).

World Mining Data, (Çevirimiçi) <https://www.world-mining-data.info/> (Erişim Tarihi: 28 Şubat 2021).

World Nuclear Association, World Nuclear Performance Report, 2020, (Çevirimiçi) <https://www.world-nuclear.org/getmedia/3418bf4a-5891-4ba1-b6c2-d83d8907264d/performance-report-2020-v1.pdf.aspx> (Erişim Tarihi: 29 Şubat 2021).

World Trade Organization, Trade Profiles, 2019, (Çevirimiçi) https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/trade_profiles19_e.htm (Erişim Tarihi: 21 Nisan 2020).

WTTC, World Travel and Tourism Council, (Çevirimiçi) <https://wtcc.org/Research/Economic-Impact> (Erişim Tarihi: 17 Kasım 2020).

Yahşi, Fatma. (2007). “Küreselleşme ve İstihdam”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), ss. 31.

Yapraklı, S. (2007). “Enflasyon ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye İçin Eş-Bütünleşme ve Nedensellik Analizi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 10, No: 2, ss. 290.

Yaroshenko A. (2015). “Russian Forest Sector is Expecting Recession in 2015”, *Journal LesPromInform*, C: 1, No: 107, ss.22-23.

YASED, (2019). Yased Uluslararası Yatırımcılar Derneği, (Çevirimiçi) <http://www.yased.org.tr> (Erişim Tarihi: 16 Kasım 2020).

Yerasimos, S. (1979). *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden Milli Mücadeleye*, Gözlem Yayınları, İstanbul.

Yereli, A. B. Yıldız, S. ve Ayyıldız, Y. (2007). “Kırgızistan’da Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları”, *Akademik Bakış, Mavi Pusula*, C: 3, No: 35, ss. 116-135.

Yıldırım, E., ve Dura, C. (2007). “Gümrük Birliğinin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri Konusundaki Literatüre Bir Bakış”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 28, s. 147.

Yıldırım, O. ve Stamaliova, M. (2018). “Ekonomik Gelişmeler Çerçevesinde Kırgızistan Ekonomisi”, *EconWorld2018@, Lisbon*, ss. 5.

Yılmaz, S. (2017). “Kazakistan-Türkiye Ekonomik ve Kültürel İlişkileri: Vaatler ve Gerçekler”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, C: 6, No: 2, ss. 813-834.

Yılmaz, Ş. E. (2010). *Dış Ticaret Kuramının Evrimi*, Elif Yayınları, 4. Baskı.

Yihong, T., ve Weiwei, W. (2006). “An Analysis of Trade Potential Between China and ASEAN within China-ASEAN FTA”, *WTO, China and the ASEAN Economies, University of International Business and Economics, Beijing, China,*

Yoldaşboyulu, E. (2010). *Jane Orta Gasırdağı, Kazak Elinin Tarihi, Almatı, 2010.*

Yurdakul, E. M. (2014). “Türkiye’de İthalatın Gelişimi ve İthalatın Yapay Sınır Ağları Yöntemi ile Tahmin Edilebilirliğine Yönelik Bir Analiz”, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Aydın, 2014, ss. 96-98.

Yüce, Ç. K. (2009). “Hazar Bölgesinde Tehlikeli Oyunlar ve Türkiye”, *Jeopolitik Dergisi, Haziran 2009, ss. 12.*

Yüce, M. (2013). “Kırgızistan’ın Sosyo-Ekonomik Yapısı ve Türkiye ile İlişkileri”, *Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı, C: 54, No: 2, ss. 1662.*

Zengin, E. (2015). “Türkiye ve Rusya Federasyonu Ticari İlişkileri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD), C:4, No: 1.*

Zorlu, K. (2018). “Türk Dünyasında Turizm İş Birliğinin Geliştirilmesine Yönelik Bir Araştırma”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies, (Çevirimiçi) https://www.jotags.org/2018/vol6_issue1_article11.pdf (Erişim Tarihi: 27 Kasım 2020).* ss. 186-187.

EKLER

